publisher.agency
Netherlands

April, 2023
№ 2

Amsterdam, Netherlands
6-7.04.2023

International
Scientific
Conference

European
Research Materials

UDC 001.1
P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «European Research Materials» (April 6-7, 2023). Amsterdam, Netherlands, 2023. 317p

ISBN 978-7-1961-8471-4
DOI 10.5281/zenodo.7812111

Editor: Guusje Mulder, Professor, University of Amsterdam
International Editorial Board:

Azra Timmermans
Professor, Wageningen University and Research

Julie Smit
Professor, Utrecht University

Rens van Veen
Professor, Delft University of Technology

Maja de Boer
Professor, University of Groningen

Riley de Jong
Professor, Leiden University

Lize Koning
Professor, Erasmus University College

Mirte van der Meulen
Professor, Erasmus University Rotterdam

Robin Kok
Professor, Vrije Universiteit Amsterdam

Dewi de Jonge
Professor, Radboud University

Florian de Koning
Professor, Maastricht University

Fedde van der Velden
Professor, Eindhoven University of Technology

Pleun Bosman
Professor, Tilburg University

Mehmet Scholten
Professor, Twente Pathway College

Lana van Veen
Professor, University of Twente

editor@publisher.agency
https://publisher.agency/

Table of Contents

Pedagogical Sciences

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РӨЛІ 7
Шербаева Бибинур Байжигит Қизи

ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 19
Бөлебаев Бекзат
Баданбекқызы З.

İNGİLİS DİLİNİN ZAMAN FORMALARININ TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF METODLARIN ROLU VƏ APARILAN EKSPERİMENTAL TƏDRİS 24
Konül İsgəndərova

К ПРОБЛЕМЕ ВЫБОРА МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ 32
Максимов Даулет Серғалиұлы
Утегенова Карлыға Таскалиевна

THE ROLE OF LANGUAGE DEVELOPMENT IN FORMING FUNCTIONAL LITERACY 40
Aigerim Praliyeva
Aidana Sharzhau

SPEECH DEVELOPMENT IN AZERBAIJANI LANGUAGE TRAINING FOR CLASSES VI-VII 45
Arzu Karimova

ABOUT THE MAIN PERSPECTIVES OF TEACHING SPEECH CULTURE NORMS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AT THE MODERN STAGE 48
Pari Pashayeva

ONOMASTIC UNITS AS PART OF IMAGINARY THINKING 51
Hamza Aliyev

USING INTERNET RESOURCES IN TECHING FOREIGN LANGUAGES 54
A.M. Kaliyeva

THE IMPORTANCE OF TEACHING ENGLISH IN THE FIELD OF TOURISM IN UNIVERSITIES 60
Undibayeva Madina Kairatovna

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА LESSON STUDY ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ, ПАРНОЙ И ГРУППОВОЙ РАБОТЫ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ 67
Айдаркулова Гулмира
Жақсылық Аружан
Тасыбек Дана
Сатан Аяулым
Нурбекова Маржан

METHODS OF STUDYING PROBABILITY THEORY AT SCHOOL 72
Kabdrashit Jakharkhan Kairatuly
Musaibekov Rashid Kabdulkalimovich

THE ROLE OF SOFT SKILLS FOR PERSONAL AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT 77
Makhmetova Darina
Mehmet Akif Sözer

DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES 81
Darya Nesterova
Tsay Yelena

STRUCTURAL VARIABILITY AND FUNCTIONAL PECULIARITIES OF NONSTANDARD LEXICON OF MODERN ENGLISH 85
Nalibayeva Nassiba Nurpolatovna
Smanova Gaziza Ileskhanovna

CHALLENGES OF APPLYING CLIL KAZAKHSTAN: THE BALANCE OF CONTEXT AND LANGUAGE AND APPLICATION OF EVALUATING FRAMEWORK 88
Ussina Indira Kaligazievna

БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ҚӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ 96
Якуб Аякоз Абдусахитқызы
Дәрмеш Аружан

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА ПИАНИСТА-КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ПРИ РАЗУЧИВАНИИ НОВОГО МУЗЫКАЛЬНОГО МАТЕРИАЛА 103
Поливцева Елена Николаевна

УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ 111
Севостьянова Татьяна Владимировна

NETWORK COMMUNICATION – MULTIMEDIA COMPONENT OF EDUCATION PROCESS 117
Roziyeva Dilfuza Selmakhunovna
Kadirsizova Gaukhar Erzhanovna
Ashimova Zarina Amangeldiyevna
Musayeva Russalina

EFFECTIVE APPROACH TO VIRTUAL TEACHING 124
Alikberova Evilina Maratovna
Rakhimgaliyeva Zhanara Bektoleuovna

FORM AND METHODS USED IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS 129
Sevda Islam girl ABBASOVA

WRITING PROCESS MODELS AND THEIR INFLUENCE ON FOREIGN LANGUAGE STUDENTS' WRITING PRODUCTS 134
Ilhama Rahimova

SENSORY INTEGRATION OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER 137
BOBROVA VALENTINA VLADIMIROVNA
SAGADIYEVA TOMIRIS KANATOVNA
SPECIFICS OF TEACHING LISTENING IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM 145
ANASTASSIYA VIKTOROVNA DROBOTOVA
KALIYA KURALBAYEVNA KIYASSOVA

Economic Sciences

ИНТЕГРАЦИЯ ПРОЦЕССОВ УПРАВЛЕНИЯ ЗНАНИЯМИ В ПРОЕКТНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ 148
СЕЙФУЛИНА ЕКАТЕРИНА АНДРЕЕВНА
THE CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT TRENDS OF PRICE DYNAMICS IN THE AGRARIAN SPHERE 155
MAMMADOVA AYSHAN VILADDIN
YUSUBOVA SHALALA ALI
KARIMOVA IRADEH JAMIL
HASANOVA SABINA NAMIK
ALLAHVERDIYEV ALADDIN VUSAL
ПОНЯТИЕ КОРРУПЦИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ 160
АЙТЖАНОВА Б.Е.
ОРАЛБАЕВА Ж.З.
EFFECTIVENESS OF STRESS AND TIME MANAGEMENT 165
RAGIF HUSEYNOV
SHAFA HUSEYNOVA
INFLUENCE OF ORGANIZATIONAL CULTURE ON THE EFFECTIVENESS OF VIRTUAL PROJECT TEAMS 169
ABILKAIR ARMANULY
SHALBAYEVA SHOLPAN ESLAMBEKOVNA
TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTATION AND MANAGEMENT OF DEVELOPMENT PROJECTS 172
ABILKAIR ARMANULY
ANDREY FROLOV
SHALBAYEVA SHOLPAN ESLAMBEKOVNA
CALCULATION OF THE OPTIMALITY CRITERION IN INTERMODAL TRANSPORT 175
ZHAKEN KUANYSHBAYEV
RABIGA RAKHMETOVA

Art History

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫН БРЕНДТЕУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 181
ЖҮСІП АЙГУЛ НАРКЕНҚЫЗЫ
БӘЙДІБЕКОВ ӘУЕЗ КЕҢЕСБЕКҰЛЫ

Technical Sciences

ӨНДІРІС ОРНЫНЫҢ МИКРОКЛИМАТЫҢ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ БАСҚАРАТЫН КИБЕРФИЗИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ 187
КУСАЙНОВ КАЗЫБЕК КУАНЫШБЕКОВИЧ
САТЫБАЛДИНА ДАНА КАРИМТАЕВНА
REVISED CLASSIFICATION OF LOST CIRCULATION MATERIALS AND TREATMENTS 192
ELDAR SULEYMANOV
ELGUN MAHARRAMOV
KHAYAL ALLAHVERDIYEV
AYKHAN VALIYEV
АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЯ СТАВОК ПЛАТЫ ЗА ВЫБРОСЫ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ И ОПТИМИЗАЦИИ ТЕХНИЧЕСКОГО ОСНАЩЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ 200
БАЛГОЖИН ДАУРЕН ЕРБОЛОВИЧ
ЖАПАРОВА САЯГУЛЬ БЕКЕТОВНА
STRENGTH AND DURABILITY OF LIGHTWEIGHT CONCRETE 205
MOHAMMAD MEHDI JAMAL
KIRGIZBAEV A.T

Sociological Sciences

THE IMPORTANCE OF CRISIS MANAGEMENT IN THE TOURISM INDUSTRY (THE CASE OF GEORGIA) 209
ANA MAZMISHVILI

Philological Sciences

MOTIVATION RESOURCES AND STRATEGIES IN TEACHING ENGLISH 216
SAMRA ISMAYILLI
THE USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LANGUAGE ACQUISITION 221
MAKHAMATOVA TUHTAZHAN HAITMURATOVNA
SMANOVA GAZIZA ILESKHANOVNA
INTERTEXTUAL THEMES IN THE LITERARY TEXTS OF MODERN FOREIGN WRITERS 226
ISMAILOVA F. Y.
ROZIYEVA D.S.
АРХАИЗМЫ В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ 231
АЙДАРОВА ГУЛЖАН
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАТИВНОГО СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ) 234
НУРСАЛИ ӘЙГЕРІМ САБЫРЖАНҚЫЗЫ

Принципы функциональной грамматики 237
Нурсали Куаныш Сабыржанулы
Шакирова Умида Ахметовна
BUSINESS COMMUNICATION ETHICS 239
Svetlana Mammadova
SPELLING SKILLS ARE IMPORTANT FOR PUPILS 243
Musayeva Lala Qismet
ӘДЕБИ ӨЛКЕ АЙШЫҚТАРЫ: ҒАЙСА-ҒАЛИ СЕЙТАҚ ПОЭЗИЯСЫ 247
Мутиев Зейнолла Жақсылықұлы
Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы
Биржан Жайна Биржанқызы
ӘЙЕЛ АҚЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ НАМЫС ТАҚЫРЫБЫ (Ф. ОҢҒАРСЫНОВА ЛИРИКАСЫ МЫСАЛЫНДА) 252
Мутиев Зейнолла Жақсылықұлы
Айдыналиева Эльвира Муратқызы
Structural types and derivation of modal words in Turkic languages 259
Susan Fahraddin girl Huseynova
STRUCTURAL FEATURES AND SEMANTIC FORMATION OF POETIC DISCOURSE 263
Srailova Akmaral Berdalievna
Sopieva Bayan Abduzhapparovna
РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ 268
Рустамова Наина Магометовна
Щербовских Ирина Геннадьевна

Agricultural Sciences

PROSPECTIVE APPLICATION OF CALCIUM PEROXIDE IN THE PROCESS OF VERMICOMPOSTING 274
Yessenbayeva Zhanar
Ales Hanc
Akbasova Amankul
Kurbanova Gulnara
Hydrophysical indicators of the Mukhrani Valley of the Mtskheta-Mtianeti region 277
Olgha Kharaishvili
Nana Parulava
Shamatava Shota
TECHNOLOGY OF MEAT PRODUCTS WITH A REDUCED SODIUM NITRITE CONTENT 280
Zhumambayeva Saida Nurlanovna

Legal Sciences

The principle of publicity of court decisions According to European and Georgian law 282
Nino Bochorishvli

Geographic Sciences

Внешний вид и доступность веб-карт в приложениях и на сайтах 288
Қуанышбекқызы Ләззат
Ахметова Нагима Зейнуллиновна
РАЗВИТИЕ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА СРЕДСТВАМИ ТУРИСТСКОКРАЕВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 291
Туребеков Наурызбек Сырымович
Жакупов А.А
Жерді қашықтықтан зондтау деректері арқылы су қорғау аймақтарының мониторингі 296
Рахимжанова Анель Елюбаевна
Кабдулова Г.А.

Architecture

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПРОЦЕССОВ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ 299
Есикпаев Марат Даулетулы
Аукажиева Ж.М.

Chemical Sciences

Recent Advances in SO2 Removal by Humic Substances: A Comprehensive Review of Mechanisms, Applications, and Future Directions ... 301
Ordabayeva Saltanat Ryssymbekkyzy
Abzhalelov Akhan Begmanovich

Veterinary Sciences

БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ РЕЗИСТЕНТНОСТИ ТЕЛЯТ, ИММУНИЗИРОВАННЫХ РАЗНЫМИ ВАКЦИННЫМИ ШТАММАМИ ПРОТИВ САЛЬМОНЕЛЛЕЗА 308
Джанабекова Гульмира Кумискалиевна
Жылкышыбаева Меруерт Маликовна
Джунусова Райхан Жексенбаевна
Онгаркулова Айгуль Ердилдаевна

Medical Sciences

BREAST CANCER: SCREENING STRATEGY AND EPIDEMIOLOGICAL FEATURES BY REGION REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 311
Arman Khozhayev
Irina Mechshaninova
Gulzhanat Kaidarova
Makhabbat Krykpayeva
Dariya Abdigalieva
Gaukhar Toleuova
Moldirkyz Aldanazarova
Bekzat Mukadiyeva
Alexandra Pargunkina
Araylym Aueskhanova
Sholpan Nurgaliyeva

Pedagogical Sciences

Қосымша білім беру ұйымдарының тәрбие жұмысындағы орны мен тұлға қалыптасуындағы рөлі

Шербаева Бибинур Байжигит Қизи
Әдіскер, әл-Фараби атындағы Оқушылар сарайы, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Әр мемлекеттің интелектуалды, экономикалық, әлеуметтік, және рухани-мәдени әлеуеті, оның инновациялық қызметінің өркендеуі, қоғамның жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беру жәй-күйіне, оның прогрессивті даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты. Қазіргі жағдайда ұрпақ тәрбиесі оны ұйымдастырумен айналысатын құрылымдардың қызметін жаңа үлгіде ұйымдастыру қарқын алуда. Сайып келгенде дамудағы нарықтық қатынастағы араласуға дайын болашақтың адамдарын тұлғалық, интеллектуалдық, кәсіби сапалық жағынан әлемдік бәсекеге қабілетті етіп даярлап шығару мемлекеттің басты саясатына айналды. Нарық экономикасының талабына сай өркениетті қоғамның еректі, өз бас бостандығын қорғай алатын, бүкіл адамзаттық құндылықтарды бағалай білетін, білімді, мәдениеті жоғары, жан-жақты жарасымды, тұлғалық болмысын іс-әрекет процесінде көрсететін қасиеттері қалыптасқан, жаңаша ойлау қабілеті дамыған, дені сау тұлғаны тәрбиелеу Қазақстан республикасы тәрбие институттарының басты міндеті болып отыр.

Жоғарыдағы мақсатты міндеттердің орындалуында қосымша білім беру ұйымдарының орны ерекше бөлек. Жалпы тәрбиенің жүйесі ретінде қосымша білім беру ұйымдары балалармен жұмысты педагогикалық жағынан ұйымдастырудағы өзгешелігімен ерекшеленеді. Әрбір жеке адамның тұлғалық дамуын қалау, дамыту міндеттерін жүзеге асыру мақсатында үздіксіз білім берудің қосымша дамыту бағдарламасында қосымша білім беру ұйымдарының орны мен рөлі жаңа талаптарға сай белгіленеді. Қосымша білім беру ұйымдары білім және тәрбие берудегі педагогикалық процестің үздіксіз жүйесінің ажырағысыз бөлігіне айналды. Кез келген тәлім-тәрбие жүйесі мемлекеттің, жеке адамдардың, әлеуметтік-рухани қажеттілігін іске асыру үшін құрылатыны сияқты, қосымша білім беру ұйымдары да қазіргі тәлім-тәрбие берудің зәру мәселелерін шешуге бағытталған. Бұл процесс, бір жағынан, балалар мен ата-аналардың тәрбиелік талабына бағытталған, екінші жағынан, қосымша білім беру ұйымдарының өзінің педагогикалық потенциалын толығырақ іске асыруға ұмтылудан туындап отыр. Осыған байланысты мектептен тыс мекемелердің мәртебесі, олардың жұмыс формалары мен мазмұнын жаңарту процесі жүруде. Елдегі терең демократиялық жаңғырулар, оның әлеуметтік-экономикалық құрылымын қайта құру, әлем қоғамдастығындағы тәлім-тәрбие беру процесінің даму тенденциясы, халықтардың гүлденуі мен қоғамның дамуындағы өзгерістер тәлім-тәрбие берудің стратегиялық мәнділігін растап отыр.

Адам тәрбиелеудің тұтас жүйесін айқындайтын әлеуметтік институттар арасында қосымша білім беру ұйымдарының маңызды роль атқаруының себебі, өсіп келе жатқан ұрпақтың қоғамның мәдениетіне рухани құштарлығын оятып, олардың дара қабілеті мен дарынын дамытуға, оларды жасауға араласуына еркін мүмкіндік тудыруында. Сондықтан да қосымша білім беру ұйымы дәл осы мектептен тыс мекемелер базасында пайда болды.

Қазіргі жағдайда ұрпақ тәрбиесі оны ұйымдастырумен айналысатын құрылымдардың қызметін жаңа үлгіде ұйымдастыру қарқын алуда. Сайып келгенде дамудағы нарықтық қатынастағы араласуға дайын болашақтың адамдарын тұлғалық, интеллектуалдық, кәсіби сапалық жағынан әлемдік бәсекеге қабілетті етіп даярлау мемлекеттің басты саясатына айналды. Нарық экономикасының талабына сай өркениетті қоғамның ерікті, өз бас бостандығын қорғай алатын, бүкіл адамзаттық құндылықтарды бағалай білетін, білімді, мәдениеті жоғары, жан-жақты жарасымды, тұлғалық болмысын іс-әрекет процесінде көрсететін қасиеттері қалыптасқан, жаңаша ойлау қабілеті дамыған, дені сау тұлғаны тәрбиелеу Қазақстан республикасы тәрбие институттарының басты міндеті болып отыр.

Балалардың қазіргі орта білім жүйесіндегі қосымша білім беру ұйымдарының алар орнын түсіну үшін оның педагогикалық әлеуетін, тарихы мен даму перспективаларын, олардың мүдделі ғылымның салалық зерттеу нысанына айналу жағдайларын ой елегінен шолып өткізу қажеттілігі туындап отыр. Мұны зерттеудің логикалық жүйесі де сұранып тұр. Мектептен тыс мекемелер жұмысын басқару жүйелері құрылды, олар ұдайы жетілдіріліп мекемелер қызметін үйлесімді жоспар негізінде жүргізді, оған қажетті жағдайлар жасалды және жетілдіріліп отырды. Дейтұрғанмен мектептен тыс мекемелер атқарған жұмыстың түрлері, ұйымдастыру тәсілдері, мазмұндары, формалары кеңес құрылымының даму кезеңдеріндегі жекеленген маңызды міндеттердің алға қойған талаптарына сай сәйкестендіріліп, өзгеріп, түрленіп отырғаны да шындық болды. Қалыптасқан обьективті жағдаймен санасу, оның негізгі талаптарын орындау уақыт табының талап өлшемдеріне қарай тәлім-тәрбие жолындағы ізденімпаздылықта болу мектептен тыс мекемелердің кеңестік қоғам мұратына сай қызметін қамтамасыз ететін бірден-бір педагогикалық амал болғаны тарихи тәжірибеде танылды. Осы қағиданың сақталуына бақылау жүргізілді және дамуына қажеттілік болған алғышарттар да жасалып отырды.

Өскелең ұрпақ тәлім-тәрбиесіндегі мектептен тыс мекемелерде атқарылатын жұмыстардың рөлі мен орны кеңестік құрылымның барлық кезеңдерінде педагог ғалымдардың назарында болды. Мектептен тыс мекемелер қызметінің тарихи-педагогикалық және методологиялық-теориялық негіздерін жасауда кеңестік мемлекет қайраткерлері әрі көрнекі ғалымдар А.В.Луначарский, Н.К.Крупская, А.С.Макаренко, С.Т.Шацкийлер үлкен үлестерін қосты. Отандық педагогикалық ойлардың даму алған және бір бағытына айналған мектептен тыс мекемелердің тәлім-тәрбие жұмысын жетілдіруге белгілі кеңес ғалымдары Н.И.Болдырев, Б.ТЛихачев, Н.К.Болянская, Ю.А.Стрельцов, А.Д.Жарков, А.Ф.Воловик, Т.В.Беляев. Қазақстандық ғалымдар Л.Қ.Ибрашева, Н.М.Сагитова, В.И.Загайновалар да үлкен еңбек жасаған. Тұтастай алғанда мектептен тыс мекемелердің өз бетінше дербес жүйе ретінде жүргізген іс-әрекеттерінің педагогикалық негізін қалыптастырып жетілдіруге арналған ғылыми-әдістемелік жұмыстар отандық ғалымдар тарапынан үлкен назарда болған. Әсіресе өткен ғасырдың 50-ші жылдар соңынан бастап бұл жұмыс қарқынды жүргізілді. Мектептен тыс мекемелер жұмысына арналған теориялық-әдістемелік зерттеулер әсіресе Ресей ғалымдары тарапынан: тарихи-педагогикалық тұрғыдағы, мектептен тыс мекемелер қызметін басқаруды жетілдіру, мектептен тыс мекемелер арқылы оқушылардың қоғамдық-саяси белсенділігін арттыру, мектептен тыс мекемелердегі тәрбие түрлері, мектептен тыс мекемелердің өзге тәрбие мекемелерімен өзара ықпалдасуының педагогикалық проблемалары, өз бетінше мектептен тыс мекемелерде білім жетілдіру мен әуесқойлық тәрбиесі бағыттарындағы сан-салалы зерттеулер қарқынды жүргізілді. Мектептен тыс мекемелер атауы жаңа ғасырда өзгертіліп оған «Қосымша білім беру ұйымы» статусы берілді. Мұндай өзгеріс алдымен Ресей федерациясында үкімет шешімімен жүзеге асырылды. Ресейде қосымша білім беру мекемелерінде дамудың жаңа сапалы деңгейіне қол жеткізу шаралары да мемлекеттік мәселе ретінде қарастырылды. Мұндай жағдай ол елде қосымша білім беру ұйымдарының

сандық өсімге қол жеткізуі мен қатар, ғылыми зерттеулер жүйелерін қамтамасыз етуді де жаңа сапалы деңгейге қойылды. Ал Қазақстан жағдайында Кеңестер одағы кезінде қарқынды даму алған мектептен тыс мекемелер қазіргі нарықтық қатынастар талаптарына сәйкес келмейді деген негізсіз себепті алға тартудан тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында оның толық жойылу жағдайына дейін келтіріледі. Бұл әрине тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы экономикалық қиын жағдайдың салдарынан болған жағдай еді. Қазақстанның қазіргі жағдайы көп жылғы үзілістен кейін балаларға қосымша білім беру мен тәрбие мәселесіне қатысты оңтайлы іс-шараларды қолға алуға мүмкіндіктер жасауда. Қазіргі таңда республикада қосымша білім беру ұйымдары жұмыстарына олардың жандануына, түрленуіне қолдау көрсетілуде. Балалардың қосымша білім беру ұйымдарына қамтылу шамасы бірте-бірте артуда. Қосымша білім беру ұйымдары қызметінің ақпаратты, ғылыми-әдістемелік базасы жолға қойылып, қамтамасыздандару жүйесін жетілдіру мәселесі шешілуде. Қосымша білім беру ұйымдары қызметін басқарудың педагогикалық амалдарын жасаумен оның қолдану тиімділігін анықтау мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мәселесі де қолға алынуда.

Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің педагогикалық әлеуетін, тарихи даму динамикасына жан-жақты талдау жасауға арналған тұңғыш ғылыми жұмыс та орындалды. Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің қалыптасуы мен даму тенденциясын тұңғыш рет жүйелі түрде педагогикалық салалық зерттеу қызығушылығы тұрғысынан ғалым Е.О.Омар қарастырды. Еңбекте кеңес үкіметі ең алдымен қоғамның өскелең буындары болмысына рухани-мәдени өзгеріс жасау арқылы ғана қоғамдық мұратқа сай сана қалыптастырып кеңестік патриотизм рухындағы жанкешті қоғам құрылысшыларын жасауға болатындығын, бұл мәселенің мемлекеттік басты саясатқа айналғандығын және лайықты іс-шаралардың жүзеге асырылғандығын деректі материалдар негізінде көрсетіледі. Балалар мен жасөспірімдер үшін мектептен тыс мекемелердің түрлері мен типтерінің жер-жерлерде көптеп ашылғаны, дамығаны дәйекті дәлелдемелер негізінде беріледі.Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің қалыптасуы мен дамуын тұңғыш рет жүйелі түрде педагогикалық салалық зерттеу қызығушылығы тұрғысынан зерттеу жасаған ғалым Е.О.Омар біздің республикамыздағы мектептен тыс мекемелердің кеңестік дәуірдегі төрт даму кезеңдерін қызығу саласына қатысы бар ғылыми-теориялық т.б әдебиеттерге жасалған талдауларға, әр кезде қоғам дамуы талаптарына сай келген іс-шараларда нақтылығымен қолдау тапқан мектептен тыс мекемелер қызметіне тән ортақ даму критерийлеріне, сондай-ақ Қазақстан ерекшелігіне сай мектептен тыс мекемелер жүйесіне ықпал жасаған саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени өзгерістерді, мектептен тыс мекемелер қызметіндегі құрылымдық-ұйымдастырушылық принциптердегі ерекшеліктерді, материалдық-техникалық қорларының қалану, жетілуіне негіз болған факторларды және тарихи-педагогикалық принциптерді басшылыққа алу қағидаларына сүйене отырып айқындаған. Әр кезеңге тән олардың әр түрлі типтері болғандығын және олардың эволюциясын көрсеткен. Тіпті мектептен тыс мекемелердің аса маңызды іс-шара танылуы соншалықты Қазақстанда қысқа тарихи мерзімде атап айтқанда өткен ғасырдың 20-шы, 30-шы жылдар аралығының өзінде-ақ: балалар клубы, жасөспірімдер клубы, мектеп-клуб, балалар сауат ашу тіректері, балалар кітапханалары, балалар саз мектебі, оқу-үйлері, балалар мәдениет үйі, балалар қарапайым клубы, пионер клубы, балалар қызыл-отауы, балалар алаңы, қалашығы, пионер үйі, мектеп-театр, мектеп қызыл-бұрышы, балалар қозғалыс үйі сияқты сан түрлі типтердің қарқынды даму алғандығы суреттелген. Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің қалыптасуы мен дамуының негізгі алғышарттарына жүзеге асқан әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани өмір салаларына қатысты шешімдер ғана емес жергілікті дербес әрекет жасау құқықтар мен мүмкіндіктердің болуы, халықтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейі мен ерекшеліктерінің қоғамның тарихи даму сатысында ескеріліп

отыру да үлкен роль атқарған. Мектептен тыс мекемелер құрылымына басшылықтың жалпы халықтық ынташылдықтармен ұштастырыла жүргізілуінің оның дамуына жаңалық, түрлік сипаттардың пайда болуына айтарлықтай ықпалы бар екендігі еңбекте жан-жақты негіз тапқан. Зерттеуші Қазақстандағы мектептен тыс мекемелердің олардың әртүрлі типтерінің қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен алғышарттарға сараптама жасай келе, олардың қоғамдық-тарихи қажеттілігін ұғынып оны мемлекеттің негізгі саяси және әлеуметтік-рухани деңгейіне көтергенде ғана даму алатындығын және игілікті қызметке асатындығын дәлелдеген. Бұл орайда әлі де көптеген тарихи тәжірибенің мәнінің жоғалмағаны, оларды әлі де қоғамдық мұратқа айналдыру қажеттілігінің керек екендігі аңғарылады. Шындығында тарихтан күшті тәлімгер жоқ екендігі белгілі қағида. Құбылыстың тарихи базасының толымды жасалуы ғана оның алдағы уақыттарда жүйелі қалануы мен дамуының, кез-келген мәселелердің ықтималды шешілуінің бірден-бір сара жолы болып табылатындығы шындық дүние. Сан жылдық педагогика ғылымы тарихында балалар мен жасөспірімдердің қызығушылығы мен сұраныстарын еріктілік негізінде мектептен тыс жағдайда қанағаттандыру әдістерімен қоғам мұратына сай адам тәрбиелеудің үлгі боларлық өнегелі тәлімі кеңестер дәуірінде болған. Сол тәлімдер негізінде мектептен тыс мекемелер дамыды. Зерттеуші ғалым Е.О.Омар тарихи кезең қажеттілігі мен жағдайы, оның маңызды міндеттері мектептен тыс мекемелердің әрбір типіне тән, оның даралық сипаттарын ерекшелендіруші шарттылықтары мен белгілері болғандығын көрсеткен. Мұндай жағдайлардың кезең қажеттілігінен туындап отырғаны нақты тарихи дәлелдермен дәйектеген. Балалар мен жасөспірімдердің дүниетаным, ой-өріс, қабілет ерекшеліктеріне сай, және қоғамның әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық процесстер мен құбылыстар, заңдылықтары мен өзгерістері, ерекшеліктеріне қарай мектептен тыс мекемелердің әртүрлі типтерінің пайда болуы мен қатар дифференциациялау процесін жүргізу барысында бала ерекшелігіне қарай бір типтік мекеменің өзін әр түрлі деңгейлік формаларда ұйымдастыруға болатындығы да көрсетілген.

Кеңестік Қазақстан жағдайында яғни көп ұлтты республика жағдайында халықтардың әлеуметтік-мәдени өмір сүру ерекшелігі әртүрлі жағдайында әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтарға арналған мектептен тыс мекемелер типтері де ұйымдастырылғаны ғалым еңбегінде жан-жақты қарастырылады. Ғалым еңбегінде дифференциация процесін қоғамдық мұраттылық, психологиялық-педагогикалық мақсаттарға сай негіздеп жүргізуден деңгейлік және әдіс-тәсілдік, ұйымдастыру-құрылымдық өзгешелігі бар маманданған мектептен тыс мекемелер типтерінің пайда болуына алғышарт жасағандығын, дамығандығын, олардың өміршеңдігі тарихи шындықта көрсетілген. Е.О.Омардың зерттеу жұмыстарында қазіргі нарықтық жағдайға орай қосымша білім беру ұйымдарының жаппай көпшілікті жұмыс тәжірибесіндегі тәрбие мүмкіндіктерін анықтау, оны жүзеге асыру жолдары да қарастырылған. Қазіргі таңда қосымша білім беру ұйымдары өмірінде бірқатар оң өзгерістердің нышандары басталды. Атап айтқанда мектептен тыс ұйымдардың еліміздегі үздіксіз білім беру жүйесіндегі стратегиялық дамуы анықталды. Қосымша білім беру ұйымдары жүйесіндегі мекемелер типтері қызметкерлерінің білімін жетілдірудің республикалық жүйесі жасалып, әдістемелік қызметтің басымдықтары анықталуда және жетілдіруде.

Озық тәжірибелерді талдау, қорыту, оның тиімділігін ғылыми негіздеуге мүмкіндік жасалуда. Қосымша білім беру ұйымдары қызметінің ақпаратты, әдістемелік базасы жасақталуда, оны қамтамасыздандыру жүйесін жетілдіру басталды. Қоғамдағы өзгерістер қосымша білім беру ұйымдары қызметінде, мазмұнында және инновациялық қызмет көлемінде де байқалуда.

Қазіргі уақытта қоғамды постиндустриалды, ақпараттық қоғамға, (мұндай қоғамда қызмет көрсету саласы кең дамиды, ал ғылым мен білім жетекші факторға айналады)

азаматтық қоғамға, (пікір әралуандылығы, конфессия мен мәдениеттің көптүрлілігі), компьютерлік қоғамға, (танымдық қызметте компьютерлік технологияның кең қолданылуы шығармашылық пен айналысу мүмкіндігін айтарлық тай кеңейтеді, адамдардың даралық сипаты күшейеді), дамудың жылдам қарқыны бар қоғамына (бір ұрпақтың өмірінде әлемнің саяси картасында ірі және бірнеше өзгерістер болуы мүмкін) сол сияқты өндірісте, өмір салтында да, ауысу байқалды. Қоғамдағы өзгеріс өз кезегінде адамның даму мүмкіндіктерін де тудырады. Жаңа ғасыр бастауынан басталған қайта жаңғыру, оның құқықтық базасы жасалу аясында қосымша білім беру ұйымдарының автономиялану және даралану тенденциясы басталды. Олар заңды құрылымға айналып, өз жарғысы негізінде жұмыс істей бастады. Өзінің жарғысының мақсаттары мен міндеттеріне сай хұқыққа ие болып, қосымша білім беру бағдарламаларымен қосымша білім беру қызметін іске асыра бастады. Қосымша білім беру орталықтары арасындағы айырмашылық олардың құралы, балалар бірлестігінің профилінде ғана емес, олардың педагогикалық бағдарламасына да өз әсерін тигізді. Бұл процесс, бір жағынан, балалар мен олардың ата-аналарының білімге бағытталған талап тілектеріне байланысты болса, екінші жағынан, білім мекемелерінің өзінің қазіргі бар педагогикалық потенциалының неғұрлым толығырақ іске асыруға ұмтылуына байланысты. Егер ертеректе мектептен тыс мекемелер балалардың жалпы білімінің кемістігін толықтыратын болса және өзінің педагогикалық сипаты жағынан дәстүрлі мектептің өзіндік альтернативасы болып келсе, қазір мектеп жүйесінің кеңейтіліп, мектеп жасындағы барлық балалардың жалпы орта білім алуға міндетті жүйеге көшуіне байланысты мектептен тыс мекемелер қосымша білім беру ұйымдарына айналды.

Қазақстан Республикасының «Білім беру» заңында «Қосымша білім беру» азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің білімдік және мәдени қажеттіліктерін жан-жақты қанағаттандыру мақсатында білім берудің қосымша дамыту бағдарламалары негізінде іске асырылатын тәрбиелеу және оқыту үрдісі деп көрсетіледі. Қоғамдық тәрбие нақты тарихи сипатқа ие, өйткені ол белгілі бір қоғамдағы экономикалық, саяси, әлеуметтік және өзге де қатынастармен байланысты. Олардың өзгеруіне қарай қоғамдық тәрбиенің міндеттері, мазмұны, формалары мен әдістері де өзгеріп отырады. Шынында да, тәрбие барлық уақытта да қоғам ықпалына тәуелді. Қоғамдық қатынастар жиынтығының мазмұны мен сипаты, қоғаммен нақты обьективтік және субьективтік қарым-қатынастары оның өзіндік даму ерекшеліктерін айқындайды.

Осы үрдісте қосымша білім беру ұйымдары жұмысы өзінің ерекше сипатына ие. Қосымша білім беру ұйымдары арқылы жасөспірімдерді әлеуметтік шығармашылыққа араластырады, белгілі әлеуметтік жағдайда өмір сүруге және еңбек етуге үйретеді. Осыдан келіп өскелең ұрпақтардың жаңа өмірге бейімделу, үйрену жолдарын қалау, оларды жетілдіру мәселелерінде өзі өмір сүріп отырған ортаның шындығына сай келетін орта ықпалында тәрбиеленуі қажет екендігіне көз жеткізіледі. Осы талаптардың жүзеге асуы тек мектептің қолынан келуі мүмкін емес еді. Оған қосымша білім беру ұйымдары қызметі сабақтасты ұласқанда ғана қоғам мұраттанған нәтиже алынады. Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытына сай білім бағдарламалары мектептен тыс ұйымдарда жүзеге асырылуда. 2001 жылы 22–ші маусымда Үкімет қаулысымен мектептен тыс мекемелерге қосымша білім беру мекемесі мәртебесі берілді. Қаулы шешімімен Республикадағы мектептен тыс мекемелер Қосымша білім беру ұйымдары болып қайта құрылды. Қосымша білім беру ұйымдары жеке тұлғаның даму ерекшеліктеріне, шығармашылық іс-әрекетін жүзеге асыруға, балалардың адамгершілік-имандылық тәрбиесінің, мәдениетінің қалыптасуына, олардың әлеуметтік өмірге араласуына жағдай жасайды. Қазіргі кезде ұрпақ тәрбиесі маңызды факторлардың бірі болғандықтан тәрбие мәселесіне жөн-сал қарауға болмайды. Тәрбие – қайшылықты және ұзақ, үздіксіз процесс болғандықтан, оны тек оқу кезінде ғана емес мектептен тыс жұмыстарда да қалыптастырады.

Тәрбиенің барлық түрлері өз мүмкіндіктерін өзіне барабар ұжымдық мазмұн мен шығармашылық даралықты даму негізінде ғана байқата алады. Біріншіден, ұжымдық тәрбие барлық балаларды туылғаннан бастап қамтиды. Ол теңдік пен ізгілікті идеал тұтқан, жан-жақты, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Екіншіден, тұлғаны қоғам өмірімен байланыстыратын тәрбие жүйесінің негізі өндірістік еңбек болып табылады. Бұған балалар жас күнінен бастап тартылады. Ата-аналар мен тәрбиешілер тәлімгер ретінде әрекет етеді. Үшіншіден, барлық балалар әртүрлі балалар мекемелерінде тәрбиеленеді, олармен маман тәлімгерлер айналысып, бұл істен ата-аналарды босатады. Дегенмен ересек адамдар, өзінен кішілерге қамқорлық жасайтын жасы үлкен жеткіншектермен бірге балалар үшін тәрбиешілік міндет атқарады. Жас ұрпақтың жан-жақты және үйлесімді дамуы тәрбиені материалдық өндіріспен байланыстыру негізінде ғана мүмкін болады. Әрбір бала - өмірдің, оқу-тәрбие процесінің еркін субъектісі. Шынайы тәрбие беру де адамды тәрбиелеу ісін ізгілікті етуді мақсат тұтады, осындай басым бағытта педагогикалық көзқарасты да жаңарту қазіргі таңда айқын байқалады.

Қазіргі міндеттерді шешу мақсатында педагогикалық теориялар мен практиканы дамыту ұрпақ тәрбиесі мазмұнын ұйымдастыру мен әдіс-тәсілін белгілеуде жаңа көзқарастарды қажет етеді. Бұл орайда мектептерде болсын, қосымша білім беру ұйымдарында болсын білім беру – тәрбие процесіне тұтастық көзқарас теориясы тұрғысында амал жасау үлкен маңызға ие. Өйткені тұтастық көзқарас адамның жекелеген қасиеттерін тәрбиелеумен бірге, жалпы адами дербестікті қалыптастыруды көздейді. Ол ғылыми білімдерді өзара ұштастыруды талап етеді. Мұның өзі педагогикалық құбылыстардың мәнін меңгеру қоғамдық тәрбиедегі тенденциялар мен заңдылықтарды ажырата білуге көмектеседі. Жеке адамды қалыптастырудағы тұтас білім мен тәрбие беру процесі философия, социология, психология, физиология және басқа да ғылым салаларындағы зерттеулердің нәтижелеріне, олардың педагогикалық сипаттарына арқа сүйейді. Бір жағынан, тәрбие, екінші жағынан, әлеуметтендірудің арасындағы бөліну – адамның қоғамда қалыптасуы мен даму процестерін қарастыру, оларды теориялық тұрғыда пайымдау мен талдап қорытындылау аспектілеріне байланысты болады. Бұл ретте осы, не басқа абстракциялық ұғымның негіздемесін айқындау, оның методологиялық қызметін, эвристикалық мүмкіндіктерін, гносеологиялық құндылығын анық көре білу аса маңызды. Әлеуметтендіру түсінігі осы қарым-қатынас жағдайында, тек кері тәртіпте (адам-қоғам), жағдайды (тәжірибе, білім, құндылық, дәстүр және т.с.с.) жеке адамның игеруі, оның әлеуметтік ортаның байланыс және тәуелділік жүйесіне қосылуы, яғни қалыптасушы тұлғаның өзіндік белсенділігі тұрғысынан айқындалады. Тәрбие – көп деңгейлі жүйе. Ол қоғамдық деңгейде тұтас мемлекеттік тәрбие жүйесі ретінде: оның шекарасына кіретін аймақ деңгейінде – аймақтық жүйе, жекеленген тәрбие институты шеңберінде дербес тәрбие жүйесі ретінде қызмет атқарады. Осы деңгейлердің әрқайсысында ол қызмет мақсаттары қоғам мүддесімен айқындалған, материалдық базасын да қоғам қамтамасыз еткен, ал білім-тәрбие процестерін ұйымдастыруға жалпы қалың бұқара қатысқан қоғамдық тәрбие жүйесі болып қалады. Қоғамдық тәрбие түсінігі кең мағынада тәрбиенің барлық деңгейі мен түрін, соның ішінде – ұйымдастырылған және тәрбиенің қоғамдық институты болып табылмайтын дербес тәрбиені, яғни отбасылық тәрбиені де қамтиды. Бұл ұғым тар мағынада жеткіншектерді тәрбиелеу бағытындағы, қоғамдық түрде ұйымдастырылған педагогикалық процестердің жиынтығын білдіреді.

Қазіргі жеткіншектер – тәрбие жүйесіндегі иерархиялық бірліктің әрекет обьектісі. Қосымша білім беру ұйымдары бұл бірлікте маңызды рөл атқарады. Олар тұлғаны дамыту, жасөспірімдерді әлеуметтендіру, оларға қоғаммен қатар әлемнің мәдени байлығын табыстау үшін құрылған. Айта кету керек, олардың қызметіне әртүрлілік және көп қырлылық тән. Қосымша білім беру ұйымдарын басқа тәрбие институттарымен өзара байланысы және

бірлесуі тұлғаны қалыптастыруға бағытталған мақсатты нұсқама мен оның қажеттілігінің бір негізділігі: еңбектің мазмұнды бөлінуі және орындалатын қызметтің заттық байланысы; қоғам қажеттілігіне және пісіп келе жатқан тұлғалардың қызығушылығына сәйкес мектептен тыс мекемелер типінің басымдылығы негізінде жүзеге асады.

Жасөспірімдердің мектептен тыс өмірін олар демала жүріп, өз өмірлерін неғұрлым қызықты, мазмұнды етуді, өмірге зер сала қарауды үйренетіндей, өмірден, ересектерден сабақ алып, әрбір мүмкіндікті пайдалана отырып, өз білімін, өмірді өзгертуге, жақсартуға қолдана білетіндей етіп ұйымдастыру керек. Балалардың бос уақытын білімдік мазмұнмен толтыру, қызығушылықтарына байланысты топтық қарым-қатынасты қамтамасыз ету, көшеде ойсыз уақыт өткізуден назарын басқаға аудару және т.б. мектептен тыс бірлестіктердегі қазіргі заманғы тәрбиенің педагогикалық және әлеуметтік көрінісі міне, осындай. Бірақ өмірде кездесетін қарама-қайшылықтар мен жетіспеушіліктер, ең алдымен, өз құқықтарын пайдалануда әлеуметтік әділеттілікпен қамтамасыз етілмеуі және олардың мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкес нақты қолдана алу мүмкіндігінің болмауы мектептен тыс жұмыстың нәтижелілігін шектейді. Мектептен тыс бірлестіктердің дәстүрлі формалары мен құрылымы сондай-ақ бұл мәселенің шешілуіне кедергі келтіреді.

Мектеп пен қосымша білім беру ұйымдары әрекеттерін жалпы және ерекше талдау негізінде қосымша білім беру ұйымындағы жұмыстардың принципін анықтауға болады. Олар:

- балалардың қызығушылығына қарай ерікті бірлесуі негізінде айналысудың жаппайлығы және көншілікке қажеттілігі;
- олардың ынтасы мен әрекеттілігінің дамуы; әрекеттің қоғамдық пайдалы бағыттылығы;
- мектептен тыс жұмыстардың әр түрлі формасы;
- балалардың жас және дара ерекшеліктерінің есебі.

Бұл принциптер мектептен тыс мекемелердің қызметінде іске аса отырып, мектептен тыс жұмыстардың мынадай ерекше:

- мектептен тыс мекемелер жұмыстарына балалардың жаппай және ерікті қатысуы;
- әркеттің белгілі түріне қызығушылығы мен бағыттылығына қарай оқушылардың дифференциялануы;
- практикалық міндеттер мен әрекеттің жақын нәтижесін қою; қатынас пен қатысу саласының әр түрлілігі;
- уақытша мектептен тыс ұжымының құрылымы, өзін-өзі тану, өзін-өзі іске асыру және өзін-өзі жетілдіру негізінде ересектер мен балалардың субъективті-обьективті қарым-қатынасы;
- біздің қоғамымыздың әр түрлі мамандығы мен саласының өкілдерін, педагог мамандарын байланыстыратын ерекше педагогикалық ұжым болуымен мектептен тыс жұмыстардың әдістемелік бағыттылығы мен дара және ұжымдық шығармашылықтың бірлігі сияқты ерекше белгілерімен сипатталады .

Қосымша білім беру ұйымдары қызметінің негізгі міндеті – тәрбие жұмысы. Қосымша білім беру ұйымдары қызметінде педагогтар белгілі бір әлеуметтік мәдениетте балалардың қабілеті мен қызығушылығын дамыту ісін жасаса, тәрбиешілер рөлінде өз аймақтарының өкілдері өздерінің дүниетанымы, өз тәжірбиесі және іскерлігі арқылы жасөспірімдерді әлеуметтік шығармашылыққа араластырады, белгілі әлеуметтік жағдайда өмір сүруге және еңбек етуге үйретеді, қоғамдық тәрбие мақсатын тұлғаның өзін-өзі дамыту мақсаттарымен тығыз байланыстырады. Осылайша, тұлғаны тәрбиелеудегі мақсат бір жағынан өзін дамыту жолында алдына қоғамды қоятын, екінші жағынан, қоғам өзінің әрбір мүшесінен күтетін міндет пен мақсаттан келіседі. Мұндай жағдайда өз қоғамының мәдени құндылықтарымен

қанықкан және оның идеалдарын қабылдаған азаматты тәрбиелеу нәтижеде жеке тұлға мен қоғам арасындағы үйлесімділікті туғызады. Қосымша білім беру ұйымдарының тәрбиелік қызметі – бұл жас балалар мен жасөспірімдерді ғылымның, техниканың, мәдениеттің, өндірістің түрлі салаларына дайындаудың қоғамдық қажеттілігіне негізделген кең және динамикалық жүйе. Ол тәрбиеленушілердің өмір тіршілігін ұйымдастыруда олардың қоршаған ортаға белгілі қатынасын жасауда мақсатты бағытталған тәрбие әрекеттерінің жүйесіндегі шағын жүйе ретінде шығады. Оның негізгі компоненттері: қызмет субьектісі, қажеттілік, мақсаттылық, заттық-тәжірбиелі бағыттылық, процестің нақты әрекетін ұйымдастыру мен қамтамасыздығы; нәтижелілік болып табылады. Мектептен тыс ұжымдардың өмір тіршілігінде жасалған әлеуметтік-педагогикалық қарым-қатынасының субьектісі ретінде жасөспірімдер төрт ипостастарға шығады: 1) таным субьектісі ретінде (әлемді тануға деген белсенділікті іске асыру); 2) тақырыптық-тәжірбиелік әрекет ретінде (оны қоршаған ортаны қолынан келетіндей қайта жасауға белсенділігін арттыру); 3) қарым-қатынас (басқа субьектіні танып білуге және онымен өзара әрекеттілікке бағытталған қажеттілікті іске асыру); 4) өзін-өзі жетілдіру (өзін-өзі тану мен өзін-өзі қайта жасауға бағытталған шығармашылық белсенділікті іске асыру) .

Жеке адамның шағын ортамен өзара әрекеті қызығушылығы мен бейімділігіне сәйкес өзін-өзі шығармашылық жағынан жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Өсіп келе жатқан тұлғаның сапа байлығының көрінуіне тек қана құрдастарының ортасы емес, пікірлестер, достар, әлеуметтік белсенді еңбеккерлер ұжымы қажет, мұндай ортада әрқайсысының қасиеттері кеңінен ашылады. Қосымша білім беру ұйымдарының тәрбиелік мүмкіндіктерін саралау тәрбие процесіне жасөспірімдерді тарту, өзін-өзі басқару және өз бетінше әрекет ете білу қабілеттерін дамытатынын айқындайды. Осылайша тұлғаның әлеуметтік бағыттылығын тәрбиелеу мақсатын нақтылау арқылы қосымша білім беру ұйымдарындағы тәрбие принциптерін мазмұнына қарай бөліп қарастыруға болады:

- баланың даралық және жас ерекшеліктерін ескеру негізінде ұжымдық шығармашылық қызметті ұйымдастырудың кешенді тәсілін қолдану;
- өзін-өзі басқаруын дамыту;
- балалардың әрекеттілігі мен белсенділігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін ересектер мен балалардың шығармашылық ынтымақтастығы,
- табиғи факторларды белсенді пайдалану негізіндегі сауықтыру және тәрбие жұмыстарының бірлігі.

Қосымша білім беру ұйымдары көптеген жоспарларды әрі қызметтің түрлі қырларын қамтиды, өзіндік ерекшелігі бар және педагогикалық процестің екі субьектісі – тәрбиелеуші мен тәрбиеленушілердің өзара байланысы арқылы әрекет етеді. Бұл жүйе тәрбиеленушілердің қоршаған ортаға белгілі қатынасын қалыптастыра отырып, өмір тіршілігін ұйымдастыруға мақсатты бағытталған тәрбие әрекеттерінің шағын жүйесі ретінде көрініс береді. Оның негізгі компоненттері – қызмет субьектісі, қажеттілік, мақсаттылық, заттық-тәжірибелі бағыттылық, нақты әрекеттер ұйымдастыру және процестің қамтамасыз етілуі, нәтижелілік болып табылады. Мектептен тыс бірлестіктердің тәрбиелік қызметтерінің ерекшелігін талдау екі маңызды методологиялық шартты сақтауға негізделеді:біріншіден, «әрекет» түсінігі ерекше әрекеттілікті білдіруі қажет; екіншіден, бұл түсінік зерттеудің белгілі тақырыбына жүйелі түрде толық сәйкес болуы тиіс.

Қосымша білім беру ұйымдарының тәрбиелік қызметі дара және қоғамдық қажеттіліктердің байланысы, базалы (мектептік) дайындық пен мектептен тыс сабақтар арасындағы сабақтастық; тұлғаны тәрбиелеудің әр түрлі қырларының өзара байланысы мен үйлесімділігі, тәрбиенің кешенді өзара тәсілдерін қолдану, оқушылардың дербестігі мен педагогикалық ықпалдың өзара байланысы білім мен тәжірибелік әрекеттерді меңгеру процесіндегі белсенділігі мен шығармашылығы; балалардың, уақытша ұжымның жасы мен

тәжірибесі, балалардың мұқтаждықтары мен педагогтардың мүмкіншіліктері ескеріле отырып құрылады. Әр алуан ұжымдардың тәрбиелік мүмкіншіліктерін талдап, саралау тұлға мен оның қарым-қатынасына белсенділігі және мектептен тыс бірлестіктерде ұстанған субъективтік бағытына сәйкес педагогикалық тұрғыда ықпал етуге болатынын көрсетеді. Мектептен тыс ұжымдардың өмір тіршілігінде қалыптасқан әлеуметтік-педагогикалық қарым-қатынастың субъектісі болу арқылы жасөспірімдер төрт түрлі сипатта: 1) таным (әлемді тануға деген белсенділікті іске асыру); 2) заттық-тәжірибелік әрекет (қоршаған ортаны қолынан келгенінше өзгертуге деген белсенділігін іске асыру); 3) қарым-қатынас (басқа субъектіні танып-білуге және онымен өзара әрекет жасауға бағытталған қажеттілікті іске асыру) 4) өзін-өзі тәрбилеу (өзін-өзі тану мен өзін-өзі өзгертуге бағытталған шығармашылық белсенділікті іске асыру) субъектісі ретінде көрінеді.

Жасөспірімдердің шығармашылық тұлғасының белсенді бағытын оның тек сабаққа деген жалпы қарым-қатынасы, қажеттілігі мен мұқтаждығына емес, білімді, практикалық іскерліктерді қабылдау мен меңгеру қабілеті де айқындайды. Тәрбиеленушілерді білім беру мен тәрбие процесіне қосу тәрбие әрекетін күшейтудің маңызды шарты болып табылады, нәтижесінде оқушы өз бетінше әрекеттеніп, өзін-өзі дамыту мен өз бетімен білім алуға, өзін-өзі жетілдіруге талаптана бастайды. Жалпы тәрбиенің шағын жүйесі ретінде қосымша білім беру ұйымдары басқа тәрбие институттарынан жұмысты педагогикалық тұрғыда ұйымдастыруда басты мынадай ерекшелігімен дараланады. Біріншіден, бұл – жасөспірімдерді біріктіретін, олардан өзінің іскерлігі мен қатыстығын көрсетуді талап ететін тақырыптық-практикалық әрекеттің көпшілікті және топтық түрлері. Мұндағы іс-шаралар кешенді ойын-жарыстар, шығармашылық мейрамдар, сайыстар, фестивальдар және т.б. қамтиды. Бұларға қатыса отырып, бала таңдау мүмкіндігіне ие болады. Көңіл көтеру, рақаттанумен қатар, танымын арттыратын жұмысқа ерікті түрде қатысу барлық балаларға өз күшін сынауға, өзінің жетістіктерін жолдастарының табыстарымен салыстыруға мүмкіндік туғызады. Екіншіден, бұл – қызығушылықтары мен мүмкіншіліктерге сәйкес жүйелі әрекетпен айналысқысы келетін балаларға арналған үйірмелер, секциялар, студиялар, лабораториялар және басқа да шығармашылық бірлестіктер. Мұндай ұйымдастыру формалары қабілеті мен дайындығына қарамастан ниет білідруші барлық жасөспірімдердің бірдей қатысуына мүмкіндік береді. Үшіншіден, бұл – дайындығы неғұрлым мол жасөспірімдерге арналған жұмыстың формалары мен түрлері. Бұларға оқушылардың ғылыми қоғамы, ғылым, техника әуесқойларының жазғы мектеп-лагерьлері, экспедициялар (археологиялық, геологиялық, фольклорлық, т.б.) жатады.

Қосымша білім беру ұйымдарының жұмыс жағдайында ұйымдастырудың барлық осындай әдістері балаларға дифференциалды (ажыратылымды) әсер ету тәсілімен бірлікте әрекет етеді. Алайда олардың тұлға әлеуетін шығармашылықпен дамытуды басты назарда ұстайтынын атап айтқан жөн. Әрбір қосымша білім беру ұйымы білім берудің барлық жүйесінің бір элементі болып табылады. Осыған байланысты әртүрлі білім беру ұйымдарының бір-бірімен өзара байланысын, басқа типті білім ұйымдарымен байланысын талдаудың да маңызы ерекше. Бұл байланыстардың қосымша білім берудің даму жолдарын түсініп, және әртүрлі білім ұйымдарының тәжірибесін жинақтап, олардың қызметін жетілдіруге көмектеседі.

Енді қазіргі қосымша оқытуды әртүрлі типтегі мектептен тыс қосымша білім мекемелерінің, мәдени-спорт ұйымдары, қоғамдық бірлестіктер ахуалы негізінде қарастырып көрейік. Ғалым-педагогтар мен мектептен тыс жұмыс әдіскерлерінің әдебиеттерінде осындай ұйымдардың қызметіндегі негізгі бағыттары мен мәселелерінің бірқатары көрсетілген. Зерттеулерде де ол былайша айқындалған:

1. Қосымша оқытудың регионалдық жүйесін дамыту. Регионалдық жүйе мен қосымша оқыту ұйымдары арасында берілген таңдау мүмкіндігі тұрғысынан қарағанда,

өзара айырмашылық болуы мүмкін. Бұл жерде таңдау мүмкіндігі кімге тиесілі екендігінің зор мәні бар: қызығушылығы әбден айқындалған балаларға ма, жағымсыз отбасынан шыққан балаларға ма, әлде өз мақсатын әлі айқындап болмаған балаларға ма? Мұнда сол сияқты материалдық база мен педагогтар да аз рөл ойнамайды.

2. Қосымша білім беру ұйымдарында негізгі мақсатына жету үшін әр алуан жағдайды тудыру. Олардың қызметінің айрықша белгісі – икемділік, вариативтілік. Бұған дейін айтылғандай, қосымша білім беру жүйесі балалардың өз қалауымен балалар бірлестіктері мен іс шараларына қатысуына негізделеді. Сондықтан да қосымша білім беру ұйымдарының жұмыс істеуінің өзі жұмысты жүргізудің тартымды түрлерін тауып, балалардың ерікті таңдауына негізделеді. Неғұрлым үйлесімді әдіс-тәсілдерді іздеп, оның қазіргі бар мазмұн, формасына сай болуы - ситуацияға педагогикалық талдау жасау негізінде жүзеге асуы мүмкін (оқыту процессінің жағдайы, оның жабдықталуы, нәтижелілігі) .

3. Бала тұлғасының қосымша білім беру ұйымдарында қалыптасуы, білім алуы. Қосымша оқытудың, адамның өз-өзін еркін айқындау саласы ретінде қалыптасуының шарты-вариативі және дифференциалды педагогикалық бағдарлама болуы тиіс, ол балалар мен олардың ата-аналарының білім мазмұны мен әр түрлі мотивтерін қанағаттандыруға міндетті. Дара білімдік қажеттілікті іске асыру баланың әлеуметтік мәнді мақсатын іске асыру мүмкіндігін береді.

4. Қосымша білім беру ұйымдарының әр түрлі ұйымдастыру формаларының педагогикалық әлеуетін зерттеу. Балалардың талабы мен қызығушылығын ескере отырып, педагогтар ұйымдастырудың өзекті және неғұрлым тиімді жолдарын іздестіреді. Сондықтан да жаңа формалар мен балалар бірлестігінің дәстүрлі формаларын жаңартып қолданудың әр түрлі жолдары іздестіріледі. Қосымша білім беру ұйымдары оқушыларға практикалық және шығармашылық қызметтің әр алуан түлерін ұсынады. Онда мақсатқа жетудің әртүрлі қарқыны мен деңгейі болуы мүмкін. Балалардың еңбегі бірдей жастағы және әр жастағы бірлестіктерде қызығушылықтары бойынша өткізіледі. Іс-әрекеттер бір тақырыптық бағытта не кешенді бағдарлама бойынша өткізілуі мүмкін. Бірлестіктердің саны, іс-әрекеттердің уақыты нормативті актілермен айқындалады. Іс-шаралардың әртүрлі формалары алдын-ала ойластырылады. (топтық, жеке, бірлестіктің барлық құрамымен). Неғұрлым көбірек тараған форма - үйірме, клуб, студия, бірлестік, шеберхана, лабораториялар жатады.

5. Қосымша білім беру ұйымы педагогының тұлғалық дамуы, «Білім туралы» заңда қосымша білім беру ұйымдарының қызметшілері педагог ретінде қарастырылған. Педагогикалық мамандықтар тізімінде балаларға қосымша білім беру ұйымы үшін арнайы кадрлар даярлаудың мемлекеттік стандарты жоқ. Бұған қарап бұл жүйеде арнаулы білімі және кейбір педагогикалық қабілеті бар кез-келген адам істей береді деген ойдың болуы әбден мүмкін. Бірақ бұл жерде балаларға қосымша білім беру мамандары мен басқа типтегі педагогтардың жұмысы мазмұны мен мәнінің айырмасын түсіне білудің маңызы зор. Қосымша білім беру педагогы өз қызметінің ерекшелігінен басқа жалпы педагогика мәселелерінен хабардар болып, қосымша білім берудің нақты практикалық мақсаттарын түсіне білуге тиіс, себебі ол көп қырлы, икемді, уақыт жағынан өзгергіш, жағдайға тәуелді. Ол үшін кәсіби шеберлікке үйренуі, педагогикалық міндеттердің сан алуан мәселелерін тиімді шеше алатын қабілетке ие болуы тиіс.

6. Қосымша білім берудің жаңа түрлерін ұйымдастырудың қазіргі үлгілері бар. Оларды екі категорияға жіктеуге болады: білімдік салаларды қамтуы бойынша (бір профильді және көп профильді) және әлеуетінің айырмашылығы бойынша (бір бағыттағы орталықтардан үйірмелерге дейін). Белгілі бір ұйымды құру кезінде жергілікті жердің білімдік, әлеуметтік- мәдени қажеттілігіне қарай білімдік ұйымның түрі айқындалады. Сол сияқты тарихи қалыптасқан жағдай есепке алынады. Өзінің ұйымдық мәртебесін тіркеу

және аттестациялау кезінде ақтайды және қорғайды. Соңғы отыз жыл ішіндегі қосымша білім беру ұйымдарының түрлерін былайша жіктеуге болады:

- Оқушылар сарайлары, жас натуралистер стансасы, балалар мен жасөспірімдер спорт клубтары, көркем шығармашылық үйірмелер, балалардың мәдениет сарайлары;

- Қосымша білім беру орталықтары, гуманитарлық білім, техникалық білім бағытындағы орталықтар, балалардың эстетикалық тәрбиесімен шұғылданатын профильді орталықтар;

- Жас теңізшілер, авиаторлар, космонавтар, шекарашылар, өрт сөндірушілер, жүргізушілер үйірмелері;

- Экологиялық, туризм және экскурсия бағытындағы орталықтар;

- Ғылым мен техниканың әралуан салалы мектептері, өнер мен спорттың әр алуан түрлері бойынша мамандандырылған орталықтар;

- Сол сияқты балалар студиясы, сауықтыру-білім беру лагерлері, балалар паркі, мұражайлар.

7. Қосымша білім беру ұйымдарын басқару маңызды педагогикалық мәселе. Қосымша білім беру жүйесінің педагогикалық мүмкіндіктерін оның кадрлық әлеуетін пайдалану оны тиімді басқару қызметіне тәуелді. Оның мәні қалаулы, педагогикалық және әлеуметтік нәтижелерге жету үшін қажетті жағдайлар тудыру болып табылады. Қосымша білім беру ұйымын басқару бірнеше деңгейде іске асырылады:

- білім беру жүйесінің қызметін реттейтін заң қабылдауды республикалық деңгейде шешу, білім беруге қажетті бюджеттік шығындар үлесін анықтау, білім беруді дамыту бағдарламаларын бекіту, нормативті актілерді бекіту;

- қосымша білім беру ұйымдары тікелей білім беру органдары арқылы басқарылу;

- қосымша білім беру ұйымдарын басқарудың бір ерекшелігі - педагогикалық нормаларды қалыптастыру орталығының қызметін іске асыратын жағдайлар тудырады.

Жалпы орта білім жүйесі білім мекемелері, білім бағдарламалары, жалпы білім кезеңдерінің жиынтығы ретінде қарастырылуы мүмкін. Зерттеушілер оны білім берудің қайнар көздерінің жиынтығы, білім алу жолдарының жиынтығы ретінде қарастырады. Ғалымдар жалпы орта білімді шығармашылық еңбектің әдіс-тәсілдері, дағды, білімнің, құндылықтардың жиынтығы, әрі әрбір адамның кәсібіне қарамастан қажетті дүние деп қарастырады да, оның ең басты мақсты жүйеленген білімді игеру, оқушылардың мемлекеттік стандарттар аясында білім, дағды алуы болады. Ал қосымша білім беру жүйесі осы шекараны кеңейтіп, тереңдетуге мүмкіндік береді. Қосымша білім беру ұйымдары мектеп білімі әлеуетін кеңейтуге, тереңдетуге және қолдану есебінен толығырақ пайдалануға мүмкіндік береді. Сол сияқты, қосымша білім беру ұйымдары негізгі білімнің қосымшасы, ол білім стандарттарын кеңейту міндетін ғана атқарады деп ойлауға болмайды. Мәселен, Березина В.А. оның негізгі міндеттерін былайша анықтайды: «Қосымша білім беру ұйымдары өз ерекшелігімен балалардың бос уақытын ұйымдастырудың әр алуан түрлерін білім алудың алуан түрлі формаларымен органикалық түрде ұштастырып, сол арқылы девиантты мінез-құлыққа жол бермеуге ұмтылады» .

Ғылымда оны білім берудің ерекше құнды типі ретінде қарастырады, әр баланың тұлғасын дамытуға қажетті жағдай тудыратын саласы, балалардың үнемі өзгеріп тұратын жеке әлеуметтік-мәдени және білімдік талаптарын қанағаттандыру оның басты міндеті. Зерттеулерден біз қосымша білім беру ұйымдарының мынадай негізгі концептуалды жағдайлары ажыратылғанын аңғардық. Оларды жүйелеп көрсеткенде:

- 6-дан 18 жасқа дейінгі оқушылардың шығармашылық еңбегін, кәсіби айқындалуын, денсаулығын нығайтуының, тұлғалық дамуы мен білім алуына қажетті жағдаймен қамтамасыз ету;
- олардың қоғамда өмір сүруге бейімделуіне көмектесу;

- оқушылардың жалпы мәдениетін қалыптастыру;
- оқушылардың бос уақытын мазмұнды ұйымдастыру болып табылады екен.

Ендеше қосымша білім беру ұйымдары концепциясының негізгі идеясын былайша түйіндеуге де болады екен, атап айтқанда: әлеуметтік – педагогикалық құбылыс ретіндегі қосымша білім беру балалардың танымдық, дамытушылық және коммуникативтік еңбегінің бірлігі керек, мұның негізінде баланың мәнді күшінің дамуы жатады. Біз зерттеу барысында оқушылардың қосымша білім беру ұйымдарының орны мен рөлі, мазмұнды проблемаларына арналған бірнеше диссертациялық жұмыстарды да қарастырдық. Сондай-ақ қосымша білім беру ұйымдарына әлеуметтік-педагогикалық құбылыс ретінде арнайы жүргізілген зерттеу жұмыстарының лайықты жағдайда жүргізілуіне байланысты зерттеулер жүргізілуі керек.

ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бөлебаев Бекзат
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі:
Баданбекқызы З.
ф.ғ.к. доцент

Аңдатпа

Мақалада тыңдалым процессі сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі ретінде қарастырылды: қабылдау; болжау; есте сақтау; түсіну. Сонымен қатар, тыңдалымның маңыздылығын зерттеген ғалымдардың есімі көрсетілген. Қазіргі таңдағы тыңдалым дағдыларды қалыптастыруға бағытталған жаттығулардың классикалық жіктеулері ұсынылған. Батыс әдістемелік әдебиеттері бойынша тыңдалымды дамытудың екі тәсілі - Bottom-up және Top-down approach қарастырылды, ерекшеліктері аталып өтілді.

Тірек сөздер: тыңдалым дағдысы, ғалымдар, жаттығу, әдістеме, стратегия, метакогнитивті тәсіл.

Аннотация

В статье аудирование рассматривался как рецептивный вид речевой деятельности: восприятие; прогнозирование; память; понимание. Кроме того, указаны имена ученых, изучавших важность аудирования. Представлены классические классификации упражнений, направленные на формирование современных навыков аудирования. Рассмотрены два способа обучения аудированию по западной методической литературе - Bottom-up и Top-down approach, отмечены особенности.

Ключевые слова: Навыки аудирования, ученые, упражнения, методика, стратегия, метакогнитивный подход.

Annotation

In the article, the listening process was considered a receptive type of speech activity: perception; prediction; memory; understanding. In addition, the names of scientists who have studied the importance of listening are indicated. Classical classifications of exercises aimed at the formation of modern listening skills are presented. Two ways of teaching listening according to Western methodological literature - Bottom-up and Top-down approaches are considered, and the features are noted.

Keywords: listening skills, scientists, exercises, methodology, strategy, metacognitive approach.

Ағылшын тілін ауызекі тілде меңгеруге, қарым-қатынас актілерін түсінуге және қатысуға қызығушылықтың артуы қазіргі уақытта шет тілін оқытудағы басты мәселелердің бірі болып табылады, бұл білім берушінің сабақтарда тыңдалымға көбірек көңіл бөлуін талап етеді. Сондықтан ол есту арқылы қабылдау процесін жеңілдетуге бағытталған кез-келген әрекеті білім алушылар үшін пайдалы болатыны сөзсіз.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, сөйлеуді есту арқылы түсіну процесі шет тілі сабақтарында білім алушылардың барлық әрекеттерінің ішіндегі ең күрделісі болып табылады. Алайда, қызметтің бұл түрі ерекше маңызды, өйткені, біріншіден, оқытудың өзі шет тілінде жүргізіледі және білім алушылардың тыңдалым дағдыларын игеруін көздейді; екіншіден, көптеген зерттеулер көрсеткендей, тыңдалым дағдыларын жетілдіру оқу, сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тиімділігі мен жылдамдығына оң әсер етеді. Шетел тілін есту арқылы түсіну қабілетін қалыптастыру шет тілін оқыту процесінің ең күрделі аспектісі деп те аталады, өйткені ол білім алушылардың лингвистикалық және лингвистикалық емес дағдыларын дамытуды көздейді [1].

Соңғы жылдары шет тілін оқытудың бір аспектісі ретінде қарастырлатын тыңдалым процессі көптеген ғалымдардың назарында болды: L. Vandergrift, C. M. C. Goh, C. Mareschal, M. Tafaghodtari, G. White, M. Rost, S. Graham, E. Macaro, J. Cross, J. Chung, В. Ю. Абрамов, д. л. Морозов, Т. Н. Чугаева, О. В. Байбурова, С. В. Говорун, Г. В. Порческу, А. Р. Масалимова, И. А. Гончар және т. б.

Осы мәселе бойынша шетелдік ғалымдардың жарияланымдарының көпшілігі физиология, психология, лингвистика, әлеуметтік лингвистика және басқа ғылымдар тұрғысынан, сондай-ақ шет тілін оқытудың әртүрлі тәсілдері тұрғысынан шет тілде сөйлесуді тыңдалым арқылы қабылдаудың мәнін анықтау мәселелеріне арналды. Ал, отандық әдіскерлер тыңдалымды дамыту процесінде білім алушыларда туындайтын шет тілін есту арқылы түсінудегі қиындықтарды жою, сабақтарда тыңдалым дағдыларын қалыптастырудың стратегияларын, әдістемелерін, тәсілдерін жасау, шет тілі бойынша мектеп және ЖОО бағдарламаларына сәйкес келетін тыңдалым дағдысын дамыту жүйесін әзірлеу сияқты мәселелерге назар аударды.

Осылайша, білім алушыларды тыңдалымға үйретудің тәсілдері мен стратегияларының жеткіліксіз зерттелуі, бір жағынан, осы қызмет түрінің маңыздылығы, екінші жағынан, біздің зерттеуіміздің өзектілігін анықтайды.

Әдістемелік әдебиеттерде «тыңдалым» ұғымының көптеген анықтамалары бар, бірақ бұл мақалада біз тыңдалымды оның негізгі механизмдерінің өзара әрекеттесуі негізінде жүзеге асырылатын сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі ретінде қарастырамыз: қабылдау; болжау; есте сақтау; түсіну [2, 85].

Ұсынылған ақпаратты қабылдау және өңдеу сөздерді танудан және оларды семантикалық блоктарға бөлуден тұрады. Осыған байланысты ақпаратты ұсыну формасы, оның ішінде визуалды кеңестер мен тіректерді қолдану ерекше маңызды болып табылады. Егер білім алушылардың белгілі бір тақырыбы бойынша басқа сабақтар немесе өз бетінше оқу кезінде алған білімдері болса, ақпаратты есту арқылы қабылдау процесі жеделдетіледі. Шетелдік сөйлеуді сәтті қабылдаудың тағы бір шарты - ақпараттың жеке блоктарын, мысалы, фонетикалық, лексикалық және грамматикалық деңгейде қабылдау мен өңдеуді автоматтандыру. Сондықтан білім алушылардың тыңдалым дағдыларын дамытудың қажетті шарты оқытушының белгілі бір грамматикалық құбылыстары бар дыбыстарды, сөздер мен сөйлемдерді есту арқылы тез тану дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмысы болып табылады.

Қазіргі таңдағы тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаттығулардың бірнеше классикалық жіктеулері бар. Мысалы:

Мектепте Г.В. Рогова тыңдалымның психикалық механизмдерін қалыптастыру тәсілдерімен (жедел жадты, зейінді, ықтималдылықты болжауды жаттықтыру) және алынған ақпараттың мазмұнын түсіну және шығармашылық өңдеу тапсырмасын мотивациялық орнату әдістерімен ерекшеленеді [3].

Е. А. Маслыко барлық тыңдалым жаттығуларын екі топқа бөлді: жалпы тыңдалым дағдыларды қалыптастыру үшін (фонетикалық, лексикалық және грамматикалық

қиындықтарды жеңу жаттығулары, антиципацияны дамыту, болжау, аудиторлық есте сақтау, зейін) және сөйлеу (оқиғаның басталуын тыңдап, не туралы болатынын болжау, жоспар элементтерін қажетті ретпен орналастыру, мәтін түрін анықтау, қысқаша мәлімет беру).

Сөйлеу хабарламаларын қабылдауға әсер ететін факторларды ескере отырып, дайындық жаттығуларында екі топты ажыратуға болады:

- лингвистикалық сипаттағы қиындықтарды жоюға бағытталған жаттығулар;
- психологиялық сипаттағы қиындықтарды жеңуге бағытталған жаттығулар.

Бірінші топтағы жаттығулардың нәтижесінде келесі дағдылар қалыптасады:

- бейтаныс құбылыстарды сөйлеу хабарламаларынан оқшаулау, оларды саралау және түсіну;
- дыбыстық үлгілердің семантикамен байланысы;
- сөздердің мағынасын анықтау (сөзжасамдық болжам арқылы);
- әр түрлі лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдардың контекстік мағынасын анықтау;
- синонимдік және антонимдік құбылыстарды тану және түсіну.

Дайындық жаттығуларының екінші тобы ықпал етеді:

- болжау дағдылары,
- қысқа мерзімді және ауызша-логикалық жады көлемі,
- баламалы ауыстыру механизмі [4].

Батыс әдістемелік әдебиеттерінде тыңдалымды дағдысын дамытудың екі тәсілі қарастырылады.

Bottom-up approach – білім алушыларды шет тіліндегі дыбыстарды, содан кейін лексикалық бірліктерді тануға және осы негізде бүкіл мәлімдеменің мағынасын біріктіруге үйретуді көздейтін тәсіл.

Top-down approach – білім алушы ұсынылған мәтін тақырыбы бойынша білімге, фондық және жалпы білімге, сондай-ақ фонетика, грамматика, лексика, синтаксис, шет тілі дискурсының құрылымы, сөйлеу үлгілері, интонациялық модельдер туралы білімге сүйенген кезде шетелдік сөйлеуді құлақпен саналы түрде қабылдауға үйретуді көздейтін тәсіл.

Top-down approach дыбыстық мәтіннің мәнін түсіне отырып, дыбыстық мәтіннің кілт сөздері мен сөз тіркестерін танып, бөліп көрсете алады, сондай-ақ бейтаныс сөздердің мағынасын болжай алады. Бұл тәсіл сонымен қатар, білім алушыларға сөйлеуді есту арқылы қабылдау кезеңдерін, механизмдерін білуге және осы процесті өз бетінше реттеуге үйретуді қамтиды. Осылайша, бұл тәсіл білім алушылардың тыңдау туралы теориялық білім алуы және осы процеске жеке қатысуы негізінде шетелдік сөйлеуді есту арқылы қабылдау дағдыларын дамытуды қарастырады [5].

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, ең оңтайлы - бұл екі стратегияны біріктіретін тыңдалым дағдысын дамыту әдістемесі: top-down approach дайындық кезеңдерінде, оқыту және бағалау кезеңінің алдында шетелдік сөйлеуді есту арқылы қабылдауды модельдеу кезеңі, ал bottom-up approach-аудио дағдыларын дамыту процесіндегідей осы саладағы білім алушылардың жетістіктерін бақылау кезеңінде қолданылуы мүмкін.

Бірқатар ғалымдар bottom-up approach шеңберінде тыңдалымды үйренуге психолингвистикалық тәсілдің маңыздылығы туралы айтады. Ол «сөйлеуді қабылдау кезінде зейінді ұстау мен форма арасында біркелкі бөлу қабілетін дамытуға», «сөйлеу ағымындағы тілдік материалды тануға» бағытталған арнайы жаттығулар жүйесін құруды көздейді. Бұл тәсілдің бір аспектісі білім алушыларда «шетел тілін қабылдау базасын» қалыптастыруға арналған тапсырмалар жүйесін оқыту бағдарламасына енгізу болып табылады. Мұндай базаны білім алушылардың жеке сөздерді, сөз тіркестерін, синтаксистік құрылымдарды, сөйлеу үлгілерін және интонациялық модельдерді қабылдау автоматизмін дамыту арқылы қалыптастыруға болады (мұндай тапсырмалар үшін қабылдау бірліктерін таңдау белгілі бір

шет тілі үшін қабылдаудың ең жиілік бірліктерін анықтайтын мәтіндерді лингвостатистикалық талдауға негізделуі керек).

Тыңдалым дағдысын дамыту жүйесі сонымен қатар, қабылдау процесінің когнитивті және әлеуметтік компоненттерін көрсетуі керек. Тыңдалым дағдысын дамыту мета-когнитивті тәсілі аясында мұғалім тек нәтижеге ғана емес, шет тіліндегі мәлімдемелердің мағынасын толық түсінуге ғана емес, сонымен бірге шетелдік сөйлеуді есту арқылы қабылдау процесіне де назар аударуы керек. Бұл тыңдалым тапсырмалары білім алушыларға мүмкіндік беретін жұмыс алгоритмін құруы керек дегенді білдіреді:

- ақпаратты есту арқылы қабылдау кезінде туындауы мүмкін мәселелерді өз бетінше бағалау;
- есту арқылы қабылдау процесі қалай жүретінін, оның негізгі кезеңдерін түсіну;
- ақпаратты есту арқылы қабылдау және түсіну процесінде өзінің оң және теріс жақтарын түсіну;
- тыңдалымның өзіндік дағдыларын жетілдіру стратегиясын құру.

Тыңдалым дағдысын дамытудың метакогнитивті тәсілді қолданудың бір мысалы-білім алушылардың ақпаратты есту арқылы қабылдаудың өзіндік стратегиясын құру әдістемесі. Бұл әдіс әсіресе білім алушылар шет тілінде оқу дәрістерін тыңдайтын жағдайларда өте маңызды және олардың тыңдалым дағдыларын өте қысқа мерзімде айтарлықтай жақсарту қажет. Бұл әдістеменің мәні мынада: шет тілі сабақтарында білім алушылар қолданыстағы тыңдалым стратегияларымен таныстырылады, содан кейін олардың біреуін немесе бірнешеуін шет тіліндегі дәрістерді тыңдау үшін пайдалануды сұрайды. Барлық стратегиялар сыналған кезде, білім алушылар оқыту стратегияларын құру дағдыларын одан әрі жетілдіруге де, шетелдік сөйлеуді есту арқылы түсіну қабілетінің айтарлықтай дамуына да ықпал ететін белгілі бір дәрісті тыңдау кезінде тыңдалым стратегияларының оңтайлы үйлесімін дербес сәйкестендіруге үйретіледі [6].

Кейбір метакогнитивті тыңдалым стратегияларына мысал келтірейік.

1. Жоспарлау стратегиясы. Білім алушылар сабақтың мазмұнын оның атауы мен жоспары негізінде болжайды, оны тыңдайды, жұпта, топта естігендерін талқылайды (түсінбеген бөліктері туралы бір-біріне сұрақтар қояды), оқытушының көмегін алады, дәрісті тағы бір рет тыңдайды және бірінші тыңдау кезінде түсініксіз болған бөліктерді белгілейді. Әрбір білім алушыл өзі үшін шетелдік сөйлеуді есту арқылы қабылдаудағы негізгі қиындықтарды анықтайды, осы ақпаратты топта талқылайды, осы қиындықтарды жою әдістерін анықтау бойынша оқытушыдан көмек алады.

2. Өзін-өзі бағалау стратегиясы. Ақпаратты тыңдағаннан кейін оның мазмұнын түсіну дәрежесін тексереді, өзін-өзі бағалайды, білімдегі олқылықтарды талдайды, осы олқылықтарды қайта толтыру бойынша өзіндік жұмыс жоспарын жасайды. Әрі қарай, білім алушылар оқытушының басшылығымен шетелдік сөйлеуді есту арқылы қабылдауды жеңілдететін жалпы әдістерді талқылайды (мысалы, ақпаратты тыңдау алдында кілт сөздермен, сөз тіркестерімен және терминдермен танысу, дәріс кезінде жазу әдістері, сөйлемдерді толығымен аудару техникасы).

3. Жалпылау стратегиясы. Ақпаратты тыңдау кезінде студенттер барлық алынған ақпаратты жазады, содан кейін топта естігендерін талқылайды және дәрістің қысқаша мазмұнын жазады. Оқытушының жетекшілігімен білім алушылар дәрістің мазмұнын түсіну дәрежесін тексереді, түсінудегі олқылықтарды талқылайды, тыңдаудың қиындықтарын және оларды жеңу жолдарын анықтайды [7].

Осылайша, оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін шет тілі мұғалімдері тыңдалым дағдысын дамытудың заманауи тәсілдерінің әртүрлі аспектілерін шығармашылықпен қолдана алады.

Сонымен, студенттердің тыңдалым дағдысын дамыту әдістері ерекше назар аударуға лайық:

- білім алушыларда «қабылдау базасын» қалыптастыру және ақпаратты есту арқылы «қабылдау автоматизмін» дамыту (bottom-up approach);
- мәтіннің жалпы мағынасы мен егжей-тегжейін нақтылау мақсатында топтағылармен өзара әрекеттесу және белсенді талқылау тәсілін қолдану (top-down approach);
- білім алушыларды есту арқылы қабылдау стратегияларымен таныстыру мақсатында сауалнама жүргізу (top-down approach);
- білім алушыларды өздерінің тыңдау стратегияларын құруға үйрету (top-down approach).

Тыңдалым дағдыларын дамытудың тиімді жүйесін құру білім алушылардың оқу үрдісінде осы үрдісті талдауға және оны дербес оңтайландыруға қабілетті белсенді қатысушылар ретінде қатысуын көздейді.

Тыңдалым дағдысын дамытудың метакогнитивті тәсілі, лингвистикалық тұрғыдан басқа, білім алушылардың рефлексивті ойлау дағдыларын дамытады, бұл оқу үрдісінде оң нәтижені қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде білім алушылардың уәждемесіне оң әсер етеді және ұзақ мерзімді перспективада олардың өмір бойы үздіксіз білім алуы үшін қажетті дағдылардың, қабілеттердің және тіпті жеке қасиеттердің дамуына әкеледі. Метакогнитивті тәсілді шет тілі мұғалімдері тыңдалым дағдысын дамытудың өзіндік әдістемесін жасау кезінде қолдана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Bozorgian H. Listening Skill Requires a Further Look into Second/Foreign Language Learning International // Scholar-ly Research Network. 2012. P. 1 – 10. doi: 10.5402/2012/810129.

2. Vandergrift L., Goh C. Teaching and Learning Second Language Listening. New York-London: Routledge, 2012. - 315 p.

3. Морозов Д.Л. сөйлеудің психологиялық механизмдерін жетілдіру негізінде кәсіби бағдарланған тыңдалым дағдысын дамыту: неміс тілінің материалында, кәсіптік білім деңгейі: реферат. дис. ... канд. пед. ғылымдар. Нижний Новгород, 2009. - 23 б.

4. Гончар И. А. шет тіліндегі мәтінді лингвистика мен әдістеменің объектісі ретінде тыңдау // Санкт-Петербург газеті. 9 Серия. Филология. Шығыстану. Журналистика. 2011. № 4. Б. -121.

5. Vandergrift L., Goh C. Teaching and Testing Listening Comprehension // The Handbook of Language Teaching. New Jersey: Blackwell Publishing, 2009. P. 395 – 411.

6. Young L. Listening Strategy Instruction in a Higher French Class // Scottish Languages Review. 2012. Issue 25. P. 18.

7. Говорун С. В. оқу тыңдау стратегиялары / / филология ғылымдары. Теория және практика мәселелері. 2015. № 5-1(47). Б. - 81.

İNGİLİS DİLİNİN ZAMAN FORMALARININ TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF METODLARIN ROLU VƏ APARILAN EKSPERİMENTAL TƏDRİS

Konül İsgəndərova
dos., ped.ü.f.d., Azərbaycan Respublikası, Sumqayıt Dövlət Universiteti, ORCİD NO: 0000-0001-8103-1623
tel: 994518090000

THE ROLE OF DIFFERENT METHODS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TENSES AND THE CONDUCTED EXPERIMENT

Konul Isgandarova Yashar qizi, Phd in pedagogy,
associate professor at the department of Foreign Languages at the Sumgait State University, Azerbaijan, English teacher

XÜLASƏ

İngilis dilinin qrammatikasının tədrisi uzun illər araşdırma mövzusu olmuş və bu haqqda müxtəlif fikirlər və ideyalar söylənilmişdir. Azərbaycan və ingilis dilləri ayrı-ayrı dil ailələrinə daxil olduqlarından, onların qrammatik quruluşlarında kifayət qədər fərq vardır. O cümlədən, zaman formaları da quruluş, məna və forma baxımından fərqli və oxşar cəhətlərə malikdir. Bu fərqli və oxşar cəhətlərin geniş və izahlı şəkildə tələbələrə təqdim olunması, zaman formalarının tədrisi prosesində ən vacib amillərdəndir.

AÇAR SÖZLƏR: qrammatika, zaman formaları, kommunikativ yanaşma, interaktivlik, metodlar

ABSTRACT

The English grammar teaching has been the subject of research for many years and various opinions and ideas have been expressed about it. As it is clear, the Azerbaijani and English languages belong to separate language families, there is a considerable difference in their grammatical structures. The tenses either have different and similar aspects in terms of structure, meaning and form. Presenting these differences and similarities to students in a broad and explanatory manner is one of the most important factors in the process of teaching tenses.

KEY WORDS: grammar, tenses, communicative approach, interactivity, methods

GİRİŞ

Müasir dövrdə tədris edilən xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin təliminin ən səmərəli yollarının müəyyən edilməsini təmin edən, təlimin bütün mərhələləri üçün məqbul hesab edilən, mövcud olan digər təlim metod və üsullarının müsbət təcrübəsini nəzərə alan, onlardan yaradıcı şəkildə faydalanan, daha geniş imkanlara malik olan kommunikativ təlimdir. Dillərin tədrisinə, o cümlədən, qrammatikanın tədrisinə funksional yanaşma nəzəri biliklərin mənimsənilməsi deyil, onların praktikaya tətbiq edilməsini üstün tutur. Hər hansı dil materiallarının, o cümlədən, qrammatik materialların mənimsənilməsi bilavasitə tələbələrdə tədris edilən dildə kommunikativ

vərdişlərin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Kommunikativ konteksti həlledici amil kimi qəbul edən kommunikativ təlim leksik, qrammatik və fonetik materialların mənimsənilməsi səviyyəsini onların kommunikasiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu baxımından qiymətləndirir.

Dilçi A.İ.Vasilenka yazır: "Hər bir milli dil bütöv, unikal quruluşa malikdir, hansı ki, bu dil digər xarici dillər üçün açıq hesab olunur, yəni xarici dillərdəki sözləri adaptasiya edə və ünsiyyətdə istifadə edə bilir, deməli, xarici mətni tərcümə edə bilir. Xarici mətni tərcümə etmək onun bədii və məna xüsusiyyətlərini duymadan mümkün deyil". [1, s. 62] Dil öyrənilməsinə marağın yaranmasında müəllimin rolu əvəzsizdir. Müəllim hər bir dərsdə daim seçim hüququ edir, o, nəyisə tətbiq etməyi, nəyisə etməməyi qərarlaşdırır. Yaxşı müəllim olmaq üçün bacardıqca daha çox tədris üsullarıyla tanış olmaq vacib şərtlərdəndir. Bu müəllimlərə öz yanaşma və metodlarını üzə çıxarmağa, hansının səmərəli, hansının isə effektsiz olduğunu öyrənməyə şərait yaradır. Dil öyrənənlər həmişə müəllimə ehtiyac duymurlar. Onlar dili müxtəlif yollarla: evdə kitab oxumaqla, CD, video disk izləməklə, kompüter proqramları dinləməklə, digərləri sadəcə dilin daim işlədildiyi yerlərdə yaşamaq və ünsiyyətdə olmaqla öyrənirlər. Öyrəncilər təhsil almağa, xüsusilə də, ali məktəblərdə təhsillərini artırmağa, yenilikləri öyrənməyə gəlirlər. Əlbəttə, heç kəs arzu etməz ki, dərsi sıxıcı, yorucu keçsin, lakin müəllim daim çox nitq söyləsə, qrupu yalnız öz söhbətləri ilə əyləndirsə nəticədə onların diqqətini yayındırmış olur, tələbələr daha az bilik qazanır və tədqiqatla məşğul olmurlar. Yuxarıda qeyd olunanlar dərs prosesinə şübhəsiz tətbiq oluna bilər, hətta əyləncəni tamamilə sıxışdırıb çıxarmaq səhv düşünülmüş ideya olardı, lakin bu prosedurun daimi, hər dərs təkrarlanan olması keyfiyyətli nəticələr göstərmir. Müəllim, əgər diqqət mərkəzindədirsə, o demək deyildir ki, sakitliyi yalnız o pozmalıdır, söhbət dil öyrənilməsindən gedirsə, nitq fəaliyyətində birincilik öyrəncilərin olmalıdır. Müəllim dürüst olmalıdır. O, qeyri-səmimi münasibət yaratmaqla tələbələrinə yaxın ola bilməz.

Təlim kurslarının, tədris planlarının təşkili geniş, eyni zamanda mürəkkəb proses hesab olunur. Onların həyata keçirilməsi planlı öyrənmə təcrübələrinə əsaslanır. Tədris planının təşkilində böyük rolu olan metodika məhz bizə lazım olan əsas bölmədir. D.Nunan metodika haqqında öz fikrini belə ifadə edir: "Metodikanın məqsədi öyrənilən tapşırıqda seçim etmək, ardıcıllığın təşkili və izahatın yerinə yetirilməsidir". [8, s. 200] Digər yazarlar J.Riçard, J.Plat və H.Veber metodologiyaya aşağıdakıları aid edirlər:

"1) dil vərdişlərinin strukturunu öyrənmək;

2) dərs planının, materialın və istifadə olunacaq ədəbiyyatların hazırlığı;

3) təlim metodlarının müqayisə və qiymətləndirilməsi;

4) təcrübə, prinsip və özünə inam". [11, s. 177]

Metod elə bir fəaliyyətdir ki, müəllim onun qaydalarına dərs prosesində riayət etməlidir. Metodlar dil və onun öyrənilməsində yaranan inama əsaslanır. Dilçi H.Braun öz əsərində belə bir maraqlı fakt qeyd edir: "Uzun illər pedaqogikanın əsas məqsədlərindən biri elə bir "düzgün metod" – metodoloji sehrli formul tapmaq idi ki, bu metod hər zaman bütün öyrəncilər üçün məqsədəuyğun hesab olunsun". [4, s. 6] Alimin fikrincə, metod təlim vermə yollarıdır. Metodla yanaşma arasında ziddiyyət mövcuddur, bu da müxtəlif fəaliyyəti özündə əks etdirən, fəlsəfi yönümlü dil öyrənmə prosesidir. Tədqiqatçılar iki əsas metodla dil tədrisi prosesini araşdırırlar. Belə ki, keyfiyyət metodunu (qualitative m.) tətbiq edən tədqiqatçılar dil tədrisi və dilin öyrənilməsi proseslərinin birgə fəaliyyətini araşdırırlarsa, kəmiyyət metodunu tətbiq edənlər dilin tədrisi və öyrənilməsində tələbə, müəllim və tədris ocaqlarını kənarda saxlayan geniş prinsipləri araşdırırlar. Yəni universitet daxilində aparılan tədrisi birinci, dərsdən kənar fəaliyyəti isə ikinci qeyd etdiyimiz tədqiqatçılar yerinə yetirirlər. Məsələn, R.Anderson, P.Vilson və H.Filding öyrəncilərin dərsdən kənar fəaliyyətləri barədə təcrübələr aparmış və öz əsərlərində belə qənaətə gəlmişlər: "Dərsdən kənar əlavə oxu ciddi və ağlabatan, müəllim və valideyn tərəfindən məsləhət görülən olsa da, bu, tədris daxilindəki oxu ilə tam uyğunlaşmır. Yəni proqramdan kənar, eksperimental oxu hesab olunur". [3, s. 386] Keyfiyyət metodunun tətbiq olunduğu tədrisdə məqsəd dil öyrətmə və

öyrənmə fəaliyyətini qiymətləndirmək deyil, bu prosesi təbii şəkildə qrupda baş verənləri təsvir etməkdən ibarətdir. Kəmiyyət metodu hər bir fərdin sinifdəki rolunu dəqiq araşdırmaqla dil öyrənməyə olan təsiri təyin edir. K.Kantor, D.Kirbi və J.Qots belə fikir yürüdürlər: "Kəmiyyət strategiyası araşdırmalarını nəzəriyyəyə əsaslandırırsa, keyfiyyət bu baxımdan əldə olunan nəticəyə, yekuna əsaslanır". [5, s. 295] Baxmayaraq ki, kəmiyyət metodu fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsində münasib hesab olunur, o daha mürəkkəb çoxşaxəli hadisələri ayırd etməkdə effektsiz görünür. Bu səbəbdən keyfiyyət kateqoriyası müşahidə, açıq-qapalı müsahibələr, kəşfləri xüsusi kontekstdə yerləşdirmək üçün şəcilir. İngilis dilinin tədrisinin yerinə yetirilməsi üzərində aparılan ciddi araşdırmaların yaşı artıq 100 ilə çatır. Bu gün müxtəlif metodlardan istifadə edərək tədqiqatçılar tədrisin keçirilməsi barədə informasiya və effektli nəticələr əldə edirlər. Müəllimləri ingilis dilinin tədrisi barədə bir çox suallar hər zaman düşündürməkdədir: hansı metod bütün qruplar üçün uyğun hesab oluna bilər? Qiymətləndirmə necə aparılmalıdır ki, tələbələr ruhdan düşməsin? İngilis dilinin tədrisi prosesində doğma dildən istifadə hansı dərəcədə yerinə yetirilməlidir? və s. Doğrudan da, dərsin nəticəsi, tələbələrin bilik əldə etməsi müəllimin tətbiq edəcəyi metodlardan asılıdır. S.Matison, M.Friman yazır: "Bir mövzunun eyni metodla ayrı-ayrı qruplara tədrisinin nəticəsi bir-birinə zidd gəlir". [6, s. 16] Həmçinin qeyd edirlər ki, müəyyən metodun tətbiqindən əvvəl düzgün psixoloji mühit yaratmağı vacib hesab etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi keçən əsrin dominant metodu qrammatika – tərcümə metodu hesab olunmuşdur. Əsas məqsədi yazılı mətnləri oxumaq və doğma dilə tərcümə etməkdən, qrammatikanı qaydalar şəklində öyrənməkdən ibarət idi. Proqrama əsaslanan, dəqiq müəyyənləşdirilmiş qrammatik qaydaların tədrisinə üstünlük verilir. L.Pollard öz əsəridə qeyd edir: "Mən fransız dilini bu metodla öyrəndim. O zamanlar mətnləri oxuyub çox gözəl tərcümə edə bilirdim, lakin bir dəfə Fransaya gedəndə bir çörək belə almağı bacarmadım". [10, s. 19] O, müəllimlərə yeni metodlara müraciət etməyi, köhnələrdən bir qədər uzaqlaşmağı təklif edir. Qrammatika-tərcümə metodunda ünsiyyətə demək olar ki, vaxt ayrılmır. Bu metod 1950-1960-cı illərdə audiolinqualizm tərəfindən etiraza səbəb olmuşdur, lakin buna baxmayaraq hələ də tanınmış, bir çox təlimlərin həyata keçirilməsində geniş istifadə olunan metoddur. Digər metod "PPP" – təqdimat, təcrübə və nəticə qrammatik-tərcümə metoduna bir qədər yaxındır. Dilin öyrənilməsinə başlanan dövrdə daha effektli nəticələr verir və hələ də bu metoddan geniş istifadə olunur.

Audiolinqualizm V.Moltonun qeyd etdiyi kimi: "Üstünlüyü yazıya yox, şifahi nitqə verir, qrammatik qaydaların tədrisinin əleyhinədir". [7, s. 21] Qrammatik qaydalar minimum şəkildə qeyd olunur və təkmilləşmə cümlələrin, sözlərin dəfələrlə təkrarı nəticəsində baş verir. Öyrəncilər daha çox dinləyir və təkrarlayır, müəllim kiçik izahatlar verir və ya heç bir izahat vermir. Daha çox Şimali Amerikada işlənən metod hesab olunur, birbaşa metoda "sadiq" olaraq çıxış edir. Burada qaydaların tətbiqi deyil, vərdiş əsas hesab olunur.

Bir müddət sonra metodistlər "koqnitiv kod" – idraka əsaslanan öyrənmə metodunu işləyib hazırlayırlar. Bu metod dil öyrənməni idrak prosesi kimi irəli sürürdü. Qrammatika kənarda qalır, dil öyrənənlər özləri qrammatik qaydaları həvəsləndirmə yolu ilə dərk etməyə çalışırdılar.

Dil öyrənilməsi prosesində təlimə humanistik yanaşan bir çox metodlar da mövcud idi. Onlar inanırdılar ki, mükəmməl dilə o zaman yiyələnmək olar ki, xarici dillə yanaşı həmin xalqın mədəniyyəti də tədris olunsun. Bunlardan ən tanınmışları "sakit yol", "sacestapediya" və "birgə dil öyrənmə" metodlarıdır. Bu metodların araşdırılması ilə E.Stevik məşğul olmuşdur. O, öz əsərində belə qənaətə gəlir: "Texniki vasitələrə üstünlük verməkdənsə, sinifdə düzgün təşkil olunmuş emosional mühit yaratmaq vacibdir". [13, s. 6]

Dilçilər 70-ci illərdən sonra dil öyrənilməsi prosesində qrammatik və digər qaydaların tədrisinin əleyhinə çıxış edərək dilə məna kəsb edən cihaz kimi yanaşmağa başladılar. Beləliklə, kommunikativ yanaşma ilə dil öyrənmə, sonralar təlimin mərkəzləşdirilməsi (learner-centered education), son illər isə mövzuya əsaslanan (content-based) dil tədrisi metodları üzə cıxır. Bu

metodların heç birində qrammatikanın geniş formada tədrisinə üstünlük verilmir, əsas məqsəd ünsiyyətdə olmaqdır. Digər metod "ESA" – məşğul olmaq, öyrənmə və fəaliyyət metodudur. Bu üsul, məsələn, aşağıdakı şəkildə aparıla bilər: 1) müəllim öz həyatından bir hekayə danışmaqla tələbələri mövzuya cəlb edir; 2) həvəsləndirilmiş tələbələr informasiya qəbuluna hazırdırlar; 3) qrammatik material tapşırıqların həlli vasitəsilə öyrənilir; 4) mövzuyla tanış olan tələbələr artıq ondan sərbəst şəkildə istifadə edərək ünsiyyətə tətbiq edirlər. Bu metodda 4 fəaliyyət: oxu, yazı, nitq, dinləmə geniş şəkildə tətbiq olunur. Dogma adlanan metod S.Thurnberi tərəfindən təklif olunub. Müəllimlərin məqsədi lazımsız texnologiyanı, materialı və köməyi aradan götürmək və müəllim-tələbə qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu metodlar yuxarıda qeyd olunanların müxtəlif dəyişik variantlarıdır. Məsələn, "Headway" kitablarında proqramın səviyyələr üzrə təşkili dogma üsuluna əsasən hazırlanıb. Bu səviyyələr bir-birinə zidd olan fikirləri mexaniki birləşdirən sistem əsasında aydınlaşdırılır.

Hər zaman dilçiləri "ən yaxşı metod hansıdır?" sualı düşündürmüşdür. Dil öyrənilməsi prosesində metodların seçimi ilə bağlı dilçilər arasında mübahisələr yaranmış və fikir ayrılıqları olmuşdur. Dilçilər J.Svafar, K.Arens, H.Birnes bu sual üzərində işləmiş, audilinqualizm və ya koqnitiv kod metodunun üstün olduğunu araşdırmağa çalışmışlar, lakin heç bir nəticəyə gələ bilməmişlər və məlum olmuşdur ki, "çox az müəllim yalnız bir metoddan "bərk-bərk yapışır" və yalnız həmin metodla tədrisini həyata keçirir". [14, s. 32] Bu, onu sübut edir ki, dilin tədrisi tələbələrin oxumaq səviyyəsindən asılıdır. Digər dilçi M.Qoldenkov belə qeyd edir: "Metodlar insanlar kimi çoxdurlar, tədris maraqlı aparılarsa, dil bir o qədər daha yaxşı yadda qalar. Mən tələbə olarkən qrammatikanı kitabda verilən cədvəllərdən əzbərləməyi sevmirdim, onları təcrübədən keçirməyi, tətbiq etməyi həvəslə gözləyirdim". [2, s. 3] Digər tədqiqatçı Jim Skrivener əsərində maraqlı bir faktı qeyd edir: "Sovetlər ölkəsində bir cox dil müəllimlərinin dərslərini müşahidə etməyimi xatırlayıram. Demək olar hamısı qrammatika – tərcümə metodundan istifadə edərək tədris prosesini yerinə yetirirdi. Lakin hər kəsin bir-birinə çox az uyğun gələn iş üsulu vardır. Tez-tez təkrarlanan faktları bir yerə toplayaraq onların qrammatika-tərcümə metodunu xatırlatdığını anlamaq olardı, lakin yenə də dərslərdə tam bir yanaşmadan istifadə olunmurdu". [12, s. 371] Dövrümüzün müəllimlərinin də yalnız bir metoda müraciət etdiklərini demək olmaz. Heç kəs, əlbəttə ki, başqasının göstərişlərini sinfə daxil etmək istəməz. Müəllimlər təcrübələrlə nəyin daha yaxşı işlədiyini, tələbə üçün daha münasib olduğunu özləri üçün kəşf etdikdən sonra illər keçdikcə şəxsi metodologiyalarını yaradırlar.

Əlbəttə, tələbə xarici dillər universitetində təhsil alırsa və gələcəkdə bu ixtisas üzrə mütəxəssis olacaqsa, müəllim və ya tərcüməçi və s. kimi çalışacaqsa, deməli, dil ünsürlərinə hərtərəfli yiyələnməli, onu idarə etməyi, dilə rəhbərlik etməyi mükəmməl bacarmalıdır. Bu baxımdan qrammatikasız mükəmməl dilə yiyələnmək fikri qeyri-səmimi səslənir. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, qrammatika müxtəlif şəxslər üçün müxtəlif məna kəsb edir. O, bəziləri üçün sadəcə sinifdə qrammatik proqramın tədrisi və onun sonralar heç praktik işdə xatırlanmaması kimi məna verə bilər. Digər tərəfdən kommunikativ proqramın tədrisində ortaya çıxan bəzi sualları cavablandırmaq məqsədilə işlədilir. Belə tədrisə bəzən qrammatikanın "gizli" (covert) öyrədilməsi də deyirlər. Lakin qrammatikanın daha tipik yolla qaydaların, terminologiyanın təqdimatı ilə öyrədilməsi "gizlədilə bilməyən" üsul (overt) adlanır. Tədqiqatçıların çoxu öyrəncilərin qrammatik formalara diqqət yetirmədən dil öyrənmə ideyalarını riskə getmək, köhnə fikirli olmaq kimi izah edirlər. Formaya diqqət etmək nə təkrarlama və məşq etmə metodunu xatırladan üsul, nə də qrammatik qaydalardan kənar qalan proqram deməkdir. Diqqətin formaya yönəldilməsi sadəcə səhvlərin düzəldilməsi kimi də qəbul oluna bilər. Amma əsas məqsəd qaydaların başa düşülməsi və yadda qalmasıdır. Nəticədə demək olar ki, əgər müəllim tələbələrin diqqətini texniki vasitələrdən istifadə edərək formaya yönəldə bilirsə və əgər qrammatikadan xəbər verən fəaliyyəti yerinə yetirirsə, öyrənmə prosesi keyfiyyətli bitər. Kommunikativ yanaşma tədris prosesində öz xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilən tədris yollarındandır. Söylənənləri nəzərə alaraq biz eksperiment

aparmağa qərar verdik. Eksperimental tədris Azərbaycan Dillər Universitetinin 1 və 2-ci kurslarında həyata keçirilmişdir. Eksperimental tədris müxtəlif qruplarda yerinə yetirilmişdir. Həmçinin mərhələli şəkildə təşkil edilmiş və iki mərhələdən ibarət olmuşdur.

I mərhələ – Təsdiqedici eksperiment, II mərhələ – Eksperimental tədris adlanır. Təsdiqedici eksperimentin keçirilməsində əsas məqsəd ənənəvi üsullarla tədris edilən qrammatik materialların dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələri tərəfindən mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. İngilis dilinin zaman formalarının mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə tələbələrə aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi təklif edilirdi:

1. zaman formalarının yaradıcı nitq prosesində istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün tələbələrə yaradıcı xarakterli tapşırıqlar verilirdi;

2. ingilis dilinin zaman formalarının yaradıcı nitq fəaliyyətindən kənar şəraitdə, yəni kommunikasiyadan kənarda istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün tələbələrə bir sıra yazılı tapşırıqlar yerinə yetirmək təklif edildi.

Eksperiment nəticəsində əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi təhlil edilmişdir. I növ tapşırıqların yerinə yetirilməsinin nəticələri 1 saylı cədvəldə göstərilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yerinə yetirilən tapşırıqlar, əsasən, iki göstərici üzrə təhlil edilmişdir. I-müvafiqlik göstəricisi, II-keyfiyyət göstəricisi

Cədvəl 1

Tələbələrin sayı	Zaman formalarının potensial sayı	İstifadə edilmə ümumi sayı	Zaman formalarının istifadəsinin ümumi sayı	Zaman formalarından düzgün şəkildə istifadə etmə
66	32	135	41	33
Müvafiqlik göstəricisi	41/135- 34,1%			
Düzgünlük göstəricisi	33/41-70,2%			
Ümumi göstərici	50,9%			

I tapşırığın yerinə yetirilməsinin nəticələri yaradıcı nitq prosesində zaman formalarının istifadə edilməsinin lazımi səviyyədə olmamasını göstərir. Belə ki müvafiqlik göstəricisi cəmi 31,1%; düzgünlük göstəricisi isə 70,2% təşkil etmişdir. Bu cür vəziyyət onu göstərir ki, dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində zaman formalarından istifadə etmək bacarığı proqram tələblərinə uyğun səviyyədə inkişaf etdirilməmişdir. Bu da öz növbəsində ingilis dilinin zaman formalarının tədrisində ciddi problemlərin olduğundan xəbər verir. II növ tapşırığın yerinə yetirilməsinin nəticələri 2 saylı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2

Tələbələrin sayı	Zaman formalarından istifadə potensialının sayı	Zaman formalarının istifadə edilməsinin ümumi sayı	Düzgün şəkildə istifadə edilmiş zaman formaları
66	231	145	103
Müvafiqlik göstəricisi	145/231-62,6%		
Düzgünlük göstəricisi	103/145-69,3%		
Ümumi göstərici	65,9%		

II tapşırığın yerinə yetirilməsinin nəticələri aşağı kurs tələbələrində zaman formalarının istifadə edilməsinin ümumi göstəricisinin kifayət qədər yüksək olmadığını sübut etdilər. Bu cür vəziyyət tədris edilən xarici dil olan ingilis dilində və tələbələrin ana dili olan Azərbaycan dilində zaman formalarının arasındakı fərqlərin mövcudluğu ilə izah edilə bilər. Bu da onu ana dilinin təsiri altında baş verən çoxsaylı interferensiya hallarına gətirib çıxarır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası, yəni ana dilinin təsiri altında baş verən interferensiya halları ilə bərabər tələbələrin həm

şifahi, həm də yazılı cavablarında çoxsaylı dildaxili interferensiya halları müşahidə edilir. Deyilənlərə misal olaraq aşağıdakı cümlələri göstərmək olar:

It was not for some other people. (Past Simple instead of Present Perfect)

He arranged the lunch by claiming to be the close friend of Keith Lennox. (Past Simple instead of Past Perfect)

I'm sure you had to run into them in Madras. (Past Simple instead of Present Perfect)

Dick felt that the pieces of the puzzle began to fall into pieces. (Past Simple instead of Past Continuous)

Despite his sophisticated, kindly, charming manner, he was having a reputation for acting ruthlessly if the occasion had demanded it. (Past Continuous instead of Past Simple)

If you spend hundred of hours sitting in pubs, you see that many pub conversations are following a prescribed pattern. (Present Simple instead of Future Simple, Present Continuous instead of Present Simple)

Yazılı və şifahi formada yerinə yetirilmiş tapşırıqların nəticələrini təhlil edərkən yaradıcı xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı tələbələrin törətdiyi səhvlərin həm sayca, həm də keyfiyyət göstəricisi baxımından daha cox olması tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin tələb edilən səviyyədə olmamasından xəbər verir. Lakin yazılı nitqdə tələbələrin buraxdığı səhvlərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımdan təhlili burada da ciddi problemlərin olduğunu göstərir. Bu da dil və nitq qrammatik vərdişləri arasında olan qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu və onların bir-birindən asılı olduğu haqqında metodik konsepsiyanın düzgün olduğunu bir daha sübut edir. Sözü gedən metodik konsepsiya, qrammatik materialların kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığının dövrün tələblərinə uyğun səviyyədə inkişaf etdirilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri dil qrammatik vərdişlərinin, yəni qrammatik strukturların kommunikasiyadan kənar istifadə etmək vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Təsdiqedici eksperimentin nəticələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan azərbaycanlı tələbələrdə ingilis dili zaman formalarının istifadə etmək bacarığının səviyyəsi proqram tələblərinə cavab vermir. Müqayisə edilən iki dildə ixtisas dili kimi tədris edilən ingilis dili və tələbələrin ana dili olan Azərbaycan dilində zaman formaları sistemləri arasında mühüm fərqlərin mövcudluğu problemi çətinləşdirən ən önəmli amillərdən biridir. Məhz bu səbəbdən ingilis dilinin zaman sistemi öyrəncilərin rast gələ biləcəyi problem və çətinlikləri nəzərə almaqla işlənib hazırlanmalıdır. Əsas məqsəd dillərarası və dildaxili interferensiya hallarının qarşısının alınması və bu cür hallar baş verərsə, onların aradan qaldırılmasından ibarətdir. Məlum olduğu kimi, qloballaşma dövründə hər hansı dilin mənimsənilməsində əsas məqsəd tədris edilən dildən ünsiyyət məqsədlərilə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Kommunikativ yanaşma dövrün tələblərinə cavab verən və qoyulan məqsədə nail olmaq üçün imkanlar yaradan yeganə bir üsuldur.

Eksperimental tədris başa çatdıqdan sonra həm eksperimental, həm də kontrol qruplarda testlər keçirilmişdir. Testlərin keçirilməsində əsas məqsəd I kurs tələbələrində ingilis dilinin zaman formalarının mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək idi. Həmin səviyyənin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə testlərin nəticələri keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri üzrə təhlil edilirdi. Eksperimental qruplarda keçirilən testlərin nəticələri kontrol qruplarda keçirilən testlər nəticəsində əldə edilmiş rəqəmlərlə müqayisə edilirdi.

Müqayisəli təhlil yolu ilə əldə edilmiş nəticələr ingilis dilinin zaman formalarının tədrisinin təklif etdiyimiz metodik model əsasında təşkil edilmiş eksperimental qruplarda həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri üzrə müəyyən edilmiş mənimsəmə səviyyəsi zaman formalarının tədrisinin ənənəvi üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilmiş kontrol qruplarda müvafiq göstəricilərin daha aşağı olduğunu göstərir. Bu da təklif etdiyimiz metodik modelin, çalışma və tapşırıq sisteminin səmərəliliyini sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçirilmiş təsdiqedici eksperimentin təhlili ingilis dili fakültələrində təhsil alan II kurs tələbələrində ingilis dilinin zaman formalarının mənimsənilməsi səviyyəsinin tələb

edilən səviyyədə olmadığını göstərdi. Eksperiment nəticəsində alınan və cədvəllərdə göstərilən rəqəmlər bunu tam şəkildə təsdiq edir.

Mövcud vəziyyət dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin zaman formalarının funksional təliminə yönəldilmiş metodik modelin və ingilis dilinin zaman formalarının funksional yönümlü təlimi üçün nəzərdə tutulmuş tapşırıq və çalışmalar sisteminin işlənib hazırlanmasının zəruri olduğunu sübut etdi.

İşlənib hazırlanmış metodik modelin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə eksperimental tədrisin II mərhələsi keçirildi. Eksperimentin II mərhələsi 2012/2013-cü tədris ilində həyata keçirilmişdir. Eksperimentin keçirilməsinə bu mərhələdə ingilis dili fakültəsində təhsil alan I kurs tələbələri cəlb edilmişdir. Eksperimentin keçirilməsində 113, 114-cü qrupun tələbələri iştirak etmişdir. Onlardan iki yarımqrup eksperimental, digər ikisi isə kontrol qruplar idi. Eksperimental qruplarda dərslər işləyib hazırladığımız metodik model və təklif etdiyimiz tapşırıq və çalışmalar sistemini istifadə etməklə, kontrol qruplarında isə dərslər ənənəvi üsullardan istifadə etməklə həyata keçirildi.

NƏTİCƏ

Xarici dillərin tədrisi ilə bağlı ölkəmizdə son illərdə qəbul edilmiş normativ sənədlərin hamısında dillərin kommunikasiya məqsədi ilə tədrisi əsas istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Ölkəmizdə hal-hazırda mövcud olan reallıq dillərin tədrisində kommunikativ təlim metodikasının tətbiqini zərurətə çevirir. Ali məktəblər üçün yazılmış proqramlarda tədris edilən xarici dildə kommunikativ vərdişlərə yiyələnmək əsas məqsəd kimi irəli sürülür. Ali ixtisas məktəblərində qrammatikanın funksional yönümlü mənimsənilməsi ön plana çəkilir. Burada qrammatikanın tədrisində əsas məqsəd mənimsənilmiş biliklərdən real ünsiyyət prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən qrammatikanın, o cümlədən, ingilis dilində zaman formalarının tədrisi təcrid edilmiş şəkildə baş verməməli, inteqrativ şəkildə, yəni dilin tədrisi prosesinin bir mühüm komponentini təşkil etməli, kommunikativ yönümlü şəkildə həyata keçirilməlidir.

SUMMARY

All the normative documents adopted in recent years in our country regarding the teaching of foreign languages define the teaching of languages for the purpose of communication as the main direction. The current reality in our country makes it necessary to apply the communicative teaching method in language teaching. The main goal is to acquire communicative skills in the foreign language teaching in the programs written for higher schools. In higher specialized schools, the functionally oriented mastering of grammar is prioritized. Here, the main goal of teaching grammar is to acquire the ability to use the adopted knowledge adequately in the real communication process. It is for this reason that the teaching of grammar, including English tenses, should not be done in isolation, but in an integrated way, to sum up, it should form an important component of the language teaching process, and should be carried out in a communicative way.

ƏDƏBİYYAT

1. Василенко И.А. Политическая Глобалистика. М.: Логос, 2000, 352 с.
2. Голденков М. Осторожно Hot Dog – Современный активный English. М.: ПРОАРТБУК, 1999, 272 с.
3. Anderson R., Wilson P. and H. Fielding. Growth in reading and how children spend their time outside of school: Reading Research Quarterly. USA: International Reading Association, 1986, 389 p.
4. Brown, H.D. Methodology in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 422 p.
5. Kantor K., Kirby D.R., Goetz J.P. Research in context: Ethnographic Studies in English education. Research in the Teaching of English. USA: Educational Research, 1981, 310 p.
6. Marthison S., Freeman M. Researching Children's Experiences. USA: The Guiford Press, 2009, 190 p.
7. Moulton W. Linguistics and Language Teaching in the United States. USA: Spectrum Publishers, 1963, 109 p.
8. Nunan D. Practical English Language Teaching. New York: Mc Graw Hill, 2003, 342 p.
9. Paulo F. and Macedo D. The transformative power of critical pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 202 p.
10. Pollard L. Lucy Pollard's Guide to Teaching English. A book to help you through your first two years in teaching. UK: Lucy Pollard, 2008, 72 p.
11. Richards J., J. Platt and H. Weber. The Longman Dictionary of Applied Linguistics. London: Longman, 1985, 323 p.
12. Scrivener J., Teaching Grammar. Oxford University Press. Printed in China, 2003, 72 p.
13. Stevick E. Memory, meaning and method. 2nd edition. Boston: Heinle and Heinle, 1996, 282 p.
14. Swaffar J.K., Arens K., Byrnes H. Reading for Meaning: An Integrated Approach to Language Learning. Prentice Hall Books, 1991, 264 p.

К ПРОБЛЕМЕ ВЫБОРА МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Максимов Даулет Серғалиұлы
Магистрант ЗКУ им М.Утемисова,кафедры «Русская филология»;
Республика Казахстан, г. Уральск, пр. Нурсултан Назарбаев, 162, 090000;
Научный руководитель:
Утегенова Карлыга Таскалиевна
Кандидат педагогических наук, доцент

АННОТАЦИЯ: В когнитивной лингвистике и – особенно – в лингвокультурологии поиск наиболее эффективных, оптимальных методов исследования концепта и сегодня является актуальным несмотря на то, что методология концепта за три последних десятилетия активно развивалась и значительно продвинулась вперёд за счёт многочисленных теоретических и эмпирических исследований.

В статье даётся краткий обзор различных методов анализа концепта с когнитивной, лингвистической и культурологической точек зрения, поскольку в любом его эмпирическом исследовании выбор методов и подходов становится определяющим для исследователя и полноты самого исследования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: концепт, методы исследования, методология концепта, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концептуальный анализ, семантико-когнитивный анализ, ассоциативное поле, ассоциативный эксперимент.

Maximov Daulet Sergaliuly,
Graduate student of WKU named after M.Utemisov, 090000;
Kazakhstan, city Uralsk , street Nazarbaev,162;
Scientific supervisor: Utegenova Karlyga Taskalievna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor.

ON THE PROBLEM OF CHOOSING THE METHODS FOR THE STUDY OF THE CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS AND LINGUOCULTUROLOGY

ABSTRACT: In cognitive linguistics and – especially – in linguoculturology, the search for the most effective, optimal methods of studying the concept is still relevant today, despite the fact that the methodology of the concept has been actively developing over the past three decades and has significantly advanced due to numerous theoretical and empirical studies. The article provides a brief overview of various methods of analyzing the concept from a cognitive, linguistic and cultural point of view, since in any empirical study of the concept, the choice of methods and approaches becomes decisive for the researcher and the completeness of the study itself.

KEYWORDS: concept, research methods, methodology of the concept, cognitive linguistics, linguoculturology, conceptual analysis, semantic-cognitive analysis, associative field, associative experiment.

На сегодняшний день нет абсолютно отдельных от мира культурных общностей, помимо некоторых аборигенных племен, находящихся в наиболее скрытых уголках планеты. На данный момент естественной является ситуация, при которой каждый народ открыт с целью восприятия иного культурного опыта, а также и сам может поделиться продуктами своей культуры. Такое обращение к культуре другого народа называется «межкультурная коммуникация».

Межкультурная коммуникация всегда подразумевает под собой межперсональное общение в отдельном контексте, где первый участник находит культурное отличие второго. Черты межкультурных отличий возможно интерпретировать в качестве различий словесных и невербальных кодов в отдельном контексте общения. Также стоит учитывать, что все участники культурной коммуникации имеют персональную систему правил, функция которой заключается в кодировании и раскодировании отправленных и полученных посланий. На интерпретацию посланий также оказывают свое влияние пол, возраст, профессия, толерантность, личный жизненный опыт, социальный статус собеседников. Такого рода общение создает большое количество проблем, которые возникают из-за разницы в ожиданиях и предубеждениях представителей разных культур. Именно поэтому исследование концепта будет основополагающим в решении данных проблем, так как концепт своеобразный посредник между языком и культурой, также через него устанавливается связь между языком и мышлением. Благодаря исследованию концепта возможно понять языковую картину мира носителей того или иного языка, национальную специфику этноса, национальный менталитет, духовные ценности, смысл которых можно понять лишь через символы. Исследование концепта играет огромную роль в духовном единении людей разных национальностей. Концепт является окном в ментальный мир человека.

Анализ концепта определяется его многомерным содержанием и специфики исследования сразу в нескольких сферах гуманитарного научного знания: психологии, когнитивной лингвистике, лингвокультурологии, этнопсихолингвистике, поэтому при его анализе применяются как методы соответствующих наук, так и общенаучные методы.

В отношении концепта сложился ряд направлений его исследования (являющиеся одновременно и направлениями когнитивной лингвистики), сводящихся к следующим основным:

- культурологическое направление исследует концепт как элемент культуры с привлечением не только лингвистики, но и других наук (философии, психологии, этики, эстетики и др.). Его представители, в частности, Ю. С. Степанов, рассматривают лингвистические данные как один из возможных источников информации о концепте. Так, при описании концепта используется, например, этимологический анализ слова, называющего концепт;

- лингвокультурологическое направление языковую единицу, называющую концепт, представляет в тесной связи с ценностями и особенностями национальной культуры. Приверженцы такого подхода (В. И. Карасик, С. Г. Воркачёв, Г. Г. Слышкин, Г. В. Токарев) исследуют концепт сначала на уровне языка, а потом – культуры (принцип «от языка к культуре»);

- семантико-когнитивное направление фокусирует внимание на исследовании лексико-грамматической семантики языковых единиц, рассматривая их в качестве концептообразующих, моделирующих концепт, т. е. исследование семантики ведёт к концепту и концептосфере (Н. Н. Болдырев, А. П. Бабушкин, Г. В. Быкова, Е.С.Кубрякова, Е. В.Лукашевич, Е. В. Рахилина, З. Д. Попова, И. А. Стернин);

- логическое направление использует при исследовании концепта логические методы, не зависимые напрямую от его языковой формы (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павилёнис);

- философско-семиотическое направление рассматривает и исследует концепт в системе знаковости (А. В.Кравченко).

К проблеме применения специального комплекса методов в исследовании концепта обращаются Н. Ф. Алефиренко, Е. И. Зиновьева, В. А. Маслова, Н. В. Крючкова, Е. С. Кубрякова, М. В. Пименова, З. Д. Попова, И. А. Стернин, А. В. Рудакова и др.

М. В. Пименова выделяет пять этапов методики исследования концептов:

1) интерпретация значения тех конструкций, которые объективируют особенности, специфику концептов;

2) выявление частотных, систематически повторяющихся характеристик концептов;

3) определение на основании этих таксономических характеристик общей типологии признаков анализируемых концептов;

4) обобщение особенностей концептов;

5) «выделение концептуальных структур, когнитивных моделей и языковых схем актуализации исследуемых концептов в сравниваемых языках».

Н. В. Крючкова включает в методологию исследования концепта его анализ в синхронном состоянии: в данный период времени исследуются репрезентации концепта в лексико-семантических системах языка или языков. Этот анализ дополняется ассоциативным экспериментом и анализом дискурсивного функционирования слов как лексических репрезентаций концепта [2]. Подобный подход к исследованию концепта позволяет выявить содержание, вкладываемое носителями языка в понятия, его формирующие, а также установить наличие корреляций изучаемого концепта с другими концептами.

З. Д. Поповой и И. А. Стерниным в рамках когнитивной методологии разработаны содержание и последовательность семантико-когнитивного исследования концепта [3], который представляется весьма плодотворным и для лингвокультурологического исследования

Основной целью применения когнитивной методологии к исследованию концепта является анализ концептосферы посредством изучения семантики языковых знаков, что позволяет проникнуть в неё, выяснить важное и малосущественное в их семантике для того или иного этноса в разные исторические периоды, то есть рассмотреть концепты в диахронии. Методы, разработанные на основе этого методологического положения когнитивной лингвистики, позволяют обнаруживать особенности как национального, так и группового мышления, а также всё разнообразие индивидуально - авторских концептосфер.

Последовательность анализа сводится к следующим пяти этапам:

1) выстраивается номинативное поле концепта, понимаемое как совокупность всех языковых средств, участвующих в объективации концепта в диахронии и синхронии. Номинативное поле не тождественно традиционно выделяемым структурным группировкам лексики (лексико-семантические группы, лексико-семантическое и лексико-фразеологические поля, синонимический ряд, ассоциативное поле). Номинативное поле характеризуется комплексностью и включает все эти типы группировок и полей. Одновременно, в отличие от них, оно не является отдельно оформленной структурной группировкой, обособленной, стабильной, нормативно зафиксированной. Номинативное поле – это результат выявления и упорядочивания самим исследователем некоей совокупности номинативных единиц всех частей речи. Следовательно, при формировании номинативного поля определённого концепта присутствует высокая степень субъективности.

Номинативное поле концепта состоит из полевых зон. Выделенные когнитивные признаки ранжируются по каждой полевой зоне с учётом степени их яркости, выраженности в структуре концепта с применением статистических методов: подсчёт и переведение в проценты количества установленных в исследовании (или эксперименте) языковых репрезентаций, объективирующих определённый когнитивный признак;

2) осуществляется анализ и описание семантики языковых средств, составляющих номинативное поле концепта;

3) выявляются когнитивные признаки, участвующие в формировании исследуемого концепта как ментальной единицы, то есть осуществляется когнитивная интерпретация семантики языковых средств;

4) проводится верификация полученного когнитивного описания у носителей языка. Авторы методологии указывают на факультативность этого этапа и вместе с тем на желательность. Верификация позволяет снизить субъективность исследования: выделенные и сформулированные исследователем когнитивные признаки уточняются в процессе специального эксперимента в среде носителей языка, а полученные эмпирическим путём результаты могут подтвердить либо опровергнуть точность, правильность авторской версии относительно того или иного когнитивного признака. При обработке результатов эксперимента появляется возможность выявить яркость и частотность каждого признака структуры концепта, ранжировать эти признаки в соответствии со степенью их проявления в языковом сознании информантов, выделить ядро и периферию;

5) содержание концепта представляется в виде системы когнитивных признаков.

Дальнейшее исследование концепта зависит от самих его задач. Если исследование концепта направлено на описание семантики набора языковых единиц с использованием полученных когнитивных данных либо моделирование концепта как единицы сознания, то полученные в результате анализа данные используются¸ чтобы объяснить семантическое развитие исследуемого концепта и языковых единиц, его составляющих.

Второй вариант – моделирование концепта – предполагает дать его описание как целостной ментальной единицы, тем самым намерения исследователя расширяются.

Моделирование концепта, являясь результатом когнитивной интерпретации и верификации, включает систему последовательных и взаимосвязанных операций:

- определяется макроструктура концепта, в которую входят образные, информационные компоненты и интерпретационное поле: осуществляется атрибуция когнитивных признаков этим компонентам, устанавливается их соотношение в целостной структуре концепта. Следует принимать во внимание и то, что макроструктура концепта далеко не всегда совпадает с его полевым описанием, то есть выявленным номинативным полем. Определённые в поле ядерные (а, значит, яркие) компоненты могут быть и компонентами образа, информационного содержания, интерпретационного поля. И, напротив, ряд признаков установленных макрокомпонентов могут занимать различные зоны поля – ядерную или иную;

- выявляется и описывается категориальная структура концепта: установление иерархии когнитивных классификационных признаков, концептуализирующих соответствующий предмет, объект, свойство, признак, явление; далее концепт представляется именно как иерархия этих признаков;

- выявляется и систематизируется полевая организация установленных когнитивных признаков: признаки – ядро, признаки – ближняя, дальняя и крайняя периферия, и представление полевой структуры концепта как его содержания.

Заключительным этапом семантико-когнитивного анализа концепта является представление его содержания словесно или графически в виде полевой структуры.

В когнитивной лингвистике используется метод ассоциативного эксперимента с целью исследования когнитивных признаков концепта в синхронном состоянии и установления структуры концепта, тем самым подтверждая, по замечанию З. Д. Поповой и И. А. Стернина, способность концептов создавать многоуровневую систему .

В процессе ассоциативного эксперимента выявляется ассоциативное поле анализируемого концепта как слова – стимула. Это ассоциативное поле представляет собой одновременно фрагмент и вербальной памяти субъекта, и концептосферы этноса, которая отражена и закреплена в сознании носителя языка и культуры.

Ассоциативный эксперимент, как представляется, позволяет очертить его ассоциативное поле, а через него - те языковые единицы - образы, с которым связывают данный концепт информанты; установить сходство и различие в содержании ассоциативных полей, выявить наибольшее число ассоциатов, наиболее актуальных для носителей языка в синхронии. Следует подчеркнуть, что именно ассоциативный эксперимент способствует актуализации психологического в концепте.

Ассоциативное поле представляет собой весьма широкое лексическое образование и объединяет лексические единицы в различных и широких диапазонах. Это могут быть образные ассоциации психологической, социальной, исторической природы; ассоциации по аналогии, сходству, контрасту и др. Например, по принципу организации ассоциативного поля концепта *добро* в русском языке могут быть сгруппированы языковые единицы: *зло, радость, счастье, мама, делать, друг, хорошо, творить, помощь, Бог, вечно, делает человека красивым* и др.

В ассоциативном поле лексические единицы связаны опосредованными, а не прямыми, связями. Само же ассоциативное поле, являясь элементом лексической системы языка, представляет собой достаточно аморфное образование с довольно размытыми границами, но анализ многочисленных ассоциативных полей позволяет выявить новое, актуальное для концепта, закреплённое в сознании носителя языка.

Ассоциативное поле слова фокусирует прямо или косвенно лингвистические параметры слова, отражает многообразие семантических, тематико-ситуативных и оценочно-прагматических связей, значимых для носителей языка. Так, Л. И. Ручина по итогам ассоциативного эксперимента, позволяющего выявить когнитивные признаки концепта *свадьба*, установила 17 групп ассоциат этого концепта, в том числе, связанных с участниками свадьбы (*невеста, жених, гости, тамада, новобрачные* и др.), с пиршеством, застольем (*шампанское, застолье, торт, «Горько!», вино, водка, вкусная еда* и т. п.), с элементами свадебного наряда (*кольца, фата, платье, белое платье* и др.) .

Исследование концепта требует и привлечения методов лингвокультурологии, являющейся интегративной областью знания. Соответственно и метод исследования концепта с этих позиций требует комплексного привлечения способов и приёмов анализа, сгруппированных в информационно-смысловом поле «язык и культура». Одновременно методы культурологии, социологии, психологии и лингвистики (например, контент -анализ, фреймовый анализ, нарративный анализ; методы полевой этнографии: описание, классификация, метод пережитков и др.; открытые интервью; метод лингвистической реконструкции культуры), по мнению В. А. Масловой, в лингвокультурном анализе концепта должны использоваться выборочно и зависят от целей и задач культурологического исследования концепта.

В структуру лингвокультурологического исследования концепта органично вписываются такие методы, как наблюдение и эксперимент. Наблюдение включает сплошную выборку единиц лексики и фразеологии, где фигурирует концепт и его формы. Информационными источниками служат различные типы словарей (толковые, этимологические, фразеологические, синонимические, антонимические и др.), сборники

малых жанров фольклора этноса (пословицы, поговорки, присказки и т. п.), сборники афоризмов, тексты художественной литературы и средств печатной массовой информации. Привлекаются тексты различных стилей и жанров.

Эксперимент включает разработку анкет – оценочных суждений с рядом словесных реакций, интервьюирование информантов – носителей языка, обработку полученных данных и отражение их графически.

В рамках лингвокультурологического исследования концепта существует ряд направлений, достаточно полно разработанных и широко применяемых, которые нередко называют методиками. В их числе: 1) компонентный анализ семантики ключевого слова – имени концепта; 2) анализ синонимов и дериватов ключевого слова; 3) анализ сочетаемости ключевого слова (как свободных, так и устойчивых словосочетаний); 4) анализ паремий и афоризмов, объективирующих данный концепт; 5) психолингвистический эксперимент (выявление ассоциативного поля концепта); 6) анализ текстов в разных типах дискурса.

Однако, как представляется, это именно направления, а не методики как совокупность методов. Исключение составляет компонентный анализ, который действительно включает ряд методов, однако направление его применения ограничивается выявлением элементарных семантических признаков.

Следует указать и отличия компонентного анализа лексического значения концепта от психолингвистического и семантико-когнитивного анализа.

Компонентный анализ исследует лексикографическое значение концепта на основе преимущественно традиционных лингвистических методов. Структура значения концепта анализируется и представляется как связная совокупность архисемы и минимума дифференциальных сем. В семантеме выделенные значения упорядочиваются от основного значения к производным преимущественно по диахроническому принципу.

При анализе психолингвистического значения концепта применяются по преимуществу экспериментальные методы (например, интервьюирование). Структура значения описывается и формулируется как связная совокупность архисемы, но, в отличие от компонентного анализа, не минимума, а максимума дифференциальных сем. Выделенные значения выстраиваются в семантему от ядерного значения к периферийным по принципу психологической яркости в семантеме.

Семантико-когнитивный анализ использует и традиционные лингвометоды, и экспериментальные методы, выделяя не отдельные значения, когнитивные признаки при моделировании концепта. Структура концепта формируется на основе совокупности образа, информационного содержания и интерпретационного поля. Содержание концепта составляет совокупность когнитивных признаков, упорядоченных по принципу поля от ядра к ближней, дальней и крайней периферии.

Что касается методов анализа концепта в лингвокультурологии. то зачастую к таковым применяют термин «концептуальный анализ», а саму методику называют методикой концептуального анализа. Е. И. Зиновьева обращает внимание на неоднозначность самого термина «концептуальный анализ», который одновременно может быть понят как анализ концепта/концептов и как способ исследования при помощи концептов .

Под концептуальным анализом понимается изучение концепта, при этом сама методика в рамках лингвокультурологии представляет собой синтетическое образование, комплекс методов, направленных на выявление связей парадигматического и синтагматического характера концепта и сочетаемости абстрактных имен и ассоциативных полей .

Структура анализа включает семь этапов:

первый этап – этимологический анализ слова – концепта с целью выявления, по определению В. А. Лукина, «свернутого смысла», обобщённого в корне, «этимона, зародыша смысла», поскольку концепт включает в себя множество форм, служа одновременно их началом ;

второй этап – лексикографический анализ, в результате которого на основе словарных дефиниций, выделяется содержание слова – концепта – неизменная семантическая доминанта; выделяются семы, участвующие в формировании ядра концепта;

третий этап – дистрибутивный анализ типичных сочетаемостей концепта, то есть выделение концептуальных признаков, дополняющих содержание концепта;

четвёртый этап - анализ метафорических вариаций функционирования концепта;

пятый этап – словообразовательный анализ производных слова – концепта как понятия, реализующегося во всей словообразовательной парадигме;

шестой этап – семантико-парадигматический анализ: выявляются парадигматические связи концепта с другими концептами, то есть в системе концептосферы языка, что даёт возможность, хотя и частично, толковать данный концепт; в свою очередь, полное семантическое описание концепта, по справедливому замечанию С. Е. Никитиной, даёт сумма всех частных толкований;

седьмой этап – ассоциативный анализ посредством обращения к ассоциативным словарям и (или) проведения ассоциативного эксперимента, что позволяет очертить ассоциативное поле концепта. Однако здесь следует принимать во внимание, что концепт лишь в рамках данного эксперимента представляет определённое ассоциативное поле, субъективно ограниченное суждениями информантов. Само же ассоциативное поле концепта в национальном языке гораздо больше, шире экспериментально полученного. В данном случае следует учитывать парадигматичность структуры концепта, на которую указывают Л. О. Чернейко и В. А. Долинский. Она есть результат всех синтагматических отношений слова – концепта, зафиксированных в различных текстах, в то время как элементы ассоциативного поля (слова, словосочетания, предложения) отражают «все системные и несистемные связи и отношения слов и явлений» .

В отличие от рассмотренной выше схемы концептуального анализа в рамках лингвокультурологических исследований В. И. Карасик включает в неё, помимо дефинирования, анализа контекста, этимологического анализа, анкетирования и интервьюирования, паремиологический анализ в сопоставительном ракурсе: интерпретации слова – концепта сравниваются в нескольких языках, выявляются сходство и различие.

Таким образом, концептуальный анализ позволяет привлечь к исследованию как языковую, так и культурную семантику слова – концепта, что позволяет более адекватно, объективно и полно анализировать смысловое единство концепта с точки зрения логики его функционирования в языке.

Рассмотренные выше методы исследования концепта в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии взаимодополняют друг друга и представляют макрокомпонентную модель, в структуру которой представляется целесообразным включить психосоцио-культурологический эксперимент, привлекать готовые тексты разных типов и стилей, в том числе с фразеологическими единицами, что позволит обнаружить возможные скрытые смыслы за собственно языковым значением слова – концепта.

На сегодняшний день в условиях возрастающей интеграции народов, увеличивается необходимость в понимании отличий разных языковых культур, так как концепт включает в себя как универсальные, так и свойственные только определенной культуре компоненты. Мировой коммуникативный опыт показывает потребность выделения этой области исследования в самостоятельную дисциплину, внутри которой обозначились определенные

направления исследований. В частности от этого зависит положительный результат межкультурной коммуникации, исследованию которой уделяется большое внимание, так как это окажет влияние на гармонизацию отношений между разными культурами.

Список литературы:

1 Пименова М. В. Предисловие. - Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В.Пименовой. Вып.4. – Кемерово: КГУ, 2004. - 208 с.

2 Крючкова Н. В. Лингвокультурное варьирование концептов: монография. – Саратов: СГУ, 2005. – 118 с.

3 Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.

4 Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие концепта в лингвистических исследованиях. – Воронеж: ВГУ, 1999. – 28 с.

5 Уфимцева Н. В., Черкасова Г. А., Караулов Ю. Н., Тарасов Е. Ф. Славянский ассоциативный словарь (русский, белорусский, болгарский, украинский). – М.: Мир, 2004. – 800 с.

6 Ручина Л. И. Ассоциативный эксперимент как инструмент выявления когнитивных признаков концепта //Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. - № 5(3). – С. 102 – 106. - URL: http:// www.psycholody.snauka.ru

7 Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие. - М.: Академия, 2001. -208с.

8 Зиновьева Е. И. Лингвокультурология: от теории к практике: учебник. - СПб. СПбГУ; Нестор-История, 2016. - 182 с.

9 Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка: Культурные концепты. - URL: http://www. philol.msu.ru

10 Чернейко Л. О., Долинский В. А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа. - URL: http://www. philol.msu.ru

11 Лукин В. А. Концепт истины и слово «истина» в русском языке (опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) // Вопросы языкознания. - 1993. - № 4. - С. 63–86.

12 Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка: Культурные концепты. - М.: Мир, 1991. - С. 117–123.

13 Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - М.: Гнозис, 2004. – 390 с.

THE ROLE OF LANGUAGE DEVELOPMENT IN FORMING FUNCTIONAL LITERACY

Aigerim Praliyeva

№12 IT school-lyceum named after I.Kabilov. Kyzylorda city. Kazakhstan

Aidana Sharzhau

Akmola region, Kosshi city, School №1 named after R. Koshkarbai. Kosshi city. Kazakhstan

The article discusses the role of conducting language development activities in connection with the main branches of the language in forming the functional literacy of the student in the Kazakh language in accordance with the updated educational content. In this regard, the works of scientists who studied the issues of language development in methodological science are emphasized. And the article states that the theory of language development works is the basis of the problem of functional literacy formation.

Key words: new program, functional literacy, functionally literate person, language development, word semantics, language personality, learner personality.

Introduction

Formation of functional literacy in accordance with the purpose of the updated educational content - improvement of Kazakh language teaching in terms of new requirements, formation of the skills of the student to master the rich vocabulary of native languages, to understand the meaning of words in different tones, to speak competently in his mother tongue, to express his thoughts accurately and clearly includes the task. Because functional literacy means making the knowledge gained in every subject taught at school useful for life, so that a person can actively participate in social, cultural, political and economic activities based on the acquired knowledge.

A functionally competent person is a person who is able to act in accordance with the values of the society, according to the established interests of the social situation, who can live in a social environment, who knows how to communicate, who has certain qualitative qualities, and who has mastered general basic and subject competence.

Materials and methods

From this point of view, a student who does not know the rich meaning of words in his native language, features of usage, and cannot properly express his thoughts, will be inhibited in his knowledge of the world, his independent thinking and reasoning will not be formed properly. He becomes a functionally illiterate person. In order for the student not to have such a defect, the school should pay due attention to the work of language development, and this type of work should be put on the right track. For this purpose, during teaching, it is necessary to clearly explain the language field, the linguistic basis of the linguistic topics considered in it, the role of linguistic nature in language and speech.

And the scope of language development work is very wide, it is not limited only to studying the subject of the Kazakh language, any subject holder should be able to make the student speak the language of his subject.

We know that each branch of language science maintains its independence and individuality and is closely related to each other. Scientists say that the modern Kazakh language is divided into phonetics, lexicology, morphology, syntax, stylistics, dialectology, but all of them study the word.

However, "Vocabulary" is the main branch of the language about words and their meaning, and a student who does not fully understand the meaning of a word, its various shades, intricacies, and whose vocabulary is not perfect, cannot express the idea in a clear, rational, meaningful way. That is why it is very important to take the language development work in connection with the teaching of lexical topics.

At the same time, the communication of some lexical topics, including the lexical-semantic groups of words, together with language development works, contributes to the deep understanding of the meaning of words and the ability to use them appropriately, expands the student's active vocabulary. and it is impossible to develop the language without enriching the student's vocabulary.

Proper implementation of language development works on a scientific and systematic basis opens the way for its future development, complexity, and replenishment with the most effective methods. and it is the scientific basis for the formation of functional literacy.

Therefore, to theoretically justify the methodology of connecting language development work with the teaching of lexical-semantic groups of words; determining the content and scope of language development activities related to the teaching of the lexical topic; during the teaching of lexical topics, it is necessary to study and collect the types of teaching methods and exercises that influence the student's thinking and speech, to connect all of these in a certain system, with the situation of teaching lexical topics.

Results and discussion

From this point of view, from 1990 to 2000, the problem of language development, which has been considered as the most relevant research topic in the science of the methodology of teaching the Kazakh language, is the core of the problem of forming functional literacy, the main problem in the modern education system. Therefore, the most important issue that does not fall from the agenda in any language teaching is the development of the student's language.

For example, I.I. Sreznevsky, V.P. Sheremetevsky, M.A. Rybnikova, A.V. Tekuchev, F.I. Buslaev, A.N. Gvozdev, A.M. Peshkovsky scientists can be mentioned [1, 54].

According to A.M.Peshkovsky, attention should be paid to in-depth stylistic analysis of the text in the lesson of formation of the correct speech style. He believes that it helps students to reveal the secret of syntactic constructions and the real artistic properties of words [2, 59]. Methodist scientist V.N. Dobramyslov says that it is possible to monitor the student's vocabulary through content and creative works, to observe the artistic features of the language and the expansion of the vocabulary through new words. At the same time, it emphasizes the importance of revitalizing work with homonyms, synonyms, and antonyms in enriching the student's vocabulary, and shows how to independently create a narrative about a specific topic in the development of an active vocabulary.

Scientists F.I. Buslaev, A.N. Gvozdev dwells on the role of grammatical structure in conveying ideas and suggests organizing the work of language development based on the laws and rules of grammar [3, 68].

And the scientist who showed the way to bring language development works into one system is T.A. Ladyzhenskaya. He defined the principles of first language development. They:

- conducting language development works in connection with the development of the student's thinking;

- conduct oral and written types of work in mutual communication in the development of students' communication skills;

- the principles of connecting language development work with grammar and literature.

After that, the scientist emphasized the skills that are formed as a result of competent, careful and comprehensive conduct of language development work:

- being able to reveal the topic of the speech;

- opening up the fundamental basis of speech, thinking;
- to be able to collect material necessary for speaking; to be able to select and organize collected material;
- to have the ability to improve and develop one's written work;
- being able to construct speech from a certain structural point of view; able to express one's thoughts correctly, accurately, clearly, and as expressively as possible.

In addition, the researcher focuses on the system of development of these established skills:

- gradual acquisition of skills;
- giving simple information from the theory of language development;
- taking into account the difficulty of speaking;
- organization of specific types of work in each training period;
- implementation of the connection between the language system and individual topics.

T.A. Ladyzhenskaya showed reliance on the following signs in determining the level of development of these skills:

- taking into account the student's speaking ability level;
- calculation of the average number of words in one sentence;
- taking into account the number of errors;
- taking into account the correct use of linguistic characters;
- paying attention to the types of use of syntactic structures [4, 168].

As we can see, the scientist considers the system of connected speech, that is, the development of a child's language. Basically, he focused on the content and meaning of speech. It is known that if the purpose of the speech is to convey the main idea that is to be said according to the topic, then it is very important to pay attention to its content. In addition, the speaker should understand for whom he is speaking, why and for what purpose he is speaking.

For example, scientist I. R. Analyzing the mistakes made by students due to lack of understanding of the meaning of words and not knowing how to use words correctly, Kalmykova focuses on the importance of being able to analyze and analyze words when composing sentences, expressing ideas in writing, and writing works [5, 27].

A. Baitursynov is a scientist who developed children's language and focused on speech literacy in the science of Kazakh language teaching methodology.

We notice that the educator followed the principle of introducing individual words in the way of language development, and from this he aimed to enrich the vocabulary of students through individual topics [6, 43-52]. And in his works, the scientist provides the most necessary materials for the development of children's language: idioms, proverbs, riddles, and then moves on to the story text.

A child who memorizes a riddle, discovers the meaning of a proverb, and finds a solution to a riddle will surely not have difficulty understanding the content of the false poems and short texts given after that.

At the same time, one of the methods used by the scientist in the development of children's language is the use of word similarity, that is, to show that the meaning of a word changes due to the exchange of sounds, for example, he, they, orlar, shash, shasha, shashak, should, turn, poplar, dung, deer, donkey, huge, Fasting, op, ora, etc.

Here we can see that the repetition method is of great importance in memorizing the material, it is the most necessary method for them to remember the words without forgetting them, to be able to use them in personal use, in sentences, during training.

Every student firmly remembers that the meaning of a word changes every time a sound is exchanged, and that any combination of sounds does not make a word, it has its own rules.

At the same time, the scientist's opinion that the art of speech should be taught to the child along with the rules of language and literature is very valuable. Because it is known that the problem of language development can be solved not only by teaching lexical-grammatical skills, but also by teaching the scope of the word, that is, the functional function of the word. In the words of a scientist, the task of the language is to be able to express what the mind is aware of, what the imagination is pointing to, and what the mind is feeling. If you find a person who knows how to spend all this, the language is good enough. But it is difficult to find a person who knows how to use the language. From this opinion of the scientist, the idea of forming functional literacy is clearly visible. After that, S. Zhienbayev is a scientist who studied the meaning and types of work of forming competent speech on the basis of language development work.

In his work entitled "Exercise Spelling and Language Development", he showed that children's perception of reading depends on the method of reading, especially the importance of being able to read eloquently. He identifies the types of reading analysis (telling, content, drawing conclusions) and emphasizes that the work that teaches professional speech is content work.

In this methodical work, the place of content and composition writing is given as follows: "...language development work, including training in the written word, has a great place in the school. The most important part of the work to improve the written word is content, composition writing" [7, 24].

Scientist S. Zhienbaev is a methodologist who for the first time revealed the division of language development work carried out at school into oral and written, and showed the types of work belonging to each of them, that is, the students' written language is improved through content and composition, the meaning of the thought system and word use in these works.

Professor I. Uyikbaev suggests to consider the development of language and the close connection with the development of thought. At the same time, in order to develop students' oral language, first of all, 1) it is necessary to enrich their vocabulary; 2) it is necessary to teach the linguistic norms of speaking in a literary language, the correct construction of sentences; 3) believes that it is necessary to pay attention to the formation of skills and skills of connecting thoughts.

In the work entitled "Language culture and Kazakh language teaching", scientist M. Balakaev recommends conducting language development work, formation of functional literacy in connection with linguistic material. And he believes that the student should not only memorize grammatical and lexical figures, but should be saturated with their semantic content. It is said that only then can one learn the laws and rules of the language and use them in everyday life, as well as understand and use their stylistic, expressive, emotional and artistic functions.

And scientist R. Syzdykova in the article "Let's keep the nature of the language clean" published in the magazine "Kazakhstan School" in issue No. 5 of 1993

In the project "Concept of improvement of the subject of the Kazakh language in accordance with society and school reform" in the teaching of the Kazakh language, the introduction of the system and structure of the language prevailed, and the aspect of teaching the students to speak skills and language culture was not properly taken into account: "The teaching of the subject of the Kazakh language in this school has been maintained for many years it is a gap, a methodological flaw," he says. He also says that the phonetics, grammar, and partial lexical system of the language should be learned on a scientific basis, but it is only one goal of teaching that subject, and the second goal is to accustom the students to know the knowledge of the language [8, 21-24].

Conclusion

As the society progresses, as the general culture of the community rises, the person who raises the culture of the language used in the spheres of life wants to make his speech clear,

familiar, and melodious. For this, it is necessary to develop both written and oral language of students within the school walls. Only then will he become a functionally competent person.

And the student repeats the activity of mankind in mastering these forms of social consciousness created and accumulated by mankind on the basis of functional literacy, but now it is called activity - educational activity. During the proper organization of this educational activity, the student not only acquires the content of knowledge and certain skills in the process of accumulating human knowledge, but also learns the method of accumulating and summarizing the accumulated knowledge, i.e. reflection, analysis-synthesis, analysis, which play an important role in the formation of theoretical consciousness and abstract thinking of mankind. , reorganizes and organizes modeling abilities.

List of used literature

1. Sreznevsky I.I. On the study of native language and especially in children's age, ch. 2. - St. Petersburg, 1861. - s. 54.

2. Peshkovsky A.M. Methodology of the Russian language. - Moscow: "Gosizdat", 1930. - p. 159.

3. Gvozdev A.N. The formation of the grammatical structure of the Russian language in children. 1, 2. - M.: 1949. - p. 197.

4. Ladyzhenskaya, T.A. The system of work on the development of students' communicative oral speech. - Moscow: 1975. - p. 168.

5. Kalmykova, I.R. Methodology of lexical-semantic training for students to compose. Diss. sugar ped. science - Moscow: 1984.

6. Baitursynov, A. Language training. - a. : "mother tongue", 1992. - 372 p.

7. Zhienbaev, S. Methodology of the Kazakh language. - Almaty: 1946. - 265 p.

8. Syzdykova, R. Magazine "Kazakhstan School", 1993. No. 5.

SPEECH DEVELOPMENT IN AZERBAIJANI LANGUAGE TRAINING FOR CLASSES VI-VII

Arzu Karimova
teacher of Azerbaijan State Pedagogical University, doctoral student

It is known that the teaching of the Azerbaijani language in grades VI-VII should have learning outcomes for four content lines. What are these?

On the first content line:

...understands the content of the material he listens to and expresses his understanding;

... is able to relate to the content of the text;

... can replace the words he hears with their synonyms;

... is able to determine whether the text is read correctly;

... tries to prepare an answer to the question raised by the text and can perform this task competently;

... formulates questions to determine the main idea given in the text;

... expresses his arguments in a logical sequence in order to justify his conclusions;

...determines tone and emotion based on the expressions in the speech he listens to.

In addition to all this, the student:

What is speech development, what is thinking development? He should answer your questions. Now the question is posed like this, and a complete answer is required. However, Methodists sometimes fragment the whole answer. Integrations are for that purpose, so that the knowledge can be studied as a whole without being divided, without being subject to unnecessary differentiations. Not by separating everything in the universe into its wheels and vents.

Attention should be paid to the form and meaning of the main text in the Azerbaijani language at the same time. Speech culture or speech development is the correct pronunciation of a word, sentence or text; The intonation completeness of the dialogic text is to wait for signs of pause, break, emphasis.

The development of thinking is to reveal the meaning, content, essence expressed by that text. For example: let's pay attention to the dialectic of speech development and thinking development in this text:

"A single drop of blood spilled on the ground
Bahadir is from the Sultanate of the world." (Sadi Shirazi)

The sentence is read with 2 pauses, that is, each line is read with 1 pause. An exclamation mark is placed at the end. This is speech development. Going to explanations and making interpretations for the understanding of the text is ultimately the development of thinking. Of course, there are many problems in this field.

So the teachers explain, and then they dwell on his artistry. The question is asked: how to understand the meaning of expressions that are not read artfully, do not have artistic meaning, do not sound with their own logical emphasis?

Or: if the didactic material in the textbook is written with wrong punctuation marks, that is, if the punctuation is mixed, how to read it correctly with the appropriate intonation or how to follow its orthography correctly?

Our Methodist teachers talk about speech development as often as possible, and note its importance and necessity.

However, when teaching parts of speech in grades VI-VII, they do not seriously deal with pronunciation operations in terms of speech development on the text. Whereas here the spelling

of each part of speech is envisaged as a special subject, so literary pronunciation or orthoepy should become a special subject.

Research shows that:

1) Speech development is a very diverse, wide-ranging and multifaceted task. According to the existing methodological arsenal, naming an object, writing a poem about a flower, describing it, enriching it with various signs and qualities, speaking, writing or turning the constructed text into an essay, projecting a small story, expanding it by planning and improving it with editing and corrections, as well as reading or dictating aloud in different tonalities is speech development.

2) All the practical work done on the text with the intonation of the sentence, constructing analogical sentences according to it, according to the norms of literary pronunciation (reading or speaking voice rise, fall, voice substitution, voice displacement, voice harmony, etc.) is speech development.

3) It is selected from various genres from the text and is in verse and prose. Reading syllabic, rhyming, as well as free poems according to the melody and waiting for accent and orthography while reciting is also speech development. Conducting work according to the orthography of parts of speech is a very relevant issue today. How should the text be read?

When reading the text, even when preparing for recitation, it is necessary to consider how to expect literary pronunciation. It is not necessary to replace the words in the examples of classical literature with the current rules of spelling and pronunciation. In terms of the history of the development of our language, we keep the pronunciation, spelling and, if necessary, the accent.

As for the norm, today's literary pronunciation is vatan, kan, gansi, hanki, etc. does not accept such literary pronunciation. Style does not allow this. Anyway, these are theoretical arguments. But in what optimal ways should we teach students these habits?

Of course, by practicing pronunciation over the text.

In the "Azerbaijani language" textbook of the secondary school, the text "If I had the will" was given, and a modern example of its teaching was shown in the methodical materials for teachers. All operations in that fund are based on interpretations. Of course, this process itself includes the development of thinking and speech, but there are no reading tasks with literary pronunciation.

By the way, there is a text "Virtue of Wisdom" in class VI. Let's get acquainted with the learning outcomes of that text:

...Identifies the contextual meaning of words and phrases in the text with the help of a dictionary.

... Based on his thoughts about life, he expresses his attitude to the ideas and considerations in the text.

...Identifies the main idea by summarizing the information (events) in the text he listens to.

… Defines the characteristics of the introduction, body and conclusion of the text.

… He groups the information he gets into paragraphs in a logical sequence.

… Differentiates adverbs according to their structure.

All the texts shown are the results of thinking development. What are the results of speech development here?

Should work be done on the reading of such words, that is, the literary pronunciation?

Thus, we believe that speech development should have been included in at least one of the learning outcomes.

Covering the complex issues of literary pronunciation, this work shows the place and role of parts of speech in a wider speech. Our methodology should reveal the optimality of such situations in the textbook. Therefore, those who improve textbooks and teaching materials for teachers should definitely consider these requirements:

1. The didactic possibilities of the text should be reflected in the tasks of the textbook;
2. It is necessary to think about the educational value of textbooks;
3. Opinions of advanced teachers should be studied and taken into account regarding work on textbook texts;
4. Generalizing repetition lessons in textbooks should be revisited in terms of speech development;
5. Speech and language rules in textbooks should be revised;
6. It is necessary to regularly think about the practical direction of the texts in the textbooks in terms of speech development and instilling cultural speech habits;
7. The development of speech and thinking in the Azerbaijani language textbooks should provide topics for the seminar discussions and scientific practical conferences of advanced teachers, and their results should enrich the didactics and improve the methodology.

ABOUT THE MAIN PERSPECTIVES OF TEACHING SPEECH CULTURE NORMS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AT THE MODERN STAGE

Pari Pashayeva
Azerbaijan State Pedagogical University, Ph.D. in pedagogy, associate professor

Speech culture is one of the leading problems of modern Azerbaijani linguistics. In particular, during the period of independence, the study, application and teaching of speech culture was not only an important issue of education, but also became a strategic field related to information dissemination. The strategic importance of the speech culture is that the information is no longer limited within the country, as it was during the bilingualism period, and has gained opportunities to spread in a wider scope. As the Republic of Azerbaijan is an independent, sovereign state, the Azerbaijani language has acquired the right to enter the international world at the level of the official language of this country.

Acquiring the culture of speech should not only consist of memorizing the phonetic, lexical and grammatical norms, but should be evaluated as achieving the correct, honest, clear and logical transmission of information. The history of the study of speech culture issues in Azerbaijani linguistics is not very old. Interest in this field started to arise and grow almost from the late 1960s. After the National Leader of the Azerbaijani people, Great Leader Heydar Aliyev, took special care of his mother tongue, the network of researches related to the issues of speech culture began to expand further.

It should never be forgotten that during the Soviet regime, when the common language of information was Russian, it was not an easy task to obtain agreement on the use of the Azerbaijani language as an independent and free official state language. However, this was achieved as a result of Heydar Aliyev's wise, thoughtful and visionary political activity. In Article 73 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1978, the Azerbaijani language was accepted as the official state language. This issue, of course, did not mean that the mother tongue was used officially as usual. There were already mother-tongue schools in Azerbaijan, there was a press, there was a serious restriction on conducting clerical work in this language. However, there were also political and social aspects of the use of the mother tongue on official occasions, from which Heydar Aliyev's wise intelligence diverted the attention of the Kremlin leaders. This was due to the fact that the transition of the mother tongue to officialdom gave a strong impetus to the development of national consciousness.

Under the conditions of Soviet ideology, the development of national thought with the mother tongue was the result of a great and courageous political will. After that, the Great Leader revealed the importance of the issue of speech culture in a more serious way, perhaps not expected by anyone, in his speech at the 7th Congress of Republican Writers on June 12, 1981. Speech culture bears fruit in those languages that have a perfect structure and rules that determine this structure. The Azerbaijani language was a language with a stable structure formed on the basis of its agglutinative structure over thousands of years. This language had perfect rules and an internal structure that ensured the stability of those rules.

Developing the speech culture of such a language creates fertile conditions for the improvement of its written and oral aspects. The intensity of language information occurs when its written and oral norms are perfect and stable. In this case, the intensity itself becomes massive. Massification is when written and spoken language norms are assimilated by language users. In this case, information is based on logic, easily expressed, correctly delivered and transmitted without obstacles. Heydar Aliyev, with great ingenuity, recommended mass culture of speech.

These ideas, which Heydar Aliyev said about the Azerbaijani language and its speech culture and put forward about the future prospects of national awakening, were soon confirmed in public life. After 1993, when the Great Leader returned to power, the Republic of Azerbaijan definitively regained its independence. However, at that time, other forces appeared that tried to change the name of the mother tongue and tried to turn it away from the development on its roots.

Heydar Aliyev highly appreciated the ethnic centralizing role and importance of the Azerbaijani language and showed that "the language of the Azerbaijani people is one of the main factors that determine its national existence. The Azerbaijani language will unite us in the past and in the future."

In Heydar Aliyev's grand concept of national ideology in the conditions of independent statehood, he showed that the mother tongue played a leading role: "Our national and moral value is our mother tongue, Azerbaijani language, our language. I repeat again, it is our spiritual and moral mentality. We are proud of all of them and should be proud of them".

The development of the mother tongue and the application of norms of speech culture have become a priority issue that is constantly kept in mind by the state. In the decrees of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 23, 2012 and April 9, 2013 on the State Program for the use of the Azerbaijani language in accordance with the requirements of the time and the development of linguistics in the country, the development of speech culture temples occupies a special place.

On November 9, 2015, on the occasion of the 70th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences, the President of the Republic, Ilham Aliyev, once again highlighted the issues raised by linguists and educators regarding the development and application of the mother tongue, saying that "Azerbaijani language has protected us as a people, a nation.

Today, despite some minor shortcomings, the written language of Azerbaijan has quite perfect rules and stable norms. However, from the point of view of speech culture, the perfection of written language norms does not solve everything in the informational process. Along with the written language norms, there is a serious need to develop, improve and stabilize the norms of the oral language.

The fixed norms of written language are not themselves based on a permanent structural order of sequence. In the improvement of these norms, elements that intensify according to the principle of the facilitation of the spoken language are also used. For example, when a suffix beginning with a consonant is added to words ending in a vowel, no structural change occurs:

meşə-meşədə, meşələr, meşənin; dəmirçi-dəmirçidə, dəmirçinin, dəmirçilik.

However, when a suffix beginning with a consonant is added to all words ending with a consonant, the structural composition does not remain stable.

A word-final consonant requires easy pronunciation due to the voluntary speech act inherent in the spoken language, as a result of which the variable element intensifies and becomes a new structural norm.

Due to the lack of detailed information on the principles, norms and styles of speech culture, their explanation in school textbooks is based more on arbitrary norms, which characterize the spoken language at the household level, not the oral language.

For example, as a rule in textbooks tl, dl, şl, zl, nl as the oral language norm of consonant approaches td (atlar-atdar, atlar-atdar), dd (adlar-addar, odlar-oddar), şd (daşlar-daşdar, quşlar-quşdar), zd (gözlər-gözdər, sözlər-sözdər), nn (günlər-günnər, onlar-onnar) given as a colloquial norm. However, in the oral radio-television language, in the language of conferences, lectures, reports, symposiums and official events, those additional elements are subject to the mandatory rule, as in the written language. The most obvious example of oral language can be observed in the speeches of the Great Leader Heydar Aliyev and the President of the country Ilham Aliyev.

Speech culture, as shown in modern textbooks, does not consist only of expressiveness, consistency, logic, clarity, simplicity, ease. These are more issues related to the quality of speaking. Speech culture is a system of norms, behind which the compulsion and arbitrariness of the speech act, principles (laws) and styles stand. In the teaching of speech culture, of course, the combined teaching of these two directions can create an effect. In this case, it is possible to fundamentally teach the norms of the written language, the oral language, the spoken language, and at the same time the local language, the dynamics of these norms, and their transition to each other.

Thus, the norm is understood as a system of rules formed on the activity of speech acts for the intensive delivery of information within a certain language environment. It must be said clearly that since there are no definitive studies on speech acts, their voluntary and compulsory forms in linguistics, no accurate predictions have been made about the norm either. However, unless the problem of the norm itself is investigated, and confirmation predictions are not made about it, it is not excluded that there will be deficiencies in the teaching and assimilation of speech culture. In Russian linguistics, the explanation of this issue has not found its affirmative solution. In the given explanations, a certain degree of abstraction is observed.

In Russian linguistics, the concept of norm is usually interpreted as follows: "Norm consists of methods and rules of models accepted by the vast majority of Russian speakers and intellectuals, established in grammars and dictionaries and used at all levels of the language. Norma does not separate language tools according to good and bad, but evaluates them according to communicativeness and purposefulness. Historical changes of language norms are a regularity, an objective phenomenon. It does not depend on the will and desire of the language users.

One of the important requirements of our time is the teaching of language norms on a scientific basis in accordance with the requirements of modern teaching technologies.

The requirements of the modern education process consist of teaching the integrations of language processes in a coherent way, and training enterprising, creative, patriotic, and business intelligences.

ONOMASTIC UNITS AS PART OF IMAGINARY THINKING

Hamza Aliyev
Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Pedagogy

SUMMARY

This article deals with the ways onomastic units are used in recent poetry. In Western Azerbaijan, the names of places of residence that were lost as a result of Armenian occupation found their reflection in poetic language. M. Guseynov's “Goycha Lake” is a case in point, and it expresses a longing for Goycha by making use of specific geographical names.

Key words: language, style, onomastics, poetry.

In poetry, the skill of expressing the meaning in a specific content with harmony and harmony inculcates the habit of choosing such an element of the language material so that its ability to create an image can be revived in vivid forms by the specific artistic text conditions. By correctly choosing a successful stylistic moment, the poet reveals the power of emotional impact by raising the word to the point of stylistic sharpness in accordance with the purpose.

The ability to say a word concisely and coherently begins with its selection according to the object of description. The penetration of onomastic units into literary texts and the principles of selection are no exception.

The poetic experience of prominent writers shows that the appropriateness of onomastic units to stylistic moments causes it to take a deep root in the word environment. The successful position of those words in the text immediately makes you feel the artistic talent of the word artist.

From this point of view, Maharram Huseynov's works "Goyche Lake" and "I missed Goyche longing" are noteworthy. It is worth mentioning that the originality of the ideas embedded in the content, artistic rock and aesthetic essence of the works is manifested in parallel with the expressive beauty of the onomastic units.

Although the author loads the artistic text with the weight of meaning in the onomastic language, the quantitative indicators of the toponymic words do not create a tiresome heaviness and expressiveness, on the contrary, they focus on the figurative interpretation of the object of chanting and description.

As the name of the works suggests, the subject is related to our historical homeland, which was occupied by Armenian vandals. This topic is the longing for the Motherland - Goyche, which is yellow in the eyes of every Azerbaijani. The theme of Goyche is the moans, cries, and pleas of those who are unable to return to their motherland, and those who have suffered due to the inscription on their foreheads.

It is the pain of the motherland that remembers the relatives and sorrows, sadness and longing of the great country. We clearly feel and experience these emotions in the interpretation of the onomastic units of the work.

While talking about the poetic functions of the toponyms, hydronyms and oikonyms listed in the work, Professor Azizkhan Tanriverdi evaluated it as a work expressing the destruction of the ancient Turkic-Oghuz land of Western Azerbaijan, our historical land, and turning it into our national pain, and noted that "Each of these names and words it is born from birth, it is a part of our soul, each of these named places of our homeland is in the hands of Armenian Dashnaks, each of them is groaning."

Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış,
Cil, Babacan, Pəmbək tarixə tanış.
Ağkilsə, Şişqaya, Məzrədən danış,
Allah, allah, bu yerlərdə ada bax!
Sözlərdəki doğmalığa, dada bax!

The poet describes the geography of the poetic places in his native land, which he once witnessed with heartburn, and declares his hatred for the invading tribe. It is remembered with anger that the enemy who attacked the beauty of the Motherland possessed these beauties and gained wine fame from these beauties.

The reaction of hatred towards the enemy is expressed through anthroponyms belonging to the Armenian language:

Göyçə gölü, eşqin qəlbimə sindi,
Göyçəli sevgisi sənin bəsindi.
Dünən sənlə xoşbəxt idim bəs indi?
Nədən Bağlo, Xaçik sənlə öyünür,
Mənim ömrüm bu sitəmlə üyünür?
Vartan, Xaçik şeytandan da betərdi,
Niyyətindən qara fitnə göyərdi.

The historical roots of our tragedy are remembered through onomastic units. Our history, our historical geography, the history of treachery of our insidious enemies, the displacement of millions of people from their historical homeland, the historical injustice, and the coldness of world politicians are echoed in the clauses where numerous onomastic units are used.

Aşıq Alı kimi söz zərgərin var,
Sözdən inci düzən Ələsgərin var.
Göyçə gölü, Vazgen təzə fal açdı,
Naxələflər üstümüzə ulaşdı.
Kilsənin Vazgeni, Qareginləri,
Yazdı tarixinə qara günləri.
Haykanuşla İvan ilqara gəldi,
Səksən səkkizində il qara gəldi.
Göyçə gölü, elim düşmənlə dərdə,
Onların naləsi çatmadı mərdə,
Vəzir də, Ayaz da başqa hədərdə
Demədi: «Göyçə də Vətəndir Vətən»
Çətində olmadı imdada yetən.

Armenian terrorism, which uses Russia's protection and assistance from time to time, has forced our compatriots out of their ancestral lands and native homes with oppression and calamities with continuous attacks. Termination of the existence of Azerbaijanis in their ancient historical lands was carried out at the state level by the fascist Armenian Dashnaks. And the genocide of toponyms of Turkish origin began, our national place names were changed with unimaginable cruelty.

The author, who expressed this truth in poetic language, used the onomastic lexicon in more intensive forms, and those who tried to artificially remove historical facts from the blood memory of the people, are remembered with contempt. Toponyms experiencing unbearable tragedies turn into painful lines, reviving the endless hatred for oils.

“Göyçə! Sədasını sevən olubsan,

Bir fərman, möhürlə “Sevan”olubsan
Göyçə gölü, rəhm görmədi Rəhmkənd,
Qırmızıkənd qara geydi - min rəhmət.
Köhnəlməmiş xarabadır Təzəkənd,
Daşkənd, Başkənd daşsız, başsız qoyuldu,
Paşakəndin paşaları söyüldü.

The sacred Motherland embodied by onomastic units evokes longing feelings in relative Hijran verses. Each village name sounds like an angry exclamation, turns into tender and fragile memories and turns into exuberant and rebellious hara, echoes in hearts like a sad song. Here, every oikonym is renewed with every word, the poetic song is rooted in strong intonation, great fires, bright actions, sufferings born from separation pass through the author's heart like a sad whisper.

LİTERATURE

1.Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 453 s.
2.Hüseynov M. Göyçə nisgili, Şorcı xiffəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 14 s.
3.Hüseynov M. Göyçə gölü. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 84 s.
4.Hüseynov M. Gövçə həsrətinə həsrət qalaydım. Bakı: Elm və təhsil. 201
5.Qurbanov A. M.Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
6.Qurbanov A.M. Poetik onomastıka. Bakı: APİ, 1986, 40 s.
7.Türközü N.K. Türkmen ölkesi. Ankara, Türk Kültürünü Araştırın Enstitusü, 1985, 84 s.
8.Tanrıverdi Ə.V. Göyçə gölü, göy gözündə gözüm var. “Kredo”, 29 yanvar 2016-cı il
9.Bədəlzadə A., Hüseynov M. Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı. Bakı Elm və təhsil, 2018, 104 s.

USING INTERNET RESOURCES IN TECHING FOREIGN LANGUAGES

A.M. Kaliyeva

Master of pedagogy, Kazakh Ablai khan University of International Relations and world languages

In the article, we define the goals and objectives of foreign education, study the importance of the culture of the country in which the language is studied, and analyze educational programs and educational tools related to the solution of foreign culture. Through the program of the subject "Basic foreign language in the context of intercultural communication", it identifies topics based on cultural planning and suggests ways to develop the culture of the country you are studying based on those topics.

INTRODUCTION

The expansion of international relations and the development of international relations require students to learn not only the language of the country they are studying, but also the culture of the country they are studying. That is why the importance of learning the culture of the country whose language is being studied in educational institutions is increasing.At present, in the learning process, the problem of mastering the culture of the country in which the language is being studied is in the main place. Many scientists have studied this. In particular, Kunanbaeva S.S., Ter-Minasova S.G., Sadokhin A.P., Galskova N.D., Haleeva I.I., Vereshchagin E.M. and Kostomarov V.G., etc.Ter-Minasova S.G. in her work "War and world language and culture" "every foreign language lesson is a meeting of cultures, an experience of cultural communication, every foreign word gives an idea about the culture of that country and that country" [1.65 p. . .].According to I.I. Haleeva, "intercultural communication is the result of the actions of people belonging to different languages and cultures. in the course of communication between people, representatives of different cultures, they perceive each other as "strangers".According to E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov, mutual undestanding between two nations through communication is intercultural communication. in order to develop the culture of the country where the language is being studied, it is seen at a high level in communication with the members of that country.

According to the current public information, the purpose of foreign language education is not only to improve the language skills of the country of study, but also to train a person who is acquainted with the culture of that country and who begins to participate in it, who combines the culture of his country and the culture of the country where he is studying. computer, learners should compare and analyze their own world with the world of the country where they are studying the language, as well as learn what makes a foreign country different from their own country, what is attractive and interesting about it [2,35p.].

2 METHODOLOGY

In science, the cognitive aspect of teaching language and culture together as a complex creates second language constructions, has its influence on the formation of a person's conceptual image of the world. Observing the world contextualization of a person as a law when moving to a new language consciousness in the new foreign language education methodology. The content and structure of a person's consciousness, a component of the structure of knowledge, and the general cognitive mechanisms of personality formation change. According to scientific studies, the

level of formation of intercultural social competence is controlled by the cognitive process of "resocialization" in various changes (4).

Implementation of center-based learning by transferring the main action from the teacher to the student in teaching based on the cognitive principle. The method is to create a new method in which the student plays the main role in language learning. This is the "person-centered approach" (student-centered approach). A synthesis of cognitive positions is all that is needed to achieve the new acquisition based on Kogan. Communicative teaching according to the new methodology of teaching a foreign language allows teaching on the basis of real communication. This was studied by scientists (5,27), I.L. Beam (6), E.I. Pasov, B.F. Lomov, R.P. Milrud, (7), A.A. Leontiev (8), A. A. Mirolyubov, m. Rivers, I. I. Haleeva (9) and others. The main purpose of teaching a foreign language is to develop readiness and ability for intercultural participation. This is communication (communication) as a means of achieving goals and teaching. In many modern methodological works, in the course of the activities of the people who interact with each other, they organize their mutual relations and personal activities using the same linguistic signs. The concept of "relationship" used in science varies according to its application, including as a form of knowledge:

1) interaction of social structures and interaction project (social-philosophical aspect);

2) linguistic interaction - interaction (social - communicative aspect);

3) subject-subject is not a subject-object relationship (psychological aspect);

4) the form of interaction of people in the process of cognitive and labor activity (social aspect) (10).

In our work, we will adhere to the basis of linguistic interaction (social - communicative aspect).

Representatives of linguistics (I.I.Khaleeva, N.D.Galskova, I.L.Beam, etc.) control the latest results in the formation of cross-cultural education through the category of "second language person". The category of "second language personality" is closely related to the cognitive category of "linguistic personality". According to Y. N. Karaulov, the concept of "linguistic personality" is "multi-layered and multi-component language ability, skill, preparation of language weapons at different levels. It, in turn, was classified in all language activities and organizations" (p. 15, 29). In Karaulov's work, "linguistic personality" consists of 3 results:

1) verbal-semantic, normal real language use by the native speaker;

2) as a concept, idea, concept that forms a logical-cognitive, systematized "image of the world" and reflects its hierarchical value.

3) pragmatic, self-directed goal, motive, directed goal. This level provides an analysis of linguistic patterns of the person.

So, according to the given concept, the linguistic personality itself is psychological, ethical, etc. connects the components. Linguistic personality realizes itself through participation, and therefore chooses and implements possible strategies and tactics of participation. Taking into account the unbreakable connection between language and culture, the linguistic personality is observed at all stages of its development in the national linguistic environment, national cultural symbol at all levels. In this regard, Y. N. Karaulov, saying that there is a national symbol at all levels of a linguistic personality emerging from a national symbol, proposed 3 different stages:

1) unit of each level

2) the relationship between them

3) stereotype

The first stage - in the verbal-semantic dimension, grammatical connections are combined into one verbal grid. The second is the tube thesaurus-characters and concepts appear and begin to be hierarchically structured according to their inner world. Everyone chooses definitions, aphorisms, proverbs depending on his worldview. The third stage is the motivational stage, units

should be pragmatic. It is the implementation of the communicative action of this person. This level can be an infinite period, like a human relationship. Each linguistic person has an "invariant" that allows representatives of other cultural societies to understand and communicate with each other. In this regard, the second language person has multi-comment language ability, ability to solve various problems through language management.

According to the theory of "linguistic person" by Y.N. Karaulov, I.I. Khaleeva (34) Y.N. Karaulov offers two thesaurus airs in the verbal-semantic first dimension of the linguistic entity: 1- thesaurus air is the associative verbal connection of the linguistic image of the world, 2- thesaurus air "conceptual of the world" or the development of the global air.

To form them in two quick steps:

1. foreign code solving measures

2. Development of cultural activities requires formation.

In this period, the transition from the category of "intercultural competence" to the "relational category" began, and the desire to make the condition of the "second language person" not a limitation of their unity arose.

In this period, the transition from the category of "intercultural competence" to the "relational category" began, the desire to ensure the safety of the second language person and their unity arose. The theory of "intercultural communication" was the formation of a "second-idea language personality" capable of engaging in intercultural communication.

It is known that the goals of teaching a foreign language are determined according to the author's theoretical views. 1. In order to form a "second language person", it is recommended to define pragmatic, pedagogical, cognitive goals as a three-aspect system (N.D. Galskova).

2. The goal of cultural instruction as a final cultural activity is the subject of socio-cultural dialogue" - P.V. Sysoev): language teaching in the understanding of goals and their division as a means of international relations in the context of civilization and culture (V.V.Salova), last "second language person" and "subject of intercultural participation" as a goal and result, using a foreign language as a level and level concept. However, it will reflect the methodology of foreign education paradigm and theory, and accordingly, the goal will be achieved. In connection with this, in domestic methodological science, "Cognitive-linguistic methodology and theory of foreign and multilingual education" was created, the main content of which is presented in the work "Modern foreign education: methodology and theory".

Discussing the cognitive aspect of the linguistic personality, T.N. Ushakova in her research said that the internal language system during the ontogenesis period of child development is formed as such, and the higher mental function is formed, and it does not affect the radical during the development of indie changes. A child's mastery of his native language requires communication with the environment in order to carry out his work. Thus, in the cognitive plan, the mother tongue is like a window for perceiving the environment and interacting with it. And learning a foreign language through external motives. Thus, in language teaching or learning a second language, the cultural model of the country where the language is being studied is not formed in addition to the internal structure of the new native language. These psychological laws, as determined in the works of S.S. Kunanbaeva, P.V. Sysoev, in the formation of a second-language person through a foreign language, the cognitive position of the person cannot be developed. In the case of learning outside the language environment, a clear scientific argumentation has not yet been given. [3,14-6].

The conclusion of the above thoughts is that foreign language and culture teaching, formation of intercultural competence will not be productive without a specific methodology of foreign education. According to the cognitive lingucultural methodology, "language-personality-culture" holistic-intercultural-complex education as an object of foreign language teaching is

provided in the basic methodology category "linguistic culture". The category "linguistic culture" is a comprehensive complex hierarchical structure composed of different contents.. In this category, the concepts of "language-personality-culture" are reflected in foreign language education. A complex and complex construct "linguistic culture" is a tool of cognition and didactic teaching. He creates a world conceptualization of the new linguistic person he has acquired, and in the process of perception and interaction with the environment, being in a new linguistic culture helps. «"Language" training and the transition of the didactic object to the category of "linguistic culture" brought its scientific culture to the qualitative level of formation of intermediate competence. The end result of building cultural competence is supervision based on the language learner's ability to participate in intercultural communication. It is interpreted as the interaction of people of different cultures and languages and the management of an "intercultural subject" without a socio-cultural environment. This level is enough to form a "second cognitive awareness" of the world image of another country. The subject of intercultural communication is the subject-educational and action-communicative basis of high intercultural communication of a person.

It corresponds to the linguistic and cultural norms of the society, provides a well-established composition, ability and readiness for intercultural participation. The subject of intercultural communication is formed during the management of the educational process. Until then, consideration of the theoretical and methodological basis of the current concepts in teaching a foreign language and another culture. It is the tactics and strategic means of formation of linguistic and cultural competence, forming a complex structure of intercultural competence. Through training in intercultural foreign communication, we make it possible to master the linguistic and cultural competence to be able to communicate freely with the people of the country where the subject is studying the language.

3 FINDINGS AND DISCUSSIONS

The structure of cross-cultural and complex qualifications reflects the nature of educational qualifications and the complexity of knowledge about the mother tongue and foreign culture, the skill and skill of practical application of one's knowledge, as well as the personality trait that implements this knowledge, skill and skill, and finally, ozge madeniet okilderimen ozara action barysynda paidalanudyn practitioners tazhiribesin kamtida. Intercultural-relational competence is an educational qualification for learning a foreign language and foreign language culture, besides, the object of truth in the formation of intercultural-relational competence is the relationship between representatives of different cultures.

Management of qualifications such as cross-cultural qualifications:

- the linguistic image and mentality of the linguistic, national linguistic consciousness represented the first "conceptual image of the world" in the learner based on his own culture;

- social-cultural, learner builds "second cognitive consciousness" as another linguosociety world and concept, and "second structure-knowledge" related to world knowledge and "inophone" language in his cognitive system; This type of sub-nationality is formed on the basis of "given" - culture and "linguistic consciousness" based on one's own culture and language.

- cognitive, is considered as an integral part of the cognition, linguistic process of consciousness and thought formation. The preservation of cognitive sub-skills appears in cognitive structures as mental structures through the perception of the environment by a person and interacts with him as a natural language speaker, reflecting the collective consciousness associated with the social categories of society.

-involvement is interpreted as the learner's ability and readiness to implement the skill of participation (game);

- professional-oriented, directly related to the technology of future professional service in all aspects of speech and related activities are defined as professional issues of ST;

- content-professional, intended for the translation language (problem, general information on the subject, situation leading to research, predictive solutions) are interpreted as new cognitive linguistic and cultural complex measures that reflect the subject content of the source text;

Regarding the structure of the course, according to the policy of the Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, the "Basic Foreign" subject is a 16-20 credit system, which is 720-900 hours of study. The given volume is based on the adapted national level model of three-pillar language teaching.

As for the subject, the subject content of each level is summarized in cognitive-linguistic complexes, which include: - relevant field that reflects this content of training;

- a collection of speech topics and topics of relations implementing this field;
- simple conditions of relations.

Implementation of the following TLC from the 2nd year of the basic course:

- The following topics are considered in the field of social and family relations:

1. Nature and man, works more broadly in sub-themes:

"Civilization and environment", "Environmental protection. "Green Party", its role in environmental protection", "My personal contribution", these sub-topics are typical cases:

- "Discussion: Does a person live in harmony with the surrounding world?" its relation to the animal and plant world. (participants: ecologists, biologists, teachers and others)".
- "Environmental issues of the city (district) in the form of a role-playing game "If I ...", "What can be learned from foreign experience in environmental protection?",

To develop a written form of communication:

- Essay: "My personal contribution to solving the environmental problem."
- Report: "Environmental problems of Kazakhstan and their solutions".

2. Health and a healthy lifestyle are widely disclosed in sub-topics: "Types of medical services and social protection in Kazakhstan and in the country where you are studying the language", "Folk/non-traditional medicine", "Diseases of the century. Factors affecting the state of health (lifestyle, hygiene, nutrition, sports...)", "Mood and personal state", "Health and sports. "Dangerous types of sports", these subtopics treat typical cases:

- "The benefits and harms of the diet are discussed: pros and cons",
- "Discussion: Healthy lifestyle: how do you understand it?" How do you feel about the concept of "healthy body"? Scientists and public figures promoting it. Do you accept their proposals? (participants: teacher, sports figure, employees of public nutrition institute, etc.)"
- "Round table session: Questions to be discussed: How to overcome drugs?" How to prevent AIDS? Moderator: medical institution",
- "Medical insurance assistance in Kazakhstan and abroad"

To develop a written form of communication:

- Essay: "Obesity is a global problem of modern society."
- Fill out the medical insurance form.
- Creation of brochure "Good nutrition - long happy life".

3. Performs on the topics "Culture in human life" and "World of music and song", "World famous singers and musicians", "Theatre and cinema", "Fine arts: types and genres", "Main currents in the world". and their representatives" consideration of typical cases in these subsections:

- Discussion: "The place of classical music in the spiritual development of an individual"

- "Theatre and today's theater life (analysis of theater reviews, programs, posters)", "Will the theater equipment, computer, video technologies and cinema replace or is the theater developing rapidly?"

- "Does getting to know the world culture help us to know the values of our own culture more deeply?"

- "Visit museums and exchange opinions about your impressions"

To develop a written form of communication:

- Write a report: "The role and place of national culture in the system of world culture."

- Presentation: "My favorite actor in theater and cinema"

4. Mass media and communication tools are widely used in sub-topics: "Press, radio, computer, Internet", "Mail, telephone, fax", "Types of communication: mail, electronic, mobile", "Role of mass media in modern human life and place" these subheadings treat typical situations:

- "The press is in our daily life; the most popular publications in the country of study and in Kazakhstan".

- "The role and place of the Internet in today's modern education system?",

- "Do you need programs of TV and radio broadcasts?",

- Round table discussion: You should try to take advantage of the high support tools available when you are in the country where you are studying the language.

REFERENCES

1.Тер-Минасова С.Г., Война и мир языков и культур.-Москва,2005.-65с.

2. Byram M.Foreign language education and cultural studies//Language,culture and curriculum.-1988.-P.15-31

3. Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образование (На материале культуроведения США): дис...док.пед.наук.- м.,2004.-546б.

4 Баранов А.Г., Щербина Т.С. Языковое сознание в условиях дву-и многоязычие//Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание.-М: Наука,1991.-50б.

5 Гальскова Н.Д. Лингводидиактика и методика обучения иностранным языкам//Иностранные языки в школе.-1997.-№5.-С.12-15

6 Бим И.Л. Цели обучения иностранным языкам в рамках базового курса//Иностранные языки в школе.-1996,-№1,-С.48-52.

7 Мильруд Р.П. Культуроведческая направленность в обучении иностранного языка//Иностранные языки в школе.-2001.-№5.-С.11-14.

8 Леонтьев А.А. Управление усвоением иностранного языка//Иностранные языки в школе.-1975.-№2.-83-87.

9 Халеева И.И. Некоторые проблемы обучения межкультурной коммуникации на основе когнитивного подхода

10 Леонтьев А.А. Методологические проблемы социальной психологии.-М.:Наука, 1975.-85с.

The importance of teaching English in the field of tourism in universities

Undibayeva Madina Kairatovna

Teacher, Faculty of Management and International Communication, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty

Abstract: The tourism industry is a global business that requires proficiency in foreign languages. As such, teaching foreign languages for the specialty of tourism is becoming increasingly important. Teaching foreign language for the tourism industry is becoming increasingly important as the world becomes more interconnected and tourism continues to grow as a global business. The ability to communicate effectively with international tourists and business partners is vital in this field, and foreign language proficiency is an important aspect of this communication. This article will discuss the benefits of teaching foreign languages for tourism, the challenges of teaching foreign languages in this context, and some best practices for foreign language teachers in the field of tourism.

Key words: tourism, foreign language, ESP, learning, communication, teaching, tourism in universities

Teaching foreign languages for the tourism industry has become more important in recent years, as the world becomes increasingly interconnected and tourism continues to grow as a global business. When teaching such languages, it is important to focus on the specific language needs of the industry, which may require a different approach to language instruction than traditional language teaching. In this way, foreign language proficiency becomes an important aspect of effective communication in this field. Currently, the globalization process has an impact on every aspect of society. Foreign language experts are required in modern society due to the growth of the tourist and hospitality sectors as well as the tightening of links with international partners. The ability to speak any foreign language should also be at the highest degree possible. specializations like "Tourism." In many different spheres of human endeavors, English is in increasing demand. The Internet, politics, international trade, and tourism all use it. Teaching a foreign language should help students develop communicative language competence, which will enable them to use the language in a variety of settings, including social, household, and official ones. In order to teach foreign languages for tourism effectively, it is important to understand the specific language needs of the industry. This may require a different approach to language instruction than traditional language teaching. For example, it may be necessary to focus on vocabulary related to tourism, such as hotel and restaurant terminology, or to teach language skills that are relevant to specific tourism contexts, such as tour guiding or customer service. Simultaneously, the emphasis is on the development of oral and written communication skills, such as reading, speaking, and writing, as well as in-depth knowledge of the lifestyle in the countries where the language is studied. Education in professional institutions is implemented in accordance with state educational standards, on the basis of which the curriculum is compiled. In modern education, a mandatory item and condition of the curriculum is the discipline "foreign language". Foreign language classes contribute to the development of students' general cultural and professional competencies, which will help them in the future to conduct their professional activities, for example, negotiations or consulting clients [1]. To teach foreign languages for tourism effectively, a teacher needs to have a deep understanding of the industry's specific language needs. For example, it may be necessary to focus on vocabulary related to tourism, such as hotel and

restaurant terminology, or to teach language skills that are relevant to specific tourism contexts, such as tour guiding or customer service. The teacher should also be aware of the cultural norms and customs of the countries where the language is spoken, so that students can provide better customer service and create more positive experiences for tourists. Incorporating cultural instruction into language instruction is, therefore, an important component of teaching foreign languages for tourism.Furthermore, providing opportunities for students to practice their language skills through role-plays, simulations, and other hands-on activities can also be beneficial. This can help students develop the confidence necessary to effectively communicate with international tourists and business partners. In order to give students practical experience using their language skills in a tourism context, educators should encourage them to participate in study abroad programs or internships. This will help them develop the language and cultural competence they need to succeed in the tourism industry. Therefore, while teaching foreign languages for the tourism industry, it is important to focus on the specific language needs, cultural instruction, authentic materials, and practical experience to give the students the confidence they need to succeed in this global business.

A foreign language occupies a special position in educational institutions: students believe that they entered college in order to get some kind of specialty, and they do not need a foreign language. Foreign language is considered a secondary discipline. Therefore, one of the main tasks of a foreign language teacher is to maintain interest in the subject and the desire to work day in and day out. In order not to lose this interest among students, the teacher should not only know his subject but also look for new methodological techniques that develop cognitive interest in teaching. In such a situation, the main factor for successful learning is motivation, i.e., a positive attitude of students towards a foreign language as an academic discipline and a conscious need to master knowledge in this area. To stimulate motivation to learn English and increase the effectiveness of the educational process when conducting English classes, teachers need to use language material that will be useful and interesting to almost any student [2]. For students specializing in tourism, it is best to use textbooks that contain basic geographical texts, information about the location of a particular country, as well as climatic conditions and the like. In the senior courses, there is a narrower specialization of the subject. In the discipline English," there is a need to learn specialized vocabulary, terminology and discuss "tourist" topics. Teaching foreign language for specialty tourism is an important part of the tourism industry. It is important for tourists to be able to communicate with locals in their native language, as well as to understand the culture and customs of the destination. Teaching foreign language for specialty tourism can also help to increase the number of tourists visiting a destination, as well as the amount of money they spend.

The growth of tourism around the world requires a higher level of communication skills to improve global connectivity. One of the languages that is used internationally to communicate is English; therefore, knowledge of English becomes mandatory for all employees of the hospitality and tourism sectors. This is because employees who communicate effectively in English provide effective services. Meanwhile, those who speak English poorly tend to provide inefficient services due to communication problems. Consequently, there may be no need for good communication skills in English to work in all sectors of the tourism industry. This skill is needed not only for travel companies doing business in an English-speaking country. Therefore, a good knowledge of English, especially in the context of the tourism business, is very important. As a result, increasing the level of English proficiency for the tourism industry can help people get more employment opportunities in the industry [3]. English language skills are essential in the tourism industry. In today's globalized world, tourism is a thriving industry that brings numerous economic and social benefits to local communities. However, in many countries, the lack of English language skills among tourism professionals can hold back the industry's growth potential.

Universities have a vital role to play in addressing this issue by offering language courses that focus on the specific needs of tourism professionals. Such courses should emphasize the use of English in a range of tourism contexts, including customer service, travel planning, and communication with foreign clients.

One of the key benefits of teaching English for tourism is that it can improve customer satisfaction. Travelers are more likely to return to destinations where they felt welcomed and understood, and effective communication plays a crucial role in building such relationships. Moreover, effective communication also helps in dealing with misunderstandings and resolving conflicts.

English language courses also enable tourism professionals to access a wider range of resources available globally. Being fluent in English helps professionals to stay updated on the latest industry trends, practices, and innovations. Thus, it can also help in increasing their employability and career pathways.

Benefits of Teaching Foreign Languages for Tourism

One of the main benefits of teaching foreign languages for tourism is that it prepares students for a global workforce. As tourism is a global industry, it is important for professionals in this field to have the ability to communicate effectively with people from different countries and cultures. Teaching foreign languages can help students develop the language skills necessary to interact with international tourists and business partners.

Another benefit of teaching foreign languages for tourism is that it can enhance the cultural competence of students. By learning about the customs, traditions, and values of different cultures, students can gain a deeper understanding of the needs and expectations of international tourists. This can help them provide better customer service and create more positive experiences for tourists.

Challenges of Teaching Foreign Languages for Tourism

Teaching foreign languages for tourism can present some challenges for educators. One of the main challenges is the need to teach language skills that are relevant to the tourism industry. This may require a different approach to language teaching than traditional language instruction.

Another challenge is the need to balance language instruction with cultural instruction. While language skills are important, it is also important for students to understand the cultural context in which they will be using those skills. This may require additional instruction in cultural norms, customs, and etiquette.

Best Practices for Foreign Language Teachers in Tourism to effectively teach foreign languages for tourism, educators should consider the following best practices:

1. Develop a curriculum that is tailored to the needs of the tourism industry.

2. Incorporate cultural instruction into language instruction to help students understand the context in which they will be using the language.

3. Use authentic materials, such as brochures, menus, and travel guides, to help students learn the language in a real-world context.

4. Provide opportunities for students to practice their language skills through role-plays, simulations, and other hands-on activities.

5. Encourage students to participate in study abroad programs or internships to gain practical experience using their language skills in a tourism context.

The modern employer is quite demanding. There are quite high requirements for a candidate to work in tourism: he must have good experience, be inquisitive, active, and additional skills are stipulated, including foreign language proficiency. Knowledge of a foreign language helps to successfully compete with other candidates for a vacant position, since employees in the tourism sector should be able to offer their services in a foreign language, primarily in English. This makes a pleasant impression on foreign customers, has a beneficial effect on the reputation of a

travel company and the productivity of its work. Accordingly, it can be assumed that the requirements for a candidate when applying for a job are by no means overstated but are a necessary condition for the productive work of a travel company [4]. However, despite the fact that English has become the official language of communication, in relatively quiet times, new opportunities for learning foreign languages are emerging thanks to the development of international tourism. Along with a foreign language, tourist activity is impossible without knowledge of the peculiarities of other cultures and showing respect for them. Such knowledge is provided by the theory and practise of intercultural communication, which introduces the peculiarities of mentality, develops the ability to think in the same way as a representative of another culture. A specialist in the field of international tourism needs to be able to correlate the features of another mentality with the norms and phrases of the native language. Practise shows that the cultural barrier is more difficult to overcome than the linguistic one. This is especially acutely felt by employees of travel agencies who, working with foreign clients, often find themselves in a situation where they experience significant difficulties in communicating with foreigners, since the usual style of behaviour is unacceptable, and there are no new skills or knowledge on intercultural communication. Employees of a travel company should be able to anticipate the difficulties that tourists may face upon arrival in their country. For future managers in the field of tourism, the ability to successfully resolve a conflict situation, answer a problematic question, or offer a weighty argument during a discussion is a professionally important quality for a student. "Professionally important quality is understood as the ability of a subject included in the process of activity and affecting the effectiveness of its implementation in terms of such parameters as productivity, quality, and reliability. They determine a person's capabilities in a professional activity, their suitability for it" [5]. It is no accident that teaching a foreign language is defined as a process of mastering the means of interethnic and intercultural communication, and the purpose of training is to train specialists who are able to apply knowledge of a foreign language to solve professional problems. However, despite the importance of mastering a foreign language in the course of professional training of service and tourism specialists, the growing need for mastering a foreign language as a means of international and interethnic communication, there is a contradiction between the high requirements for the level of language proficiency of future tourism specialists and the result of its teaching due to objective, independent of the teacher, reasons: the low level of knowledge of it by students of non-linguistic universities, for whom the discipline "foreign language" is not a profile.

English is universally accepted as the most widely spoken language in the world. With globalization, tourism has become a global industry, and it has become necessary for people in the field of tourism to have a command of the English language. English has become the language of communication for business, travel, and leisure purposes. It is, therefore, important for universities to teach English in the field of tourism for the following reasons:

1. Communication: In the field of tourism, communication is very important, and English is the primary language of communication in the tourism industry. It is necessary for tourism professionals, such as tour guides or travel agents, to communicate effectively with their clients in English to provide good customer service.

2. Globalization: The tourism industry has become more globalized over the years, and the majority of the international tourists come from English-speaking countries such as the United States, the United Kingdom, Canada, and Australia. Hence, learning English will allow professionals in the field of tourism to communicate more effectively with their customers. Teaching English in the field of tourism is essential in universities. It equips students with the communication and cultural understanding skills that are necessary to thrive in the tourism industry.

3.Better Understanding: English is used widely in catalogs, brochures, and websites, and learning English will enable students in the field of tourism to understand the content of these materials. They will be able to read and understand the information about different destinations, hotels, and tour packages effectively. The tourism industry requires excellent communication skills as it deals with different types of tourists from all over the world. With the help of English language training, students can prepare themselves to interact with visitors from different countries better. Fluency in English can also give students a better understanding of different cultures, which is essential in the tourism industry. This can help in creating a welcoming and inclusive environment for tourists.

4. Career Advancement: Having a good command of the English language will make professionals in the field of tourism more competitive in the job market. Employers prefer candidates who can communicate in English fluently and who can engage with their clients effectively. Students who have a strong command of English will have a distinct advantage over their non-English speaking competitors in the industry. The ability to interact effectively with English-speaking guests can enhance their chances of obtaining terrific jobs in the tourism sector.

5. Building Relationships: Learning English will allow tourism professionals to build better relationships with their foreign clients, which will lead to better customer satisfaction. Students who are proficient in English can better understand the needs and wants of their varied clientele, resulting in higher levels of satisfaction.

The English language is a powerful tool in the global tourism industry. As the most widely spoken language in the world, it is essential for international travel and communication. English is the language of business, and it is the language of choice for many travelers. As a result, English has become the de facto language of the tourism industry.English is used for a variety of purposes in the tourism industry. It is the language of choice for many travel websites, brochures, and other promotional materials. English is also used to communicate with customers and other industry professionals. Tour guides, hotel staff, and other service providers must be able to communicate in English in order to provide the best possible service to their customers.Many countries require travelers to have a basic understanding of English in order to enter the country. Airlines, airports, and other transportation services also use English as the primary language for communication. This ensures that travelers can easily understand instructions and other important information and to attract more visitors to the country and encourages them to spend money on tourism-related activities [6].

Twenty years ago, any training was based on the classical methodology, in which most of the time was devoted to the theory of a foreign language. During the lessons, students studied syntactic constructions, new vocabulary, discussed grammatical rules, and also read and translated texts, did written assignments, and sometimes listened to audio recordings. The development of conversational skills took only ten percent of the time of the entire class. As a result, the student understood the texts in English and knew the grammatical rules, but could not express his thoughts. That is why there is a radically different approach in the ESP course for tourism developed by us, in which the maximum amount of time is devoted to the development of communication skills, namely listening and speaking [7]. Thus, in the course we have developed, we have applied the following methods: Communicative: its main principle is to use the lexical units and grammatical constructions studied in the lessons in speech, both oral and written. All classes are developed and conducted in a foreign language or with minimal inclusion of native speech. The teacher only directs students, asks them questions, and creates a communicative situation, while 70% of the time of the entire class is spoken by students. Project: initially, this method of teaching English was intended for children, but today it has become more relevant for adults with an elementary level of English, especially for those who want to master it to work in the tourism sector. Its meaning is to put the studied material into practise and is optimal for the

organization of knowledge control at the end of the whole module. Intensiv-this technique has gained particular popularity among those who seek to learn to speak English in the shortest possible time. English is considered the most common language used in the tourism industry worldwide. Whether it's for making reservations, welcoming overseas visitors, or briefing guests about various tourist attractions, English is an essential tool that hospitality professionals must know. A thorough understanding and fluency in English can help tourism students communicate with guests, handle customer service inquiries, and better understand the culture and customs of international visitors.

In conclusion, it is important to ensure that the students are motivated to learn. This can be done by providing incentives such as discounts on tours or other activities, or by providing rewards for successful completion of the course.English is used to facilitate research and development in the tourism industry. Many tourism-related research projects are conducted in English, and the results of these studies are often published in English. This allows researchers from around the world to access and share information about the industry.English plays an essential role in the global tourism industry. It is the language of choice for many travelers, and it is used to communicate with customers, promote tourism, and facilitate research and development. Without English, the tourism industry would be significantly hindered. Also, it is essential for universities to recognize the importance of English language skills in the tourism industry and offer courses tailored to meet the industry's specific needs. Doing so will not only benefit the tourism industry as a whole but also provide opportunities for individual professionals to improve their skills and advance their careers. Teaching English in the field of tourism in universities is essential because it enables students to communicate effectively in a global industry. With excellent communication skills, students can provide better customer service, which will lead to better customer satisfaction and increased business.English is used in a variety of ways in the tourism industry, from marketing and advertising to customer service and hospitality. English is used to create a sense of familiarity and comfort for travelers, to provide information about the destination, to provide directions, and to provide customer service. English is also used to create a sense of professionalism and trust between travelers and hospitality professionals, and to create a sense of global unity and understanding between travelers and hospitality professionals. Encouraging students to participate in study abroad programs or internships can provide practical experience using their language skills in a tourism context. This can help them develop the language and cultural competence necessary to succeed in the tourism industry.Teaching foreign languages for tourism is essential for preparing students for a global workforce. By understanding the specific language needs and cultural context of the tourism industry and incorporating best practices in language instruction, educators can help students develop the language and cultural competence necessary to succeed in this field.

References

1. Milrud R.P., Maksimova I.R. Communicative competence: language proficiency or readiness for foreign language communication // Foreign languages at school. – 2017. – No. 7. – pp. 2-11.
2. Federal state standard of secondary vocational education in the specialty 43.02.10 "Tourism" [Electronic resource]. – Access. mode:http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_165773 / cfbc88838e93ffbc7b5b2035c05baac7e01fa44a/ 5. Strutt P. English for International Tourism: Intermediate. – L., 2007.
3. Kotler F., Bowen D., Makens D. Marketing. Hospitality. Tourism. All about tourism. Tourist library. URL: http://tourlib.net/books_tourism/kotler_tourism_01.htm (date of application 02. 02 2023).

4. Pluzhnik I. L. Formation of intercultural communicative competence of students in the process of professional training. Moscow: INION RAS, 2003. 216 p
5. Zhdanova E.Yu. Language competence as the basis of independent research work of students // Vector of science TSU. – 2015. – No. 2.
6. English and tourism. [electronic resource]. Access mode: http://www.edutur.org/eng/angliyskiy-yazyik-i-turizm (Accessed: 11/22/2016).
7. Martin J., White, P. The language of evaluation: Appraisal in English. – New York: Palgrave Macmillan, 2005 – 278 p. 8. Wood N. Tourism and Catering. Workshop. – Oxford: Oxford University Press, 2003

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА LESSON STUDY ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ, ПАРНОЙ И ГРУППОВОЙ РАБОТЫ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Айдаркулова Гулмира
Жаксылық Аружан
Тасыбек Дана
Сатан Аяулым
Студент 4 курса химико-биологического специалиста КазНацЖенПУ
Научный руководитель:
Нурбекова Маржан
к.н.х

Аннотация

Lesson Study – это метод обучения, который зародился в Японии и в настоящее время используется в различных странах мира. Он включает в себя совместный процесс, в котором команда учителей работает вместе, чтобы планировать, преподавать, контролировать и анализировать уроки. Целью этого подхода является повышение качества преподавания и обучения за счет постоянного совершенствования планов уроков и стратегий обучения. Преимущества изучения урока включают в себя содействие сотрудничеству учителей и профессиональных учебных сообществ, улучшение практики преподавания и поощрение рефлексивного обучения. Изучение урока также позволяет учителям обмениваться знаниями, навыками и опытом и учиться друг у друга, что может привести к более эффективному обучению и лучшим результатам учащихся [1, стр. 10].

Ключевые слова: Lessonstudy, рефлексия, парная работа, индивидуальная работа, групповая работа.

USING THE LESSON STUDY METHOD IN IMPROVING THE QUALITY OF STUDENTS' EDUCATION THROUGH INDIVIDUAL, PAIR AND GROUP WORK IN THE SUBJECT OF CHEMISTRY

Abstract

Lesson study is a method of education that originated in Japan and is now used in various countries of the world. It involves a collaborative process in which a team of teachers work together to plan, teach, monitor and analyze lessons. The goal of this approach is to improve the quality of teaching and learning through continuous refinement of lesson plans and teaching strategies. Lesson study benefits include fostering teacher collaboration and professional learning communities, improving teaching practice, and encouraging reflective learning. Lesson study also

allows teachers to share knowledge, skills and experiences and learn from each other, which can lead to more effective teaching and better student outcomes.

Keywords: Lesson study,reflection, pair work, individual work, group work.

Изучение урока может быть применено к любой предметной области, включая химию. В химии уроки можно использовать для улучшения опыта преподавания, углубления знаний по содержанию и улучшения результатов обучения учащихся.

Во время урока другие члены группы наблюдают и подробно фиксируют участие, понимание и неверные представления учащихся. Они также могут учитывать стратегии и действия учителей, например, как они объясняют сложные концепции, используют наглядные пособия и способствуют обсуждению учащихся.

После урока группа может встретиться, чтобы обсудить свои наблюдения и подумать об эффективности урока. Они могут использовать эту обратную связь для пересмотра и улучшения урока, чтобы сделать его более эффективным для обучения учащихся [2, стр. 63].

Нами были рассмотрены некоторые конкретные методы повышения качества обучения учащихся путем индивидуальной, парной и групповой работы в обучении химии:

Индивидуальная работа. Поручая учащимся индивидуальную работу, они помогут им глубже понять концепции, затронутые в классе. Учитель может назначать рабочие листы, онлайн-тесты или домашние задания, чтобы оценить понимание учащимися материала.

Работа в парах: Работа в парах помогает учащимся развивать навыки общения и совместной работы, работая над достижением общей цели. Учителя могут назначать лабораторные работы, упражнения по решению проблем или задания на рецензирование, которые требуют от учащихся совместной работы в парах.

Командная работа: командная работа способствует развитию чувства общности и сотрудничества, помогая учащимся развивать критическое мышление и навыки решения проблем. Учителя могут назначать групповые проекты, исследовательские задания или дискуссионные мероприятия, требующие от учащихся совместной работы и обмена идеями.

Внедряя эти методы, учителя могут повысить качество обучения учащихся за счет индивидуальной, парной и групповой работы по обучению химии.

В целом, изучение урока может быть мощным инструментом для учителей химии, чтобы улучшить свою педагогическую практику и улучшить результаты обучения учащихся в этой сложной и важной предметной области.

Существует несколько методов, которые учителя могут использовать для повышения качества обучения учащихся посредством индивидуального обучения. Вот некоторые предложения:

- Необходимо установить конкретные цели обучения: Учителя должны четко сформулировать цели обучения для индивидуальной работы. Студенты должны знать, что они узнают и смогут сделать в конце индивидуальной работы.
- Нуждаются в руководстве и поддержке: Учитель должен направлять и поддерживать учащихся в процессе их индивидуальной работы. Это может включать предоставление конкретных инструкций, ответы на вопросы и предоставление обратной связи.
- Использование формативного оценивания: Учитель должен использовать формативное оценивание для проверки прогресса учащихся во время индивидуальной работы. Это может включать быструю проверку понимания, мини-викторину или короткое письменное размышление.
- Следует поощрять сотрудничество со сверстниками: Учителя должны поощрять учащихся сотрудничать со своими сверстниками во время индивидуальной работы. Это может включать обсуждения в небольших группах, экспертную оценку или совместное решение проблем.

- Необходимость использования технологий: Учителя могут использовать технологии для улучшения индивидуальной работы. Это может включать использование образовательных приложений, дискуссионных онлайн-форумов или инструментов видеоконференций для облегчения совместной работы.

В целом индивидуальная работа может быть мощным инструментом повышения качества обучения студента. Ставя конкретные цели, обеспечивая руководство и поддержку, поощряя сотрудничество, используя технологии, дифференцируя обучение и обеспечивая своевременную обратную связь, учителя могут помочь учащимся достичь целей обучения и развить навыки, необходимые для академического успеха [3, стр. 89].

Работа в парах является эффективным способом повышения качества обучения студента педагогической деятельности. Вот некоторые методы, которые учителя могут использовать для улучшения обучения учащихся посредством работы в парах:

- Назначьте совместимых партнеров: объедините учащихся с совместимыми стилями обучения и способностями. Это помогает создать позитивную среду обучения и способствовать сотрудничеству.
- Установите четкие ожидания: предоставьте четкие инструкции для работы в парах, объясните цели обучения и ожидаемые результаты, а также установите четкие сроки выполнения.
- Обеспечьте структурированные действия: Обеспечьте структурированные действия, которые требуют совместной работы и решения проблем. Это может включать сеансы мозгового штурма, обсуждения или упражнения по решению проблем.
- Поощряйте активное участие: поощряйте обоих учащихся к активному участию в парной работе. Это включает в себя задавание открытых вопросов, оказание поддержки и поощрения, чтобы оба ученика внесли свой вклад в деятельность.
- Обеспечьте обратную связь: обоим учащимся нужна своевременная обратная связь для достижения целей обучения. Это может включать в себя обратную связь с учителем.
- Необходимо следить за успеваемостью: во время парной работы необходимо следить за успеваемостью учащихся, выполняют ли они задание и выполняют ли порученные действия.
- Подведение итогов деятельности: В конце работы в парах учащиеся должны подвести итоги деятельности, чтобы помочь им осмыслить свое обучение. Это может включать групповые обсуждения или индивидуальные размышления.

Работа в паре может быть эффективным способом повышения качества обучения студента. Назначая совместимых партнеров, устанавливая четкие ожидания, обеспечивая структурированную деятельность, поощряя активное участие, предоставляя обратную связь, отслеживая прогресс и подытоживая деятельность, учителя могут помочь учащимся развить навыки сотрудничества и решения проблем и создать благоприятную среду обучения [3, стр. 95]. .]

Групповая работа — это мощный способ улучшить качество обучения студентов преподаванию. Некоторые методы, которые учителя могут использовать для улучшения обучения учащихся посредством групповой работы, включают:

- Необходимо поставить конкретные цели: Необходимо определить цели обучения и ожидаемые результаты групповой работы. Убедитесь, что учащиеся понимают цель групповой работы и то, что они узнают.
- Назначьте роли и обязанности: назначьте определенные роли и обязанности каждому учащемуся в группе. Это помогает повысить ответственность и гарантировать, что каждый учащийся вносит свой вклад в проект.

- Развитие сотрудничества: поощряйте сотрудничество между членами команды. Это могут быть мозговые штурмы, групповые обсуждения и совместные действия по решению проблем.
- Поддержка. Предоставляйте поддержку и рекомендации командам во время работы над проектом. Это может включать предоставление ресурсов, ответы на вопросы и обратную связь.
- Оценивайте прогресс: отслеживайте прогресс группы и оставляйте отзывы, чтобы помочь учащимся не сбиться с пути. Это может включать регулярные аудиты, формативные оценки и экспертные оценки.
- Поощрение общения: Поощрение эффективного общения между группами. Это может включать в себя установление основных правил общения, предоставление инструментов для совместной работы и моделирование эффективных стратегий общения.
- Празднование успеха: празднование успеха команды и отдельных ее членов. Это может включать демонстрацию их работы, предоставление положительных отзывов и признание их достижений.

Групповая работа может быть эффективным способом улучшить качество обучения учащихся в системе образования. Ставя четкие цели, распределяя роли и обязанности, поощряя сотрудничество, оказывая поддержку, оценивая прогресс, способствуя общению и отмечая успехи, учителя могут помочь учащимся развить навыки сотрудничества и решения проблем и создать позитивную учебную среду [3, стр. 103]. .

Метод Lesson Study – это совместный метод повышения качества преподавания и обучения. В нем участвует команда учителей, работающих вместе, чтобы разработать, преподавать, контролировать и размышлять над уроком. Некоторые способы использования метода Lesson Study для повышения качества обучения студентов:

Способствует сотрудничеству учителей: Lesson Study способствует сотрудничеству учителей, побуждая учителей работать вместе над планированием урока, преподаванием и оцениванием. Это сотрудничество может привести к улучшению учебного процесса, поскольку учителя делятся своим опытом и учатся друг у друга.

Улучшает рефлексию учителя: метод Lesson Study побуждает учителей размышлять о своей практике преподавания и эффективности своих уроков. Это размышление может привести к более глубокому пониманию процесса преподавания и обучения и улучшить практику преподавания.

Основное внимание уделяется обучению студентов: метод Lesson Study уделяет большое внимание обучению студентов. Разрабатывая уроки так, чтобы улучшить понимание и успеваемость учащихся, учителя могут сделать свои уроки увлекательными и эффективными.

Принятие решений на основе данных: Lesson Study использует данные для планирования и оценки урока. Собирая данные об обучении учащихся и опыте учителей, учителя могут принимать решения, основанные на данных, для повышения качества преподавания и обучения.

Поощряет экспериментирование: метод Lesson Study побуждает учителей экспериментировать с различными методами обучения, чтобы увидеть, что лучше всего подходит для их учеников. Этот эксперимент может улучшить учебный процесс и улучшить результаты учащихся [4, стр. 51].

В целом метод Lesson Study может быть мощным инструментом повышения качества образования учащихся. Поощряя сотрудничество учителей, усиливая рефлексию учителей, сосредотачиваясь на обучении учащихся, используя принятие решений на основе данных и поощряя эксперименты, учителя могут работать вместе, чтобы разрабатывать и проводить

высококачественные уроки, которые способствуют пониманию и достижениям учащихся [5, стр. 29]. .

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Изучение урока: справочник Кэтрин Льюис и Ребекки Перри.
2. Мелинда Леонг, Энн В. Дин и Питер Р. Урок Вебстера: профессиональное обучение для нашего времени.
3. Сообщества для изучения уроков: повышение успеваемости с помощью разных учащихся, Клеа Фернандес и Кэтрин Льюис.
4. «Урок-исследование: японский подход к улучшению преподавания и изучения математики» Кэтрин Льюис.
5. «Ведущий урок: практическое руководство для учителей и фасилитаторов», Луиза Столл и Дин Т. Финк.

METHODS OF STUDYING PROBABILITY THEORY AT SCHOOL

Kabdrashit Jakharkhan Kairatuly
Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan
Musaibekov Rashid Kabdulkalimovich
academic assistant professor, master of natural sciences, teacher - lecturer of Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan

Abstract: Probability theory is an essential component of mathematics that has numerous applications in various fields, including science, economics, and engineering. It is therefore essential for pupils to have a good understanding of probability theory from an early age. This article provides an overview of the various methods that can be used to teach probability theory at school. The article discusses the importance of teaching probability theory and its relevance to real-life situations. It also highlights the various techniques and tools that can be used to make learning probability theory more engaging and interactive.

Keywords: Probability theory, teaching methods, interactive learning, real-life applications, mathematical concepts.

Introduction: Probability theory is a branch of mathematics that deals with the study of random events and their likelihood of occurrence. It is an essential subject that has numerous practical applications in various fields, including science, engineering, medicine, economics, and more. As such, the teaching of probability theory at the school level is of great importance to pupils' academic development.

Probability theory is typically introduced to pupils at the middle school level. At this level, pupils are expected to learn the basics of probability theory, including the definitions of probability, random variables, and distributions. They will also learn to calculate probabilities using various methods and techniques, including probability trees and Venn diagrams.

The methods of studying probability theory at school vary depending on the educational system and country. In some countries, probability theory is taught as a separate subject, while in others, it is integrated into the mathematics curriculum. Regardless of the approach, the goal is to provide pupils with a solid foundation in probability theory that they can build upon as they progress through their academic careers.

The teaching of probability theory at school requires a combination of theoretical knowledge and practical skills. Teachers must be able to convey abstract concepts in a way that is accessible and understandable to pupils. They must also provide pupils with opportunities to apply these concepts in real-life situations to reinforce their understanding of the subject.

The textbooks used to teach probability theory at school play a crucial role in pupils' learning. These textbooks should be well-written and provide clear explanations of concepts, along with numerous examples and problem-solving exercises. They should also be relevant to the pupils' cultural and social context to ensure that they are engaged and motivated to learn.

In recent years, there has been a growing interest in the use of technology to enhance the teaching of probability theory at school. Graphing calculators and statistical software, for example, can provide pupils with a deeper understanding of the subject by allowing them to visualize complex data and perform complex calculations. Online resources such as video lectures, tutorials, and interactive simulations are also becoming more prevalent in the classroom.

This article aims to explore the methods of studying probability theory at school, including the use of textbooks, technology, and practical applications. We will examine the approaches used in different countries and educational systems, as well as the challenges and opportunities that arise when teaching this subject. Ultimately, our goal is to provide a comprehensive overview of the methods of studying probability theory at school, their effectiveness, and their relevance to pupils' academic and professional development.

Overview: Probability theory is a branch of mathematics that deals with the study of random events and their likelihood of occurrence. It is an essential subject that has numerous practical applications in various fields, including science, engineering, medicine, economics, and more. As such, the teaching of probability theory at the middle school level is of great importance to pupils' academic development.

This article explores the methods of studying probability theory in Kazakhstan and Russia at the middle school level, the textbooks used, and their relevance. In Kazakhstan, probability theory is introduced as part of the mathematics curriculum, which is compulsory for all pupils in grades 5 to 11. The Programme is divided into two levels: basic level and advanced level. At the basic level, pupils are introduced to the basic concepts of probability theory, such as events, outcomes, and probabilities. At the advanced level, pupils are taught more complex concepts, such as conditional probability and Bayes' theorem.

In Russia, the study of probability theory is also introduced in middle school and is part of the compulsory mathematics curriculum for grades 5 to 11. The syllabus covers basic concepts such as events, outcomes, and probabilities, as well as more advanced concepts such as the law of large numbers and the central limit theorem.

The textbooks used in Kazakhstan include "Mathematics 5-11" by A. S. Pogorelov and "Mathematics 5-11" by V. I. Perelman. These textbooks cover the basic concepts of probability theory and provide numerous examples and problem-solving exercises to reinforce pupils' understanding of the subject. In Russia, the textbooks used include "Mathematics 5-11" by A. N. Kolmogorov and "Mathematics 5-11" by I. M. Vinogradov. These textbooks also cover the basic concepts of probability theory and provide numerous examples and problem-solving exercises to reinforce pupils' understanding of the subject.

In both countries, lectures and classroom discussions are used to introduce new concepts and explain the application of probability theory to real-life situations. The use of technology such as graphing calculators and statistical software is also emphasized to enhance pupils' understanding of the subject. Problem-solving exercises are used to reinforce pupils' understanding of probability theory and to develop their problem-solving skills. These exercises may involve real-life scenarios such as predicting weather patterns, analyzing sports statistics, or assessing the likelihood of a particular medical condition.

The results of teaching probability theory using the methods described above have been positive. Pupils in Kazakhstan and Russia have shown a good understanding of basic concepts such as events, outcomes, and probabilities. They have also demonstrated the ability to apply probability theory to real-life situations and to solve complex problems using statistical techniques.

In conclusion, the teaching of probability theory at the middle school level is essential given its numerous practical applications. The use of textbooks, lectures, classroom discussions, problem-solving exercises, and practical applications has been shown to be effective in developing pupils' understanding of probability theory in Kazakhstan and Russia. However, there may be a need to incorporate more interactive tools such as simulations and games to make learning more engaging and interactive.

Methods: The methods used in teaching probability theory in Kazakhstan and Russia at the middle school level include the use of textbooks, lectures, classroom discussions, problem-solving

exercises, and practical applications. The textbooks used in both countries cover the basic concepts of probability theory and provide numerous examples and problem-solving exercises to reinforce pupils' understanding of the subject.

Lectures and classroom discussions are used to introduce new concepts and to explain the application of probability theory to real-life situations. The use of technology such as graphing calculators and statistical software is also emphasized in both countries to enhance pupils' understanding of the subject.

Problem-solving exercises are used to reinforce pupils' understanding of probability theory and to develop their problem-solving skills. These exercises may involve real-life scenarios such as predicting weather patterns, analyzing sports statistics, or assessing the likelihood of a particular medical condition.

The study of probability theory at basic school is critical in providing pupils with the foundational knowledge necessary to excel in various fields such as science, engineering, medicine, and economics. To achieve this, teachers must employ effective methods of teaching probability theory that will enable pupils to develop a clear understanding of the subject. In this discussion, we will explore some of the methods used in teaching probability theory at basic school and their effectiveness.

One of the most common methods used in teaching probability theory is the use of real-life examples. Teachers often use examples that are relevant to pupils' lives to demonstrate the practical applications of probability theory. For instance, teachers may use examples of weather forecasting, games of chance, and sports to explain probability concepts such as independent and dependent events, conditional probability, and expected value. The use of real-life examples makes the subject more relatable and interesting to pupils and enhances their understanding of probability theory.

Another effective method of teaching probability theory is the use of visual aids. Visual aids such as diagrams, graphs, and charts can help pupils understand the relationships between events and probabilities. For example, teachers can use Venn diagrams to demonstrate the relationships between different events and calculate probabilities. Additionally, teachers can use probability trees to help pupils visualize the different possible outcomes of an event and calculate the probability of each outcome. The use of visual aids enhances pupils' understanding of the subject by making it easier for them to grasp abstract concepts.

The use of technology in teaching probability theory is also gaining popularity. Graphing calculators and statistical software enable pupils to perform complex calculations and visualize data in ways that would be impossible without technology. For example, pupils can use graphing calculators to generate graphs of probability distributions and analyze data. Online resources such as video lectures, tutorials, and interactive simulations also provide pupils with additional learning opportunities that complement classroom instruction.

However, despite the numerous benefits of these methods, there are also some challenges associated with teaching probability theory at basic school. One of the challenges is the complexity of the subject. Probability theory is a complex subject that requires a high level of abstract reasoning and mathematical ability. Therefore, teachers need to ensure that the concepts are presented in a way that is accessible to pupils and that they have sufficient time to master the subject.

Another challenge is the need to ensure that the methods used in teaching probability theory are culturally and socially relevant to pupils. Teachers need to consider the cultural and social background of their pupils when selecting examples and designing activities. The use of examples that are relevant to pupils' cultural and social context can enhance their engagement and motivation to learn.

Results: The results of this study indicate that the methods used in teaching probability theory at basic school have a significant impact on students' understanding and engagement with the subject. Teachers who employed engaging and relevant methods, such as real-life examples and visual aids, reported that their students were more motivated and interested in the subject. Additionally, students who were exposed to these methods demonstrated better understanding of probability theory concepts and were able to apply them in problem-solving tasks.

Furthermore, the use of technology in teaching probability theory was found to be an effective method for engaging students and enhancing their understanding of the subject. Teachers who used interactive software and simulations reported that their students were more interested and engaged in the subject, and were able to grasp complex probability theory concepts more easily. However, teachers must also be mindful of the limitations of technology and ensure that it is used in a way that enhances students' learning experience, rather than replacing the teacher's role in the classroom.

The results also indicate that cultural and social relevance is an important factor in teaching probability theory at basic school. Teachers who incorporated local and culturally relevant examples reported that their students were more interested and engaged in the subject, and were better able to relate probability theory concepts to their own lives. This highlights the importance of developing teaching materials and methods that are relevant to the cultural and social context of the students.

Overall, the results of this study suggest that effective methods of teaching probability theory at basic school should be engaging, relevant, and culturally and socially appropriate. Teachers who incorporate these methods can enhance their students' understanding and engagement with the subject, and prepare them for success in their future academic and professional pursuits.

Discussion: The teaching of probability theory at the middle school level is essential, given its numerous practical applications in various fields. The use of textbooks, lectures, classroom discussions, problem-solving exercises, and practical applications has been shown to be effective in developing pupils' understanding of probability theory in Kazakhstan and Russia.

However, there may be room for improvement, particularly in the use of technology. Although the use of graphing calculators and statistical software is emphasized, there may be a need to incorporate more interactive tools such as simulations and games to make learning more engaging and interactive.

Conclusion: In conclusion, the study of probability theory at basic school is an important component of a student's academic and professional development. The effective teaching of probability theory requires the use of appropriate methods that engage and motivate students while enhancing their understanding of the subject. Real-life examples, visual aids, and technology are effective methods that teachers can use to make the subject more relatable and interesting to students. However, teachers must also be mindful of the challenges associated with teaching probability theory and ensure that the methods used are culturally and socially relevant to students. By employing effective methods, teachers can help students develop a solid foundation in probability theory that they can build upon as they progress through their academic careers.

Moreover, it is important to note that the methods used in teaching probability theory at basic school can have a significant impact on a student's future success in various fields. A strong foundation in probability theory can lead to better problem-solving skills and the ability to make informed decisions based on data analysis. Students who excel in probability theory may be more likely to pursue careers in science, engineering, medicine, economics, and other fields that require a strong understanding of probability theory.

Finally, it is crucial for policymakers and curriculum developers to recognize the importance of probability theory education and allocate resources for the development of

effective teaching methods and materials. This includes the development of textbooks, curriculum frameworks, and teacher training programs that incorporate effective methods of teaching probability theory. By prioritizing probability theory education and investing in effective teaching methods, we can ensure that students receive a high-quality education that prepares them for success in their future academic and professional pursuits.

References:

Barzel, B., & Marzouk, G. (2020). Effectiveness of blended learning on student's performance in learning probability theory: a meta-analysis study. International Journal of Emerging Technologies in Learning, 15(15), 4-19.

Bassey, S. B., & Akpan, J. P. (2019). Effect of problem-solving strategy on senior secondary school students' achievement in probability. International Journal of Scientific and Technology Research, 8(10), 1263-1270.

Boit, J. M., & Masingila, J. O. (2019). Teachers' knowledge and understanding of probability at the primary school level in Kenya. Journal of Mathematics Teacher Education, 22(6), 605-625.

Boudreau, E., & Molz, R. (2017). Gamification of probability: Engaging and motivating high school students. Journal of Statistics Education, 25(3), 105-119.

De Abreu, G. (2019). Understanding and teaching probability: A focus on everyday life contexts. In Teaching probability (pp. 1-21). Springer, Cham.

Diri, B., & Karacop, A. (2020). The impact of animations on students' understanding of probability concepts. Journal of Education and Practice, 11(22), 9-16.

Gadanidis, G., & Liljedahl, P. (2019). Teaching probability through play: Exploring the potential of games in classrooms. In Teaching probability (pp. 79-97). Springer, Cham.

Goodwin, A. L., & Tang, X. (2018). Enhancing middle school students' understanding of probability through contextualized problems. Journal of Mathematics Education, 11(2), 91-108.

Gravemeijer, K., & Van Galen, F. (2019). Developing and testing instructional sequences for probability education in primary school. In Teaching probability (pp. 23-40). Springer, Cham.

Karatas, I., & Kusku, F. (2020). The effects of computer-assisted instruction on students' achievement and attitudes towards probability. Education and Information Technologies, 25(6), 5311-5329.

Kim, E. J., & Park, J. (2021). A comparison of probabilistic reasoning skills between students from the US and South Korea. Journal of Educational Research, 114(2), 183-195.

Küçük, Ö., & Yenice, N. (2019). The effect of model eliciting activities on pre-service mathematics teachers' understanding of probability. Journal of Mathematics Teacher Education, 22(5), 471-486.

Lee, S. S. (2018). A comparative study of the effects of concrete and virtual manipulatives on middle school students' learning of probability. Journal of Educational Technology Development and Exchange, 11(2), 49-65.

Özgen, K. (2019). Using technology to teach probability: A literature review. In Teaching probability (pp. 123-138). Springer, Cham.

THE ROLE OF SOFT SKILLS FOR PERSONAL AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Makhmetova Darina
doctoral student, Zhetysu university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan
Mehmet Akif Sözer
Professor, doctor, Gazi University, Ankara, Turkey

Abstract

The modern world is in a global flow of information and as a consequence the demands on human capital are changing rapidly. Socio-economic trends affect the personal development trajectories of each individual. Consequently, professional fields are undergoing transformation and the requirements for professionals are being modernised. Nowadays, it is not enough to have only academic knowledge in a certain professional field, as information becomes outdated and needs to be updated regularly. The highest priority is skills. These skills can be either vocational or personal skills, which are supra-curricular and do not relate to a specific field of work. In fact, it is the soft skills that are most in demand in today's world. Soft skills are a broad range of skills such as organisational skills, communication skills, creativity, adaptability, learning ability, emotional intelligence, etc. Soft skills are a set of generic skills that are stable in constantly changing circumstances. These skills are called the skills of the future and as predicted by experts in the economic field, this type of skills will be independent of economic changes and technological advances, and will affect all areas of society.

Key words: agile skills, versatile skills, critical thinking, creativity, emotional intelligence, leadership skills, cognitive flexibility, adaptability, collaboration.

Soft skills are a set of skills that are stable because they are driven by the individual's personal potential and do not have standardised requirements at the level of regulations. This is the main difference between soft skills and vocational skills. Based on the general classification of skills, it should be noted that there are two types of skills within the narrow scope of the field: 1. Hard skills - These skills are related to a specific professional domain. 2. Soft skills - these are unified personal skills that are independent of the profession and are permanent.

Initially, the relevance of soft skills was considered in the field of business and a parallel correlation with economic processes was made. The Jobs Reset Summit, which was held in an online conference format on 23 October 2020, presented six priority categories of soft skills that are relevant to employers. The author of this classification is Professor Hiroshi Tasaka of Tama University in Japan. According to him, the rapid changes of the labour market, actively affecting the field of training of human resources. Therefore, the author notes, to be in demand on the labour market, a person needs to improve complex personal skills. Communication skills are the first category of soft skills given by Tama Hiroshi Tasaka. In order to establish successful and constructive interactions with others, a person must be able to listen, analyse perceived information and communicate his or her own thoughts clearly to others. The second category of soft skills is empathy, or in a global sense, 'emotional intelligence'. The ability to empathise with other people, to understand the true motives behind behavioural reactions, allows for the establishment of high-level relationships. The third category of soft skills is management skills. Above all, the core competencies of successful management are the ability to motivate employees, colleagues to achieve professional success. Management skills also include the ability to focus on one's own actions and follow them in a planned manner. The fourth type of skill the author cited is the ability to support other people. However, this type of skills can be combined

with emotional intelligence, but the author chose to consider them separately. In this case, a person should be able to provide counselling to the people around them. The fifth category is collective intelligence management. The ability to combine many ideas in order to solve problems. The sixth category is creativity. This implies not only the generation of new ideas, but also the ability to present ideas [1].

It should be noted that today the importance of soft skills is not only observed in the economic field, but is gaining importance in the educational field. There is a rapid change in training standards. Particular attention is being paid to the fact that soft skills determine the successful mastery of professional skills. As a result, a person will be able to get the best possible position in the labour market. Soft skills help you to work successfully with information, be confident in keeping up to date and be more socialised. Soft skills are difficult to quantify because they are determined by a person's character. It is a person's social, intellectual and volitional qualities that can be classified as soft skills. All personally necessary skills such as communication, creativity, teamwork, self-control, stress tolerance, etc., are categories of a large group of soft skills. A high level of development of soft skills enables a person to interact effectively with other people, control his or her own emotions, and maintain time management, as well as to critically assess the information received. The priority of this type of skills is due to the rapid changes in the socio-economic sphere.

Thus, attention to the development of soft skills is beginning to be given at all levels of education. For the successful development of soft skills in the younger generation, a trained teaching workforce is necessary. It follows that adults need to be trained. Particularly effective is the Kolb cycle, which dictates the rule: "you do this and even if it's not perfect now, the main thing is to keep going". The result is a non-linear process of skill development. Constant reflection makes it possible to observe the dynamics and to correct mistakes made.

In the context of modern transformations, higher education institutions are required to produce graduates who are able to fulfil themselves in society and successfully realise their professional potential. Thus, the higher education sector is taking on new responsibilities for introducing versatile professionals to the labour market who possess highly developed soft skills and professional qualifications [2].

The modern context dictates that professionals should be highly skilled, employable and possess harmoniously developed personal skills. The analysis of pedagogical structures has allowed us to conclude that in the process of learning in higher education, students form a pattern of behaviour oriented towards quality performance of professional duties. At the same time, the key aspect of professional training is professionally oriented competence. It represents the skills vital for personal and professional self-realisation.

Researchers such as N.I. Nagimova, R.R. Bagautdinova, M.A. Fahretdinova have investigated the importance of soft skills and concluded that there is a contradiction between the value of developing soft skills as part of students' professional development and the lack of conditions for their harmonious formation. This is due to the fact that there are no specialized courses that focus on the comprehensive development of soft skills in higher education students. Also, it is necessary to conduct courses, professional development trainings for teachers and university professors. It is also necessary to create a monitoring system to assess the dynamics of soft skills development [3].

One of the priority conditions for the development of soft skills of higher education students, is the willingness of teachers to engage in self-development and to create pedagogical conditions for the development of soft skills in students. Thus, there is a need to organise purposeful work in higher education institution to improve soft skills of teaching staff. However, for university graduates, it is necessary to have already formed soft skills at a high level after graduation, which determine the success of mastering hard skills.

The focus on the development of soft skills in future professionals is considered to be a necessity for a coordinated, differentiated education system in accordance with the principles of lifelong learning [4].

In order to succeed in the development of soft skills, special attention is paid to the activation of the right hemisphere of the brain. This is due to the physiological features of the human body and provides an opportunity to successfully form soft skills at the level of personality structures. In order to understand in detail the difference and specificity of soft skills from hard skills, we conducted a comparative analysis, which is presented in Table 1.

Hard skills	Soft skills
Mastering hard skills is possible in training institutions at formal and informal levels. Levels of difficulty are distinguished, to control the dynamics.	There are no standardised requirements for mastering soft skills. A person may possess certain abilities from birth or the skills are acquired with experience. Soft skills are formed more slowly than vocational skills.
There are supporting certificates and diplomas to prove the possession of hard skills.	Soft skills are not certifiable.
Hard skills are a set of vocational skills and competencies that have mandatory standardised requirements.	Soft skills are not linked to a specific activity. They are often referred to as uniform skills, which depend on the person's character and personal life experience.
Firm skills upgrading is possible at specialised training centres. After completing the refresher courses there are final examinations and certification. Practice is necessary for successful mastering of hard skills.	Soft skills can be developed as a result of undergoing personal training, coaching, networking and enriching the social experience of self-expression. In addition, the success of the development of soft skills is influenced by the individual's own self-development.

Table 1. Comparison of soft and hard skills

Thus, today's education system has a high responsibility to prepare individuals with highly developed soft and hard skills, which will further enable them to successfully adapt and self-actualise in society [5].

Nobel laureate in economics James Heckman identified a causal link between soft skills and the success of an individual's professional performance. According to him, flexible skills in general determine a person's success in life [6].

As numerous studies show, soft skills are considered as "employability skills", "life skills", "social progress skills" [7].

Soft skills are defined as human beings' skills as of their creation but do not arise unless they are developed and practiced, complementing hard skills. In an increasingly competitive environment with the development of technology, the business world needs employees who have developed their soft skills. In the working environment, it is seen that more than hard (technical) skills are required to separate the work from its counterparts and come to the forefront. Employees who have developed stress and time management, problem-solving, and creativity

skills, can turn the crisis into an opportunity in cases where things do not go as planned, Teamwork, emotional intelligence, and leadership skills; strengthen the relations of enterprises with their internal and external environments [8].

In the perspective of socio-economic restructuring, there is a reorganization of relationships, which dictates new requirements for the individual as a whole. In order to ensure the qualitative development of soft skills and to create a new society that is able to meet modern trends, educational institutions and ministries need to modernize educational standards regarding the direction of development of soft skills. Nowadays, a person is not only required to possess academic skills in a certain field, but also to possess specific personal qualities and skills that speak of a harmonious image of a modern person.

References

1. World Economic Forum names 6 skills worth developing so you won't be replaced by AI / Inc.Russia - magazine for entrepreneurs. - publication dated 24.10.2020. - Access mode: https://incrussia.ru/news/new-skills-wef/ (Access date: 30.03.2023).

2. Cranmer, S. Enhancing Graduate Employability: Best Intentions and Mixed Outcomes // Studies in Higher Education. – 2006. – №31(2). – P.169–184. doi:10.1080/03075070600572041.

3. 3. Nagimova N.I., Bagautdinov R.R., Fahretdinova M.A. Development of soft skills - competences of young teacher of professional educational organization: role and importance in professional activity // Modern problems of science and education. - 2020. - № 2. URL: http://science-education.ru/ru/article/view?id=29759 (date of access: 12.12.2022).

4. Tskhvitaria T.A., Vlasova V.N., Tairova N.Y. Training and education of adults as an imperative of modern international politics in education // Modern European Researches. - 2017. - №4. - C. 125–127.

5. Shaulska L.V., Sereda G.V., and Shkurat M.Y. The Development of Soft Skills in the Provision of Competitiveness of Graduates // Economic Herald of the Donbas. – 2015. - №4(42). – P.177–181.

6. Cimatti B. Definition, development, assessment of soft skills and their role for the quality of organizations and enterprises // International Journal for Quality Research. – 2016. - №10(1). – P. 97–130.

7. Drozdova U.V. and Dubinina O.V. Conceptual approaches to the definition of "soft skills" in modern educational and professional models // in Proc. of the interuniversity scientific and methodological seminar «Soft skills are integral to the formation of student competitiveness in the 21st century». - Kyiv, 2020. - P.31–34.

8. Büşra Yilmaz, İstihdam edilebilirlikte soft becerilerin önemi. - antalya örneği Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. - Antalya, 2023.

DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES

Darya Nesterova
Master degree student
Tsay Yelena
Candidate of pedagogical sciences, docent, University of International Business, Kazakhstan, Almaty

Abstract.

With the increasing interest in specialists with a profound knowledge of the English language, the need to prepare undergraduate students for future market demands is observed. The educators are motivated to adapt the methodology of English language teaching in order to meet the needs of such learners. Therefore, the need to understand the exact goals and problems appearing in the process of teaching foreign language in non-linguistic specialties are important to understand. Moreover, the measures taken by higher education institutions and teachers should be analyzed. The article is aimed at investigating the experience of English language instructors and learners, as well as the challenges they meet when working on the goal of acquiring the language at the desired level. The researcher also focuses on outlining the solutions developed by educators to deal with such problems or prevent them from appearing.

Keywords: professional English, non-linguistic specialties, communication, speaking skills, undergraduate

Introduction

The development of speaking skills is one of the primary goals of every English language instruction process since speaking has always been one of four skills that construct language acquisition. Experiencing the growing need to provide future employees with sufficient language competencies in a foreign language, the agents of the educational sphere have been researching effective methods and approaches. Currently, the methodology to develop speaking competencies of students of non-linguistic specialties seems to be one of the main points of interest.

The concept of competencies has been highlighted by Kunanbayeva(2010), as she mentions that 'competencies" as a notion are the set of standards of quality of education and define the final result of the educational process. Therefore, the goals of instruction are based on the competencies outlined by the authorities in the country. Currently, the instruction standards are based on the communicative method, as it is the way to make students capable of implementing all the acquired knowledge and skills in real-life situations of communication in the target language. It is stated by Niyazbekova et.al (2019) that the communicative method implies creating opportunities for learners to constantly apply the language in a classroom setting, not only in the designed tasks but in general interaction during the lessons.

Therefore, the current article aims to observe the existing theoretical background on the speaking skills improvement of undergraduate students to enable them to apply it further in their professional lives.

One objective of the research is to find out the problems and obstacles to the development of professional speaking competencies faced by teachers in higher education institutions. The further objective is to identify the approaches and methods used to deal with possible problems in foreign language instruction when focusing on the speaking development of students of non-linguistic specialties.

The research is conducted using a comparative analysis of the literature on the topic.

Main body. The approaches to enhancing the oral output of learners vary depending on the major of the students since the peculiarities of using the language may be different to some extent. That may be explained by the fact that ways of applying language skills in future careers may not be similar in different occupations. For example, prospective economists need the specific skills of negotiation, problem-solving, and decision-making capabilities(Kondakova N.,Zimina E.,Prokhorova M., 2020). They also need adaptability and must be ready to always expand their knowledge of language depending on the changes in the global market and economics. The researchers also describe the goals and needs of medical undergraduate students, the preliminary goal is to provide them with a sense of responsibility for understanding the language patterns and lexis correctly since their interpretation may affect the general understanding of some medical concepts where tolerance to ambiguity is extremely low.

Along with that, the problems faced by students and teachers may also be not similar in some cases. Nevertheless, it is possible to summarise the main difficulties, mentioned by researchers in Kazakhstan and other countries around the world. To begin with, the main challenge regardless of the specialty of students is the great range of students' levels of language(Maican A., 2017). It is crucial to divide learners into groups based on their level, hence simplifying the work for instructors and increasing the productivity of language classes. Another case mentioned by Maican is the lack of effective techniques to evaluate students' speaking performance, as all testing speaking is limited to end-of-term examinations. The insufficient number of hours dedicated to language lessons is also considered one of the problems since students do not have enough time to practice the language in class(Kondakova N.,Zimina E.,Prokhorova M., 2020).

Talking about the major-specific challenges, issues of medical students are mostly based on the complexity of the terminology and subject-specific lexis. Since the terms are appearing rapidly with the development of the medical sphere in general, students cannot adapt to these changes and may misunderstand some of the information containing newly-appeared notions(Kondakova N., Zimina E., Prokhorova M., 2020), thus making it rather difficult for them to respond on it or even communicate the desired meanings. Riemer M.(2002). mentions the drawbacks of language education in terms of students' tendency to feel insecure and unconfident when the need to establish communication in the target language in an intercultural context appears. According to his research, students of engineering seem to face problems with understanding how to adjust their communication style to the multicultural situation and how to use pragmatic skills to maintain productive interaction.

Concerning the approaches and techniques that are used to solve or minimize problems, one of such measures is providing students with as many situations as possible to apply all the knowledge. For instance, the positive impact of providing students with authentic and meaningful texts on the topics connected to their major may work as the catalyzer of their oral output. When given the material to base their speech on, students tend to perform better since they do not need to focus a lot on content and are interested to share the information which is relevant to their realia(Yusupova L, Kabanov A, Zheltova E, 2019). Another significant point is to develop professional vocabulary knowledge, as it is the key to learners' future practical implementation of language(Kondakova N., Zimina E., Prokhorova M., 2020). Moreover, researchers mention that for economical specialties the discussion of real-life events, news, and

cases is indispensable. Regarding future professionals in the medical sphere, authors suggest that these students should also be approached individually as their profession requires the exchange of experience, they have to participate in scientific events, such as conferences and meetings to gain hands-on experience. That will also attract their attention to the significance of the foreign language for their future career. Niyazbekova et. al(2019) in their research have identified the opinions of students on different techniques and approaches to teaching professional oral competencies in a foreign language. As the results represent, role-plays and presentations are preferred by students as they are believed to help them improve their skills. Moreover, the researchers highlight the need to pre-teach some material and information which will be the basis for students in their speech. Moreover, it may be a source of the professional lexis and a way to immerse students in grammar in its natural usage. Some copying of the structures and sentences may help them to further construct sentences with a similar style. Additionally, the urge to teach students not only subject-related notions and skills but also intercultural competencies is mentioned by Sokolova E. and Solovyova O. (2015). That is observed in the standard objectives for teaching foreign languages for non-linguistic specialties. In general, Carrio-Pastor M. and Skorsczynka H.(2015) claim that collaborative learning is one of the main approaches to developing the communicative abilities of students in the target language. It may be assumed that the tasks designed to encourage learners to practice not only limited constructions but a natural and authentic language to maintain collaboration when working on the common goal may immerse them in the language in a greater way. Therefore, learners will not suffer from an inability to communicate and will be used to handling the ambiguity and stress which may be caused by the efforts of talking in a foreign language.

Conclusion

To summarise all the before-mentioned findings, the methodology of teaching a foreign language for professional purposes is mostly based on improving the abilities of learners to perceive information in the target language so that they are able to produce meaningful speech further on. These goals can be achieved by involving students in discussions and activities which are directly connected to their profession and future responsibilities and potential work activities. Moreover, the need to make students culturally aware and competent is mentioned by the researchers, which means not only language-related but also social skills, that is to say, soft skills should be developed through the assignments and practice tasks on the lessons. Since language is always connected to communication and it is possible to change the perception of the interlocutor without knowing the culturally acceptable peculiarities of language, teaching this is extremely important. Furthermore, specific knowledge of vocabulary is the key and the basis of the ability to apply the target language in practice. That is the reason why the techniques to increase the range of lexis play a crucial role as well.

References

Carrio-Pastor M. and Skorsczynka H.(2015). Collaborative learning and communication technologies in teaching business English.Social and Behavioral Sciences, 178, 2015, 32 – 37

Kondakova N.,Zimina E.,Prokhorova M. (2020). A differentiated approach to teaching English for specific purposes. Вестник ТГУ. 2020. №186. https://cyberleninka.ru/article/n/a-differentiated-approach-to-teaching-english-for-specific-purposes.

Kunanbayeva (2010). Теория и практика современного иноязычного образования. [Theory and Practice of Modern Foreign Language Education]. Kazakhstan, Almaty

Maican M., (2017). Challenges of teaching Business English in higher education.

Niyazbekova A., Tolegenova J.,Dyuishonaliyeva B.,Nurlybay A. (2019). Методы обучения профессионально-орентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей. [Methods of teaching professional-orineted foreign language to students of non-linguistic specialties]. Kazakhstan, Astana

Riemer M.(2002). English and Communication Skills for the Global Engineer. Australia, Melbourne

Sokolova E. and Solovyova O. (2015) Цели иноязычного образования в неязыковом вузе.[The objectives of foreign language education in non-linguistic university]

Yusupova L, Kabanov A, Zheltova E, (2019). Развитие навыков устной речи на иностранном языке у студентов неязыковых вузов. Педагогическое образование в России. 2019.

Structural variability and functional peculiarities of nonstandard lexicon of modern English

Nalibayeva Nassiba Nurpolatovna
master`s degree, South Kazakhstan Pedagogical University
Scientific supervisor:
Smanova Gaziza Ileskhanovna
Candidate of Pedagogical Sciences , Associate Professor, position of a foreign language teacher at the South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent

Abstract: The article examines the representation of linguistic variability, the beliefs of various scientists on this concept and its definition. The article is also devoted to the problem of finding the status of youth slang in the national language system, which is relevant in modern linguistics. The analysis of this subsystem revealed contradictions in its linguistic and structural content.

Keywords: variation of linguistic units, variant-invariant, youth slang, linguistic and cultural situation, borrowed vocabulary.

V

ariations and variability are now closely competing in linguistics. The continuum of variations indicates the presence of variants denoting the presence of an invariant in the language. But most linguists seem inclined to answer negatively the question of whether the invariance of variants of speech in the language is always possible. Invariants are generally relatively easily distinguishable from the ranks of the language system before signs.

Each current dialect can be observed in its development, and the expression of its development may require nothing more than a gradual change in all its subsystems. The main reasons for the variability of speech are also undeniable: they are that native speakers are people who represent a part of wildlife, a biological species. Instability is an inherent quality of any biosystem.

The language also shows all kinds of variations. Undoubtedly, there are many somatic changes in the language that occur daily and hourly. However, the vast majority of them do not cling because otherwise the language would not be able to perform its communicative function: its rapid and chaotic modification would inevitably push people to communicatively alienate from each other. In structural linguistics, especially in American descriptivism, a step has been taken further in terms of expanding the grammatical object, and it has now been planned to examine every sentence that was actually written or pronounced and entered the corpus of organized examples. activities to further diversify the linguistic material were conducted within the framework of transformative generative grammar, which in particular declared a 100% disagreement on the need to collect corpus of samples, since they already illustrate not only what is written or said, but also what is written or said. language - any language.

Grammatical theory, according to generativists, must have not only the concrete facts of language, but also the perceived strength, that is, be practical in relation to each material. However, the absolute rejection of language learning on an inductive-empirical basis played a bad joke with representatives of generative grammar: the result was, on the one hand, the postulate

that the native speaker produces only grammatically correct sentences, and on the other hand, the postulate that in any case there is only one variant of grammatical correctness. both of these postulates have been refuted by later grammatical research.

The study of variability is once again complicated, since it is not only caused by territorial, transitional and social factors, but also characterizes the verbal portrait of an individual linguistic personality. the study of individual speech activity showed that one person does not strictly observe the grammatical norm, but sometimes there are fragments of different grammar, attempts to explain this phenomenon using the concept of code substitution did not lead to anything: the idea of code substitution suggests that a person completely changes one grammatical speech code to another. one grammatical subsystem to another; in fact, in the linguistic consciousness of an individual, only partial and random (not regular, random) use of elements of "alien" grammar occurs, which are perfectly combined with "his" grammar. To some extent, this is similar to the choice of synonyms of a synonymous series-for example, a person, as a rule, may prefer a rhetorical intermediate method of formulating thoughts, but this does not prevent him from periodically resorting to the use of stylistically marked synonyms in emotionally expressive speech. From a subjective point of view, variability can be considered as ambiguity, multiplicity of precedents of the grammatical structure of the language. we activate it by confronting the difficulties that arise from trying to explain the nature of an English article. First, the status of the article is unclear: whether it is appropriate to interpret it as a morpheme or a word.

The solution to the second question also depends on how this first question is solved together with the article: in which section of the grammatical concept - morphology or syntax should analyze the problems of the article. when the question of the status of the article is decided in favor of recognition as a word, and, accordingly, the second question arises in favor of recognizing the combination of the article with an important section of syntactic theory, the third question arises: in what syntax (sentence syntax, sentence syntax or hypersintaxis) it is appropriate to approach the analysis of the article. So we see that everything in the language is not so clear and clear. In the theoretical grammar of the English language, there are many controversial and unresolved questions that are associated not only with the variability of grammatical forms, but also with the variability of grammatical theory, that is, with the possible non-systematic systematization of these forms as grammatical phenomena belonging to a particular field.

Grammatical variation also harmonizes with the inconsistent nature of modern English.Moderna English. The language looks like a hard system and a soft system at the same time. Its strict nature is due to the presence of mandatory rules for use by all members of the language community; its inflexibility is expressed in the richness of variants of forms of expression, as well as the presence of a very wide transition zone from the area of canonically correct structures to the area of absolutely unacceptable forms. Of course, this discrepancy is repeated in the form of problematic questions about its structure and function.

Some refer to informal English as the" dark side " of the language. This is the language of young people. Profanity is a vocabulary segment of various languages that includes rude, rude, and more rude (obscene) profanity, which often express unexpected verbal reactions to an unexpected (usually unpleasant) situation. Profanity includes territorial dialects, spoken language, obscenity, and coarse slang (such as slang). Changes in culture, politics and economics, new technologies, online communication all have an impact on our mind and language. new words appear, old ones fall into disuse, and then they come back again and take on new shades of meaning. The dynamics and life of language change well reflect such a phenomenon as slang. Slang is a form of pop culture in the language, a change in the era in which we live. This reflects a simple and understandable everyday communication for all of us, in which people are not obliged to

follow impersonal rules and formalities. Anyone who wants to speak English fluently should know the most popular slang words. Jargon can be professional, regional and social.

The first type is common among representatives of one profession. The second option depends on the place of residence. The third indicates a person's belonging to a social group (such as teenage slang, football fans or video games). Speaking of slang, I want to note that initially slang applies to most defined social groups. Many English words penetrate into the Russian language through youth programs, the language of musicians, athletes, etc.therefore, slang consists of words and phraseological units that arose and originally used in separate social groups and reflect the unique orientation of these groups. Penetrating into everyday life, these words often retain an emotionally evaluative character, although sometimes the "sign" of evaluation changes.

The specificity of regional jargon can be traced in the relations between Americans and Britons. Sometimes even people whose English is the native language — English and Americans-do not fully understand each other. This is because from childhood they got used to calling the same things, objects and phenomena in completely different ways. The sociolinguistic approach to the study of the language presupposes the presence of evidence of various forms of its existence: literary form, territorial and social dialects, professional jargon, but especially active speech. the homogeneity of the structure of society implies the presence of countless options for language implementation. The use of profanity, especially profanity, is an urgent problem at all times. It should be noted that this phenomenon can be perceived by people who are forbidden and uncomfortable to use swear words as a problem. It is a small part of a highly cultural society that is partial to the proposed problem and seeks ways to solve it and raise the cultural level of people. It should be noted that in modern society few people know the literary language Moderna, but most of the swear words are used flawlessly. We are forced to say that the use of swear words is becoming increasingly popular and popular among adolescents. in addition, repeated studies have shown that adolescents do not know the meaning of some offensive words, but actively use them in talking with peers.

In conclusion, I want to note that, in general, it is forbidden and grossly not exhausted. The continuous movement forward is naive to believe that there is no language path Nporpecca Corga blurs the boundaries between formal and informal vocabulary. For a living language, this is not possible. Boundaries really change. The forbidden vocabulary is not removed, but it does not become the language of official messages either. There are always words of varying degrees in the language, including those that go beyond decorum. Lexical meaning not only expresses an expression or group of concepts, but is also characterized by wide coloring and rhetorical connectivity. The entire vocabulary of each language can be divided into stylistically unlabeled and rhetorically unlabeled. Most words in this language do not have stylistic designations. Stylistically labeled vocabulary is used in all kinds of communicative and communicative situations regardless of the purpose of the expression. the use of rhetorically labeled vocabulary is limited. It can be used by a group of people united by a certain community, whose activities can be limited to a certain situation or a certain period, etc.

Challenges of applying CLIL Kazakhstan: the balance of context and language and application of evaluating framework

Ussina Indira Kaligazievna
MA student of Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Annotation
The present article studies the method used in pedagogy content and language integrated learning (CLIL), which is a combination of scientific subject explanation and learning a foreign language. Thus, the purpose of the study is investigate specific challenges of using the method in the schools of Kazakhstan. The study employes qualitative research methods with a combination of experiments and interviewing the practicing teachers of Physics. The findings coincided with the scholarly view that CLIL teachers tended to skew towards context or language element of the CLIL. Moreover, the investigation of usage of LOCIT evaluating model and observation of the critical incidences as a growth point have resulted in positive change in teaching mechanics. The findings allowed to make recommendations for future improvement of theoretic and practical application of CLIL in schools of Kazakhstan.
Key words: pedagogy, CLIL, LOCIT, evaluation of learning outcome, critical incidents

Аңдатпа
Бұл мақалада ғылыми пәнді түсіндіру мен шет тілін үйренудің үйлесімі болып табылатын, педагогикада қолданыс тапқан content and language integrated learning (CLIL) әдісі зерттеледі. Зерттеудің мақсаты Қазақстан мектептерінде осы әдісті қолданудың нақты проблемаларын зерделеу болып табылады. Зерттеу тәжірибелік физика мұғалімдерінің эксперименттері мен сұхбаттарының үйлесімі бар сапалы зерттеу әдістерін қолданды. Нәтижелер CLIL оқытушылары CLIL контекстіне немесе тілдік элементіне қарай бұрмалануға бейім деген ғалымдардың пікірімен сәйкес келді. Сонымен қатар, LOCIT бағалау моделін қолдануды зерттеу және өсу нүктесі ретінде маңызды жағдайларды бақылау оқыту механикасында оң өзгерістерге әкелді. Алынған нәтижелер CLIL-ді Қазақстан мектептерінде теориялық және практикалық қолдануды одан әрі жетілдіру үшін ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.
Түйінді сөздер: педагогика, CLIL, LOCIT, оқу нәтижелерін бағалау, сыни оқиғалар

Аннотация
В настоящей статье исследуется метод, используемый в педагогике content and language integrated learning (CLIL), который представляет собой сочетание объяснения научного предмета и изучения иностранного языка. Таким образом, целью исследования является изучение конкретных проблем использования данного метода в школах Казахстана. В исследовании использованы методы качественного исследования с сочетанием экспериментов и интервьюирования практикующих учителей физики. Полученные результаты совпали с мнением ученых о том, что преподаватели CLIL склонны делать перекос в сторону контекста или языкового элемента CLIL. Более того, исследование использования модели оценивания LOCIT и наблюдение за критическими случаями в качестве точки роста привело к положительным изменениям в механике преподавания.

Полученные результаты позволили сформулировать рекомендации для дальнейшего совершенствования теоретического и практического применения CLIL в школах Казахстана.
Ключевые слова: педагогика, CLIL, LOCIT, оценка результатов обучения, критические инциденты

Introduction

The present article focuses on investigating the challenges that schoolteachers face when designing, planning and executing a lesson using a content and language integrated learning (CLIL). Currently, being bilingual and even multilingual is a demand of many workplaces. What is more important, rising effect of globalisation also requires the students to be ready to learn and work in multilingual environment. That is why investigating peculiarities of applying the CLIL methodology has high significance in teaching science in schools. The present article builds a theoretic framework by analysing and synthesising the existing literature in the topic of CLIL's theoretic and practical implications. This will be used to build a methodological framework for the qualitative research of the primary data. Primary data gathered from the experience of school teachers of Kazakhstan will allow to make conclusions regarding the existing challenges and shortcomings of the CLIL application in the school settings. Moreover, author will comprise recommendations and conclude the article based on findings.

Literature review

Industry of education is one of the most important industries, as the quality of education defines the quality of the future workforce in the country, and, thus, affects the long-term welfare. That is why, researchers and practitioners continuously engage into studies and experiments to enhance the teaching and learning outcomes. The focus of study are often the methods of enhancing the knowledge transfer from the teacher to the students. It is becoming evident that conventional top-down approach of passing the information is not that effective and teachers need to learn and apply variety of techniques to engage students in the learning process and help them learn better. One of bottom-up techniques developed to enhance the learning process is content and language integrated learning (CLIL), which has been first introduced by Mash (1994) and since has gained overwhelming popularity in teaching languages to students at schools, universities and even in vocational education. The present article will consider all application areas of CLIL methodologies, but the main area of focus is teaching the schoolchildren.

Coyle (2007) explains CLIL as any training and teaching process where the actual process takes place in foreign language. Moreover, the author explains that there is not one uniform CLIL approach, but it is rather an umbrella term unifying many applications of teaching and instructing in a foreign language. In fact, Coyle (2007) explains that it helps to facilitate diversity and intercultural awareness. In his later work, Coyle (2013) develops a broader explanation of applying CLIL and uses LOCIT framework to assess the success of the lesson. LOCIT, which stands for lesson observation critical incident technique, is used to reflect and evaluate the success of the teaching and learning process Coyle (2014). It finds and analyses the shared learning moments taking place in the following dimensions: content, language and affect (Coyle, 2013).

The LOCI model is a well-known educational model developed by Brown & Campione (1981), while the LOCIT model was developed by David Coyle as an extension of the LOCI model. The LOCIT (Learning through Observation and Collaboration with Interactive Technologies) model is a model that focuses on the role of technology in promoting collaborative learning and observation-based inquiry.

The model has five stages. First, setting the stage: In this stage, teachers and students work together to establish learning goals and develop a shared understanding of the topic or concept they will be studying. Second, observing and collecting data: In this stage, teachers and students

use interactive technologies to observe and collect data on the topic or concept being studied. This can include using virtual simulations, interactive videos, or other multimedia resources to collect data. Third, collaborative analysis: In this stage, teachers and students work together to analyse the data they have collected. This can involve discussing their observations and findings, identifying patterns and trends, and making connections between the data and the learning goals established in the first stage. Fourth, applying and creating: In this stage, teachers and students use interactive technologies to apply what they have learned to real-world situations and create new content based on their understanding of the topic or concept being studied. This can include creating multimedia presentations, virtual simulations, or other interactive resources to demonstrate their learning. Fifth, reflecting: In the final stage, teachers and students reflect on the learning process and evaluate the effectiveness of the interactive technologies used in the previous stages. This can involve assessing the impact of the technology on the learning process, identifying areas for improvement, and making recommendations for future use.

The following picture (Figure 1) from Coyle (2013) reveals how the LOCIT model reflects the elements that comprise the content of the lesson, subject and object of the learning and teaching processes.

Figure 1. LOCIT model

Overall, the LOCIT model emphasizes the role of technology in promoting collaborative learning and observation-based inquiry (Coyle, 2013). By using interactive technologies to collect data, analyse findings, and apply knowledge to real-world situations, teachers and students can develop a deeper understanding of the topic or concept being studied and create new resources to demonstrate their learning. Thus, a successful CLIL-applied lesson will allow the students to make meaning in the corresponding three dimensions such as cognitively oriented, language-oriented, and affect-oriented (Coyle, 2013, p. 260). The most striking findings of Coyle (2013) are that both teacher's and learners' reflections in the moment and post-lesson reflections are valuable for teacher's professional development in using CLIL. Moreover, the author emphasizes the importance of building a dialogue and open discussion between the students and teachers that is designed to facilitate the positive change and allow for adaptation of the teaching mechanics to peculiarities of the learners.

Cinganotto (2019) also conducts research of applying CLIL in the learning environment and evaluates the lesson using the LOCIT model. In fact, the author recommends conducting the same lesson twice in two different groups. This way, the academic outcome in the second time is expected to be better, and, what is more important the teacher will be able to self-reflect and understand the points of growth in his or her practice of CLIL usage. Authors (Coyle, 2013, Cinganotto, 2019) explain that application of the LOCIT evaluation model will enrich the teaching

quality and help the teacher continuously develop his or her professional skills. A critical incident, in this context, is any unplanned occasion that has happened during the teaching process. In fact, it is important for teachers to formally reflect on unplanned events that may occur during class, which are known as critical incidents, as they may gain new insights into the teaching and learning process and be able to modify their subsequent actions more easily. It is evident that critical incidents are not independent of the observer and are instead created and interpreted based on the observer's particular understanding of them (Cinganotto, 2019).

Reflecting on a critical incident can promote deep reflection that goes beyond simply describing an event, with the aim of achieving personal and professional growth. Teachers need to reflect after the lesson ends for several reasons. First, reflecting on a lesson allows teachers to identify what went well and what did not go well during the lesson. By doing so, teachers can better understand their students' learning needs and adjust their teaching strategies accordingly. Second, reflecting on a lesson helps teachers to identify their own strengths and weaknesses as educators. By understanding their areas of strength and weakness, teachers can make changes and improvements to their teaching methods, which can lead to better learning outcomes for their students. Third, reflection allows teachers to evaluate the effectiveness of the instructional materials they used during the lesson. By assessing the materials' effectiveness, teachers can make informed decisions about whether to continue using them or to find alternative resources that may be more effective. Fourth, reflection provides an opportunity for teachers to plan for future lessons. By reflecting on the previous lesson, teachers can identify areas that need more attention and adjust their lesson plans to ensure that future lessons are more effective.

Researchers define CLIL as an approach where teaching takes a dual role, where students are immersed in the language learning while being taught different scientific topics. In other words, students have the possibility to develop both language skill and the knowledge of the language simultaneously. Smala (2009) explains that this method facilitates development of the broad range of competencies such as ability to work, communicate and lead a discussion of complex topics in a foreign language. Moreover, students develop multidimensional knowledge of the subject as well. In other words, students will enrich their learning experiences when CLIL is applied. However, the author recognizes the challenges such as necessity to have extensive amount of didactic and complementary materials for rich contextual learning and the qualified teaching staff to efficiently apply the technique. In other words, the preparation of the teaching staff is an important factor that define the academic outcome.

In support of the Smala's (2009) view of the importance of balancing the level of language and the content in the CLIL lesson, Villabona & Cenoz (2022) conduct research on pedagogical practices in applying CLIL in Spain, and, identifying whether the teachers tend to skew towards being either content-driven or language-driven. Karabassova (2022) also emphasizes this problem and states that in many cases there is a dichotomy between teaching content and language in schools of Kazakhstan. Moreover, the author explains that there is a prominent distortion towards teaching the context as opposed to balancing the content and the language teaching due to variety of reasons such as low proficiency in the foreign language or believe in ability to explain the subject in the foreign language. Karabassova (2022) also explains that there is a faulty assumption that students need to be proficient in the foreign language to understand complex scientific concepts in a foreign language. What is important from Karabassova's (2022, p. 796) study is that teachers' perceptions regarding the minimal language knowledge should be changed in order to facilitate the wider application of CLIL, what is more important, the author claims that teachers need to use "flexibility of mindset and thinking" and, thus, be open to apply various models of subject and language teaching integration.

To continue, Moraes (2019) explains the reason why application of CLIL can be challenging. First, the teacher should have knowledge of the subject, which will form the context, and, at the same

time, should be able to speak and explain it in the foreign language. Moreover, conducting a CLIL lesson will require the teacher to spend more time to plan and prepare for the lesson. In the process, the teacher will balance the focus between the theoretical knowledge and communication tools. To sum up, the author defines the following challenges of applying CLIL in the school settings such as knowing and being able to teach both context of the subject and the language, finding materials to support and enrich the context of the teaching, balancing the focus between the language and the subject content. All of this implies that CLIL methodology requires training of the teachers and support in developing the materials used to explain the context.

For instance, Gabillon (2020) conducted an experiment with two groups of students, which was recorded and observed in order to find difference between teaching schoolchildren in English using CLIL methodology or explaining science in French, which is their first language, and in a traditional way of teaching. The aim was to find whether students would be engaged in the lesson and to what extent the learning outcomes would differ in two cases. The findings were that the students had an equal level of willingness to participate in the lesson. Moreover, the lessons implied that the students needed to perform a chemistry experiment. Both groups have performed successfully. Despite the fact that the lesson reached its aims, the children reported that a lesson in their mother tongue would have been easier for them. The teacher reported the following difficulties in teaching the science in English using CLIL: as the teacher and the students were to speak English only, the lesson needed to employ more extra-linguistic materials and more engaged design of the activities (Gabillon, 2020). In other words, in order to teach a theme to students in a foreign language, the teacher would need to substitute usually applied scaffolding techniques into a more interactive activities that will help the students' cognitive process.

To sum up, an extensive number of scholarly articles focus on successful techniques and challenges existing in application of CLIL in different settings and different countries and languages. Despite the comprehensive studies conducted, there are limited works examining the application of LOCIT evaluation in teaching schoolchildren using CLIL methodology. Thus, the following section will provide a methodology for the present article to investigate the issues connected with teaching using CLIL and providing methodologies to be applied in practice in schools of Kazakhstan.

Methods

The present article aims to investigate how the teaching strategies of the schoolteachers can be enhanced with a deeper knowledge of CLIL and CLIL-related techniques. Taking into account the existing knowledge and the knowledge gap discussed above, the following research questions were formulated:

1. How can focus on teaching the content and language can be balanced?
2. How can LOCIT framework be applied to help teachers develop their competencies in applying CLIL methods?

In order to answer the research questions, the author has conducted qualitative research based on experiment and interview involving three schoolteachers. The experiment involved applying LOCIT framework to the lessons and observing the difference before introducing the framework to teachers and after. Thus, the teachers needed to evaluate the success of their lesson conducted using CLIL method. After that, LOCIT framework has been explained to the participating teachers and, the follow-up interview has been conducted to find out the difference in perceptions and academic outcome. The experiment has been conducted with participation of three physics teachers from three different schools located in city of Almaty, Kazakhstan. The participants were all females aged between 30 to 35. The English language level was self-estimated as being between intermediate and upper-intermediate. Selected participants had more than five years of teaching experience and more than two years' experience of teaching using CLIL methodology.

Thus, their participation in the experiment and interview will add relevant and valuable knowledge developed from their practical experience. The participants took part in the experiment willingly, with consent and were not paid to participate.

Furthermore, the choice of the methodology can be explained by the necessity to evaluate the teacher perceptions, reflections and their abilities and willingness to develop their CLIL competencies. Qualitative approach to the research in pedagogical research and practice allows to develop new and efficient teaching methods. Moreover, taking into account the fact that pedagogy is a relational knowledge, which is developed from practice and art of the teaching process. Ulmer et al. (2020) explain that pedagogical knowledge is formed dynamically through teaching, reflecting, and even learning from the teachers, and, thus, the qualitative and more personal approach in its studying will underpin and highlight the most essential knowledge about the research questions for the present article.

Results and discussion

The present section presents the results of the conducted experiment and the interview of the participant teachers. All three teachers agreed to teach the topic of electric charge to 8th graders in their school. For the first group of students, the teachers will prepare a lesson using CLIL methodology as they have been doing in usual circumstances. For the second group, all of the teacher familiarized themselves with LOCIT model and analysed the lesson during and after the learning session in order try to reflect whether the quality of teaching has been better and whether they have been able to balance context and language constituents of the lesson.

Based on self-reflective observation, the teachers reported their opinions. The interview had an open structure and allowed the teachers share their opinion of the academic success of the provided lessons: one with an evaluating framework and one without. All three teachers found it enriching to follow the framework and observe the critical incidents taking place in the class. One teacher reported difficulty of remembering all of the critical incidents that took place during the first and second time teaching of the selected subject, and, thus proposed to include notetaking activity in further CLIL classes to improve the skill professionally.

The main findings can be concluded to be the following:

1. Using the LOCIT framework helped to observe how well the goals of the lesson are being met by the teacher, and, how engaged and enjoying the lesson the students are. Teachers reported that the framework helped to plan the lesson easier.
2. Teachers have had difficulty in scaffolding a new topic in English as many concepts cannot be explained by only the formal definition but require more explicit explanation. This implies that not only linguistic tools should be used, but more applicative materials could be used in the explanation process. Teachers admitted using the first and second languages of students in order to make sure that students understood the main concepts.
3. Teachers found themselves focusing more on the context element of CLIL despite following the Coyle (2013) LOCIT model to balance the context and language.

These findings indicate that the LOCIT framework is relevant and applicable in the way of enhancing the teachers' usage of CLIL methods in teaching science in Kazakhstan. Moreover, using the framework allowed the teachers to set specific and relevant goals in the lesson planning and pay equal attention to both context and language elements of the CLIL lessons. However, there are still problems present in scaffolding in English as the teachers are not fully confident that the information has been cognitively passed by to the students. They made sure the students understood the concepts in Kazakh and Russian languages, which interfere with the effect of the CLIL methodology. Thus, there is still plenty of room for professional development of the teachers in mastering their competencies in CLIL and developing patience to scaffold the subject in English without switching to other languages.

The present research is associated with some limitations to be mentioned that affected the findings. In the initial design of the LOCIT evaluation by Coyle (2013), the lesson needed to be videorecorded and then rewatched by the teacher and teacher's peer in order to find and highlight the incident and the moments where the learning took place. However, taking into account the financial limitations and the legal and ethical implications of recording the children
Moreover, the present research could be improved in future with the application of videorecording and interviewing teachers and students before and after the learning session. This way, the results will contain the students' view of the learning process, which can shed light on some of the unexpected dimensions of the cognitive processes in pedagogy.

Conclusion

To conclude, the present article has addressed the challenges present for teachers using CLIL methodology in schools of Kazakhstan. In order to develop the theoretic framework, the existing scholarly and practical knowledge has been examined. The findings indicated that there are challenges present in teaching using CLIL methodology such as low proficiency in the foreign language used in CLIL and low knowledge of the methodology as a whole. Moreover, it was discussed that there are difficulties of balancing language and context constituents of the approach. The findings of the qualitative research have shown that teachers skewed towards scaffolding in more common languages due to disbelief that students would have understood the subject fully in foreign language. Moreover, the application of evaluating LOCIT model helped the teachers organize the lesson in a more structured and efficient manner.

References:

Brown, A. L., & Campione, J. C. (1981). *Inducing flexible thinking: The problem of access* (pp. 515-529). Springer US.

Cinganotto, L. (2019, November). Pluriliteracies and LOCIT for CLIL. In *Conference Proceedings. Innovation in Language Learning 2019*.

Coyle, D. (2007). Content and language integrated learning: Towards a connected research agenda for CLIL pedagogies. *International journal of bilingual education and bilingualism*, *10*(5), 543-562.

Coyle, D. (2013). Listening to learners: An investigation into 'successful learning'across CLIL contexts. *International journal of bilingual education and bilingualism*, *16*(3), 244-266.

Coyle, D. (2014, November 17). *Abeerdeen University: The LOCIT process, critical incidents and learning moments*. https://eednetresources.wordpress.com/2014/11/17/abeerdeen-university-the-locit-process-critical-incidents-and-learning-moments/

Gabillon, Z. (2020). Revisiting CLIL: Background, pedagogy, and theoretical underpinnings. *Contextes et didactiques. Revue semestrielle en sciences de l'éducation*, (15).

Karabassova, L. (2022). Teachers' conceptualization of content and language integrated learning (CLIL): evidence from a trilingual context. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, *25*(3), 787-799.

Marsh, David. (1994). Bilingual Education & Content and Language Integrated Learning. Paris: International Association for Cross-cultural Communication, Language Teaching in the Member States of the European Union (Lingua), University of Sorbonne.

Moraes, L. (2019). *Five Challenges of Planning CLIL Lessons*. Retrieved February 16, 2023, from https://www.hltmag.co.uk/aug19/five-challenges-of-planning-clil-lessons

Smala, S. (2009). Introducing: Content and language integrated learning (CLIL). *Literacy Learning: the middle years, Queensland: University of Queensland*, *17*(3).

Villabona, N., & Cenoz, J. (2022). The integration of content and language in CLIL: a challenge for content-driven and language-driven teachers. *Language, Culture and Curriculum*, *35*(1), 36-50.

Ulmer, J. B., Kuby, C. R., & Christ, R. C. (2020). What do pedagogies produce? Thinking/teaching qualitative inquiry. *Qualitative Inquiry*, *26*(1), 3-12.

БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Якуб Аякоз Абдусахитқызы
магистр-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы Қазақстан Республикасы
Дәрмеш Аружан
6В01406- Музыкалық білім мамандығының 4 курс студенті

XXI ғасырда кәсіби еңбектің интеллектуализациялау тенденциясы белгіленіп, университеттік білім берудің маңыздылығы көтерілді. Өйткені қазіргі кезде әлеуметтік-экономикалық құрылымдағы, іскерлік, экономикалық, әлеуметтік қатынастары жүйесінде қоғам болашақ маманды дайындаудың сапасына жоғары талап қоюда. Осыған орай жаңаша ойлайтын маманды қалыптастыруға бағыты өзекті болып, яғни қоғамның осы кездегі қалыптасуының талаптарына жауап беретіндей жоғары оқу орындарындағы білім беру студент тұлғасы дамуының жоғарғы деңгейін жеткілікті түрде қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды. Қоғамның жаңа типін құру барысында, жаңа құндылықтар жүйесіне бағытталған, білім берудің негізгі мақсаты жоғары шығармашылық мүмкіншілігі бар болашақ маман тұлғасын қалыптастыру болып табылады.

Біздің қоғамымызда адамдық қатынастардың жалпы жаңа ұрпақтың рухани қалыптасуының, білім берудің түбегейлі жаңаруының бағдарламаларының жүзеге асуы көп жағдайда мұғалім тұлғасымен байланысты болатыны баршамызға мәлім. Университеттік білім беру жағдайларында болашақ педагогикалық кадрларының кәсіби өзін-өзі дамытуды қалыптастыру проблемасына ерекше назар аудару керек. Сондықтан да болашақ маманның өзін-өзі дамытуын зерттеу жұмысы адам дамуының негізгі философиялық, психологиялық, педагогикалық теорияларын талдауды айқындайды. Зерттеудің екінші маңызды жағы – белгілі бір методологиялық ұстаным мен тұлғаның өзін-өзі дамытудың зерттеу әдістемесін таңдау.

Болашақ маманның өзін-өзі дамытудың проблемасы үш тұрғыдан қарастырылуы керек, оларда оның мағынасы ашылуы тиіс: философиялық, психологиялық, педагогикалық. Философиялық зерттеулерде осы проблема адамды дамыту тұрғысынан қарастырылады. Психологиялық зерттеулерде тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамыту тұрғысынан зерттеленеді. Педагогикалық зерттеулерде болашақ маманның кәсіби дамуы тұрғысынан қаралады. Философиялық, психологиялық, педагогикалық зерттеулерде қарастырудың келесі бір негізі - болашақ маман-педагог адам ретінде, тұлға ретінде, маман ретінде кәсіби өзін-өзі дамытудың субъектісі ретінде болуы.

Еліміздің әлемдік біртұтас білім кеңістігіне ену жағдайында мамандар дайындау сапасын арттыру бүгінгі күні білім беру жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі. Қоғамдағы үдемелі өзгерістер білім беру жүйесінде болашақ педагог мамандарда жаңа кәсіби ойлауды қалыптастыруды көздейді. Заманауи қоғам бәсекеге қабілетті, шығармашыл, жаңа өзгермелі жағдайларға тез бейімделуге дайын, өзін-өзі дамытатын, өз бетінше шешім қабылдай білетін азаматтарды тәрбиелеуге қабілетті, кәсібилігі жоғары педагог мамандарды қажет етеді. Осы

қоғамдық сұранысқа сәйкес лайықты маман дайындауда ең бастысы олардың кәсіби шыңдалуына басымдық берілуде.

Президентіміз Қ.К.Тоқаев Қазақстан халқына арналған 2022 жылғы Жолдауында білім беру саласын дамыту қажеттігі және оны жүзеге асырудың тиімді жолдары туралы атап айтылды. Онда, бүгінгі таңда алаңдататын басты мәселе – ұрпақтың сапалы білімді игеруі. Сонымен қатар, білім беру үрдісінде алдыңғы қатарлы заманауи әдістемелер мен технологияларды қолдану мәселесі көтерілсе, екінші мәселе педагогтардың сапасын арттырудың маңыздылығына назар аударылды [1]. Өмірімізде болып жатқан түбегейлі өзгерістер қоғамымызға жаңа талаптар қойып отыр. Осыған орай бүгінгі жаңа технологияны оқып-үйрену, болашақ ұстаздардың шығармашылық ойлауын дамыту, кәсіби білімін, шеберлігін жетілдіру, үнемі ізденіс үстінде жүруіне жол ашу ерекше орын алады.

Бүгінде ғылым білімге қояр талап артып, оқу жүйесі де күрделенген шақта болашақ қоғам мұғаліміне жүктелер жүк еселене түсуде. Ұстаз қауымы алдында жай білім беру ғана емес, сонымен қатар өркениет көшіне жол бастайтын, әрі ұлттық рухта сусындаған білімді, дарынды азаматтар тәрбиелеп шығару міндеті тұр. Бұл жолда мұғалімнің кәсіби шеберлігін дамыту, біліктілігін арттыру сынды мәселелер жауапты іс болмақ. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техникада оның басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі, осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктер қажеттігі туындайды. Мұндай бетбұрыстар адамның іс-әрекетін өзгертіп қана қоймай, оның жеке тұлға ретінде жаңаша қалыптасуын талап етеді. Осымен байланысты жоғары және орта арнаулы оқу орындары мен білім беруде адамның игерген білім, біліктілігін, өз бетімен әрекет жасау мүмкіндігін, болашақ музыка мұғалімнің шеберлік деңгейін, өз пәніне қызығушылығын, ғылыми көзқарасын, кәсіби мәдениетін, педагогтік шеберлігін шыңдай түсуге ықпал ету керек. Білім беру жүйесін реформалау негізінде шығатын педагогқа қойылатын жаңа талаптар болашақ мамандарды кәсіби даярлау жүйесі алдына инновациялық іс-әрекетке дайын, зерттеу іс-әрекетіне белсенді қатысуға даяр маман қалыптастыру міндетін қояды. Яғни, жаңа заман педагогы білім беру практикасында бұрыннан белгілі педагогикалық мәселелерді шешу тәсілдерін меңгеріп қана қоймай, өзі де белсенді түрде оларды жобалай алуы керек.

Бүгінгі заман әр ұстаздан үздіксіз ізденімпаздық пен шығармашылықты, кәсіби шеберлікті, инновациялық технологияларды тиімді қолдануды қажет етеді. Қазіргі жеделдету, демокрияландыру жағдайында Қазақстан Республикасында басты міндеттердің бірі - ұлттық ерекшеліктерді еске алып, жастарға терең білім мен тәрбие беру ісін одан әрі дамыту және жетілдіру. «Қазақ мектептері - қазақтарға білім берудің басты құралы ... біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы мектептерде. Сондықтан мектептерде жақсы білім беретін болсын ... Ғылыммен қаруланған, әр нәрсеге дұрыс көзқарасы бар адамдар қазақ арасында көбейіп, бүкіл халыққа әсер ете алады» (Ы. Алтынсарин) [2,138-б.]. Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған негізгі мәселенің бірі – білім беру, ғылымды дамыту екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Ұстаз қолында адам тағдыры, болашақ ел тағдыры тұр. «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі» - деп, Ыбырай Алтынсарин айтқандай, қазіргі мұғалімнің кәсіптік шеберлігі басты шарт екендігі аян. Білім берудің ұлттық моделіне көшкен қазіргі кезде ойшыл, зерттеуші, жаттандылықтан аулақ практикалық қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген, психолог-педагог, іскер, шығармашыл ұстаз керек.

Еліміздің еркіндік алуы, тіл аясының кеңеюі, жас педагогтарға өзіндік бағыт-бағдары бар түйінді ойларды жинақтап жеткізу қажеттігі туындатып отыр. Сол себептен де қазіргі заманда жоғары деңгейде маманданған кәсіпқой мұғалімді күтуде. Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершіл педагог - мамандардың қажеттігін мойындап отыр. Сондықтан да педагог білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек.

Яғни, педагог шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс, өтіп жатқан интеграциялық үдерістерге, әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыттала алуы тиіс. Өз білімін көтеру негізінде – оқу тәрбие үрдісін ұйымшылдықпен жүргізуде болашақ мұғалім басты тұлға. Осындай талапқа сай қызмет атқару үшін болашақ музыка мұғалім бірінші кезекте өзінің әдістемелік, саяси-экономикалық, психологиялық, педагогикалық, дидактикалық білімін ұдайы толықтырып үздіксіз іздену үстінде өз мамандығы бойынша кәсіби шеберлігін жетілдіріп отыруы керек.

Сонымен қатар психология мен педагогика ғылымдары жайындағы жаңалықтар мен озық тәжірибелерді үнемі пайдаланып отыруы шарт. Әрбір пән мұғалімінің ешкімге тәуелсіз кәсіби бағыты болуы керек. Сонда ғана мұғалім мен ұжым қызметінің желісі оқу-тәрбие жұмысының нәтижесі бүгінгі күннің талабына үлес қоспақ. Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби шеберлігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі әдістеме саласындағы ғылыми жаңалықтар мен алдыңғы қатарлы озық-тәжірибені жетік меңгеру. Демек сапалы, тиімді, нәтижелі ізденіс ұстаздың тынымсыз еңбегінің айғағы болса керек.

Әрине, ізденіс нәтижесінде жүзеге асатын тиімді әдісі студенттерді алғырлыққа, байқампаздыққа, шығармашылыққа, еңбекқорлыққа, ең бастысы, ғылыми негізде ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Саналы білім, сапалы тәрбие беруді жүзеге асыру үшін ұжымның әрбір мүшесі болып саналатын ұстаздар қауымы үнемі шығармашылық ізденісте, жаңа педагогикалық технологиялардың жетістіктерін пайдала отырып, өздерінің кәсіби шеберлігін дамытуды кезек күттірмес мақсатым деп есептеуі керек.

Әрбір күн өзгеріске толы қазіргі жауапты кезеңде заман көшінен қалмай, уақыт талабына сай болу, білімді өз бетінше үйрену, оны оқушыларға үйрету ұстаздықты мұрат еткен әрбір кәсіп иесінің ең қасиетті борышы, абзал парызы. Отанды сүюге, адамдыққа, адалдыққа, ізгілікке баулу – болашақ ұрпақ тәрбиешілерінің абыройлы парызы. Ол үшін болашақ музыка мұғалімі қазіргі заманға лайық өзінің білімін беру ісінде рухани, парасатты шығармашылық ізденіспен жұмыс істеп, өмірге еніп жатқан жаңа технологияны меңгерген білігі мен білімі жоғары ұлағатты тұлға болуы тиіс.

Болашақ шебер педагог білімді, тәжірибесі мол, жан-жақты бола отырып, жеке тұлғаны қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, жанұя, мұғалімнің ролін анықтау, студенттер мен мұғалімдер ұжымын қалыптастыру - педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негізделеді деп есептейміз. Болашақ мұғалімнің кәсіби шеберлігі – бұл өте жоғары білімді сапалар жиынтығы, әрі ұдайы жетіліп отыратын тәрбиелеу мен оқыту өнері. Жеке тұлға мәдениеті, білім мен өрісті дүниетаным, педагогикалық техника мен озат тәжірибе, осы педагогикалық шеберліктің негізі. Қазіргі заман мұғалімнің тұлғалық белгісі – ой өрісінің кеңдігі мен оның ауқымды дүниетанымы. Заман ағымымен теңдей қадам басамын деген әрбір адам өте көп ақпараттан хабардар болуы қажет. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техникада оның басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі, осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктер қажеттігі туындайды. Мұндай бетбұрыстар адамның іс-әрекетін өзгертіп қана қоймай оның жеке тұлға ретінде жаңаша қалыптасуын талап етеді. Осымен байланысты жоғары және орта арнаулы оқу орындары мен білім беруде адамның игерген білім, біліктілігін, өз бетімен әрекет жасау мүмкіндігін, болашақ мұғалімнің кәсіби деңгейін, өз пәніне қызығушылығын, ғылыми көзқарасын, кәсіби мәдениетін, педагогтік шеберлігін шыңдай түсуге ықпал ету керек.

Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби деңгейін дамыту жалпы білім беретін және кәсіби мектептер реформасының құрамының бір бөлігі болып табылады. Кәсіби шеберлік ұғымы

білім, ептілік, дағдылар мен педагогикалық іс-әрекетті дамытады, ал оның даму көрсеткіштерін білімділік, кәсіби даярлық, кәсіби тәжірибе, кәсіби шеберлік, кәсіби мәдениет жатады. Осы ұстанымдарды болашақ музыка мұғалімнің кәсіби деңгейін шыңдауды басты мақсат етіп алып отырмыз.

Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби шеберлік деңгейін дамыту жолдарын қарастыру кезінде педагогикалық салмағы бар мәселелер, педагогикалық мониторинг, ақпарат жүйесінің жағдайы жалпы әдістемелік пен талдау, ғылым мен практикадағы инновациялық үрдісті қарастыру сияқты мәселелер бірінші жоспарға шығару керек. Яғни, бұған қоса педагогтың кәсіби құзіреттілігі де маңызды мәселе болуда, оны болашақ музыка мұғалімінің кәсіби деңгейін дамыту жолдарын білім беруде тиімді жүзеге асыру шарты деп қарастырдық.

Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман - уақыт талабы. Кеше ғана көк туын желбіретіп шаңырақ көтерген егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы- ұстаз тұрады. «Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, ең «сынампаз» бөлігі болып табылады», - деп Елбасы Н. Ә. Назарбаев бекер айтпаса керек [3, 6-б.].

Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елімізге білікті маман, өз ісінің шебері қажет. Ал педагогикалық шеберліктің негізі неде?

«Тәуелсіз елге - білікті маман» демекші, педагогикалық шеберліктің негізі, өткен пікірімізде айтып кеткеніміздей, білім мен тәрбиені ұштастырумен қатар – педагогтардың жаңа технологияны меңгере білуінде және оны өз тәжірибесінде қолдана алуында. Педагогикалық көзқарас бойынша, «шеберлік » ұғымы – дәстүрлі оқыту әдістерінен басқа, ерекше үлгіде ұйымдастырылған «педагогикалық өндіріс» деген пікір өз уақытында педагог-ғалымдар тарапынан сынға алынғаны белгілі. Осы сыннан соң бірте-бірте «педагогикалық шеберлікті» сипаттап, оны оқыту құралдарымен жабдықтауда жаңа әдістерді негіздеу туралы мәселе қозғалады.

Педагогикалық шеберліктің тағы бір көрінісі – мұғалімнің шығармашылық іс-әрекеті, яғни оның тұлға ретінде жеке-даралығы және адамның индивид ретіндегі кейбір ерекшеліктерінің өзгеріске ұшырауы. Осыдан шығарар қорытындымыз: әрбір болашақ педагог мұғалім мамандығын таңдап алған соң, ол жауапкершілігін бірге ала жүруі керек. Ұстаз өз пәнін ғана емес, дүние сырын, қоғамдағы өзгерістерді, адам мінездерін, өнердің қуат әсерін білетін жан болуы қажет. Біздің ойымызша, педагогикалық шеберлікті оқытуды ізгілендіру, яғни оқу құралдарын оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетінде пайдалануға көмектеседі. Оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың шарттарының өзі мұғалімнің әрдайым ізденісте, өздігінен білім алудың жағдайын туғызады. Ол педагогикалық шарттарға: инновациялық ізденіс қажеттілігі; инновациялық әдіс-тәсілдер жайлы білім; инновациялық әдіс-тәсілдерінің тиімді жолдарын қарастыру; инновациялық әдістерді меңгеру; инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалану және білім беруді ұйымдастыру формалары; инновациялық әдіс-тәсілдерінін нәтижесінің болуы; инновациялық әдіс-тәсілдердің озық тәжірибелерін бекіту жатады. Инновациялық іс-әрекетті басшылыққа ала отырып, педагогикалық шеберліктің басқа құрауыштарының маңыздылығын жоққа шығармаймыз.

Бүгінгі таңда мұғалім қандай болу керек, оның кәсіби біліктілігі қандай жолдармен көрінеді? Мұғалім ең алдымен бала жанының тамыршысы болуы тиіс. Бала жүрегінің пернелерін дәл тауып, оны ойната білу оңайлықпен келмейді. Бұл ұстаздың өз мамандығына деген сенімділігі мен мақсаттылығынан туады. Оның сенімділігі мұғалімнің білімінен, айқын мақсатынан және бала жүрегіне жол таба білуінен көрінеді. Осы үшеуі мұғалім мейірімділігімен ұштасуында нағыз тамыршы бола алады. Өзіндегі барды асқан

мейірімділікпен жеткізе білу – ұстаз шеберлігінің қыры. Бұл жайында ұлы Абай: «Мейірімділік – бауырым деп адам баласын жақын тартқанда іске асатын қасиет» деп дәлелдеп көрсеткен.

Бүгінгі мұғалім кез-келген сабақта оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне ықпал етуі қажет. Қандай ортада болмасын өзінің айтар ойы, өмірге деген көзқарасы қалыптасқан оқушыны дайындау арқылы ғана ісіміздің оңға басатынын ұмытпағанымыз жөн. Бұдан әрі талапты естен шығармау керек. Талап ешқашанда өз мәнін жоймауы тиіс. Талап босаңсыған шақта оқушыларда шалғайлық, асығыстық белең алатынын естен шығармаған жөн. Сабақтың тартымды өтуі, ұтымды тәсілдерді дұрыс қолдана білу, бүгінгі мұғалімнен ізденісті талап етеді. Ертеңгі күнге өзіндік көзқарасы болуын қалыптастыратын сабақ белсенділігі тіл қызметі арқылы артпақ. Ойлы да көркем, мәнерлі сөйлеу мұғалімнің бірінші қаруы болмақ. Мұғалім өзінің ойлы да мәнді сұрағы, көркем де әдемі сөзі арқылы сабақтың маңыздылығын арттырады. Ұлы ағартушы Макаренконың: «Балалар сіздің сөзіңізден өзіңіздің еркіңізді, сіздің мәдениетіңізді, сіздің ерекшеліктеріңізді сезіне алатындай болуы керек» дегені осының дәлелі емес пе? Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі – сапалы білім мен жақсы тәрбие алған шәкірттерінде. Мұғалімнің сабақтағы қолданған әдістері оқушыға әсер етуіне қарай бағаланып, өз талабына сай орындалып отыруы тиіс. Қазіргі кезеңде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің алатын орны ерекше, ана тіліне тек мәдени шара деп емес, экономикалық қажеттілік деп те қарау керек. Бастауыштағы білімін толықтыра отырып, осы пәнді тереңдеп бойлай беру керек. Сабақты түрлендіріп өткізу де, жаңа әдістер қолдану да өз нәтижесін береді. Сабақ кезінде тіл дамыту, тіл ұстарту, көркем ойлау, дұрыс сөйлеу мәнері мен ойлау қабілетін дамыту керек.

Тапсырмаларды әр мұғалім өз сабағының ерекшелігіне және оқушылардың дайындығына байланысты түрлендіріп, өзгертіп отыруына болады. Негізінде оқушылар ережелерді оңай жаттап алады, сондықтан біздің мақсатымыз – пікір алысу, түсіну барысында осы жеке грамматикалық тұлғаларды сөйлем құрамында ретімен қолдана білу дағдысын қалыптастыру. Күн талабына сай айтылған «Дәуір даналарын ілестіреді, ұстаз білімділікті үлестіреді» деген қанатты ұстаздық кәсібі біліктілігін үнемі жетілдіріп тұрудың қажеттілігін еске түсіреді. Білікті де білімді, мейірімді ұстаз ғана білімді үлестіруші, көш басының тұлғасы бола алады. Бүгінгі мұғалім шәкірттерді қаталдықпен емес, мейірім шуағымен, ағыл-тегіл біліммен ғана баурап ала алады. Білім шыңының иелері – көркемдік қабілеті дамыған, айтар ойы бар, шындықтың пердесінен батыл да сенімді ақтай алар жеткіншектер.

Адам қажырлы еңбегімен табиғатты өзгертсе мұғалім жалпы жасампаз еңбегімен жаңа адамды қалыптастырып, дамытып, жетілдіріп өмірге дайындайды. Оқушыларын тек біліммен қаруландырып қана қоймай, назарын, білгендерін жадында сақтауға, қабілетін, ойлауын, тіл шеберлігін ұштауға, дүниеге деген құштарлығын, өмірге деген көзқарасын дұрыс қалыптастырып, ықыласын, сенімін, төзімділігін, іскерлігін, ізденімпаздығын тағы басқадай танымдық қасиеттерін жетілдіріп, адамгершілігі мол азамат етіп тәрбиелеуді өзінің өмірлік мақсаты, ізгілік мұраты деп санайды. «Талант» деген сөзді әркім әр түрлі ұғынуы мүмкін. Талант көбіне, ақын – жазушылырда, әртістерде, өнер адамдарда кездеседі. Ал, «мұғалім болу – талант па, ол әркімнің қолынан келе бермей ме?» - деген сұрақ туады. Ұстаздың барлығы талант болып тумайды. Егер кез келген мұғалім ынта – ықылас қойып, табандылық танытатын болса, өз бетімен көп еңбектенсе, идеялық жағынан сенімді, саяси жағынан есейген азамат болса, өз пәнін жақсы білсе, оқытудың әдістемесін меңгеріп, бала психологиясын жете білсе, педагогикалық техниканы қалыптастыра алса, педагогикалық шеберлікке жету қасиеттеріне ие бола отырып, педагогикалық кәсіпті меңгерсе, педагогикалық әдепті бойына сіңірсе, онда талантты, шебер ұстаз бола алады.

Педагогикалық шеберлік – ұстаздық талантпен тығыз байланысты. К.Д.Ушинский: «Педагогика теориясын қаншама жетік білгенмен, педагогикалық әдептің қыр – сырын меңгермейінше бұған оның оның қолы жетпейтіндігін», - айтады [4].

Педагогикалық шеберлік – тек қана мұғалімнің жалпы, жан – жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, ол – әр сөзді оқушылырға жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы. Ұстаздық шеберлік: 1) мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымды, моральды бойына сіңірген адам екендігі; 2) пәнді жетік білген, ойын толық жеткізетін және оқушылардың бойында әдеп, әдет, дағды сияқты моральдық нормаларды сіңіре білгендігі; 3) оқыту мен тәрбиелеудің әдіс – тәсілдерін меңгерген, білгенін қызықты да, тартымды өткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастырған адам ғана шеберлікке ие болады. Педагогикалық шеберлікте педагогикалық техника деп аталатын мәселеге мән беріледі. Мұғалім әр сөзін дұрыс сөйлеп, нық айтуы тиіс, оның жүріс – тұрысы, қозғалысы, отырып – тұруы оқушыларға ерсі болмайтындай дәрежеде болуы керек.

Педагогикалық шеберліктің негізі – оқушылардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу – тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастықтар жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру педагогикалық шеберліктерінің басты сипаты болып табылады.

Болашақ мұғалімнің педагогикалық мамандыққа өзін-өзі бағыттап, жұмысты ұйымдастыруы педагогикалық шеберлік негіздерін білумен шарттас. Бұл саланы зерттеуші ғалымдардың пікірінше педагогикалық шеберлік мынадай жүйелерге бөлінеді:

- педагогикалық іс - әрекеттегі гуманистік бағыттылығы;
- педагогикалық кәсіби білгірлігі;
- педагогикалық іс- әрекеттеке бейімділігі;
- педагогикалық техникасы.

Бұл аталған педагогикалық шеберлік жүйелері бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асады. Зерттеу жүргізген ғалымдардың пікірінше, педагогикалық шеберлік жөніндегі ғылыми – зерттеу пайымдаулар мыналар:

- пеадагогикалық мақсаттылық, бағыттылық;
- тәрбие мен білім беру ісінің нәтижелілігі;
- әдістерді, құралдарды қолдана білудегі үйлесімділік;
- іс - әрекет мазмұнының шығармашылық сипат алуы. Сонымен қатар әлеуметтік – қоғамдық өмірдің жаңаруына байланысты кәсіптік педагогикалық шеберлік деңгейіде дамуы тиіс. Педагогикалық кәсіптік шеберлікті дамыту міндеттер:

1. Педагогикалық білім бірлігі;
2. Педагогикалық кәсіпке бейімділігі;
3. Ситуацияларды меңгеру;
4. Балалардың психологиялық жағдайын меңгеру. Курстың қысқаша мазмұны. Педагогикалық шеберліктің педагогикалық мәдениеттің компоненті ретіндегі мәні мен мазмұны. Педагогикалық шеберлікті қалыптастырудың негізі - кәсіби-педагогикалық іс-әрекет. Жаңашыл педагогтардың педагогикалық қызметтегі іс-тәжірибелерімен танысу. Педагогикалық шеберліктің басты шарты педагогикалық эрудиция мен құзыреттілік. Мұғалімнің кәсіби компетенттілігі педагогикалық қызметті орындауға дайындық ретінде. Кәсіби педагогикалық қызметтегі мұғалімнің жеке басының қалыптасуы.

Педагогтің өзін-өзі тәрбиелеу және кәсіби шеберлігін қалыптастыруы. Тұтас педагогикалық процесті басқарудағы мұғалім шеберлігі Педагогтің сөзі тәрбиелік ықпал ету мен мағлұмат беру құралы ретінде. Педагог сөзі мен коммуникативтік іс-әрекет. Педагогтің сөйлеу мәдениеті. Мұғалімнің жеке атақ, абыройын, беделін қалыпта Кәсіптік шеберліктің құрамдас бөлігі педагогикалық қарым-қатынас. Педагогикалық қарым-қатынастың формасы

– коммуникативті іс-әрекет. Педагогикалық қарым-қатынас және оның ұжым мен тұлғаның дамуына ықпалы.

Педагогикалық қарым-қатынастың негізгі элементі педагогикалық этика. Педагогикалық этика - әдептілік - педагог қатынасы студенттердің өзіндік және ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру. Курстың тілі: қазақ, орыс тілінде Курстың мақсаты: Болашақ педагог студенттер бойында оқу мен тәрбиелеудің, өзін-өзі жетілдірудің өнерін үнемі жетілдіріп отырудың қажеттілігін қалыптастыру және болашақ мұғалімдерді даярлаудың негізі ретінде кәсіптік іс-әрекеттің теориясымен қаруландыру. Курстың міндеті: Болашақ мұғалімдердің өзінің кәсіби қызметіне жүйелі көзқарасын қалыптастыру; педагогикалық такт, педагогикалық этика ұғымдарының мәнін ашып түсіндіру. Болашақ мұғалімдердің кәсіби маңызды жеке тұлғалық сапасын қалыптастыру (гуманизм, адамгершілік, жүйелі көре білу, педагогикалық ойлау, ұжымшылдық, педагогикалық әдеп, толеранттық және т.б.); Білімгерлердің шығармашылық ғылыми-ізденіс жұмыстарға, өздігінен білім алуына дайындығын қалыптастастыру. және оның даму тарихы. Педагогикалық шеберлік деген не?

Ұстаздың шеберлігі - талантты қажет ететін ерекше бір өнер емес, бірақ, ол басқа да мамандарды шеберлікке үйретуде қажет болатын мамандық. Жас ұрпақ тәрбиесіне бүкіл ғұмыры мен қажыр-қайратын және бойындағы асыл сезімдерін бағыттаған мұғалімдерді айтуға болады. Ұлы ғұлама Әл- Фараби: "Ұстаз ... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің барлығын жадында жақсы сақтайтын, бұлардың ешнәрсесін ұмытпайтын ... алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі ..., меніңше шешен, өнер-білімге құштар қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарына да әділ ..., жұрттың бәріне ... жақсылық пен ізеттілік көрсетіп ... қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек" дейді [5, 56].

Еліміздің болашағы бүгінгі мектеп қабырғасындағы ұрпақ екені даусыз. Ертең ел тізгініне ие болар жеткіншектеріміздің ғаламдық өркениеттен қалып қоймай, білімді, тәрбиелі, жан- жақты болып қалыптасуының қамтамасыз етілуі - мемлекеттік маңызы бар іс. Бүгінгі таңда білім саласында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Осы өзгерістерді жүзеге асыру, әсіресе, ұстаздарымыздың біліміне, кәсіби шеберлігіне көп байланысты. Парасаттылықты, адалдықты шәкірттерінің бойларына жас кезінен ұялататын ұстаздар десек, қателеспес едік. Сондықтан да ұстаз еңбегіне еш баға жетпек емес. Білім беру ісіндегі басты тұлға – педагог екені ақиқат. Сол педагогогтың мәртебесін арттыру, абыройын көтеру – көп қырлы үдеріс. Бұл білім беруді дамытудың жаңа бағдарламасынан орын алған.

Әдебиеттер:

1. Қ.К.Тоқаев. Қазақстан халқына жолдауы. Әділетті Мемлекет. Біртұтас Ұлт. Берекелі қоғам. 2022
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары: - Алматы. – 1994
3. Назарбаев Н.Ә. Білім мен ғылым — даму тетігі /Елбасының ҚР білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзі. /Егеменді Қазақстан. - 13 қазан. — 2004 ж.
4. Ушинский К.Д. Педагогические соч. в 6-ти т. — Т. 2. — М., 1988. — С. 30.
5. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии /Пер. с араб; АН Республики Казахстан.- Алма-Ата: Ғылым, 1992. - 452 с.

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА ПИАНИСТА-КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ПРИ РАЗУЧИВАНИИ НОВОГО МУЗЫКАЛЬНОГО МАТЕРИАЛА

Поливцева Елена Николаевна
учитель высшей категории, КГУ Гимназия №1 имени Алихана Бокейханова отдела образования г.Тараз, Управления образования акимата Жамбылской области

Аннотация: *В данной статье приведена деятельнгость концертмейстера, котроая представляет собой ту область искусства, где в большей степени, чем в других, исполнителю необходимо работать над мелодией в её выразительном исполнении. Поэтому очень важно выполнять все указания автора относительно динамических нюансов, темпов и прочих обозначений. Не следует также забывать о выразительном значении цезур, ведь дыхание певца важнейшая составляющая исполнительского мастерства.*

Ключевые слова: *техника исполнения, возможности современного инструмента, педализация, исполнительское искусство, голос певца «сквозь» звук фортепиано, принцип художественно верной аппликатуры.*

Концертмейстер и аккомпаниатор - самая распространенная профессия среди пианистов. Концертмейстер нужен буквально везде: и в классе – по всем специальностям (кроме собственно пианистов), и на концертной эстраде, и в хоровом коллективе, и в оперном театре, и в хореографии, и на преподавательском поприще (в классе концертмейстерского мастерства). Без концертмейстера и аккомпаниатора не обойдутся музыкальные и общеобразовательные школы, дворцы творчества, музыкальные и педагогические училища и вузы. Однако при этом многие музыканты склонны относиться к концертмейстерству свысока: игра «под солистом» и по нотам якобы не требует большого мастерства. Это глубоко ошибочная позиция. Солист и пианист (аккомпаниатор) в художественном смысле являются членами единого, целостного музыкального организма. Более того, концертмейстерское искусство доступно далеко не всем пианистам. Оно требует высокого музыкального мастерства, художественной культуры и особого призвания.

Понятие «концертмейстер» подразумевает не только концертную работу, а включает в себя нечто большее: разучивание с солистами их партий, умение контролировать качество их исполнения, знание их исполнительской специфики и причин возникновения трудностей в исполнении, умение подсказать правильный путь к исправлению тех или иных недостатков. Таким образом, в деятельности концертмейстера объединяются творческие, педагогические и психологические функции и их трудно отделить друг от друга в учебных, концертных и конкурсных ситуациях.

Какими же качествами должен обладать музыкант, чтобы стать хорошим концертмейстером? Прежде всего, он должен хорошо владеть инструментом – как в техническом, так и в музыкальном плане.

Плохой пианист никогда не сможет стать хорошим аккомпаниатором, впрочем, и не всякий хороший пианист достигнет больших результатов в аккомпанементе, пока не усвоит

законы ансамблевых соотношений, не разовьёт в себе чуткость к партнеру, не ощутит неразрывность и взаимодействие между партией солиста и партией аккомпанемента.

Концертмейстер – это не солист, который может умело и без запинки исполнить сольную программу, на нём груз ответственности – начинающий музыкант, требующий повышенного внимания, помощи, мощной эмоциональной поддержки, ведения за собой. Поэтому самостоятельные занятия пианиста за инструментом, будь то проучивание концертного репертуара вокалистов, инструменталистов, чтение с листа или работа над собственной сольной программой, чрезвычайно важны. Чтобы оставаться в форме, необходимо продолжать работать над техникой, прикосновением, искусством построения музыкальной фразы. Оставаясь один, пианист ищет образ, продумывает исполнительский план, оттачивает детали, выгрывается в текст, пропевая партию солиста или партии ансамбля поочерёдно. Репертуар достаточно объёмен и разнообразен, поэтому часто концертмейстеру приходится играть какие-то произведения только на уроке, много читать с листа. Все это будет делаться легко и с ходу, при условии регулярных самостоятельных занятий.

Одним из важных аспектов деятельности концертмейстера является способность бегло «читать с листа». Нельзя стать профессиональным концертмейстером, если не обладаешь этим навыком. В учебной практике ДШИ часто бывают ситуации, когда у аккомпаниатора нет времени для предварительного ознакомления с нотным текстом. К тому же обилие репертуара, находящегося в обороте в работе с учащимися разных специальностей не создает условий для заучивания текстов и их приходится играть всегда по нотам. От музыканта требуется быстрота ориентировки в нотном тексте, чуткость и внимание к фразировке солиста, умение сразу охватить характер и настроение произведения.

Прежде чем начать аккомпанировать с листа, музыкант должен мысленно охватить весь нотный и литературный текст, представить себе характер и настроение музыки, определить основную тональность и темп, обратить внимание на изменения темпа, размера, тональности, на динамические градации, указанные автором, как в партии фортепиано, так и в партии солиста (надо учитывать, что некоторые указания, например tenuto, даются иной раз только в вокальной партии и не отражаются в аккомпанементе). Мысленное прочтение материала является эффективным методом для овладения навыками чтения с листа. Впрочем, момент мысленного охвата нотного текста предваряет игру и в процессе аккомпанирования, так как прочтение нот всегда предшествует их исполнению.

Фактически воплощение только что прочитанного текста происходит как бы по памяти, ибо внимание все время должно быть сосредоточено на дальнейшем. Не случайно опытный аккомпаниатор переворачивает страницу за один или два такта до того, как она доиграна до конца. При чтении нот с листа исполнитель должен настолько хорошо ориентироваться в клавиатуре, чтобы ему не было нужды часто на нее поглядывать, и он мог бы мобилизовать все свое зрительское внимание на непрерывном осознании читаемого текста. Особо должно учитываться при этом значение точного охвата басовой линии, ибо неправильно взятый бас, искажая основу звучания и разрушая тональность, может дезориентировать и попросту сбить солиста. При чтении аккомпанемента с листа в ансамбле с певцом или солистом-инструменталистом категорически запрещаются любые остановки и поправки, так как это мгновенно нарушает ансамбль и вынуждает солиста остановиться.

Концертмейстер должен постоянно тренироваться в чтении с листа, с тем, чтобы довести эти умения до автоматизма. Однако чтение с листа не тождественно разбору произведения, ибо означает вполне художественное исполнение сразу, без подготовки. Овладение навыками чтения с листа связано с развитием не только внутреннего слуха, но и музыкального сознания, аналитических способностей. Важно быстро понять

художественный смысл произведения, уловить самое характерное в его содержании, внутреннюю линию раскрытия музыкального образа; необходимо хорошо ориентироваться в музыкальной форме, гармонической и метроритмической структуре сочинения, уметь отделить главное от второстепенного в любом материале. Тогда открывается возможность читать текст не «нота за нотой», а суммарно, крупными звуковыми комплексами, так же, как протекает и процесс чтения словесного текста. Трудно бывает тому музыканту, который судорожно цепляется за все ноты, безнадежно пытаясь исполнить всю фактуру сложного сочинения. Решающим условием успеха является способность расчленять музыкальную фактуру, оставляя лишь самую минимальную основу партии, быстро и четко представлять себе главные изменения в пьесе – характера, темпа, тональности, динамики, фактуры и т.д. Прочтение нотного текста должно быть одновременно и прочтением музыкального содержания, заключенного в этом тексте. Для этого чтение должно вестись по музыкально-смысловым членениям, начиная от простейших интонационных ячеек (мотивов, попевок), и кончая музыкальными фразами, периодами и т.д.

Музыкант должен уметь быстро группировать ноты по их смысловой принадлежности (мелодической, гармонической) и в такой связи их воспринимать. Такое восприятие сразу же активизирует музыкальное мышление и музыкальную память и дает этим импульс творческому воображению музыканта. Введение в действие этих способностей в процессе восприятия нотного текста является мощным фактором образования слуховых представлений, то есть первейшего условия превращения нотных знаков в музыку. При комплексном подходе к прочтению нового музыкального текста главной задачей является правильное расчленение текста на комплексы звуков, образующих в совокупности осмысленное сочетание. Единовременный охват таких сопряженных звуков вызывает слуховое представление, которое закрепляется в музыкальной памяти. Накопление в памяти слуховых представлений в дальнейшем ускоряет процесс чтения с листа. Одной из наиболее распространенных форм типовых связей является связь звуков в гармоническом плане и связь гармонических комплексов друг с другом. На этапах тренировки чтения аккомпанемента с листа эффективен прием сжатия гармонической фактуры в аккордовую последовательность, чтобы более наглядно представить логику и динамику ее развития. Последовательность полезно проиграть с точным соблюдением длительности каждого аккорда, без повторений одного и того же аккорда на метрических долях. При этом, подчас, обнаруживается интересный ритм, образуемый сменой гармоний. После достаточной тренировки такие представления возникают чисто мысленным путем, без предварительного проигрывания и являются одним из важнейших условий быстрой ориентировки в тексте нового произведения. Для чтения нотного текста, изложенного на трех и более нотных станах, (в вокальных и инструментальных произведениях с сопровождением рояля) быстрое определение гармонической основы составляет необходимое требование.

Для хорошей ориентировки в нотном тексте аккомпаниатор должен выработать комплексное восприятие и в отношении мелодических связей. Мелодическое движение быстрее воспринимается, если ноты мысленно группируются в соответствии с их музыкально-смысловой принадлежностью. Образующиеся при этом слуховые представления легко ассоциируются со зрительными представлениями клавиш и мышечно-тактильными ощущениями. При повторной встрече с подобной интонацией (восходящее, нисходящее, арпеджированное движение, опевание и др.) музыкант ее легко узнает и почти не нуждается во вторичном разборе.

Работа концертмейстера имеет также одну характерную особенность: рамки охвата музыкального текста у концертмейстера должны быть более широкими, чем у пианиста, играющего сольные произведения. Перед глазами концертмейстера находится партитура из

трех нотных станов. Умение скоординировать мелодию, расположенную на 3 строке со всей остальной фактурой – очень важно. Концертмейстер не должен разбирать только свою партию, так как не может быть полезен солисту, если не умеет «подсказать» ему партию. У концертмейстера очень малое количество времени на ознакомление с текстом, он играет как бы «на ощупь», его глаза прикованы к нотному тексту. Все три нотных стана находятся в поле его зрения, кроме того, он как бы дирижирует всем исполнением: он задает темп, характер произведения, следит за развитием вокальной партии, одновременно играя свою. Солист находится в поле его зрения. Предвидеть намерение солиста концертмейстеру позволяет целостный охват трехстрочной партитуры. Например: если он видит в конце строчки фермату у певца, то на подходе к ней сделает замедление и солист последует за ним.

Поэтому для чтения с листа аккомпанемента необходимо прежде всего овладеть навыками целостного зрительного и слухового охвата всей трехстрочной партитуры, включая слово. Е. Шендерович, исходя из многолетнего опыта работы в концертмейстерском классе, предлагает поэтапную методику овладения навыком чтения аккомпанемента с листа. Такой навык формируется из *нескольких стадий постепенного охвата трехстрочной партитуры:*

1. Играются только сольная и басовая партии. Пианист приучается следить за партией солиста, отвыкает от многолетней привычки охватывать только фортепианную двухстрочную партитуру.

2. Исполняется вся трехстрочная фактура, но не буквально, а путем приспособления расположений аккордов к возможностям своих рук, иногда меняя последовательность звуков, снимая удвоения. При этом сохраняется звуковой состав аккордов и гармоническое развитие в целом.

3. Пианист внимательно читает поэтический текст, затем играет одну лишь вокальную строчку, подпевая слова или ритмично их проговаривая. При этом надо запомнить, в каких местах располагаются цезуры (чтобы певец взял дыхание), где возникнут замедления, ускорения, кульминация.

4. Пианист полностью сосредотачивается на фортепианной партии; хорошо выгравшись в аккомпанемент, подключает вокальную строчку (которую поет солист, или подыгрывает другой пианист, подпевает сам аккомпаниатор, воспроизводит магнитофон).

Игра с листа нотного текста представляет собой одну из самых сложных форм чтения вообще. Помимо напряженной деятельности зрения, в чтении активно участвует слух, контролирующий логику музыкального развития, создающий мысленное представление о ближайшем продолжении музыкального материала. Возникший в сознании исполнителя звуковой образ требует немедленного реального воспроизведения. Это достигается мобилизацией игрового аппарата. Таким образом, задействуются слуховые, зрительные, двигательные, мыслительные и психологические процессы. При чтении аккомпанемента опытный концертмейстер знает, что в первоначальном варианте часть украшений можно опустить, можно брать неполные аккорды и не играть октавные удвоения, но недопустимы невзятия ритмически и гармонически необходимых басовых нот. По мере развития навыков чтения с листа фактурные упрощения сводятся к минимуму.

Приступая к игре, аккомпаниатор должен смотреть и слышать немного вперед, хотя бы на 1-2 такта, чтобы реальное звучание шло как бы вслед за зрительным и внутренним слуховым восприятием нотного текста. Целесообразно использовать при этом указанные в тексте паузы, и повторы фраз для подготовки к тому, что следует дальше. Исполнение с листа всегда показывает степень слышания произведения «внутренним слухом».

Все вышесказанное можно отнести к умению играть с листа как таковому. Но задачи концертмейстера при чтении с листа аккомпанемента имеют еще и свои специфические

особенности, учитывая наличие солиста. Концертмейстер должен быстро и точно поддержать солиста в его намерениях, создать единую с ним исполнительскую концепцию произведения, поддержать в кульминациях, но вместе с тем при необходимости быть незаметным и всегда чутким его помощником. Развитие этих навыков возможно при развитом чувстве ритма и ощущении ритмической пульсации, единой для всех участников ансамбля. При этом с увеличением числа исполнителей (оркестр, хор), пианист становится организатором ансамбля, беря на себя функции дирижера.

В процессе знакомства с новым музыкальным материалом работа концертмейстера основывается, прежде всего, на всестороннем анализе музыкального произведения. Прежде чем приступить к работе над фортепианной партитурой, необходим зрительный обзор произведения, который поможет установить тональный план, размер, темп, фактуру изложения аккомпанемента, музыкальную форму, диапазон вокальной партии, технические трудности сочинения. Все выше сказанное относится к начальному этапу работы - прочтение нотного текста с помощью внутреннего слуха. Здесь в работу включаются музыкально-слуховые представления, т.е. умение слышать музыку без опоры на ее реальное звучание — «Умственная техника» (термин введен И. Гофманом). Эта техника, пояснял он, «...Предполагает способность составить себе ясное внутреннее представление о пассаже, не прибегая вовсе к помощи пальцев» [2, 56].

Более глубокое знакомство с эпохой творчества композитора, поможет выявить стилистические и жанровые особенности изучаемого произведения. Необходимо также учитывать особенности специфических тембров инструментов прошлых времен: клавесина и клавиакорда, умело использовать возможности современного инструмента и педализировать, с учетом этих особенностей.

Моцарт, например, диктует звуковую сдержанность, изящество, мягкость, но строгую ритмичность и скупую педализацию. Для концертмейстера работа над аккомпанементом вокального сочинения должна строиться по тому же принципу, что и работа над любым фортепианным произведением. В первый раз необходимо проиграть произведение от начала до конца, по возможности не останавливаясь. Это поможет лучше понять характер музыки, выявить различные технические трудности, ощутить целостность формы. А далее перейти к более тщательной работе (разбору) в медленном темпе и учить желательно по частям. Здесь концертмейстером выявляются и «выучиваются» технически сложные места (различные пассажи, украшения, мелизмы, трели и т.д.).

В зависимости от фактуры изложения мелодия солиста может дублироваться в партии аккомпанемента (Ц. Кюи «Коснулась я цветка», Э. Куртис «Вернись в Сорренто»), а также, аккомпанемент может нести в себе лишь гармоническую поддержку для солиста (р.н.п. «Ванечка, приходи» обр. В. Гартвельда). В любом случае пианисту-концертмейстеру, особенно начинающему, не стоит пренебрегать отдельным «выучиванием» мелодии солиста, со знанием литературного текста. Концертмейстер должен точно знать и чувствовать, как вокалист берет дыхание - научиться дышать вместе с ним. «Как вдохновляется певец, когда чувствует во время репетиции, что его партнер, сидящий за роялем, посвятил не меньше сил и времени песне, чем он, что пианист знает слова песни, знает о существовании неудобных мест, ожидает вместе с ним - а не реагирует после - изменений интонации» [3, 86].

Главное в самостоятельной работе пианиста-концертмейстера - это внимание. И. Гофман, отвечая на вопрос о единственно целесообразном способе работы, говорил: «Сосредоточенность - это первая буква в алфавите успеха» [2, 56].

Обязательное условие в работе музыканта, как и актера - использование формулы сосредоточения внимания, которая была предложена К.С. Станиславским, в его труде «Работа актера над собой»: «Я добиваюсь того-то и того - то», «Я хочу сделать то-то и то-то».

Увлекательная, меткая и посильная задача, говорил он, преображает актерское действие, оно захватывает и тело, и мысль и ум, и волю и чувство, и память, и воображение. Поэтому сосредоточение на исполняемом оказывается столь необходимым в исполнительском искусстве» [7, 520].

Несколько приемов тренировки внимания для музыкантов, предлагаемые Л. Баренбоймом:

1. Закрыть глаза и в течении некоторого времени сосредоточиться только на слуховых восприятиях (не музыкальных).

2. Дослушать извлеченный в среднем или низком регистре фортепианный звук до его полного затухания.

3. Представить себе этот же звук внутренним слухом и так же «дослушать» его до момента воображаемого затухания.

4. Играя (или только представляя в своем воображении) медленную мелодию с предельной сосредоточенностью, следить за переходом одного звука в другой [1, 55-56].

В.И. Петрушин для тренировки внимания рекомендует некоторые приемы, такие как: проигрывание музыкального произведения при включенном радио, при ярком свете, бьющем в глаза, сидя на неудобном стуле. При всей спорности выше упомянутых приемов, они заставляют лучше концентрировать внимание, что создает более сильный очаг возбуждения головного мозга и более прочное образование исполнительских рефлексов [5].

Помимо общей сосредоточенности на качество исполнения влияет и умение распределять внимание. В процессе исполнения музыкант вынужден обращать свое внимание и на точность игры, и на общий художественный образ, и на свободу своих движений. Во время исполнения внимание движется как бы одновременно и по горизонтали, и по вертикали. Горизонтальное внимание исполнителя сосредоточено на непосредственном моменте исполнения, на фрагменте, следующем сразу же после него, и одновременно охватывает единый образ произведения. Вертикальный пласт внимания охватывает координацию рук, фактуру, голосоведение, жест дирижера, дыхание (вдох) солиста. Из выше сказанного можно сделать вывод, что концертмейстер должен обладать вниманием совершенно особого вида.

В своих книгах, известный музыкант и концертмейстер Дж. Мур специально об этом не говорит, но благодаря разным отдельным замечаниям чувствуется, какое значение, он придает вниманию. «Оно у концертмейстера многоплоскостное: его надо распределять не только между двумя собственными руками, но и относить к солисту - главному действующему лицу. И все это должно восприниматься не дробно, а целостно - вот и получается что «круг внимания», если воспользоваться терминомК.С. Станиславского, у концертмейстера обширный и сложный. Совершенствование этого многоплоскостного внимания требует напряжения всех духовных и физических сил» [3, 4].

Одна из главных проблем, волнующих концертмейстера, - это проблема баланса, звуковых соотношений между голосом и фортепиано. Аккомпаниатор не может установить свою меру динамики, свое forte или свое piano, т.к. динамика меняется со стилем музыки (forte С.В. Рахманинова плотнее и звучнее чем forte М.И. Глинки) и с каждым певцом, она зависит от акустических особенностей концертного зала и качества инструмента, на котором играет пианист. Концертмейстер должен уметь вслушиваться в голос певца, изучать его потенциал также, как он изучил возможности своего инструмента. Он должен дать солисту максимальную поддержку, в то же время, стараясь не перекрыть, не заглушить голос. Необходимо стремиться, что бы вокальный звук и фортепианное звучание доходили до слушателя в равном соотношении. Именно концертмейстер слышит голос певца хуже, чем вся аудитория, ведь певец стоит лицом к публике и спиной к концертмейстеру. «Слышать

голос певца «сквозь» звук фортепиано; в противном случае никогда не достичь вершин» - пишет Дж. Мур [3, 133].

Очень внимательно следует относиться к аппликатуре, если она проставлена самим композитором или редактором. Однако стоит помнить, что не каждая редакция снабжена правильной аппликатурой. Если же аппликатура отсутствует, концертмейстеру необходимо самостоятельно определить удобство расположения и порядок чередования пальцев при игре. Правильно подобранная аппликатура чрезвычайно облегчает технические задачи. Она в итоге решает самую главную проблему, стоящую перед исполнителем, - способствует наиболее яркому выявлению образного содержания музыкального произведения. Умение найти естественную и художественно-целесообразную аппликатуру является важной стороной исполнительского мастерства. Г. Нейгауз говорил: «Важно установить главный, верховный принцип художественно верной аппликатуры, все остальное тогда естественно из него вытекает. Наилучшей является та аппликатура, которая позволяет наиболее верно передать данную музыку и наиболее точно согласуется с ее смыслом. Она же будет и самой красивой аппликатурой» [4, 143].

По мнению Л.М. Седракян в выборе аппликатуры следует: Учитывать величину руки: ширину запястья, длину пальцев, растяжку и т.д. Надо стремиться к тому, что бы одни и те же пальцы, по возможности, реже повторялись в местах, требующих исполнения в быстром темпе. Стараться избегать растяжения ладони, если это все-таки неизбежно, то нужно как можно быстрее вернуть ее в спокойную позицию с помощью соответствующей аппликатуры. Напряжение запястья и кисти свести к минимуму, обеспечить полную свободу. Не избегать использование 1-го и 5-го пальцев на черных клавишах, если это технически целесообразно и художественно оправданно. Важно использование «позиционной» аппликатуры, как в диатонических фигурациях, так и в хроматических последовательностях. В аккомпанементах, характерных для вальсов, мазурок и т.п., бас, как правило, берется 5-м пальцем, включая и черные клавиши; последующий аккорд - играть другими пальцами (кроме 5-го), если позволяет величина руки и тип аккорда. Что бы точнее сориентироваться в выборе аппликатуры в музыкальном материале, требующего исполнения с помощью прерывистого артикуляционного приема (staccato, non legato), лучше всего проигрывать эти места на legato. Связная игра способствует более логичному выбору последовательности пальцев, даже если физически невозможно связать далеко расположенные друг от друга клавиши. Если возможны два или более варианты аппликатуры данного места, то целесообразно проиграть его в быстром темпе для выбора наилучшего. Необходимо использование «секвенционной» и «симметричной» аппликатуры [6, 37-57]. Добавим, что удобная, а точнее - правильная аппликатура помогает лучшему запоминанию и «не подводит» во время публичного выступления.

Список литературы:

1. Баренбойм Л.А. Вопросы фортепианной педагогики и исполнительства. - М.; Л., 1969.

2. Гофман И. Фортепианная игра: Ответы на вопросы о фортепианной игре. - М., 1961.

3. Мур Дж. Певец и аккомпаниатор. - Пер. с англ.; предис. В.Н.Чачавы. - М.: Радуга, - 1987.

4. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры: Записки педагога. Шестое издание. - М.: Классика-XXI, 1999.

5. Петрушин В.И. Музыкальная психология: Учебное пособие для студентов и преподавателей. - М.: Академический проект, 2006.

6. Седракян Л.М. Техника и исполнительские приемы фортепианной игры: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Музыкальное образование». - М., 2007.

7. Станиславский К.С. Работа актера над собой. - М.,1951.

УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Севостьянова Татьяна Владимировна
учитель высшей категории КГУ Гимназия №1 имени Алихана Бокейханова отдела образования г.Тараз Управления образования акимата Жамбылской области

Стремление к достижению мирового уровня в системе образования, появление учебных заведений нового типа, основанных на различных профессиональных программах, предъявляют конкретные требования к подготовке будущих специалистов в области музыкальной педагогики. Изменения, проводимые в соответствии с запросами общества, обусловливают внедрение в вузах, школах, учреждениях образования новых типовых структур и методов, осуществление преподавателями своей профессиональной деятельности на научной основе с целью подготовки специалистов в соответствии с мировыми стандартами.

Для удовлетворения потребностей рыночной экономики и формирования молодежи как компетентной личности в соответствии с развитием экономики, отраслей производства преподавателям необходимо использовать инновационные технологии обучения и осуществлять их дальнейшее совершенствование.

В последнее время в сфере образования произошел новый процесс – педагогическая инновация. Понятие "Инновация" впервые было использовано в исследованиях культурологов в XIX веке.

Инновации (в переводе с латинского языка - новое, обновление) означает появление, развитие чего-то нового внутри того, что было раньше. В словаре С. Ожегова к понятию инновация дается следующее определение: «Инновация - впервые появившееся, сделанное, появившееся в ближайшее время, замещающее прежнее, впервые обнаруженное, давно незнакомое, внедренное открытие» [1].

В научном труде Майлза сказано: «...Инновации-это новое изменение. Мы ожидаем от него систематической реализации наших задач» [2].

А в России к понятию «инновация» много времени относились с подозрением. Например, ни в одной реформе образования в XIX-XX в. это понятие не встречается, то есть реализован инновационный процесс, но понятие «инновация» нигде не используется. Н.Р.Юсуфбекова подчеркивает, что обновление системы образования-это «инновационный процессй». Он трактует инновационный процесс как создание новшеств, их использование педагогическим сообществом в практике обучения и воспитания [3].

Итак, анализируя определения этого понятия ряда ученых, занимающихся проблемами инноваций, мы решили дать определение, что: «инновация-это переосмысление, обновление новаторской идеи за определенный период времени. Исходя из этого, считаем правильным определить инновацию как «новизну», «новый метод», «изменение», а инновационный процесс - как «инструмент внедрения новой методики».

Еще одно ключевое понятие проблемы нашего исследования – «инновационные методы». В научной литературе сейчас под понятием «метод» - дается следующее

определение: метод – основывается на основных путях обучения и показывает, как преподавать преподает определенный предмет. Как? и Что? влияние музыки в воспитании показывает способы, которыми дети слушают музыкальные произведения, побуждают к признанию художественных образов в музыкальном произведении. Кроме того, методика показывает новые приемы обучения пению в выполнении вокальных хоровых упражнений-пути достижения определенной цели.

Совершенствование методов и видов учебного процесса находит отражение в передовых дидактических идеях педагогов-новаторов. Например, опорные сигналы В. Ф. Шаталова, идея свободного выбора Р. Штейнера, идея опережающего обучения С. Н.Лысенковой, идея больших блоков П. Эрдниева, идея развивающего обучения Л.В. Занкова, «зона ближайшего развития» Л. С. Выготского и др. У Кусаинова, Ж. Караева, А. Жунусбекова, М. Жанпеисовой и др. широко поддерживается использование учеными-педагогами инновационных технологий обучения, таких как уровневое обучение, Обучение на системной основе, консолидированное интенсивное обучение, блочно-модульное обучение.

Стать квалифицированным специалистом - музыкантом невозможно без освоения новых педагогических инновационных методов обучения в современной сфере образования. Для того чтобы современный рынок удовлетворял запросы экономики и формировал молодежь как компетентную личность, отвечающую развитию экономики, отраслей производства, педагогам необходимо использовать современные инновационные методы обучения и совершенствовать их в соответствии с современными требованиями. Такие специалисты должны уметь анализировать постоянно меняющиеся социально – экономические процессы, принимать и реализовывать решения, соответствующие конкурентным условиям рынка, избавляться от стереотипов направления взаимодействия между производством и индивидом. В этой связи одной из важнейших задач обучения на данный момент является подготовка профессионально квалифицированных, компетентных специалистов.

Рисунок 3-Профессиональная структура реализации инновационных методов

Анализ научной литературы по проблеме исследования, передового опыта школьных учителей по организации инновационной деятельности и опыта формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки в школе в аспекте инновационной деятельности позволил выявить некоторые возможности совершенствования исследуемого нами процесса. Эти возможности мы называем педагогическими условиями, обеспечивающими профессиональную компетентность будущего учителя музыки в реализации инновационных технологий. Их совокупность составляют следующие условия: компетентностного подхода к подготовке содержания общепедагогической и специальной профессиональной подготовки будущих учителей музыки; формирование ценностных отношений (интересов) будущих учителей к инновационным технологиям и их освоению; ориентация процесса обучения в учебном заведении на формирование у учащихся умения проектировать инновационные технологии и реализовывать их в учебно-воспитательном процессе школы; формирование профессиональной компетентности обучающихся к реализации инновационных технологий в самостоятельной работе отражение формирования; включение учащихся в активную инновационную деятельность на всех этапах педагогической практики; взаимосвязь учебно-исследовательской и научно-исследовательской работы учащихся с проектированием и реализацией инновационных технологий.

Объективность этих теоретических принципов и эффективность выявленных

педагогических условий изучались путем внедрения ими инновационных методов на уроках музыки в школе.

Выявление научно-теоретических основ процесса профессионального формирования на реализации инновационных методов на уроках музыки позволило определить основные направления дальнейшего поиска эффективных путей решения данной проблемы (в ходе практики) в ходе опытно-экспериментальной работы.

На первом этапе опытно-экспериментальной работы нами был осуществлен констатирующий эксперимент. Его цель состояла в том, чтобы определить истинное состояние проблемы профессионального становления для реализации инновационных методов на уроках музыки. Здесь использовались методы анкетирования, тестирования, вопросов и ответов, бесед.

На следующем этапе осуществлен формирующий этап опытно-экспериментальной работы с целью определения эффективности педагогических условий, путей использования инновационных технологий будущими учителями музыки. Для этого были отобраны учащиеся школы-гимназии №1 имени Алихана Бокейханова города Тараз. Из них в экспериментальную группу было выделено 56 учащихся, а в контрольную-68. Экспериментальные работы осуществлялись в период с 2021 по 2022 гг., что позволило обеспечить единство педагогической работы, проводимой в экспериментальных группах.

Законом Республики Казахстан «Об Образовании» закреплены многовариантные принципы выбора формы, методов, технологий обучения. Это позволяет учителям, педагогам образовательных учреждений использовать оптимальный для себя вариант. [4].

В процессе обучения на уроках музыки в школе дидактические игры занимают особое место, совмещая учебную и игровую деятельность. Игра-это вид детской деятельности. Метод и средство общения с целью обучения и воспитания учащихся. Игровая деятельность воздействует на память, мышление и воображение, на весь познавательный процесс. Н. К. Крупская «...Какая бы игра ни учила ребенка чему-то. Главное, научить ребенка быть внимательным, трудолюбивым, дружным с товарищем» [5, 87]. Игра-это и учеба, и труд для детей. Игра-это способ познания окружающего мира. Ученые говорят, что игра не только учит детей тому, как преодолевать трудности, с которыми они сталкиваются в жизни, но и формирует организаторские способности.

Н.Ф. Талызина говорит: «...Шестилетки, играя, овладевают чтением и математикой через логическое восприятие. От этого постепенно после игры происходит учебная деятельность» [6, 45]

В.В. Давыдов предполагает овладение творческим опытом путем поиска путей решения познавательных проблемных задач у учащихся, т. е. формирование в результате этого мировоззрения знаний-умений, навыков.

Состояние организованности, трудолюбия, внимательности, умения взаимодействовать друг с другом, играя друг с другом, является доказательством, которое проявляется лишь в незначительное время в зависимости от содержания игры. «В процессе игры ребенок, несмотря на то, что он маленький, его мышление, действия во многом кажутся взрослыми»,-говорит психолог А.С. Выготский.

Я.А. Коменский сказал, что «Игра - это движение духовного и телесного развития». Игры должны соответствовать возрасту ребенка, обычаям народа.

К.Д. Ушинский отметил, что разумное использование элементов игры в процессе преподавания урока облегчает процесс обучения учащихся. Вышеизложенные вопросы были глубоко и всесторонне рассмотрены в теории и практике великим педагогом В. А.Сухомлинским.

В настоящее время эффективными способами активизации учебно-познавательной деятельности учащихся в процессе обучения являются:

1.Познавательные дидактические игры.

2.Вопросы и ответы, клуб находчивых, викторина, интересные музыкальные конкурсы.

3. Неделя предметной олимпиады.

4. Визуальные эффекты.

5. Уроки с применение новых технологий науки, искусства, культуры.

6.Создание условий для чтения интересных газет, журналов, литературных книг.

7. Педагогические технологии.

Методы обучения имеют три задачи.

1. Дидактическая задача.

2.Повышение познавательных способностей.

3. Повышение эффективности обучения.

Индивидуальная работа по формированию познавательного интереса учащихся проводится по каждому предмету. Воспитывать интерес к чтению, обучая музыке, читая различные интересные истории. В школе учащиеся опираются на решение задач, используя научные исследования и практики. Также познание учащегося имеет место не только в познавательной деятельности, но и в трудовой игровой деятельности, литературной и общественной деятельности. Многообразие действий и методических приемов оказывают влияние на расширение познавательного интереса с повышением способностей учащегося в процессе обучения. Отсюда возникает интерес учащихся, вопросы, потребности, тяга к знаниям, которые влияют на их общее развитие. Интерес в деятельности ученика и учителя опирается на следующее:

- Творческая инициатива урока.
- Тема правильно организованных занятий.
- Виды занятий, разнообразие самостоятельных работ и текстов, востребованность учащегося в обучении с поиском важных путей. Используя эти пути, методы, необходимо создать атмосферу интереса учащихся к знаниям, исследованию, для применения способов и методов формирования интереса, упомянутых выше, необходимо учитывать следующие условия:
- Дидактические задачи, предъявляемые к уроку в учебном процессе.
- Объем, значение содержания образования.
- Уровень усвоения знаний.
- Восприятие знаний.
- Умение применять знания.

В игре учащиеся выполняют различные упражнения, тренируются в чтении, пытаются выполнять задания благодаря сравнениям, игра мотивирует учащихся к поиску, победе и приводит их к быстрому движению, быстрому мышлению, быстрому принятию решений и четкому выполнению задания. Конечно, здесь должно соблюдаться правило игры. Элемент соревнования всегда важен в игре. В соревнованиях повышается активность детей, свобода побеждать. Я.А. Коменский писал: «В игре мы видим движения духовного и телесного развития, мы должны вести их таким образом, чтобы сознательно приносить пользу. Игра должна соответствовать возрасту и народному обряду».

В ходе исследования была проведена опытно-экспериментальная работа по активизации учебно-познавательной деятельности учащихся на основе игровых технологий. Эксперимент включал казахский язык, родной язык, познание мира, математику в областной школе-гимназии №1 имени Алихана Бокейханова города Тараз. Для достижения поставленной цели мы стремились показать значимость и ценность учебного материала, установить межпредметную и внутрипредметную связь, связать обучение с материалами окружающей действительности, опираться на собственные наблюдения и опыт учащихся.

Инновационное обучение, осуществляемое путем перехода на традиционную форму обучения, позволяет учащемуся стать активным субъектом учебной деятельности. Сам по себе урок требует проектирования по различным технологиям. В ходе опытно-экспериментальной работы нами была определена эффективность их в активизации познавательной деятельности учащихся с использованием новейших игровых технологий.

Литература:

1. Ожегов С. Словарь русского языка / Гл. ред. С. П. Обнорский. — 50 000 слов. — М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1949. — XVIII, 968 с. В сост. словаря принимали участие проф. Г. О. Винокур и В. А. Петросян.
2. Майлз 1885—1978 // The American Journal of Psychology (англ.)рус.. Vol. 93, No. 3. — University of Illinois Press, 1980. — pp. 564–568.
3. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики: Опыт разработки теории инновационных процессов в образовании, М., ЦС ПО РСФСР, 1991 г.
4. Закон Республики Казахстан «Об Образовании»2007
5. Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 т. Т.3. Обучение и воспитание в школе.-М: Изд-во АПН,переизд.1998.
6. Талызина Н.Ф. Практикум по педагогической психологии», М., 2002, 2008.

NETWORK COMMUNICATION – MULTIMEDIA COMPONENT OF EDUCATION PROCESS

Roziyeva Dilfuza Selmakhunovna
PhD, associate professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Kadirsizova Gaukhar Erzhanovna
m.h.sc., senior teacher, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Ashimova Zarina Amangeldiyevna
m.h.sc., senior teacher, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Musayeva Russalina
student of the Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan

At the present stage of development, one of the most important peculiarities of our society is its susceptibility to the influence of information technology, which can be found in all areas of human activity. They form a global information space and provide information exchange in society. Every year, the multimedia and technical capabilities of various devices are increasing; reliability and speed are growing when transmitting data over wireless channels. Mobile devices have become the most convenient tool for gaining access to any information, including educational information; however, students are not sufficiently aware of the probable educational capabilities of smartphones and tablet computers. Mostly mobile devices and computer equipment are used as a means of communication and entertainment. Nevertheless, the use of mobile devices, and in particular Internet applications, can be a great way to develop motivation, which is the main condition for the success of the educational process. That is why the search for new non-traditional ways to increase the motivation and involvement of students in the educational process is an urgent methodological problem. This article dwells on the main features of the use of modern computer technology in the process of English language learning.

Keywords: information and communication technologies, information, motivation, educational process, modernization, mobile devices, modern computer technologies, training, distance learning

Recently, more and more pedagogical practitioners understand that the use of information communication technologies (ICT) in the educational process significantly increases the effectiveness of students learning the material. The use of ICT in the lessons makes it possible at any time to extract from memory and use language material related to different sections of the studied foreign language, carry out in-depth structuring of this material, arrange it in any acceptable form, use color, animation, graphic and sound capabilities, adjust dynamic sequence of presentation. A more adequate form of presentation of language knowledge gives a positive

psychological effect and, as a result, provides a better understanding of language material [1, p. 91].

Unlike traditional methods where the teacher is used to giving and demanding certain knowledge when using interactive forms of learning, students themselves become the main acting figure and opens the way for mastering knowledge. The teacher acts in this situation as an active assistant, and their main function is the organization and stimulation of the educational process.

Thus, the substantial basis of mass computerization of education is, of course, related to the fact that a modern computer is a technical tool that promotes effective learning and subsequently affects the overall development of students.

The main problem faced by teachers who master ICTs is related to their ignorance of how to effectively use them in teaching their subject. Usually, teachers try to apply new technologies to familiar forms, methods and techniques of working with students. How to help them do this as successfully as possible?

While preparing for a lesson, teachers must clearly know what hardware and software they will have in the classroom and, based on this, develop their electronic educational resources.

Realizing the principle of visualization, it is necessary to use methods and techniques that allow students to actively participate in the educational process. If the lesson is held in a computer class, then there is the possibility of individual work of students at a PC [2, p.14-15].

A teacher who uses educational computer programs in foreign language lessons must know that any educational technology must meet the following methodological requirements:

Conceptuality: a scientific concept, including the psychological and socio-pedagogical substantiation of the achievement of educational goals,

Consistency: the presence of all the attributes of the system (logical construction of the process, the relationship of all its parts, integrity),

Efficiency: guaranteeing results that meet educational standards,

Flexibility: the ability to vary in content to ensure comfort and freedom of interaction between the teacher and students, taking into account the specific conditions of pedagogical activity,

Dynamism: the possibility of developing or transforming the technology used,

Reproducibility: the possible use of technology by other teachers in a given educational institution or in others.

Thus, it is the use of educational computer programs in English classes that is the main sign of positive results of creative activity, which entails an increase in student motivation.

When developing a lesson using new technologies, it should be noted that the lesson does not exist by itself; it is interconnected with previous and subsequent ones, as well as with lessons from other subjects. Therefore, it is advisable to select and structure the material not of a single lesson but of the entire educational topic.

Information technology training is the process of preparing and transmitting information to the learner, the means of implementation of which is a computer. Computer technology can be implemented as "penetrating" (the use of computer training in the study of individual topics, sections) and as monotechnology, when all training, all management, including types of diagnostics, monitoring, are based on the use of a computer.

Now all schools, colleges and universities of our country are actively teaching students foreign languages. Often in foreign language lessons, the process of involving students in oral speech on various topics is uninteresting. When working with computers, this is impossible, since the visual aids necessary for the lessons and situations on the monitors are quite real - the “images” move, speak English, ask questions, etc. Some teachers may ask will the lesson turn from a creative work into something entertaining. No, because in order to get a good grade when working with a computer, a student has to work creatively. They do everything with joy, and the

teacher has to acquire the necessary electronic textbooks and compile the necessary situations on them, as well as print additional questions and texts and transfer them to all computers so that at some point in the lesson students can sit down at certain computers, find and open the desired folder in “My Documents”, perform, for example, a listening or reading test. This is a lot of work, but it pays off. The joy of learning - this is what gives the use of computers in the classroom. Moreover, this, in turn, together with the development of thinking leads to the development of initiative speech.

In phonetics learning

With the help of ICT, a pronunciation visualization technique is often used. Multimedia capabilities allow you to listen to speech in the target language, adapting it in accordance with your level of perception, and adjusting the speed of sound allows you to break phrases into separate words, simultaneously comparing pronunciation and spelling of words. Using a microphone and automatic pronunciation control allows you to adjust phonetic skills.

The computer offers a list of words for translation and phonetic training. It is possible to record the spoken word or phrase of the student for the purpose of control, self-control and adjustment.

In writing practice

Fix your statements and statements of others, write out from what you read, transforming the material, write a letter, postcard, essay, fill out the form, etc. Using a computer to teach writing gives this process more dynamism. Students themselves type the texts of their essays, learn to work with text editors, improve computer skills, and master the use of electronic versions of English-Russian and Russian-English dictionaries. Students have a practical opportunity to use the knowledge and skills gained in computer science lessons. They correspond with peers from other countries, send their essays and creative works to the teacher for verification, and take part in school and district projects [3, p.120].

In grammar learning

Using ICT in a grammar lesson is possible when studying almost any topic. With the correct location, good color scheme, students will perceive the use of diagrams and tables, voice accompaniment (pronunciation of examples in a foreign language), the material easier and faster, since most of the receptors will be involved. Less time will be spent on the lesson - the need to write material on the board will disappear. In addition, with the help of ICT, it is more interesting to monitor the level of grammatical skills based on test programs and provide reference and information support (automated grammar guides, grammatical error detection systems at the morphological and syntactic levels).

In vocabulary learning

This method is based on test and gaming computer programs using visual clarity; expansion of the passive and potential vocabulary of trainees; the provision of reference and information support (automatic dictionaries, programs for the selection of synonyms and antonyms). Exercises for mastering vocabulary, grammar and syntax. Types of work such as exercises to fill in the gaps are possible. If the answer is incorrect, the following scenarios are possible:

The student is prohibited from proceeding to the next task or proposal;

The learner’s transition to the next task or proposal with their subsequent correction, namely, highlighting the correct answer with a different color or affixing a cross mark, meaning an incorrect answer;

Exercises in the form of crosswords, where when writing a word the wrong letter is highlighted in gray rather than black;

Exercises in the form of a game for making sentences, during which the student moves the cursor over the necessary word, which then moves to the composed sentence and becomes the last word moved.

The student is invited to correlate two lists of foreign words and establish pairs of synonyms or antonyms;

The student is offered a list of foreign words and a list of definitions of these words. The student is required to combine each word with the corresponding definition (picture);

Exercises “Find a mistake”, in which it is proposed to correct a particular word according to the situation.

In reading practice

ICT allows to improve reading technique skills through the use of techniques such as varying the field of perception and the rate of presentation, changing the location of the text, etc.; reinforcing receptive lexical and grammatical reading skills; mastering the skills of extracting from the text semantic information of various kinds (primary, secondary, etc.). Also, it allows training in various types of text analysis; the formation of the ability to independently overcome language difficulties; the provision of reference and information support by providing linguistic or extra linguistic information (through the use of automatic dictionaries, electronic encyclopedias). One of the most useful things is control of the correctness and depth of understanding of the text.

In listening practice

Formation of phonetic listening skills; control of the correct understanding of the listened text; ability to understand authentic speech.

In our work, we also use the capabilities of ICTs to solve complex tasks, therefore multimedia lessons and exercises are used to train listening and listening skills. Sources of these tasks are multimedia lessons and the Internet. The Internet is a rich source of audio recordings. For example, there is a site where there are necessary songs "for all occasions" - lyrics and music.

In speaking practice

The formation of phonetic speaking skills; organization of communication in pairs and small groups using role-playing games based on simulation-modeling programs. Ability to communicate, explain, approve, convince, congratulate, give a description, etc. Students are offered sites on a specific topic related to the topic being studied in the educational complex. For example, when studying the topic “London”, students take a virtual tour of the city and talk about what they see. Pair work can be done in which students play a dialogue between a Londoner or a guide and visitors [4].

In translation

Formation of lexical and grammatical translation skills; control of the correctness of the translation; mastering the ability to edit translation texts using text editors and machine translation systems; the provision of reference and information support (the use of automatic dictionaries, glossaries, systems for the selection of antonyms and synonyms).

Thus, without the use of ICT in the educational process, it is difficult to imagine modern English lessons. ICT enhances the cognitive activity of students, increases interest in learning the language, students have the opportunity in a bright, interesting form to get acquainted with the realities of the country of the language being studied, as well as test their skills in interactive activities [5, p.301].

At the present stage of development, one of the most important characteristics of society is its susceptibility to the influence of information technology, which can be found in all areas of human activity. They form a global information space and provide information exchange in society. Every year, the multimedia and technical capabilities of these devices are increasing; reliability and speed are growing when transmitting data over wireless channels. The relevance of this study is because mobile devices have become the most convenient tool for gaining access to any information, including educational information; however, students are not sufficiently aware of the probable educational capabilities of smartphones and tablet computers. Mostly mobile devices and computer equipment are used as a means of communication and entertainment [6].

Nevertheless, the use of mobile devices, and in particular Internet applications, can be a great way to develop motivation, which is the main condition for the success of the educational process. That is why the search for new non-traditional ways to increase the motivation and involvement of students in the educational process is an urgent methodological problem.

One of such methods may be the inclusion of gamification elements in the learning process. The inspiration for the idea of promoting game elements in all spheres of life was the psychologist Mr. Zicherman. In Russia and Kazakhstan, the gamification process was widely discussed after the training course by the professor K. Werbach from the University of Pennsylvania, organized in 2012 using the Coursera online education platform [7, p.242]. At the beginning of this educational course, Professor C. Werbach, following Mr. Sichermann, defines "gamification" as the process of using game mechanics and game thinking to solve non-game problems or situations and to involve people in any process.

In the process of gamification, there are some obligatory elements, which are the basis of the game shell or game mechanics:

Badges (or achievements) are designed to measure student activity. They allow you to demonstrate your success to others and monitor the achievements of other students;

Points are rewards that you can get for completing certain tasks in the learning process. They allow you to track behavior, keep track of, and also provide feedback;

Rating is an indicator that reflects the success of students;

Leaderboards indicates the best results of students' achievements. Designed to demonstrate performance results, arranged in descending order from the highest score to the smallest. Such tables can be a powerful incentive for students;

Level is an organized hierarchy of progress, which is presented in order of increasing value or number. They give the learner a sense of satisfaction and advancement [8, p. 272].

In gamification, we can note the presence of such elements as setting goals, feedback, levels, and creativity. Players gain points and this is an incentive for further mastery of the subject and material. An important aspect of gamification is the achievement with its help of goals that are not directly related to the content of the game, for example, developing certain skills, engaging in the performance of routine tasks, increasing labor productivity, etc. [9, p.29] Gamification is not a separate game or even a collection of games, but a common game shell for any purposeful process [10, p. 237–239]. The result and purpose of introducing such a game shell into life is not just an increase in motivation or interest, but also a change in the behavior of a person, a group of people, a certain part or society as a whole. Therefore, gamification is the use of game elements and game design techniques in a non-game context. Often the concepts of "game" and "gamification" are considered synonymous, and gamification is understood as a simple application of games during the learning process. Therefore, one should distinguish between these concepts, since they differ significantly. The game is a type of activity where the process itself is more important that the result [11, p. 576]. The main function of the game is entertaining, which involves obtaining pleasure during the game, as it is aimed at entertaining, arousing interest and inspiring.

The main difference between gamification from other game practices is that reality remains reality and does not turn into a game, and the input of game settings into the student's system of operations is associated with this reality. Thus, gamification cannot be considered either a simulation or a game, or the use of games in teaching any subject. Gamification, unlike the game, should not transfer the student to the fictional world and distract from non-game problems and tasks. On the contrary, when performing tasks, both educational and gaming, the former always remains a priority. Game tasks, however, only help maintain internal motivation to perform educational tasks at a fairly high level. In addition, one of the most important conditions for the effectiveness of gamification is systematic, that is, not partial inclusion of the game in the structure

of activity, but the use of a holistic gamification process. In other words, accompanying the gamification of the entire educational course - from setting goals and objectives to the final result. The number of gamified educational services is increasing annually. Foreign language education is a continuous process, therefore, the use of mobile information technologies can contribute to increasing the intensity and quality of training, since most people have free access to the Internet [12, p.100–102].

Recently, many different educational mobile applications have begun to appear, aimed at learning foreign languages, and English, in particular.

Duolingo application, which is free available, allows you to learn not only English, but also French, Italian, German, Spanish. Before using the application, the user is asked to take a test that shows the level of language proficiency. To download the stages of interactive classes, you need a connection to the Internet, which may not always be convenient or possible. In addition, this application implements the principle of consistency in teaching a foreign language, since the educational course is divided into stages in which the tasks are located on the principle of "from simple to complex." The following skills are trained in this educational application: oral and written speech, reading and writing.

Memrise mobile application also provides the opportunity to learn not only English but many other languages. The interface of this application is convenient and easy to use, which allows the student to immediately perform numerous tasks. Learning new vocabulary occurs using specially selected images, as well as practical interactive tasks for repetition and consolidation, which contributes to the effective memorization of lexical material.

Lingualeo application contains six types of training: brainstorming, word translation, word cards, word constructor and listening. The application is integrated with a site that allows you to study vocabulary, read and listen to authentic texts, perform various tasks. Before using the application, the user is asked to take a test that shows the level of English proficiency.

Classdojo is a clear and convenient reward system containing various roles and access levels. It is possible to register as a teacher creating badges, collecting statistics and doing group mailings; as a student, and as a parent, who oversees the profile of the child.

Edmondo Internet App is available in English only. You can also register as a teacher, student, or parent. The application makes it possible to divide students into groups, set homework, and record the progress of each student.

Classcraft web application is based on a multiplayer online game. You can also register as a teacher, student, or parent. In the learning process, the teacher encourages students with experience points for good work and helping others, or takes away some points for poor behavior or lack of activity in the lesson. Thanks to the possibility of organizing teamwork, it allows to develop full-fledged cooperation between students.

Thus, we can conclude that such Internet applications as Duolingo, Memrise, LinguaLeo are aimed at self-study of the English language. Regarding the ClassDojo, Edmondo, Classcraft applications, their main goal is to create a game shell in an English lesson, that is, they help the teacher to gamify the learning process. Gamification, in turn, increases the effectiveness of the lesson by creating more sustainable motivation and interest in foreign language education. At various stages of the lesson, these Internet applications can be used to develop foreign language competence in the unity of its components: linguistic, speech, sociocultural, educational and cognitive for the development of all speech skills. These applications can help in organizing the educational process, namely group work: the use of the application can be aimed at randomly dividing students into groups, which provides novelty, which is important to maintain interest. The teacher has the opportunity to assign success points to students or, conversely, to take them away due to failure to complete any task or bad behavior. Applications allow you to track the progress

of both teacher and student. In addition, students receive the so-called “badges” for any goals achieved [13, p.314–316].

To sum up, we can say that mobile Internet applications aimed at learning foreign languages make it possible to personalize the learning process, help to develop speech patterns and communication skills, introduce new methods for managing the educational process, add a competitive element and game component to the lesson, motivate students and increase their interest. In addition, an important advantage of using applications is improving the quality of learning a foreign language.

Reference:

1. Расулова, М.Ж. Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка / М. Ж. Расулова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2012 г.). – СПб.: Реноме, 2012. – С. 91-92.

2. Муковникова Е.В. Эффективное использование цифровых образовательных ресурсов на уроках английского языка // Английский язык, Изд. дом “Первое сентября”. 2008, №4, с.14-15.

3. Moseley D. Ways forward with ICT: Effective Pedagogy using Information and Communications Technology for Literacy and Numeric in Primary Schools. Newcastle, UK, University of Newcastle, 2012, 120 p.

4. Presentation on the theme “ICT using in English lessons”. Available at: https://slide-share.ru/ispolzovanie-informacionnikh-tekhnologij-obuchenii-anglijskomu-yaziku-303957 (accessed 13 March, 2020).

5. Миргиязова М. М. Innovative technologies in teaching English // Молодой ученый. — 2017. — №25. — С. 301-302. Available at: https://moluch.ru/archive/159/44844/ (accessed 9 February, 2020).

6. Babak Chasemi, Masoud Hashemi. ICT: New wave in English language learning/teaching. Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042811007981 (accessed 5 February, 2020).

7. Werbach k., Hunter D. For the win: How game thinking can revolutionize your business. Wharton Digital Press, 2012. 242 p.

8. Зикерманн г., Линдер ж. геймификация в бизнесе: как пробиться сквозь шум и завладеть вниманием сотрудников и клиентов. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 272 с.

9. Агапова С.А., Бабак Т.п., Озолина И.А., Тимошева А.Б. геймификация в образовании. К вопросу о понятии // Коммуникативные процессы в образовательном пространстве: материалы международной научно-практической конференции «человек, семья и общество: история и перспективы развития». Красноярск, 2015. С. 29–38.

10. Голубева, Т.И., Репина, С.О. Применение информационных технологий в обучении иностранному языку: Учебное пособие. / Т.И. Голубева, С.О. Репина. – Оренбург: ГОУ ОГУ , 2004. – 167 с.

11. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Эксмо, 2016. – 576 с.

12. Одинокая М.А., Коллерова М.В. Роль образовательных мобильных приложений в изучении английского языка // Интерактивная наука. 2017. № 12. С. 100–102.

13. Варенина А.п. геймиификация в образовании // Историческая и социально-образовательная мысль. 2015. Т. 6, № 6-2. С. 314–316.

Effective approach to virtual teaching

Alikberova Evilina Maratovna
master's degree, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, position of a foreign language teacher at the 'Study Inn' language school
Rakhimgaliyeva Zhanara Bektoleuovna
lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Annotation: This article discusses the key points of teaching in an online format, because we know that absolutely everything affects teaching in an online format. 95% of your success in teaching will depend on how you plan your online class, you've heard the adage Work smarter, not harder. The materials that are collected in this article will help a beginner and not only a teacher to make their online lesson much more interesting, which will practically not differ from the offline teaching format.

In the spring of 2020, when the pandemic hit, teachers had to move _ into what I like to call emergency remote teaching. Do what you can from a distance, keep the kids learning, and you have X number of days and X number of meetings to figure this out....right off the top, I can tell you this: good teaching is good teaching, in all its forms and deliveries. Be confident that you had it together going into this, and of course you can keep it together to keep going. Distance learning is not nearly the same thing as in person learning. So it follows that distance teaching is not nearly the same thing as in person teaching. Seat time, assessments, interactions, it all needs to change. But it can be done just as well. This workbook will show you how to be a fantastic remote teacher with plans, activities, and ideas. In all likelihood, distance teaching is a trend that is here to stay. Home schooling and distance teaching will become a standard part of American public school education. Distance teaching has existed for centuries for various reasons, and I truly believe that distance teaching will only grow in popularity. Very few colleges, universities, or higher institutions of learning currently offer degrees in distance learning; states do not yet offer licenses for it. That is coming. In the meantime, we are here, in the trenches with you, to bring you up to speed on the important tenets of distance learning, how to deliver it to your students, and how to thrive while perfecting it. There are so many Learning Management Systems out there now, in light of recent events, and most teachers do not have a choice of which they would choose. Google Classroom is very popular, because of its ease of use and suite of products that integrate so easily (Slides, the new and wonderful Jamboard, PearDeck, etc.). Blackboard and Moodle are still popular. Even Canvas has its own LMS. I recently learned that some districts are creating their own spaces from scratch. Whatever your school or district is using to organize learning, get to know all the bells and whistles of it. Watch YouTube videos. Consult your mentor/administrator/colleague. Ask questions. This is the time for inquiry. No one expects you to be an expert in this or any aspect of remote teaching (except, as always, that small group of parents who think they could do it all better no matter what you do). Write down your questions. If a student asks you something you don't know about the system, how things will proceed in class, and you do not know the answer, do not fake it. Even very young kids can tell when their trusted adult is not being truthful tell them what you are doing to figure it out, who you are asking, and how long you think it will take before you can give them a solid response. Keep your learning space neat, inviting, but not overwhelming, and keep live links grouped in one consistent spot. Remember: every click should lead to an activity or assignment. *ONE. CLICK*. Every additional click is an opportunity for a student to get lost.

- Get to know your LMS-YouTube videos and mentors are helpful
- Write down questions as you go--no one is an expert on the first day
- Use as few clicks as possible for each assignment and activity
- Keep live links together, and keep the most important documents at the top/near the front of your teaching space
- Keep your contact information easy to see at all times

However, in remote learning, connection is a higher priority than any content, especially at the start of a new school year. Many of the teachers and students are working in learning through remote means reluctantly; this makes connection all the more important. The small, incidental ways teachers connect with students every day in person cannot happen at a distance. When distance teaching begins, these connections have to be intentionally programmed into your lessons; they actually need to be your lessons to start. If you do not connect with the students and show them how what you are teaching them connects with their lives outside of teaching time, nothing you teach them will be retained. Your content IS important. But if you are teaching and no students are engaged and therefore not earning, are you really teaching? Students will not stay engaged by your sheer will. This leads to two very important segments.

- Content is important-just not yet
- Connection and relationship building MUST come before content
- Relationships are the priority at the start of distance teaching
- Relationships are the priority at the start of distance teaching

No matter the age or grade, even if is not dictated by your school or district, always start and end at the same time each day. Greet your students, by name, at the start of every day. Know that each day is a reset, a re-start, and even though the students are the same people, their behavior is shaped by dozens of events that occurred between the last time you saw them and when they logged on. Their lives have been turned upside down, just like yours. In a world where nothing is the same for them, be a safe place where they can rely on some form of consistency. Starting the day the same way, with connection and not content, even as the year progresses, encour ages community (with traditions and belonging), which reinforces connection in a remote learning classroom.

- Start and end the day with routine ideas to follow
- Greet students by name--make connections
- Be the consistency in their lives

In quality online teaching, students centered learning is prioritized over everything, and to make that happen, connections are valued over everything else. If you cannot connect with each student, AND connect what you are teaching to how important your content is or will be beyond the classroom, computer screen, or school day, engagement will be nearly impossible. On the flip side, if you can show them how your lesson/unit/goal of the day connects somehow to the pop icon they live and breathe, the profession they aspire to join one day, the culture whose origin is evident in their clothes and music, you've made a valuable connection that will keep the students 'tuning in' day after day. Your classroom will become their safe community. We will discuss many ways to accomplish this, but a few quick ideas come to mind that you can use even before day one: use polls, pop culture questions, personalized emails to show your interest in the student beyond their experience in your class. The extra time and energy put up front will pay off later. By methodology way you can check with the National Day Calendar, which lists the "National Day" such as and give a few minutes during attendance to ask each student their favorite celebrating day.

- Engagement is as important as consistency and connections in the remote classroom
- If your classroom has the positivity of a community, students will want to be there, decreasing the need for management on your end
- Knowing your students favorite things' is an important part of connection, incorporating their favorite things into whatever you teach makes students want to be a part of your classroom community.

Some ideas for fresh, new get to know you games that you can use right away are:

1. Caption the Picture: Whether you find an interesting picture on the Internet or you have a funny picture in your personal collection, post it on the screen and give the students ten to twenty seconds to write a funny and witty caption to go with it.

2. Meme Mondays: every Monday, ask students to find and post the most inspirational, serious or comical, uplifting messages to get everyone ready to start the week. Students and teachers alike tend to drag into school in the morning, so finding a string of motivational memes in the digital, classroom is both bonding and helpful for the students and the teacher.

3. Guess the Recipe: this was a radio contest that always cracked me up. Find a recipe for something pretty ordinary-pancakes, chocolate chip cookies, roast beef--and read the ingredient list. Have the students guess what those ingredients could possibly create. Make the recipes more complicated as the year goes on.....

4. Where Am I?: In Zoom, and on Google Meet, you can digitally change your background....but you don't see it. You can do this with free images provided to you or images you upload yourself. Randomly choose one and click on it without looking (this may take some practice) and allow students to describe to you where you are... without actually telling you. You then have to guess where you are. A dessert? The North pole? The Empire State Building? Make it more interesting by telling students they can't use words that start with S....or they can only use words that start with S to describe where you are.

5. A Boring Fact: Sharing anything personal can make even the most bold student feel pressured. This new twist removes some of that pressure because the point is to be boring -yet not repetitive. So while one student's favorite color may be blue, tell your students to have two or three back up boring facts ready; there should be no repeats. And who couldn't think up three boring facts about themselves? I like the flavor vanilla. I hate bedtime. I wish it was still summer. There. Easy and low pressure. The fresh twist is that 1) students cannot say anything that has already been said and 2) students cannot say anything they have said before.

Remember, quality distance teaching is student centered, even as young as kindergarten.

6. As mentioned earlier, The National Day Calendar (https:// nationaldaycalendar.com/read/ never let me down for engaging ideas, especially for starting the day or putting a fun spin on attendance taking. There are usually three or four official National Days. For example, April 28th is National Blueberry Pie Day. So no matter what age student I have, either during morning meetings or class openings, I could ask if the student likes blueberry pie (and if not, which kind do they like? Then ask that student to ask the next student and so on ... while I am taking attendance and suddenly, attendance is done. Older students might want to mention the last time they ate pie, made pie, tried a crazy kind of pie, etc. An activity like this will have your students wondering each day how class will begin, who will call on them, and who will they call on? This tradition bonds the class and traditions feed a community feel. When your class is running at a distance, having a community feel increases engagement and a sense of belonging, increasing a student's chances for success.

7. Later in the year, when things are rolling along into content, you may want to use K/W/L Charts. Knowledge/Wish To Learn/Learned Today Charts (a sort of entrance ticket, an informal

assessment) will inform you with what the students already know about a topic so you don't waste valuable time re-teaching; you also avoid the risk of dis-engagement due to boredom. K/W/L charts are far from new, but are still considered a useful way to gage your students' understanding of a topic and keep them engaged. Not knowing what they already know and re-teaching it decreases engagement. This tool allows you to assess where the students are and where to start teaching them 'new. Anything old and boring will cue disengagement. Great conversations about your subject have arisen from K/W/L, charts, and when you finally start teaching content (or dive into the new unit), students already feel armed and prepared. Also, there's that feeling of community that's encouraged, and you want that wherever you can.

8. If a student has experience in your content area (or you are at the point where you are introducing a new unit), give that student time to share. Remember, student centered learning means you are the "Guide On The Side" as often as possible, and the students are learning from each other where they can. Students can ask each other questions, and you can ask guiding questions and steer the conversation back when you are ready. The benefits? Again, traditions, community, engagement. Students can collaborate on a Google doc or some other idea sharing platform, because collaboration also fosters community.

9. Other ideas to build engagement and community in your remote classroom: book clubs and virtual field trips that pertain to your content area. Student run clubs and events like field trips, even virtual, can only bolster engagement.

10. Social Emotional Learning Activities will work well in this space as well, especially with middle and older students. I worked in a high school for years where the first experience of the day was called CPR. This 20 minute block was dedicated time for students to have a 'soft landing into the environment for learning. Twenty minutes may be too long a period of time to spend in your learning space, but even ten minutes in the morning to address SEL is important. Try opening your day (or class) with a SEL activity to bond your group and set a positive mood in your class. The pandemic, and subsequent shift to distance teaching has uncovered many outdated teaching practices that should have been abandoned long ago in any setting. Even in brick and mortar classrooms, the talking head 'expert in the front of the room doing chalk and talk lessons (which, we'd hoped, had been abandoned long ago!) has mostly moved to the Guide On The Side. I've observed teachers who have been in the field for 40+ years hanging onto the perceived control they have of their class when they are always talking, always giving notes, handing out test after test. Any expert in his or her field could (get over their fear of public speaking and do the same thing. Teaching and talking are not the same. Teaching in any setting involves varied and engaging activities that address multiple learning styles and, sometimes, learning differences. In remote learning scenarios, the best online teachers do as little talking/lecturing as possible. Online teachers give minimal, necessary information on a new topic, usually introduced with a real world hook ("You know what happened to me yesterday? I was trying to figure out how to cross that really busy street down by...and the cars were moving at....."). Then some examples might follow, an informal check for understanding and a solicitation for questions. A note about questions. It is common that teachers do not give enough wait time when asking a question, especially in online learning, because everyone staring at a screen becomes awkward. It's true, and that's OK. The more you do it, the less awkward it becomes. Plus, the seat time simply does not translate minute for minute. Now, the teacher only presents only the basic information students need, then steps aside, and sees where they can synthesize the missing pieces. Good online instructors ask leading questions. Structure your lessons to have short teacher led time and LONG student work time, where you can check in one by one. To make the real shift start to student centered learning, distance learning teachers start by giving the class the large, overarching themes of the content you are teaching. The big ideas. The lightbulb moments. The information you are sure they came to you not knowing, or not understanding fully. Figuring out these big pieces, these effective

starting points can come through entrance tickets, (What happened in America right after the Civil War? State three things you remember from last year./ What is the Pythagorean theorem?/What is the most important rule of football and why?), a simple conversation, or just diving right in. Frame the content on these larger chunks of basic information. Simplify the central idea of the lesson, keep that concrete and technical, and then turn to some essential questions; these tend to be open ended, multi-answered questions that stimulate conversation, more questions, and encourage a deeper understanding of the original concept. It is here where the lesson moves from teacher to student centered. Of course the teacher needs to give the main idea, concept, formula, factual part of the lesson; from there, introduce the essential questions and you'll hear more from the students. Allow students to answer each other and guide answers that seem to be getting off track. Here some examples of content area and essential questions:

- Math: When is a time/where is a place when we do not want to choose the 'best' answer? Is there a math problem where there is no 'best answer?
- Art: How does the culture of an artists' home country affect the art s/he creates?
- English: what devices do authors use to keep their readers from putting their books down? Why do you personally keep reading?
- Geography: How do the land and water features in your community affect how you live your daily lives?
- Science: How does science affect your daily life today?

This style of student centered learning will lead to deeper understanding of bigger ideas, and will also increase your students' ability to process information independently. When assigning student centered, authentic assessments, keep these essential questions in mind. Notice that each of these examples has the words 'we' or 'your' in them? That's not an accident. In distance teaching, your role changes from talking head to Guide On The Side Students are always in the center of learning; present the big ideas and essential questions and give students the room to connect the dots Cooperative learning activities are a great way to transition from the teacher led part of the lesson to the demonstration of mastery Keep teacher centered learning time to a minimum Distance learning educators should not try to give the students all the information on a topic or unit; in remote, online learning, teachers give the overarching, big ideas and ask essential questions, and allow the students to ask probing questions and do research on their own and in cooperative groups to dig deeper and to find answers. Seat time in online learning does not transfer from traditional teaching r:r; when done well, distance learning should take less 'in class' time.

FORM AND METHODS USED IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS

Sevda Islam girl ABBASOVA
Ph.D. in pedagogy, associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology, https://orcid.org/0000-0002-6516-2444
Phone: +994 50 331 19 61

The 21st century has faced very important problems for the educational system of Azerbaijan. The main goal of the modern training process is to increase the efficiency of teaching, to train highly intelligent young people who are able to deeply master the subjects with their thinking, mind, potential energy, and strong logic and are able to apply them, who are able to find a way out of all kinds of situations. . In order to fulfill these goals, using active-interactive training methods and ICT, the training process should be established in the aspect we have mentioned, and the organization of quality teaching-learning process should be ensured.

It is known that the modern education system requires the application of new technologies, new strategies and new content. In this regard, modern foreign and local educational models and technologies are effectively used to achieve the main goal.

As we know, learning strategies in new subject curricula include the basic requirements for the organization of training, the planning of training activities, the forms and methods used in the organization of training. Training strategy is a set of forms, methods, methods and tools used in the educational process.

In order to consider the results of training as effective, teaching methods should attract students and ensure their active participation in this process. The teacher should refer to such methods in the lesson that they ensure the independent assimilation of new knowledge and the activation of productive and creative thinking. It is active, interactive learning methods that meet these requirements.

n the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan", the creation of a competency-based personality and result-oriented education model by expanding the application of innovative training methods and technologies of the education system is set as a strategic goal.

Interactive learning methods can give positive results when an educational environment that meets modern requirements is created for students. The educational environment consists of three components: 1) social-psychological; 2) information environment; 3) material environment.

Socio-psychological environment is the student's interaction with other people and his inner world. The environment of cooperation and mutual understanding increases the efficiency of training and gives emotionality to the training process.

Information environment refers to information sources. Failure to use information sources (artistic, encyclopedic, scientific-popular literature, observation, television, cinema, press, etc.) makes the learning process dull and lifeless.

Physical environment textbooks, didactic materials, technical equipment, stands;

- natural environment: includes living and non-living nature. It also includes school and living environment.

In this article, we aim to talk about the work forms and methods of active training. We know that the form of work is part of active training. The essence of the active learning method is

the study of any problem, and different forms of work can be used at this time. During the organization of the active lesson, four forms of work are used: work with large groups (that is, work with the whole class), work with small groups, work with pairs, individual work.

The collective form of work is used more often in the training process. At this time, the student's teamwork skills develop. As a result, the student becomes more active and feels like a member of the team.

During work with men's groups, students unite in groups of 3-6 people and are involved in solving the task together. At this time, students have the opportunity to express their opinions and listen to others, evaluate their own and others' work. They get the impression that there are different views on the same issue.

During work in pairs, students work in pairs and perform training tasks. This enables them to better understand each other, cooperate, and approach work responsibly.

In the individual work process, it becomes possible to follow the activity of the student, to study the field of interest, and to clearly see the mastery ability.

In conclusion, we can say that group work serves to form students' communication skills, social qualities (ability to work together, mutual respect, ability to listen to each other), cooperation habits, and self-management skills. At this time, the teacher should consider both organizational and behavioral rules. He should accurately measure the organization of the group work, determine the goals, plan and duration of the work, prepare the necessary materials for the group work in advance, give a clear explanation for the performance of the work, create conditions for the presentation of the results, and bring the evaluation criteria to the attention of the students.

Group work plays a major role in the development of students. Thus, training and development functions are closely related. Perception of information, formation of communication and cooperation habits is carried out precisely through group work.

Interactive training techniques are grouped into several types according to their nature. These groups can be classified as follows:

1. "Brainstorming" methods: brainstorming, BIB, auction, cluster, questions, extracting concepts, word associations, insert.

2. Discussion methods: cross discussion, discussion, debates, discussion maps, Socratic method, aquarium, circular discussion.

3. Role-playing games: role-playing, modeling, staging, business games.

4. Presentation methods: presentations, essay, expert group.

5. Research methods: problem solving, cubing, case study, Venn diagram, project development, questionnaires and interviews, decision tree, idea carpet, reflection.

6. Organizational methods: zigzag, carousel.

Now let's consider the training methods one by one:

The methods used during active training occupy an important place in the construction of training strategies and in the implementation of education. Let's give brief information about each of them:

Brain attack. This method is also called mental attack. This method is widely used in order to arouse students' interest in a new subject, as well as to clarify their knowledge level. The prepared question is brought to the students' attention orally. Students express their opinions. Leading ideas are summarized, students analyze and evaluate the ideas expressed.

BİBÖ - I know/I want to know/I learned. BİBÖ is conducted in the following stages: The problem is announced by the teacher. The teacher creates a table with 3 columns on the board.

Students say what they know about the problem and the answers are recorded in the appropriate column. What they want to know about that issue is written in the second column. At

the end of the lesson, attention is again paid to that table and what they learned about the topic is recorded in the third column.

Auction. The teacher acquaints the students with the rules of conducting an auction on the studied topic. The characteristics of the studied object or event are named in a consistent manner. Students take turns saying an idea about an object or event: after each idea, the teacher counts: "one, two". At this time, another participant can express an opinion. At the end, the one who speaks the opinion is considered the winner. Everyone listens to each other so that ideas do not repeat each other. At this time, another student can quickly say a new idea. The student who gives the last possible answer in the game wins the "Auction".

Cluster (branching). The teacher draws a circle on the blackboard or worksheets and instructs them to write words or phrases related to the concept written in its center. Starting from the concept written in the center, each next word is connected with the word related to it with lines. It is recommended to write down ideas and connect them before the time is up. After the time is up, the received cluster is discussed and a summary is made.

Extracting the concept. This method is carried out in the form of a game-puzzle and creates high activity among students. The teacher hangs a card on the board and writes the concept that the students will find behind it. Shows the non-writing side of the card to the students and lists or writes 2 or 3 clue words related to the characteristics of the hidden concept. Students find the hidden concept according to those features.

Word associations. When using this method, the main word (combination of words) related to the topic to be studied is written on the board. The teacher notes on the board as the students say the first thoughts they remember about that word. The words related to the topic are selected and connected among the mentioned ideas, and the concept or idea is extracted from them. Based on this understanding, the study of new material begins. This method can be applied orally.

Role-playing game. A role-playing game requires approaching any problem from different points of view. This method gives students the opportunity to be a participant in events and see the current situation through the eyes of others. When using role-playing games, the teacher pre-determines the goal he wants to achieve, the theme of the game, the scenario, and the characters that will participate in the game, and prepares cards with the text of the roles to be performed. After the roles are distributed, he plans who will be the leader and who will be the observer from among the other students. Gives students time to prepare. After the game is shown, the teacher organizes a discussion about the problem.

Venn diagram. This method is used to compare things or events, to determine their similarities and differences. The process of using the Venn diagram is carried out in the following stages.

1. Objects and events to be compared are identified: different aspects are marked on the right and left sides, and similar aspects are marked on the intersection circle.

2. Ideas are summarized as a result of comparison.

Preparation of projects. Preparation of projects is the independent study of various topics. Students work on the project. This plays an important role in the formation of students' research habits and independent acquisition of knowledge. This method creates conditions for students to interact with each other, as well as with different people outside the school, to understand the essence of events more deeply, and to use additional resources.

When developing projects, the problem should be specific. Teachers and students determine the start and end time of the work on the project, the visual means to be used (literature, sources, descriptive means, etc.), the ways to obtain them, the forms of work (individual or group). the teacher can answer questions or provide guidance. The students themselves are responsible for the execution of the work. The result of the research can be expressed in the form of a report, map, illustration, photos, tables, graphs.

"Decision tree". This method aims to explore and analyze alternative ways of making decisions. The problem to be discussed is announced by the teacher and several options for its solution are defined. In groups of 4-6 students, students analyze the advantages and disadvantages of the solutions to the problem, and mark them in the appropriate order in front of the "+" or "-" sign. The final result is written in the decision part of the table and covered. After the presentation of all groups, the teacher conducts a discussion to summarize the obtained results.

A problematic situation. This method develops critical thinking, analysis and generalization skills. The teacher prepares the problem and questions for discussion in advance and distributes them to the groups. Each group discusses one of the proposed situations and suggests a solution. After the groups have finished their work, a general discussion is held.

Carousel. In advance, questions related to the topic are written on papers and given to groups in class. The group reads the question and writes the answer. Papers are passed to groups in clockwise order. Papers like "Carousel" pass through all other groups and finally return to their own group. The teacher sticks these papers on the blackboard and the whole class discusses the answers.

In the course of the lesson, the teacher should take into account the purpose of the lesson and learning results, the age of the students, the level of knowledge, and the time when choosing the methods. Several methods can be used in one lesson, and the methods can be used at any stage of the lesson.

Pedagogical technologies are also applied in the educational process along with the training strategy. We can point out the similarities and differences between the educational strategy and the educational technology in that both the educational strategy and the educational technology help the student to develop, acquire knowledge and skills, and achieve the set goal. The differences are that the training strategy is "what do we do to achieve these and other goals of training?" answers the question; and training technology is "what should we do to effectively achieve training goals?" answers the question.

The effective use of the training strategy in the organization of the pedagogical process requires the explanation of education in terms of modern requirements as one of the main pedagogical concepts. The main goal of a teacher's activity in a modern school is to create a successful learning environment and situation for each student. This is a set of conditions that ensure success. That is, experiencing the joy of achievement, realizing one's capabilities and abilities, and believing in oneself and one's strengths. The student's success in the classroom increases learning motivation, stimulates the high efficiency of educational work, ensures the desire to improve personal characteristics, develops creativity, initiative and maintains a favorable psychological climate.

The main task of the modern training process is to ensure the limits of human capabilities, the ability to influence one's own activity, readiness to take responsibility, to solve complex and unfamiliar tasks. Based on this, it can be assumed that the main learning outcomes are not subject, but individual and meta-subject outcomes, which leads to a change in the ratio of different forms of training.

We justified the issues surrounding training strategies, that is, the principles of organizing pedagogical activity, planning training on the subject, the forms and methods used to organize training with examples of lessons, and we made sure that the result was effective.

The general characteristics of interactive learning methods include the teacher's involvement of students in creative activity, the creation of a business environment in the classroom, the monitoring of the students' activities in the classroom, and the inculcation of relevant skills and the development of existing skills, the teachers and students, and the students

at the same time. mutual cooperation, the influence of the materials presented by the teacher on the creative thinking of students and the formation of the national way of thinking, the development of everyone's ability to think independently, to speak freely, to listen to others, to be able to respect different opinions, to be tolerant, etc. we can mention the qualities.
In this regard, we can mention the following suggestions:

1. Lectures and seminars at the undergraduate and graduate levels of higher education can ensure mastery of knowledge if they are conducted using new learning strategies. This work should be carried out practically during the pedagogical experience of the master's and undergraduate education, and the assessment should be made from this point of view.

2. Special lectures on the significance and effectiveness of the forms and methods of training strategies should be given to the students of continuing education, and interests, suggestions and needs should be taken into account.

3. It would be beneficial to study the work experiences of advanced teachers in this field and to summarize their results, as well as to prepare new methodical projects, hold conferences and seminars based on them.

WRITING PROCESS MODELS AND THEIR INFLUENCE ON FOREIGN LANGUAGE STUDENTS' WRITING PRODUCTS

Ilhama Rahimova
PhD, Pedagogical sciences, Azerbaijan Technological University

Annotation: This article looks at the models of writing in native language and the second language. The process approach to teaching with its emphasis on the writing process, meaning composing and multiple drafts is appropriate only for the second language learners. This is especially evident if they receive substantial support from their teachers' side, and are proficient enough in the field of the language being studied to transfer their ideas into writing.

Key words: writing models, feedback, good writing objects, worse writing objects, assessment.

The teaching of writing, especially academic writing, requires conscious efforts and a very great practice in the field of composition, creation and analysis of the thoughts that the writing object is going to convey to the reader. However, in comparison with students writing in their own native language, students writing in the language they study are facing with social and cognitive tasks associated with the mastering of the second language. In addition to academic writing of the second/foreign language they are also mastering the skill and strategies, techniques and grammar knowledge of a foreign language. All these factors taken together require additional time, additional efforts and additional knowledge in the field of the written speech. Therefore, teachers of the written speech of any foreign language should take into consideration the language strategies as well as language knowledge when working with students studying the second/foreign language.

A number of researches in the field of development of writing and writing process in a foreign language carried out so far depended closely on studies of the development of written speech in the native language. Writing in a second/foreign language differs strategically, rhetorically, and linguistically in many aspects from the writing in the native language. The first and/or native language models have a significant influence on the teaching of writing and the development of the theory of writing in the second language. By considering two popular models of the first language, we can get some idea of the problems of developing a certain structure of writing in the second language.

Let's take a look at the model by L. Flower and J. Hayes, which is concentrated on the process of writing, i.e. what exactly the writing objects do when writing a written assignment. This model examines the rhetorical problem in order to identify potential difficulties that the writing object may encounter during the writing process. The "program of problem solving" in this model is divided into two main components: a rhetorical situation (audience, topic, task) and personal goals of the writing object (attracting the reader, the personality of the writing object and the creation of a formal text).

When comparing (let's call them good "writing objects" and "worse writing objects") good writing objects and worse writing objects, the emphasis is given on the object's strategic knowledge and its ability to transform information onto the paper to serve rhetorically limited goals. During the research, the goals set by the writing objects, the strategies used by them to form and develop their thoughts, as well as metacognitive awareness that they contribute into their

actions were studied. Professor L. Flower analyzed the academic task “read to learn to write”, in order to establish the interaction of context and cognition when performing a certain written task. One of the problems she noted is the transition that writers must make when entering an academic course, when writers need to learn how to successfully operate in an academic dialogue that embodies knowledge of textual rules, grammar, and stereotyped expressions. According to the professor, "Conceptualizing this modulation as a social-cognitive activity associated with entering a course emphasizes both the resolution of the problem of the writing object learning to cope with the new situation and the role that such a situation will play in what is taught".

Other models proposed by S. Biraiter and M. Skardamalia, put forward the grounds for differences in the ability to write between good writing objects and worse writing objects. The main difference revealed in their two models of writing is the model of storytelling, the basic structure of which depends on the processes of extracting content from their memory onto paper, bearing phrases of the theme and literature style; and the model of knowledge transformation, which is associated with a mental analysis of problem resolution and goal definition. The latter model takes an important place because it provides multiple-data processing in the brains of writers. Based on the study conducted on students, researchers noted that writing objects "created goals for their writings and were to solve the problems related to the construction of their written tasks”.

The transformation of knowledge differs from the communication of knowledge as it is associated with the definition of goals that must be achieved through the process of composing a writing product, and the purposeful achievement of such goals. The process of writing does not depend on the memory, emotions and external assistance. Researchers argue that the ability to think and solve both textual and rhetorical problems entails a dialectical process for display. If students rarely practice in the field of various types of writing assignment that develop knowledge in the field of written speech transformation, they cannot easily realize their knowledge and skills.

If we compare the above mentioned models, we can see that the models of the writing process presented by L. Flower and J. Hayes, as well as the models presenting by S. Biraiter and M. Scardamalia, served as a theoretical basis for the implementation of the process approach in the teaching of writing in the first and the second languages. By combining the work done before writing, for example, general brainstorming, choosing important topics and strategic goals and at the stage of composing a writing product, for instance, drafting, editing, etc., the teaching of academic writing must take into consideration the process of writing itself, i.e. what precisely the writing objects do while writing. Attention to the writing process should be emphasized more than a working approach to teaching writing, which promotes student interaction in the classroom and encourages them to analyze and provide feedback on the introduction of diversity into their written assignment. The theory of teaching writing in the first language contributes to less teacher interference in the writing process and less attention to its form than the theory of teaching writing in the second/foreign language, where it is necessary to pay more attention to the writing process itself.

The model introduced by L. Flower's does not recognize intercultural differences and tasks associated with the socio-cultural diversity of the functions of the written language. In addition, in relation to native speakers, the ability to write more competently is associated with fluency and knowledge of the grammatical rules of the course being taught. However, the writing objects writing in the second language are in the process of mastering a new language and its grammatical rules, so they have more need to learn the language itself than the rules of academic writing or its writing style. Limited knowledge of the lexicon, grammar, language structure and content may interfere with the work of students writing in the second or foreign language. Moreover, models are not responsible for increasing language knowledge, which is an important element for the development of writing in the second/foreign language.

In conclusion, I would like to emphasize that the above mentioned models suggest paying attention to the teaching of writing of any foreign language, no matter which one, and taking into consideration the social and cognitive knowledge of students who are just learning a foreign language, and are not native speakers. When checking the written assignment of a student who is not a native speaker, one should not underestimate his knowledge in a particular area, but it is necessary to take into account the fact that he is just a student who learns a new language, and is not a native speaker. You can be sure that if he or she writes a written assignment on the same topic, but in his or her own native language, he/she will write it much better, than he/she does it in the second/foreign language.

The teaching of academic writing must take into account the influence of various educational, social and cultural practices that students have in their native language. So, social, cognitive theories of writing show us that the social contexts of writing process goes together with the efforts of the writing object towards getting new linguistic knowledge. They act in the same way as they act when a person masters a new language. As a result, students studying a second/foreign language want more participation, assistance and support from their teachers, especially at the stages of planning and checking their written assignments, rather than the students writing in their own language. Therefore, in order to provide effective pedagogical approaches, foreign language teachers working on written speech must take into consideration the social and cognitive factors of students involved in the process of mastering a foreign language writing process. It is obvious that such factors have a significant impact both on the development of writing products and on the development of written language in general.

Sensory integration of children with autism spectrum disorder

Bobrova Valentina Vladimirovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Karaganda university named after academician Y.A.Buketova, Karaganda

Sagadiyeva Tomiris Kanatovna

2nd year master's student of the Pedagogical Faculty, Karaganda University named after academician Y.A.Buketov, Karaganda

Annotation

This article reveals the concept of "sensory integration" and substantiates the rationality of using the method of sensory integration for the development of a child with autistic disorders.

Keywords: sensory integration, autism spectrum disorder, sensory system, sensory integration dysfunction.

Introduction

It is generally recognized that the topic of helping children with impaired processing and integration of sensory signals is insufficiently covered in the specialized literature. Meanwhile, violating sensory perception of the surrounding world is one of the main features of the development of children with an autism spectrum disorder.

Autism spectrum disorders are psychological characteristics describing a wide range of abnormal behavior, difficulties in social interaction and communication, severely restricted interests, and frequently repeated behavioral acts.

One of the main features in the development of children with ASD is a violation of sensory integration, in which the process of sensation and perception remains intact. However, the interpretation of the perceived signal is distorted or absent: the child feels discomfort but does not understand the cause of this condition. Therefore, the child's reaction is directed to discomfort. Without interpretation, the child may not recognize the desired alarm signal, which may even lead to the termination of its physical existence.

The problem of sensory integration in children with ASD is actualized by the fact that the violation of sensory perception of the surrounding world is one of the main features of the development of such children because a person receives all information about the surrounding world and himself in the form of visual, auditory, motor, skin, taste, olfactory sensations and perceptions. However, perception is not reduced to the sum of individual sensations. The formation of a single image of objects results from a complex interaction of sensations and traces of past perceptions already existing in the cerebral cortex.

Sensory integration dysfunction explains the "strange" behavior of a child with an autism spectrum disorder: stereotypes, rituals, self-stimulation, autoregression, and echolalia.

Sensory integration dysfunction is a complex cerebral disorder in which children misinterpret everyday sensory information, including tactile, auditory, visual, olfactory, gustatory, and motor, which in turn leads to a violation of the regulation of behavior, emotions, coordination development, speech and as a consequence affects training and social adaptation.

The following scientists were engaged in the study of the scientific and theoretical approach to sensory integration: Jean (2017) and Kisling (2015).

According to modern scientist Sadovskaya (2017), the most significant risk factors for the development of primary sensory integration disorders are a genetic burden - from 14 to 48% of cases; environmental factors – in 65.4% of cases; pre– and perinatal factors - pathology of pregnancy – in 40.3% of cases.

Mulligan (2019) determines that the prevalence of disorders in the child population varies from 5 to 30% and reaches an even higher frequency in disorders of neuropsychic development. The sensory integration dysfunctions in autism are detected in 82% of all cases, in ADHD – in 66%, in cerebral palsy – in 75%, and correlates with the severity of the disease. The incidence of primary sensory dysfunctions among preschool children is up to 19.7%.

According to the results of numerous studies, sensory integration disorders underlie many problems of speech development, movements, learning, and behavior since sensory integration contributes to satisfying the child's need for self-awareness, as well as the surrounding object world, provides the development of motor, speech, communicative, cognitive, sensory skills and has a beneficial effect on the development of the child as a whole. That is why it is necessary to carry out corrective work to develop sensory systems in children with ASD.

The relevance of the study lies in the fact that this topic has not yet been studied, since the first link of this therapy – testing - is not regulated and not fixed anywhere, there is no monitoring scheme for the child for the correct formulation of a sensory diet, there are no tools for tracking dynamics in the use of therapy, there are no certified therapists.

The main part

The sensory integration method was developed by the American occupational therapist Jean (1979) who worked in California with children who have neurological disorders. The sensory integration technique was introduced in working with children with learning difficulties prone to hyperactivity. In Kazakhstan, this trend has only just begun to spread, often mixed with traditional sensory education.

Sensory integration is an unconscious process in the brain (we do not think about it, just like we do not think about breathing). Sensory integration organizes the information we receive through our senses, giving meaning to sensations, filtering information and choosing what to focus on, and allowing us to take meaningful actions and react to the situation in which we are and forms the basis for theoretical learning and social behavior.

Dubinyuk (2020) defines *sensory integration* as organizing sensory signals through which the brain provides effective bodily reactions and perception, emotions, and thoughts.

Countless amounts of sensory information reach our brain every millisecond–not just our eyes and ears, but our entire body. We also have a special sense that registers the action of gravity and the movement of our body about the earth.

Kosinski K. (2017) notes that sensory integration is the ordering of sensations, which will use in one way or another. Sensations give us information about the physical state of our body and the environment. They flow into the brain like streams flowing into a lake.

In sensory integration, it is important to monitor the child's development, look for a method that helps to overcome problems and difficulties, and flexibly change techniques and methods if they are not suitable for a particular child.

Understanding the characteristics and needs of each child can help build effective correctional and developmental work, socialize, communicate with peers and adults, and develop in all directions. In sensory integration therapy, it is important to consciously stimulate individual sensory systems so that others have as little work as possible.

According to Ellen et al. (2016) sensory integration as therapy is holistic: it affects the whole body, sense organs, and brain. When muscles work in harmony, forming adaptive movement of

the whole body with the corresponding joints, they send well-organized sensations to the brain. The movement of the whole body also generates many vestibular impulses that help to unite other sensory systems.

The essence of sensory integration is to solve problems related to the interpretation of various signals of the nervous system.

The main idea underlying the sensory integration method is that for proper and comfortable functioning of the brain, it must receive a response from various receptors (auditory, vestibular, proprioceptive, tactile) at a certain level.

No part of the central nervous system works by itself: information is transferred from one part to another. Touch helps to see, and vision helps to maintain balance, and balance, feel the body's position in space, and move; movement helps to learn. The brain needs constant stimulation. It excites the brain and creates functional activity in it. Thus, breathing, eating, walking, talking, and reading is possible. Sufficient stimulation leads to an increase in the number of connections between brain cells. From birth, infants develop only under constant stimulation by sensations from their bodies and the environment.

Hence, sensory integration is a process of ordering sensations that will use in the future in one way or another. Sensations give us both internal information about the physical state of our body and external – sensations about the state of the external environment. The sensations of various receptors constantly enter our brains like streams flowing into a lake. Every millisecond, our brain processes countless amounts of sensory information from our senses – sight, hearing, smell, taste buds, touch, and sensations throughout the body – vestibular and proprioceptive.

The brain must organize these sensations, as a person needs to move, learn and behave properly. The brain determines the area of the corresponding sensations and classifies and places them in a certain order. When sensations are organized and integrated, the brain can use them to shape perception, behavior, and learning. If the flow of sensations is chaotic rather than complex, this is reflected in several deviations, mainly in behavior and learning ability.

According to Jean Ayres, sensory integration (1999):

– an unconscious process that occurs in the brain (a person does not think about how the process of sensory integration is carried out, as he does not think, for example, about the process of breathing);

– organizes sensations from the senses (sight, hearing, taste, touch, smell, the effect of gravity, and the position of the body in space);

– gives meaning to a person's feelings by filtering information and choosing what they want to focus on (for example, listening to the teacher and not paying attention to street noise).

Balashev et al. (2010) notes that sensations are flows of electrical impulses. The physiological mechanism of sensations is the activity of special nerve devices called analyzers. Each analyzer consists of three parts:

– the peripheral part (the receptor is the perceiving part of the analyzer), and its main task is the conversion of external energy into a nerve impulse;

– the central part of the analyzer (afferent or sensitive nerves), which conduct excitation to the nerve centers;

The cortical parts of the analyzer are where the processing of nerve impulses from the peripheral parts takes place.

According to Maklakov (2015), chemical reactions occurring in our nervous system are involved in forming impulses; therefore, for impulses to matter and play a significant role in the system, they must be integrated since they are an integration that allows us to perceive sensations. A person perceives his body, other people, and surrounding objects phenomena because the brain combines impulses into meaningful forms and relationships; it is necessary to know about the structure and functioning of the nervous system. The nervous system consists of

two large hemispheres of the brain, the cortex, the brain stem, the spinal cord, the cerebellum, and many nerves in all parts of our body. Each of the above–mentioned brain structures contains a huge number of nerve cells - neurons. Each neuron has fibers that conduct electrical impulses. The neurons that transmit impulses from the body to the brain or inside the brain are sensory neurons, and neurons that transmit impulses from the brain to muscles and internal organs are called motor neurons. The main function of neurons is to inform us about the state of our body and the world around us and organize and direct our actions and thoughts. Sensory organs located in all body parts – receptors that pick up sensory signals. For example, the eyes' receptors detect light waves, the nose's receptors detect odors, and the receptors located in the muscles are sensitive to muscle contraction and relaxation. Each receptor converts energy into a stream of electrical impulses that pass through sensory fibers to the spinal cord and brain. The electrical energy flow sent to the brain is called a sensory signal. It noted that over 80% of the nervous system forms or organizes sensory input.

The brain processes various sensory information. Processing sensory information is extremely difficult because different types of sensory signals interact with each other in the brain. Complex sensory processing creates a message in the brain, and motor neurons transmit it to the body. Each muscle has many motor neurons, and electrical impulses cause the muscles to contract. The coordination and effectiveness of muscle contractions depend on the degree of organization of the brain. The spinal cord has many nerve pathways. Some send information to the brain; others transmit motor messages from the brain to the nerves, and signals go from nerves to muscles and organs. Some streams of signals rushing from the brain to the spinal cord control the body's position and movements, while others regulate the functions of internal organs. To a certain extent, integration also occurs in the spinal cord, but, for the most part, in the brain, which is better suited to sensory integration since its nerves have many interconnections. Sensory integration disorders occur in the brain, not in the spinal cord.

The brain stem is a small cylindrical form that continues the spinal cord. The sensory pathways of the spinal cord go to the brain stem, but in addition to these pathways, it contains many extremely important and complex nuclei. In many of them, there are two or more types of sensations. The brain stem includes the medulla oblongata, in which a cluster of neurons and nuclei form a reticular formation (reticular means reticular). In addition to participating in processing sensory information, the reticular formation has an activating effect on the cerebral cortex, thus controlling the activity of the spinal cord. The fibers of the reticular formation interact with all sensory systems, motor neurons, and most other areas of the brain.

The reticular formation of the brain stem contains autonomous and vegetative nuclei and processes information that comes from the heart, blood vessels, and other organs, as well as regulates the respiratory system, heartbeat, and digestion. Other structures of the reticular formation include the so-called centers of excitation of the nervous system, they awaken us, calm or delight, in addition, they play an important role in regulating the activity of the hemispheres of the brain. The brainstem includes the vestibular nuclei and the cerebellum.

The vestibular nuclei are an organ that fixes the change in the body's position in space and are located in the inner ear. The excitation of the vestibular nuclei occurs under an adequate stimulus acting on the vestibular apparatus. Vestibular nuclei also process many signals associated with other systems, primarily impulses emanating from joints and muscles.

The cerebellum is located in the back of the brain and is responsible for the coordination of so-called voluntary movements carried out by the connections of the cerebellum with receptors embedded in skeletal muscles, joints, and tendons. Together with the vestibular apparatus of the inner ear, which signals the position of the head and body in space for the central nervous system, it also regulates body balance when walking and active movements. The cerebellum regulates the coordination of skeletal muscle movements through special systems of conductive fibers that go

from the cerebellum to the anterior horns of the spinal cord, where the peripheral motor nerves of skeletal muscles arise.

Kovaleva (2016) notes that the cerebral hemispheres are multilevel. Therefore, they distinguish the lobes (parietal, temporal, occipital, frontal), the cerebral cortex, and the subcortex. They are separated by a longitudinal groove, in the depth of which a vault and a corpus callosum are located. The brain's hemispheres perform many different functions and complex work in the organization of sensory signals, including the type of processing that gives us accurate and detailed values of sensations. In the hemispheres, there is an area for planning and performing actions related to the body. Inside the hemispheres is the limbic system, several nervous structures involved in regulating emotionally mediated behavior. These "emotional centers" receive sensory signals that help control emotional reactions.

The cortex is the outer layer covering the brain's hemispheres. Different areas of the cerebral cortex have narrow specializations, which are responsible for visual, acoustic, and tactile perception, speech activity, and regulation of purposeful movements. Consequently, the cerebral cortex plays a very important role in realizing higher (mental) activity. The cerebral cortex plays an important role in speech and in regulating and performing precise, complex hand movements, such as when using a knife, fork, or pencil.

Many cortical areas can process information coming from only one sensory system but can also receive signals from other areas. For example, the visual zone partially processes sound, tactile and motor sensations. The same neuron of the cerebral cortex often reacts to two or more signals.

Thus, the cerebral cortex supports the integration of all types of sensations and forms associations between their different types.

The *sensory integration* is necessary for sensorimotor mastering skills such as movement, speech, and play and creates the basis for the most complex integration necessary for mastering reading, writing, and correct behavior.

There is no ideal sensory integration or its complete absence; for some, it is very good, and vice versa; for others, it is average and weak. A failure in sensory integration is very difficult to isolate. The specialist observes how the child plays, how he/she acts in a particular situation, and how he/she performs standard tests and makes a conclusion about how his/her brain works. Violation of sensory integration manifests in several symptoms, some of which manifest themselves in infancy.

The infants with impaired sensory integration began to crawl, roll, sit, stand, and walk later than their peers. These children seem clumsy, stumble when running, bump into objects, and have impaired coordination of movements, so they cannot master skills such as tying shoelaces or cycling. Children with sensory integration disorders have problems mastering game skills at preschool age. The child cannot integrate information from the eyes, ears, hands, and body and, therefore, cannot adapt to what he hears, sees, and feels. He misses details or does not understand the actions of other children. Toys that require manipulation skills can become a problem for him. He breaks objects much more often than his peers and is injured more often. It is difficult for a child to paint, put together mosaics, and puzzles, carefully cut them with scissors, and precisely align the edges of the paper. For such children, the tasks adults set for them seem difficult and incomprehensible. In turn, it seems to adults that the child is not interested but is not interested in him because his feelings and answers to them do not give him any information and do not bring satisfaction.

Some children lack the organization of tactile sensations, so they do not communicate, keep apart, and do not allow themselves to be touched. The reason for hyperactivity is the dysfunction of sensory integration in children. Some react negatively to light and noise. Children with sensory integration disorders often experience stress at school because they have to work

harder than their classmates to complete a task. It is difficult for children to make friends with peers. At school, a child has to perform many tasks that cause difficulties, move from one task to another, and memorize complex instructions. Brain disorganization does not allow him to focus his attention, so he cannot understand what he is taught. Children often show anger and aggression as manifestations of a spontaneous reaction to feeling unbearable to the child.

Kranovits (2012) notes that sensory integration proceeds unconsciously and is not subject to control. The child cannot explain his problems or understand what is happening. Adults often aggravate the situation by offering the child backbreaking tasks. Without sensitive support from parents and teachers, the child develops low self-esteem, "I am bad," and "I am stupid."

Thus, summing up, it should be noted that the period from infancy to school age is an important stage in the sensorimotor development of a child, during which there is an accumulation and integration of knowledge about their own body, about the world around them, and its physical laws. Also, children acquire sensorimotor maturity, which subsequently serves as the basis of intellectual and social development.

The conducted studies allowed Chulkova (2016), to identify two main causes of sensory integration dysfunction:

a) due to an overabundance of sensory information, there is an increased sensitivity to sensory stimuli, which manifests itself in intolerance to bright colors, various noises, rejection of tactile and visual contacts, fear of odors, and caution in movements.

b) the ongoing shortage of sensory information and the lack of positive contact with the outside world lead to decreased sensitivity to various sensory stimuli. The child completely focused on individual stimulating impressions associated with various actions: He can look at his body, change his position in space, and feel muscle ligaments or joints. Outwardly, this manifests itself in performing monotonous actions with objects, waving his arms, and standing in strange poses; selective tension of individual muscles and joints may observe.

Chulkova (2016) noted that there are three types of "poor-quality processing of ordinary sensory signals, which are quite common in children with an autistic spectrum of development:

1. A sensory signal, the "registration" of which the brain disrupts, so the child does not pay attention to something and reacts too violently to another.

2. Pronounced disturbances in the modulation of sensory signals, especially vestibular and tactile, is why gravitational uncertainty and hypersensitivity developed.

3. Disturbances in the activity of brain structures responsible for prompting actions: Interest in work, usually considered constructive and very useful, is suppressed.

Thus, the dysfunction of sensory integration manifests itself through the limitations of the behavioral spectrum: hyperfunction — in the form of sensory defenses, hypofunction — in the form of sensory auto-stimulation:

1. Tactile system – with hyposensitivity, they hug their loved ones very much. With hypersensitivity, touching others can cause pain or discomfort, harming interpersonal relationships.

2. Vestibular system – with hypersensitivity, there is an extreme need for rocking, rotating, and running in different directions, with hyposensitivity – difficulties in activities related to movement.

3. Proprioceptive sensory system – with hypersensitivity, a child has a pathological desire for excessive intimacy with other people and a lack of perception of the personal space of others. Hyposensitivity – violations of fine motor skills lead to difficulties when buttoning buttons and actions with small objects.

4. Auditory system – with hyposensitivity, sounds are perceived only by one ear, while hearing is reduced or absent in the other, and with hypersensitivity, the perception of noise volume is exaggerated.

5. The taste system – with hyposensitivity and excessive love for spicy food. It can use inedible things as food: fabrics, toothpaste, ordinary earth, and any plants. With hypersensitivity, some taste sensations and products are perceived as too intense and unbearable; they also prefer very soft (mashed potatoes, porridge) or excellent food.

6. Olfactory system – with hyposensitivity, there is no sensitivity to odors, even the most unpleasant. Sometimes there is a need to lick objects. With hypersensitivity, excessive perception of various smells, accompanied by an intense reaction, also reacts negatively to odors that do not bother most people.

7. Visual system – with hyposensitivity, the perception of objects in a darker color scheme, problems in recognizing lines and outlines of things, and difficulties with throwing and catching objects, a manifestation of clumsiness. With hypersensitivity, there may be a distortion of the visual sensory perception of surrounding objects.

Thus, these features lead to specific forms of behavior, which indicate the presence of sensory dysfunction. Some of them have a protective function; others help the child to calm down in a stressful situation, and others are due to the need to compensate for violations in other sensory spheres. At the same time, the same behavioral phenomena can cause by various reasons. The described sensory dysfunctions can seriously complicate even everyday life at home, not to mention visiting schools, preschools, and other places outside the home. They can hinder learning and interaction with other people.

Summarizing the above, we can conclude that the behavior characteristic of children with autism is often a direct reaction to their sensory experience. Sensory integration dysfunction explains the "strange" behavior in children with ASD: stereotypes, rituals, self-stimulation, autoregression, and echolalia. With the help of such "protection," the child tries to reduce painful and traumatic sensations, feel control over the situation, and find safety.

Thus, assistance to children with ASD must necessarily include activities aimed at developing sensory systems, in which special methods and programs are used to improve the functioning of sensory systems in children.

References:

1 Example

1. Jean, A. (2017). *Rebenok i sensornaya integraciya: Ponimanie skrytyh problem razvitiya* [*The child and sensory integration: Understanding the hidden problems of development*]. M.: Terevinf [in Russian].

2. Kisling, U. (2017). *Sensornaia integratsiia v dialoge* [*Sensory integration in dialogue*]. M.: Terevinf [in Russian].

3. Sadovskaya, YU., E. (2017). *Narushenie sensornoj obrabotki i dispraksii u detej doshkol'-nogo vozrasta [Violation of sensory processing and dyspraxia in children of preschool age*]. M.: RGMU [in Russian].

4. Mulligan, S. (2019). Patterns of sensory integration dysfunction: A confirmatory factor analysis. *American Journal of Occupational Therapy*, 52, 819 – 828.

5. Jean, A. (1979). Sensory Integration and the Child. *Western Psychological Services.* Los Angeles, California, U.S.A.

6. Dubinyuk, E., V. (2020). Psihofiziologicheskie aspekty sensornoj integracii u detej [Psychophysiological aspects of sensory integration in children]. *Molodoj uchenyj — Young scientist*], 21 (311), 734 – 737 [in Russian].

7. Kosinski, K. (2017). *Ergoterapiya dlya detej s autizmom: Effektivnyj podhod dlya razvi-tiya navykov samostoyatel'nosti u detej s autizmom i RAS* [*Occupational therapy for children with autism: An effective approach for the development of independence skills in children with autism and race*]. Ekaterinburg: Rama Pablishing [in Russian].

8. Ellen, YA., Paula, Akvilla, & SHirli, S. (2016). *Stroim mostiki s pomoshch'yu sensornoj inte-gracii* [*Building bridges with sensory integration*]. Belaya Cerkov': PAO «Belocerkovskaya knizhnaya fabrika» [in Russian].

9. Ayres, A., J. (1999). Sensory integration and learning disorders. *Journal of Learning Disabilities*, 5, 338 – 343.

10. Balashev, E.Iu. & Koviazina, M.S. (2010). *Neiropsikhologicheskaia diagnostika. Klassicheskie sti-mulnye materialy [Neuropsychological diagnostics. Classic incentive materials]*. M.: Genezis [in Russian].

11. Maklakov, A. (2018). *Obshchaya psihologiya* [*General psychology*]. – M.: Terevinf [in Russian].

12. Kovaleva, A., V. (2016). *Nejrofiziologiya, fiziologiya vysshej nervnoj deyatel'nosti i sensornyh system* [*Neurophysiology, physiology of higher nervous activity and sensory systems*]. – M.: YUrajt [in Russian].

13. Kranovits, K., S. (2012) *Razbalansirovannyj reben*ok [*Unbalanced child*]. – Sankt - Peterburg: Redaktor [in Russian].

14. Chulkova, R., N. (2016). Disfunktsiia sensornoi integratsii u detei s rasstroistvami autisticheskogo spektra [Sensory integration dysfunction in children with autism spectrum disorders]. *Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk — Actual problems of humanities and natural sciences*, 2 – 4, 164 — 166. Retrieved from: http://elibrary.ru/item.asp?id=25612620. [in Russian].

2 Example

1. Jean, A. (2017). *The child and sensory integration: Understanding the hidden problems of development.* Moscow: Terevinf.

2. Kisling U. (2017). *Sensory integration in dialogue*. Moscow: Terevinf.

3. Sadovskaya (2017). *Violation of sensory processing and dyspraxia in children of preschool age*. – M.: RSMU, 2017. – 148 p.

4. Mulligan, S. (2019). Patterns of sensory integration dysfunction: A confirmatory factor analysis. *American Journal of Occupational Therapy*, 52, 819 – 828.

5. Jean, A. (1979). Sensory Integration and the Child. *Western Psychological Services.* Los Angeles, California, U.S.A.

6. Dubinyuk E. V. (2020). Psychophysiological aspects of sensory integration in children. *Young scientist,* 21 (311), 34-737.

7. Kosinski K. (2017). *Occupational therapy for children with autism: An effective approach for the development of independence skills in children with autism and race*. Yekaterinburg: Rama Publishing.

8. Ellen, Ya., Paula, Aquilla & Shirley, S. (2016). *Building bridges with sensory integration*. Belaya Tserkva: PJSC "Belotserkovskaya Book Factory".

9. Ayres, A., J. (1999). Sensory integration and learning disorders. *Journal of Learning Disabilities*, 5, 338 – 343.

10. Balashev, E.Iu. & Koviazina, M.S. (2010). *Neuropsychological diagnostics. Classic incentive materials*. Moscow: Genezis.

11. Maklakov A. (2018). *General psychology*. Moscow: Terevinf.

12. Kovaleva A.V. (2016). *Neurophysiology, physiology of higher nervous activity and sensory systems*. Moscow: Yurayt.

13. Kranovits K.S. (2012). *Unbalanced child*. St. Petersburg: Editor.

14. Chulkova R.N. (2016). Sensory integration dysfunction in children with autism disorders. *Actual problems of humanities and natural sciences*, 4, 164 – 166.

SPECIFICS OF TEACHING LISTENING IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM

Anastassiya Viktorovna Drobotova
master student, group 1703-82
Kaliya Kuralbayevna Kiyassova
candidate of pedagogical sciences, associate professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Дроботова Анастасия Викторовна – магистрант группы 1703-82
Киясова Калия Куралбаевна – к.п.н., доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Abstract

The purpose of this article is to determine the place of teaching listening in foreign language lessons. The authors substantiate the relevance of teaching listening comprehension, which, in turn, is one of the fundamental skills in the process of mastering students' language competence. This paper presents the main aspects that contribute to effective listening in the classroom in a foreign language.

Keywords: *teaching listening, listening comprehension, listening skills, input.*

Listening is considered by most foreign language students to be one of the challenging parts of language learning. Research shows that learners need as much practice in a foreign language, as it is possible, to improve their listening comprehension and become more confident in intercultural communication. In order to identify the role of teaching listening in the foreign language classroom, it is necessary to understand the essence of the concept of “listening”.

Firstly, we need to distinguish between *“hearing”* and *“listening”*, since these two terms bear different connotations. *“Hearing”* stands for the process of physical receiving of sounds, words and sentences produced by a speaker without understanding their meaning. As for *“listening”,* it is a much more complicated process. There is a big variety of different definitions of “listening”, but the most general is the following: “Listening is a process of receiving information in oral form, the input; it is an ability of an individual to recognize and interpret the words of a speaker, it requires proper attention and focus”. Effective listening stands for receiving information in a foreign language, its understanding, and the correct interpretation of the main idea.

Listening comprehension is a teachable skill that can be and should be acquired through constant practice of listening. For instance, listening to authentic materials can provide sufficient input for learners. Although, listening comprehension of foreign language students can be significantly improved only by listening to thoroughly selected materials and with help of correct guidance from an experienced teacher. Therefore, each teacher can achieve this goal and help his students to understand the context of any complexity.

The process of developing listening skills in students includes several significant aspects that should not be neglected. It encompasses the search and choice of appropriate tasks and resources, including multimedia equipment, stages of performing the chosen tasks and leading the students from the beginning till the end of a particular task.

There are three general principles of listening in the learning process:

Firstly, the ability to listen is one of the communication skills. In this principle, teachers develop the ability to use the information received by students in a foreign language (when it is necessary).

Secondly, teaching listening comprehension with help of authentic materials. This principle stands for the following, texts should be created by native speakers to surround each student with natural communication while maintaining all the features of the foreign language.

Thirdly, students should learn how to receive information comprehensively. Listening is rarely used for the purpose of only listening to a topic. Usually, students listen and speak, listen and write, or listen and read, so that, at least two skills should be combined during performing any task. All the above mentioned proves the idea that listening is closely related to other communication skills, such as reading, speaking and writing. In addition to these, there is a few types of listening, for example: active, extensive and intensive listening.

Further, the cycle of a task-based listening activity will be considered. The whole cycle of listening can be subdivided into the following 3 main steps, according to the stage of the task:

1) pre-listening activity;
2) during-listening activity;
3) post-listening activity.

This consequence of activities maximizes the effectiveness of the lesson. It is possible due to the logical order of the steps that the teacher should take to achieve the goal of the lesson, in other words, to improve listening skills effectively.

The first phase, *"pre-listening"*, is based on explaining the purpose of the task and helps students to focus easily. Pre-listening part of the activity helps to connect new material to the previously learned information and general background of students and prepares them to face the new topic.

The next phase is called *"during-listening",* where students are required to be especially attentive to the details, listen to the topic properly and take notes at the same time. Writing down the key points of the topic helps students to extract the most important pieces of information and cues to complete the task successfully. This process can be enhanced with help of giving them worksheets with ready-made tables, charts, diagrams etc. to simplify the act of taking notes and to save time. This activity can be performed individually, as well as, in pairs or small groups, according to the number of students in class and their level of knowledge.

And finally, the *"post-listening"* phase concludes the whole cycle of the listening activity. "Post-listening" activity stands for the synthesis of previously received information, making a conclusion, and finally completing the task. It can be performed orally, as well as, in written form (optional). Traditionally, students are asked specific questions on the topic to check their understanding and receive feedback on the performed task.

As for the choice of resources, activities, and tasks, listening skills are taught better based on not over complicated exercises. Instead, teachers should choose interesting and engaging activities which should be mainly focused on a particular result.

Nowadays, the idea of completing listening tasks only to get a particular result is arguable. On the one hand, a task-based activity gives students a clear understanding of their goal and the final result that should be achieved when the task is completed. On the other hand, such an approach makes students less focused on the content of the task itself, consequently, they might not pay enough attention to specific pieces of information that should be acquired.

The role that listening plays in teaching and learning a foreign language is often underestimated by many teachers. In perspective, it may lead to a number of negative circumstances. The motivation of students to take part in a conversation usually depends on their

level of comprehension of foreign speech. In other words, the better they understand the input, the stronger grows their motivation to become active participants in communication.

Today there is a big variety of methods of developing listening skills in teaching foreign languages. According to previously carried research, listening skills can be developed faster than the rest of language skills. Therefore, teachers should take into account all the above-mentioned facts and try to combine different approaches to optimize and improve the process of teaching listening.

The significance of the teacher's role in teaching listening skills cannot be denied. A teacher has a serious influence on his students, and he performs a number of different roles during the lesson, so, the teacher can serve as a:

1) resource of information (helping students with an explanation of unfamiliar words and concepts, helping while solving problems);
2) organizer (giving proper instructions and providing guidance);
3) evaluator (assessing students' achievements and giving immediate feedback as soon as they perform the task);
4) tutor (facilitating the developing of new ideas, coaching students, giving recommendations and answering questions);
5) participant (taking part in the activities and discussions to make students feel more comfortable) etc.

In conclusion, we would like to highlight the role of teaching listening in foreign language classrooms. We believe that the process of teaching listening skills should be considered as the basis for developing of the rest skills, such as reading, writing and speaking. Since the significance of improving listening comprehension is being underestimated, further research in this field of teaching methodology is being carried out.

Economic Sciences

Интеграция процессов управления знаниями в проектную деятельность

Сейфулина Екатерина Андреевна
магистрант 2 курса, 7М04102 - «Управление проектами», Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация

В данной статье рассмотрены концепции управления знаниями и проанализировано влияние управления знаниями на успех проекта. Целью исследования является выявление основных процессов управления знаниями и возможности их применения на разных стадиях проекта. В результате исследования была разработана концептуальная модель интеграции управления знаниями в проектную деятельность.

Ключевые слова: управление проектами, процессы управления знаниями, эффективность проекта, модель, концепции.

Введение

В современном мире большинство организаций все больше ориентируют свою деятельность на проекты, при этом некоторые из них на 100 % существуют за счет проектов. Однако, как бы ни были привлекательны проекты с точки зрения уникальности результата, их сложный и непредсказуемый характер создает проблемы для руководителей проектов и проектных организаций [1].

Знания являются одним из ключевых ресурсов, которые позволяют проектам и организациям решать такие проблемы. На это есть ряд причин, изученных и выявленных практиками и учеными. Например, управление знаниями обеспечивает сохранение и эффективное использование организационных знаний, что особенно важно в организациях, чья деятельность основана на проектах, где высок уровень текучести кадров и одни и те же ошибки могут повторяться неоднократно, если знания не фиксируются и не передаются. [2]. Помимо этого, управление знаниями обеспечивает доступ к соответствующей информации, которая может улучшить процесс принятия решений. Это является значимым фактором, так как в проектной среде скорость и обоснованность принятия решений является залогом успеха проекта [3].

Управление знаниями также способствует более эффективной коммуникации и сотрудничеству между членами проектной группы, что гарантирует достижение взаимопонимания, поскольку все участники проекта имеют доступ к информации, необходимой им для эффективного выполнения своей работы. Собирая и анализируя знания, организация может извлечь уроки из прошлого опыта и применить эти знания в будущих проектах. Это в свою очередь помогает избежать ошибок и минимизировать риски в будущих проектах. [4]

В целом, управление знаниями имеет важное значение в управлении проектами, поскольку оно гарантирует, что нужная информация будет доступна нужным людям в нужное время, что может привести к улучшению результатов проекта, более эффективному принятию решений и постоянному совершенствованию.

В данной статье будет рассмотрено, как интегрировать методы управления знаниями в процессы управления проектом, чтобы вместе они работали наиболее эффективно.

Обзор литературы

Управление знаниями

Несмотря на широкий спектр исследований в области управления знаниями, универсального определения этого термина, не существует, равно как и нет единого мнения о том, что он представляет собой. Однако, различные определения знания можно обобщить и классифицировать на классическое определение знания как обоснованного истинного убеждения и современные определения знания как сочетание опыта, ценностей и информации [5].

Современные определения больше касаются управления (менеджмента), поскольку они сосредоточены на использовании знаний в качестве практического инструмента для формирования опыта, обмена идеями и решения практических задач. Таким образом, управление знаниями подразумевает понимание способов использования знаний для эффективного решения практических задач, связанных с деятельностью, основанной на знаниях.

В литературе доминирующим аспектом управления знаниями признается преобразование знаний через измерения между неявными и явными знаниями. Явное знание обычно является формальным и систематическим, и им легко поделиться. Неявное знание, в свою очередь, носит личный характер и его трудно формализовать, а также может быть трудно зафиксировать или передать другим [6].

Преобразование знаний состоит из четырех измерений, известных как SECI: социализация (преобразование неявного знания в неявное знание), экстернализация (неявное в явное), комбинация (явное в явное) и интернализация (явное в неявное). На основе данной модели были разработаны различные практики и процессы по взаимодействию со знаниями. Однако, наиболее популярными и важными считаются следующие:

1) Выявление знаний – процесс, включающий в себя определение, какие организационные знания необходимо передать.

2) Сбор знаний – процесс, состоящий из накопления существующих знаний, которые необходимо передать, часто от экспертов или опытных сотрудников. Собранные знания могут быть зафиксированы и формализованы в форме документов, видео или других носителей и могут храниться в системе управления знаниями для будущего использования.

3) Обмен знаниями – процесс, включающий распространение знаний внутри организации, что позволяет сотрудникам получать к ним доступ и использовать их для решения задач, улучшения процессов или принятия обоснованных решений. Обмен знаниями можно осуществить с помощью различных средств, таких как обучение (тренинги), наставничество или социальные сети (нетворкинг).

4) Применение знаний заключается в использовании знаний для решения проблем, принятия решений или разработки инноваций. Для этого может потребоваться адаптация или модификация существующих знаний для соответствия конкретной ситуации или задаче.

5) Оценка знаний – процесс, включающий анализ знаний для определения их полезности, актуальности и ценности. Такой процесс может включать измерение влияния знаний на эффективность организационных процессов, отслеживание получения и использования знаний или сбор отзывов от пользователей для улучшения процессов управления знаниями. [7]

Влияние управления знаниями на проектную деятельность

Сложный и непредсказуемый характер проектов создает серьезные сложности для руководителей проектов и проектных организаций. Знания являются одним из ключевых ресурсов, которые позволяют проектам и организациям справляться с такими сложностями, поскольку знания способствуют своевременному принятию верных бизнес-решений [8]. По мнению Даффилда и Уитти, компания не может управлять рисками проекта, не управляя своими знаниями. [9] Таким образом, проекты терпят неудачу из-за отсутствия извлеченных уроков или отсутствия обмена знаниями.

Неявное знание, как индивидуальный опыт, является основным источником компетентности в управлении проектами. Выявление критических знаний и возможности повторного использования остается проблемой для многих проектных организаций [10]. Также, эксперты отмечают, что управление знаниями на основе извлеченных уроков и управление затратами для контроля бюджета с использованием информационных систем необходимы для управления проектами. [11]

Положительное влияние управления знаниями на эффективность проектов подтверждается проведенными и опубликованными исследованиями. Влияние обучения на эффективность проектов также было представлено в исследованиях управления качеством и оперативного управления, основанных на таких инструментах, как «Шесть сигм». Исследование Оливье Серра «Управление знаниями в проектных средах» подчеркивает важность управления знаниями из проектов для создания добавленной стоимости для клиентов и для создания связи между управлением и обменом знаниями [12]

Однако, несмотря на важность управления знаниями в проектах, в справочниках этой теме уделяется мало внимания. Только 6-е издание Свода знаний по управлению проектами PMBOK включало процесс, связанный с управлением знаниями. С практической точки зрения компании осознали важность управления знаниями в проектах для сохранения конкурентоспособности. Однако многие системы управления знаниями не увенчались успехом.

Интеграция УЗ и УП

Интеграция методов управления знаниями в процессы управления проектами может быть сложной задачей, однако, специалисты предлагают некоторые шаги, которые могут помочь.

В исследовании PMI (Project Management Institute), направленном на рассмотрение трансфера знаний в проектах, аргументируется важность разработки стратегии управления знаниями, которая согласуется с целями проекта и общими целями организации в области управления знаниями. В стратегии должны быть описаны процессы, инструменты и методы, которые будут использоваться для сбора, обмена и использования знаний на протяжении всего проекта. [13]

Джулия Мюллер-Зегер в своей работе «Обмен знаниями между проектными командами и его культурный фон» указала, что определение сторонников внедрения системы управления знаниями может играть ключевую роль. Необходимо определить членов команды проекта, которые хорошо знают практику управления знаниями или имеют достаточный опыт в этой сфере, а также смогут выступать в качестве сторонников внедрения данной системы. Такие члены команды могут способствовать применению инструментов и методов управления знаниями на протяжении всего проекта и обеспечивать их эффективное использование членами команды. [14]

Также в своей работе Либовиц и Мегболугбе называют эффективной практику поощрения обмена знаниями. Поощрения членов команды делиться своими знаниями и опытом друг с другом, согласно авторам, можно добиться с помощью регулярных сессий по обмену знаниями, неформальных бесед и использования инструментов для совместной

работы, таких как программное обеспечение для управления проектами или общие диски, облачные хранилища. [15]

Помимо этого, необходимо постоянное измерение успеха. Важно измерять успех процессов управления знаниями и корректировать их по мере необходимости. Это может включать в себя отслеживание того, как часто члены команды получают доступ к хранилищам знаний, сколько извлеченных уроков задокументировано и сколько времени тратится на обмен знаниями. [16]

Другой применимой практикой считается внедрение процессов управления знаниями. Новаис, Зинга и Гомеш в статье «Интеграция обмена знаниями в управление проектами» отмечают, что после в стадии проекта важно внедрить процессы управления знаниями, такие как сбор извлеченных уроков, создание хранилищ знаний (репозиториев) и проведение сессий по обмену знаниями. Такие процессы также могут включать создание документации, проведение обучения и тренингов и использование технологий для облегчения обмена знаниями. [17]

Таким образом, можно заключить, что наиболее часто упоминаемыми инструментами управления знаниями являются извлеченные уроки (документирование и обмен знаниями, полученными из прошлого опыта в аналогичных проектах), хранилища знаний или репозитории, а также сообщества практиков (группы людей, разделяющих общие интересы или опыт в определенной области знаний, предназначенные для фасилитации обмена знаниями в проекте).

Методы

Чтобы попытаться определить, как можно интегрировать процесс управления знаниями на каждый стадии проекта, данное исследование направлено на изучение центральных тем управления знаниями в контексте проекта, изучение взаимосвязи между управлением знаниями и эффективностью проекта. Для этого был принят методологический подход, заключающийся в систематическом обзоре литературы в сфере управления знаниями и управлении проектами, а также на стыке этих дисциплин. Посредством анализа была подтверждена значимость управления знаниями в проектах, а также определены основные инструменты управления знаниями, признанные наиболее эффективными для применения в проектной деятельности. Далее, путем синтеза была разработана концептуальная модель интеграции процессов управления знаниями в проектную деятельность.

Результаты

Процессы управления проектами организованы в пять основных групп, которые могут повторяться в каждом проекте. Эти группы процессов независимы и могут использоваться в любом проекте, независимо от его характера, например, в ИТ-проектах, строительных проектах или маркетинговых кампаниях. Эти группы разбивают проект на пять этапов:

1. Этап инициации – первый этап управления проектом, на котором определяется проект и оцениваются его цели, объем и осуществимость. На этом этапе обычно назначается менеджер проекта, и разрабатывается устав проекта, чтобы формализовать существование проекта.

2. Этап планирования – касается в основном разработки плана проекта, рассмотрением объема работ, определением бюджета и выявлением рисков. Менеджеры проектов определяют требования проекта, цели, объем и результаты. Они также устанавливают сроки проекта, требования к ресурсам и бюджеты. Этап планирования помогает убедиться, что проект хорошо структурирован и что все заинтересованные стороны четко понимают его цели.

3. Этап исполнения заключается в реализации всего, что было определено на предыдущих этапах.

4. Этап мониторинга и контроля используется для контроля графика и стоимости проекта и предоставления отчета о результатах деятельности ключевым заинтересованным сторонам.

5. Этап закрытия предполагает формальное завершение проекта. Руководители проектов получают официальное одобрение результатов проекта от заинтересованных сторон, проводят окончательный отчет по проекту и проводят послепроектный обзор для выявления извлеченных уроков и областей для улучшения в будущих проектах. [18]

Пять основных процессов управления знаниями, упомянутые выше, включают в себя: выявление, сбор, обмен, применение и оценку знаний.

На этапе инициации проекта происходит выявление знаний, поскольку члены команды только знакомятся друг с другом и определяют, кто в какой области является экспертом, кто обладает необходимыми для проекта знаниями. На этапе планирования менеджеры проекта определяют требования проекта, цели, объем и результаты. Здесь применим сбор выявленных на предыдущем этапе знаний и их дальнейшая формализация в виде определенной проектной документации. Это может быть иерархическая структура работ, планирование коммуникаций, планирование бюджета и другие важные проектные документы, которые будут потом использоваться на этапах исполнения и мониторинга проекта. На этапе исполнения происходит постоянный обмен знаниями, которые распространяется и на этап мониторинга и контроля. Процесс обмена знаниями позволяет членам команды получить к этим знаниям доступ и применять их для решения текущих задач. Таким образом реализация задач проекта становится более эффективной. При применении обмена знаниями на этапе мониторинга можно выявить упущения и ошибки, допущенные на предыдущем этапе, что способствует улучшению процессов и принятию более обоснованных решений. Применение знаний также происходит на этапах реализации и мониторинга, поскольку после обмена знаниями и их получения, члены команды используют их для решения проблем и принятия решений. Также, при применении знания могут быть адаптированы тем или иным сотрудником в зависимости от характера решаемой задачи. Оценка знаний будет происходить как на этапе мониторинга, так и на этапе закрытия проекта. На этапе мониторинга можно отследить полезность и актуальность знаний по реализации текущих задач, а на этапе закрытия – касательно всего проекта в целом. Здесь эффективно будет работать такой инструмент как «извлеченные уроки», что положительно повлияет на производительность будущих проектов. Благодаря сбору отзывов от заинтересованных сторон проекта и анализу проектной документации для выявления областей, требующих улучшения, можно избежать допущенных ошибок и похожих сложностей в других проектах. Также необходимо отметить, что обмен знаниями происходит и на этапе закрытия проекта. Документируя извлеченные уроки и обмениваясь ими, проектные группы могут улучшить свои общие процессы управления проектами и обеспечить более успешные проекты в будущем. Графически концептуальную модель интеграции процессов управления знаниями в проектную деятельность можно увидеть на рисунке 1.

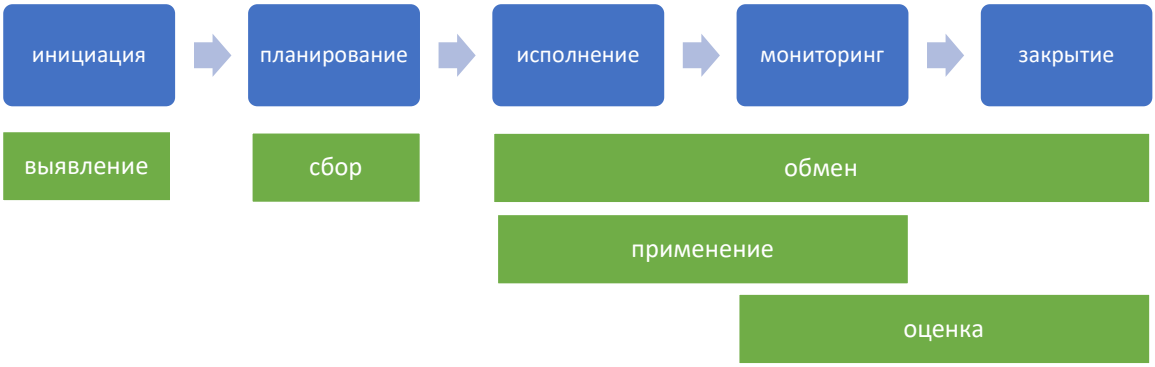

Рисунок 1 – концептуальная модель интеграции процессов УЗ в проектной деятельности

Выводы и обсуждение

Резюмируя проведенное исследование, можно сделать вывод о том, что интеграция процессов управления знаниями с этапами управления проектом может способствовать повышению эффективности проекта. Преимущества упомянутых инструментов и шагов приведены в ряде научных исследований и работах практиков. К сожалению, следует отметить, что не существует универсальной модели, которая может быть применима к проектам любого характера.

Приведенная концептуальная модель интеграции процессом управления знаниями с этапами проекта иллюстрирует возможности для дальнейшего развития системы управления проектными знаниями. Например, применение инструментов УЗ, таких как извлеченные уроки (документирование и обмен знаниями, полученными из прошлого опыта в аналогичных проектах), хранилища знаний или репозитории, а также сообщества практиков (группы людей, разделяющих общие интересы или опыт в определенной области знаний, предназначенные для фасилитации обмена знаниями в проекте) и другие.

Для того, чтобы компании внедрили или улучшили свои процессы управления знаниями в проектах, важно, чтобы они научились создавать, делиться и применять знания среди разрозненных членов организации с разным культурным опытом и совместной работы в течение ограниченного периода времени, т.е. должна быть налажена культура обмена знаниями, которая потом будет применима в проектах.

Список использованных источников

1. Landaeta, Rafael. (2017). Evaluating Benefits and Challenges of Knowledge Transfer Across Projects. Engineering Management Journal. 20. 29-38. 10.1080/10429247.2008.11431753.

2. Loufrani-Fedida, Sabrina & Missonier, Stéphanie & Saglietto, Laurence. (2014). Knowledge management in project-based organizations - An investigation into mechanisms. Journal of Modern Project Management. 1. 6-17.

3. Favoretto, Camila & Carvalho, Marly. (2021). An analysis of the relationship between knowledge management and project performance: literature review and conceptual framework. Gestão & Produção. 28. 10.1590/0104-530x4888-20.

4. Shahzadi, Anum & Li, Shuangyan & Sahibzada, Umar & Malik, Mehwish & Khalid, Roshi & Afshan, Gul. (2021). The dynamic relationship of knowledge management processes and project success: modeling the mediating role of knowledge worker satisfaction. Business Process Management Journal. ahead-of-print. 10.1108/BPMJ-08-2021-0500.

5. Suresh, B., Lee, J., Kim, H. *et al.* Regulation of pluripotency and differentiation by deubiquitinating enzymes. *Cell Death Differ* **23**, 1257–1264 (2016).

6. Nonaka, I., and Takeuchi, K. (1995). *The Knowledge Creating Company.* New York, NY: Oxford University Press.

7. Pereira, Leandro & Santos, José & Costa, Renato & Dias, Álvaro. (2021). Knowledge Management in Projects. International Journal of Knowledge Management. 17. 1-14. 10.4018/IJKM.2021010101

8. Girard, John P.; Girard, JoAnn L. (2015). "Defining knowledge management: Toward an applied compendium". Online Journal of Applied Knowledge Management. 3 (1): 14

9. Duffield, Stephen & Whitty, Jonathan. (2016). Application of the Systemic Lessons Learned Knowledge model for Organisational Learning through Projects. International Journal of Project Management. 34. 1280. 10.1016/j.ijproman.2016.07.001.

10. Farrukh Jaleel, Tugrul Daim & Abdulhakim Giadedi (2019) Exploring the impact of knowledge management (KM) best practices for project management maturity models on the project management capability of organizations, International Journal of Management Science and Engineering Management, 14:1, 47-52, DOI: 10.1080/17509653.2018.1483780

11. Lopes, C. M., Scavarda, A., Hofmeister, L. F., Thomé, A. M. T., & Vaccaro, G. L. R. (2017). An analysis of the interplay between organizational sustainability, knowledge management, and open innovation. Journal of Cleaner Production, 142, 476–488. doi:10.1016/j.jclepro.2016.10.083

12. Serrat, O. (2017). Managing Knowledge in Project Environments. In Knowledge Solutions. Springer. doi:10.1007/978-981-10-0983-9_57

13. PMI. Capturing the Value of Project Management Through Knowledge Transfer. 2015

14. Mueller-Seeger, Julia. (2012). Knowledge sharing between project teams and its cultural antecedents. Journal of Knowledge Management, 16(3), 435-447. Journal of Knowledge Management. 16. 10.1108/13673271211238751;

15. Liebowitz, Jay & Megbolugbe, Isaac. (2003). A set of frameworks to aid the project manager in conceptualizing and implementing knowledge management initiatives. International Journal of Project Management. 21. 189-198. 10.1016/S0263-7863(02)00093-5;

16. Maria Vaz Almeida, António Lucas Soares, Knowledge sharing in project-based organizations: Overcoming the informational limbo, International Journal of Information Management, Volume 34, Issue 6, 2014, Pages 770-779;

17. Novais, Zinga & Gomes, Jorge & Romão, Mário. (2023). Integration of Knowledge Sharing Into Project Management. 10.4018/978-1-7998-9220-5.ch183;

18. Nasiruzzaman, Mohammad. (2013). Project Success and Knowledge Management (KM) Practices in Malaysian Institution of Higher Learning (IHL). International Journal for Research in Vocational Education and Training. 4. 159-164

19. Руководство к своду знаний по управлению проектами. Комплект в 2-х книгах: Руководство PMBOK; AGILE. Практическое руководство (количество томов: 2) . –М.: «Олимп-Бизнес», 2019. – 974 с

The current situation and development trends of price dynamics in the agrarian sphere

Mammadova Ayshan Viladdin
University of Technology of Azerbaijan, Ganja, Azerbaijan
Yusubova Shalala Ali
University of Technology of Azerbaijan, Ganja, Azerbaijan
Karimova Iradeh Jamil
University of Technology of Azerbaijan, Ganja, Azerbaijan
Hasanova Sabina Namik
University of Technology of Azerbaijan, Ganja, Azerbaijan
Allahverdiyev Aladdin Vusal
Azerbaijan State Agrarian University

Summary: Sustainable and dynamic development means ensuring continuous and balanced growth in the economy. Ensuring inter-sectoral proportionality in the development of the economy reflects the efficient use of production potential, meeting the demand for material and technical resources of economic entities regardless of ownership, which directly depends on the achievement of sustainable development.

The sustainable and dynamic development of the agricultural sector results from the need to effectively meet the population's growing demand for food products. Achieving sustainable development also results from the multifunctionality of agriculture. As is known, the agrarian sector does not only meet the population's demand for food products. At the same time, it has an important role in supplying the industry with raw materials. The multifunctionality of agriculture is closely related to the development of rural areas, protection of the ecological environment, provision of employment for the rural population, and the growth of population incomes.

Key words: agrarian sector, country's food security, agricultural products.

The agrarian sector is also a sector that serves the country's strategic interests. Thus, achieving the sustainable development of the agricultural sector is important in terms of ensuring the country's food security. Any instability observed in the agricultural sector is directly observed in the food market. Conjunctural fluctuations and price instability in the food market ultimately affect the standard of living of the population. Therefore, the achievement of sustainable and dynamic development of the agricultural sector acts as a guarantee of social stability. Approaching the problem from this aspect, it can be concluded that the sustainable and dynamic development of the agricultural sector is actually necessary from three aspects:

Preventing the negative impact of the destructive trends of the transition period on the living standards of the country's population;

Mitigation of structural contradictions arising in the field and territorial sections of the economy and prevention of unbalanced development;

Neutralization of the destructive impact of the negative manifestations of globalization on the agricultural sector on the eve of joining the WTO;

It is possible to organize the factors affecting the sustainable and dynamic development of the agricultural sector in the following aspect:
- natural climate factors;
- economic factors;
- social factors;
- legal factors;
- organizational factors;
- external factors;

As an economic factor, the price of agricultural products has a great role in the sustainable and dynamic development of this field. Since the price is an important tool that balances economic relations between producers and consumers, the prices applied in agriculture should cover production costs, ensure wide reproduction, and create interest in improving product quality.

In order to increase the production of agrarian products and meet the demand for food products of the country's population mainly at the expense of domestic production and ensure food security, the price levels should have a stimulating effect on production.

Numerous and unique features of production in the agrarian field, as well as the influence of various, sometimes contradictory factors, complicate the valuation process. And these require looking at farms in a complex form, taking into account the characteristics of each of those factors. In general, the price mechanism, which determines the economic relations of various groups of goods created in the process of buying and selling, puts forward as the main attribute of market relations consistent improvement in accordance with the directions of socio-economic processes as an important issue.

The sustainable development of agriculture as a whole depends on the continuous, uninterrupted activity and development of its individual subjects. Therefore, when talking about the sustainable development of agriculture, first of all, it is necessary to pay attention to the production process of agricultural enterprises and the issues of obtaining prices at the micro level. Since the price mechanism is a part of the general economic mechanism, the price itself is closely related to other economic and financial indicators. Therefore, the role of price in sustainable and dynamic development of agriculture should be considered in connection with other economic and financial indicators.

Each producer of agricultural products must clarify what goals he is trying to achieve with a particular product. At this time, the manufacturer can set the following goals:

to have the ability to maintain one's production-economic activity in the future;

to maximize current profit;

to gain leadership according to market share indicators or product quality indicators;

In the market conditions, when there are many producers and strong competition, or when the needs of consumers change significantly, each producer chooses to have opportunities in the future to continue his consumption-economic activity as his main goal. Otherwise, the producer may stop his production - economic activity as a result of the influence of a number of reasons.
At the same time, each product manufacturer must be able to determine the market demand for the product he produces. After determining the demand, the product manufacturer can determine the exact price level for his manufactured product. Undoubtedly, it is one of the important issues to consider and evaluate the level of expenses at this time. In fact, these two issues, that is, determining the supply and demand for the product in the market, are almost the basis of the initial investment in the product. Therefore, significant attention should be paid to these issues, especially cost estimation. Only then can the manufacturer determine a favorable selling price level for his product.

In the process of sustainable and dynamic development of the agrarian sphere, the improvement of the quality of the products of this field should be one of the first-class issues. The

formation of the economic mechanism of product quality improvement should be connected with the laws of social and economic development according to the dialectic of the society's development, its nature and character. Although there are different ways of applying the economic mechanism at different stages of the development of the society, they should be aimed at improving the well-being of the people. Therefore, the quality improvement mechanism is an integral part of the economic mechanism and is related to the demand. The demand requires a new economic mechanism of quality improvement, which requires the improvement of the economic mechanism that creates incentives for product production and quality improvement. The government and individuals are responsible for creating incentives for product production and quality. According to its quality, the economic mechanism can include the stimulation of product and labor quality, product pricing, collective and individual incentive coordination. Therefore, all elements of the economic mechanism related to quality should be considered in interaction and dependence. In the current conditions, the competition to meet the demand of the product in the world market is determined by a number of factors. The buyer prefers product quality and price. Market economy puts product quality as the main factor of economic development. Therefore, the quality improvement mechanism is related to the further improvement of the economic mechanism related to supply and demand. In the market competition, the manufacturer must improve the quality of the product or achieve its quality maintenance in order to sell it at a high price. It aims to improve the economic relations in the village and to ensure a significant increase in the producer's interest. Raising the interest of farmers and producers should be carried out at all stages of the agrarian complex. In other words, during the production, storage, transportation and consumption stages of the product, loss should not be allowed and the quality of the product should be maintained, and interest should be increased. Such an economic mechanism should be prepared so that the produced product is delivered to the consumer with quality.

As it is known, one of the most important attributes of a market economy is its free price. It is impossible to talk about market relations and market economy where the producer and entrepreneur do not have the opportunity to freely determine the prices for their products. Considering this need, the prices of agricultural products were freed by the decree of the country's president dated January 2, 1992, and now the prices are formed in the market directly under the influence of the supply and demand mechanism. However, the free formation of prices in the agricultural sector under the influence of the supply and demand mechanism did not give a strong impetus to the development of this vital sector, on the contrary, it gave rise to negative trends in the form of price disparity or strengthened such trends that existed before. What is being said is the deepening of the disparity in the agro-industrial complex and, as a result, the decrease in the level of profitability of agricultural producers, the violation of equivalent commodity exchanges between the countryside and the city, the confrontation of agricultural producers with the monopolistic positions of processing enterprises, etc. manifested itself in the form of

Currently, in the process of stimulation of production, difficulties arising in the balance of demand and supply are caused by the influence of the price level of products imported into the country, sometimes domestic producers are forced to determine the prices of their goods at the level of market demand, regardless of whether it is in their economic interests.

When examining the role of price in the stable and dynamic development of the agro-industrial sphere, it is necessary to talk about the relative influence of the prices of the means of production involved in the production of agro-industrial sphere products, as well as the prices of the products produced in the agrarian section. It is known that the means of production involved in the production of products of the agro-industrial sphere are divided into 2 groups - main and circulation means of production. The main means of production are involved in the production process for several years, while the circulating means of production are involved for a short time.

If the prices of industrial products used in the agrarian sphere increase as compared to agricultural products, this has a negative impact on the interests of those working in agricultural production. Such a situation further limits the financial possibilities of agricultural producers and sometimes makes production ineffective. as a result of higher prices of industrial products (fuel, machinery, mineral fertilizers, etc.) used in agriculture, the production of some products costs a loss. Such a situation has arisen mainly in the field of animal husbandry. Thus, the rate of increase in the cost of cattle, sheep and poultry is higher than the rate of increase in sales prices in recent years.

In general, the expenses incurred on the main means of production in the agro-industrial sphere are manifested in the form of investment. That is, producers of agricultural products allocate a part of their funds in the form of savings and direct them to the purchase of fixed assets in order to carry out extensive reproduction activities and increase product production. In order to implement this, after fully paying the expenses of those economic subjects, there should be funds left at their disposal. Rather, the subjects of the agro-industrial sphere should operate in such a way that they can allocate a part of their income in the form of savings. It is the level of this collection that directly depends on the difference between the price and the full cost or the profitability of agricultural products. Therefore, the prices of agricultural products should be at such a level that, by providing a reasonable level of profitability, it creates conditions for the sustainable and dynamic development of this field. In this regard, the analysis of the profitability of agricultural products should be one of the research objects of the study.

At present, it is one of the important issues ahead that the prices of the products of the agricultural sector should be in line with the producer's interests by ensuring the price balance. In market economy countries, such problems are mainly solved through state aid to the agricultural sector at the expense of budget funds. Adjustment of prices at the expense of budget funds is carried out in different directions. For example, determining the level of prices in the market in advance, or guaranteeing the level of market prices; in order to ensure the price balance, it ensures that the part of the prices of industrial products exceeding the increase in the price of products produced in the agricultural sector is covered by budget funds.

In general, a number of principles are observed when implementing measures to eliminate price inconsistency, which are as follows:

- Coordinating the state regulation of the products of agricultural entities engaged in entrepreneurial activities with free pricing of their products;
- Formation of market equilibrium prices under the influence of supply-demand mechanism;
- Use of normative methods for calculating the prices of the products offered by entrepreneurs operating in the agrarian field in order to eliminate the price inconsistency;
- Ensuring the necessary level of profitability of subjects engaged in entrepreneurial activity in the agrarian sphere in terms of carrying out extensive reproduction;
- Stimulation of scientific and technical progress in the agricultural department;
- Increasing production efficiency and reducing production costs in the agricultural sector;
- Coordination of price and financial-credit relations and achieving its optimality.

By achieving the principles listed above, the price regulation measures implemented by the state should allow the solution of the following important issues in the agrarian sector:

- Stimulation of the country's self-sufficiency with basic food products and constant provision of food security;
- Achieving favorable exchange relations between the agro-industrial sphere and the areas that provide the agro-industrial sphere with means of production, as well as processing industry areas;
- Ensuring the equivalence of the relationship between the agrarian sphere and industrial spheres, the exchange of goods. Without achieving such proportionality, it is very difficult to imagine the development of the agrarian section in the future on an equal basis compared to other sections of the economy;

- Raising the income of agricultural entities engaged in entrepreneurial activity to the necessary level in terms of carrying out their extensive reproduction by eliminating price inconsistency;
- Demonstrating the importance of using ETT's achievements, increasing production efficiency, increasing labor productivity;
- Provision of favorable conditions for the access to international markets of those engaged in the production of products in the agrarian section.

The establishment of favorable conditions for the entrepreneurs involved in the production of agrarian products to be able to carry out their normal current activities and extensive reproduction by regulating the price mechanism by the state will ensure the stable and dynamic development of this field.

Reference list.

1. Ibrahimov, "Actual problems of agrarian economy". Baku 2002.
2. S. Salahov, "Problems of state regulation of the agricultural sector". Baku 2004.
3. Realization of the relative advantages of Azerbaijan's agriculture. World Bank report, 2006. 4. V. Niftullayev "Economics of agriculture". Baku 1996.
5. I. Garayev "Formation of the price". Baku 2000.

ПОНЯТИЕ КОРРУПЦИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ

Айтжанова Б.Е.

докторант 3 курса Высшей школы экономики и бизнеса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Оралбаева Ж.З.

к.э.н., и.о. профессора кафедры Финансы и учет Высшей школы экономики и бизнеса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. На сегодняшний день в литературе имеется много вопросов и дискуссий касательно влияния коррупции на экономический рост стран, в особенности негативное влияние. Данная статья представляет собой критический обзор с этих позиций путем обзора теоретической литературы о влиянии коррупции на экономику в целом. В статье рассматриваются различные измерения коррупции, чтобы показать, что коррупция вредна для экономики.

Ключевые слова: коррупция, экономика, экономический рост, коррупционный риск, государственное управление, экономическое развитие, измерение.

Проведенное исследование свидетельствует, что коррупция, вероятно, негативно скажется на долгосрочном экономическом росте, оказывая влияние на инвестиции, налогообложение, государственные расходы и развитие человеческого потенциала. Коррупция не только влияет на экономическое развитие с точки зрения экономической эффективности и экономического роста, она также влияет на справедливое распределение ресурсов среди населения, увеличивая неравенство в доходах, подрывая эффективность программ социального обеспечения и в конечном итоге приводя к снижению уровня человеческого развития. Это, в свою очередь, может подорвать долгосрочное устойчивое развитие, экономический рост и равенство.

Многие исследователи пришли к выводу, что влияние коррупции на экономический рост напрямую зависит от сферы экономики и связан с такими факторами, как правовая и институциональная база страны, качество управления и политический режим. Отмечается, что в странах не имеющих эффективные государственные институты и системы государственного управления могут быть распространены бюрократизм и институциональные недостатки. Некоторые ученые утверждают, что коррупция является препятствием для экономического роста, в то время как другие полагают, что коррупция может (при некоторых обстоятельствах) способствовать экономическому росту. Коррупция также оказывает негативное влияние на инвестиции, прямые иностранные инвестиции и экономическое развитие в целом. Измерение коррупции по-прежнему является проблемой для большинства экономистов из-за трудностей ее определения, а также из-за того, что различные формы коррупции требуют различных объективных показателей. Тем не менее, в последнее время некоторые показатели коррупции получили широкое признание исследователей.

Коррупция - это глобальная проблема, которая в разной степени проявляется в разных частях света [1]. За последние несколько десятилетий негативным социально-экономическим последствиям коррупции уделялось повышенное внимание как в развитых, так и в развивающихся странах. Крупнейшие международные организации, включая Международный валютный фонд (МВФ), Всемирный банк (ВБ) и организация Transparency International (TI) проявила большой интерес к последствиям коррупции для экономического благосостояния, особенно в развивающихся странах.

Всемирный банк определяет коррупцию как «величайшее препятствие на пути экономического и социального развития» (Всемирный банк, 1997), поскольку оно подрывает верховенство закона и ослабляет институциональные рамки, необходимые для ускорения экономического роста. В 1996 году Джеймс Д. Вулфенсон, тогдашний президент Всемирного банка, публично объявил коррупцию «раковым заболеванием» и призвал к коллективным усилиям по борьбе с ней, где бы она ни обнаруживалась. Это утверждение было повторено Джимом Ен Кимом, президентом Группы Всемирного банка, который описал издержки коррупции как «каждый доллар, который коррумпированный чиновник или коррумпированный бизнесмен кладет в свой карман, - это доллар, украденный у беременной женщины, которая нуждается в медицинской помощи; или у девочки или мальчика, которые заслуживают образования; или у сообществ, которым нужны вода, дороги и школы. Каждый доллар имеет решающее значение, если мы хотим достичь наших целей по искоренению крайней нищеты к 2030 году и повышению общего благосостояния» [2].

Джим Ен Ким в своем выступлении назвал коррупцию «врагом общества номер один» в развивающихся странах. Международный валютный фонд заявил, что «многие причины коррупции носят экономический характер, как и ее последствия…». Аналогичным образом, Transparency International отмечает, что «девять из десяти развивающихся стран срочно нуждаются в практической поддержке для борьбы с коррупцией» [3].

Хотя на это последовательно претендуют Международный валютный фонд, Всемирный банк и Transparency International, что утверждает, что коррупция негативно влияет на экономический рост, с этими утверждениями экономистам еще предстоит согласиться. Другими словами, утверждение о том, что коррупция препятствует экономическому росту, не в полной мере отражает выводы теоретических исследований и эмпирические данные, полученные на местах. Хотя здравый смысл подсказывает, что коррупция является препятствием для экономического роста, некоторые исследования показали, что коррупция не всегда вредна для экономического роста [4, с. 9]. Таким образом, существует очевидный разрыв между предполагаемым негативным воздействием коррупции на экономический рост и фактические данные о фактическом воздействии коррупции на экономический рост.

Две основные расходящиеся школы мысли - моралистическая и ревизионистская – в дебатах о взаимосвязи коррупции и экономического роста за последние десятилетия сделали интересные выводы в этой области. Ревизионисты, младшая из двух школ мысли, считают, что коррупция сама по себе, возможно, не так уж плоха для экономического роста. Ревизионисты утверждают, что следует уделять больше внимания контексту, в котором происходит коррупция, и тому, чем она заканчивается. Теоретики-ревизионисты утверждают, что коррупция может ускорить экономический рост, когда он играет роль канала, с помощью которого можно было бы избежать определенных вредных административных барьеров.

В условиях, когда коррупция используется как инструмент преодоления жестких административных барьеров, как лаконично выразился Н. Лефф, коррупция имеет тенденцию «смазывать колеса» экономического роста.

Коррупция в этом смысле способствует повышению эффективности, поскольку бюрократы могут преодолевать такие проблемы, как бюрократизм и другие жесткие административные процедуры. Коррупция позволяет фирмам обходить определенные громоздкие нормативные акты, которые препятствуют быстрому принятию решений, необходимых для ускорения бизнеса.

Другая школа мысли- моралисты придерживаются мнения, что коррупция действительно наносит ущерб экономический рост. Ранее П. Мауро [5, с. 685] упоминал, что влияние коррупции на экономический рост в значительной степени определяется ее воздействием на инвестиции. По словам Мауро, коррупция негативно сказывается на инвестициях в развивающихся странах.

А. Джейн также называет коррупцию основной причиной нерационального распределения ресурсов [6, с. 80]. Это связано с тем, что одобрение государственных средств больше не будет основываться на экономической ценности, а скорее на ожидаемых выгодах, которые коррумпированный чиновник надеется получить от одобрения государственных средств. Моралисты утверждают, что однажды коррупция используется для того, чтобы избежать жесткой институциональные процедуры, коррумпированные чиновники лишь создают дополнительный мотив для создания дальнейших административных препятствий, чтобы гарантировать, что они продолжают получать выплаты. Поэтому моралисты придерживаются мнения, что коррупция, как правило, «замусоривает колеса» экономического роста.

Определение коррупции может показаться тривиальным, но не следует недооценивать ее актуальность. Это связано с тем, что деятельность, рассматриваемая как коррупция в одной стране, может не рассматриваться как таковая в другой стране [7, с. 246]. Коррупция означает разные вещи для разных людей в зависимости от их культурного происхождения, дисциплины и политических пристрастий. Концепция коррупции не только сложна, но и трудно поддается определению и вызывает ожесточенные дебаты среди ученых. В результате многие ученые, такие как А. Джайн, начинают свои исследования с попытки определить понятие коррупции, потому что то, как определяется коррупция, на самом деле в конечном итоге определяет то, что моделируется и измеряется.

Transparency International определяет коррупцию как «злоупотребление вверенной властью в личных целях». Коррупция подразделяется на крупную, мелкую и политическую. Крупная коррупция относится к злоупотреблению вверенной властью на высоком уровне правительства. Масштабная коррупция оказывает искажающее воздействие на функционирование центрального правительства и позволяет лидерам извлекать выгоду за счет общественного блага. Мелкая коррупция - это повседневное злоупотребление вверенными полномочиями государственными должностными лицами на низком уровне управления. Обычно это происходит, когда обычные граждане пытаются получить доступ к определенным общественным благам, таким как образование, здравоохранение, безопасность и транспорт. Мелкая коррупция часто проявляется в форме того, что рядовым гражданам приходится давать взятки государственным чиновникам, прежде чем им будет разрешен доступ к услугам государственных учреждений, которые при нормальных обстоятельствах должны стоить дешевле или быть бесплатными.

Коррупция - это сложная сделка, в которой участвует как тот, кто предлагает выгоду, часто взятку, так и тот, кто принимает, а также различные специалисты или посредники для содействия сделке. Н. Лефф рассматривает коррупцию как «внесудебный институт, используемый отдельными лицами или группами для получения влияния на действия бюрократии». Н. Лефф подразумевает , что коррупция является нейтральным понятием и как таковая используется при определении того, является ли коррупция хорошей или плохой, нужно принимать во внимание, для чего используется коррупция. Например, в отличие от

случаев, когда определенные государственные служащие обогащаются за счет коррупции, другие государственные служащие должны обходить определенные бюрократические процедуры, чтобы быстрее принимать решения, которые заняли бы много времени, и, следовательно, коррупция в данном случае используется с благой целью.

Это определение охватывает получение взяток при закупках в государственных учреждениях; продажу государственного имущества с целью личной выгоды, а также незаконное присвоение государственных средств. Но некоторые ученые критикуют это определение как слишком узкое. Фрейзер-Молекети дает более широкое определение коррупции; «сделка или попытка получить незаконную выгоду из национальных интересов, частной выгоды или обогащения путем подрыва или подкупа государственного должностного лица или любого физического или юридического лица от выполнения их надлежащих функций».

Соответственно, эмпирические данные об экономических последствиях коррупции неубедительны. Результаты исследований экономических последствий коррупции расходятся и, следовательно, усугубляют неопределенность. В то время как некоторые эмпирические исследования предоставляют доказательства в поддержку смягчающего воздействия коррупции на экономический рост, большинство исследований выявили коррупцию в быть пагубным для экономического роста.

В целом, данные об экономических последствиях коррупции по-прежнему неубедительны [8, с. 32]. Несмотря на тот факт, что большинство фактических данных, по-видимому, подтверждают идею о том, что высокий уровень коррупции приводит к низкому уровню экономического роста, заявление Всемирного банка о негативных социально-экономических последствиях коррупции в развивающихся странах дает мощный импульс для проведения дополнительных эмпирических исследований концепции коррупции и ее последствий для экономики, его экономические последствия для развивающихся стран.

Кроме того, неоднозначные результаты недавних исследований экономических последствий коррупции служат дополнительной мотивацией для дальнейшего развития данной темы.

Список использованной литературы:

1. World Bank (1997): “Helping Countries Combat Corruption. The Role of the World Bank”. URL: www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor idx.htm

2. Corruption is “Public Enemy Number One” in Developing Countries, says World Bank Group President Kim. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2013/12/19/corruption-developing-countries-world-bank-group-president-kim ¶

3. Transparency International, (2003). Corruption Perception Index 2003, Press Release Available at www.transparency.org

4. Leff, N. Economic Development Through Bureaucratic Corruption. American Behavioral Scientist. 1964, 8(3), pp. 8-14

5. Mauro, P. Corruption and growth. The quarterly journal of economics, 1995. 110(3), pp. 681-712.

6. Jain, A. K. Corruption: A review. Journal of economic surveys. 2001, 15(1), pp. 71-121.

7. Gyimah-Brempong, K. and S. M. de Camacho (2006), “Corruption, growth, and income distribution: Are there regional differences?” Economics of Governance, Vol.7, pp. 245-69

8. Svensson, J. Eight Questions about Corruption. Journal of Economic Perspectives. 2005, 19(3), pp. 19-42.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. Айтжанова Бақытжамал Ерланқызы - докторант 3 курса Высшей школы экономики и бизнеса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-4803-9285

2. Оралбаева Жанар Закарияновна - к.э.н., и.о. профессора кафедры Финансы и учет Высшей школы экономики и бизнеса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, oralbaeva_zhanar@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0817-5756

EFFECTIVENESS OF STRESS AND TIME MANAGEMENT

Ragif Huseynov
Shafa Huseynova, MBA student
Azerbaijan Technological University
Ganja city, Sh.I.Khatai avenue 103

Stress is known to have both positive and negative effects. The main positive effect is an impetus to development and learning, an increase in energy levels and attention. In small doses, it can motivate people to act and complete tasks. However, when stress is overwhelming or more so chronic, it can have negative effects on a person's physical and mental health and can lead to a variety of symptoms such as anxiety, depression, fatigue, irritability, and difficulty concentrating. And then it reduces productivity, not to mention the personal circumstances of the person. The causes of stress can be very diverse:- physical stress;- family problems;- monotonous monotonous activity;- anxiety, sometimes unreasonable;- adverse environmental conditions.It is important to identify the causes of stress in time and try to eliminate them. To effectively identify the causes of stress, you need to pay attention to the reaction of the body and the corresponding symptoms. The purpose of this study is to determine the main causes and consequences of stress at work, to find the most effective ways to prevent and deal with it. This study can also be helpful in terms of preparing students for the challenging working life in their future life.

Introduction

Stress is an integral part of everyone's life. It is considered not only as a social, but also as an organizational problem that can affect all spheres of human life. Stress is an inevitable reaction of the human body to negative life circumstances. Some sources of stress are unavoidable. In such cases, the best way to deal with stress is to accept these situations for what they are. Time management is the act or process of exercising conscious control over the time spent on specific activities in order to specifically increase efficiency and productivity. Time management can help you develop a range of skills, tools, and techniques to help you complete specific tasks, projects, and goals. This set includes a wide range of activities, namely: planning, allocation, goal setting, delegation, time analysis, monitoring, organizing, listing and prioritization. Governance was originally attributed only to business or labor activity, but over time the term has expanded to include personal activity with the same justification. A time management system is a combination of processes, tools, techniques and methods. Usually time management is a necessity in the development of any project, since it determines the project completion time and scope.

Stress is an unwanted reaction people have to severe pressures or other types of demands placed upon them. A huge and multi fields literature points a lot of key factors such as work environment, management support, work load etc. in determining the stressful the work can be and its effect on employee physical and mental health, (*Gangster & Loghan, 2005*). According to (Anderson, 2002) work to family conflicts is also a predecessor which creates stress in employees of an organization. Job stress has been also viewed as dysfunctional for organizations and their members (*Kahn, Wolfe, Quinn, Smoke, & Rosenthal, 1964*).

“Stress Management is interventions designed to reduce the impact of stressors in the workplace. These can have an individual focus, aimed at increasing an individual’s ability to cope with stressors. Stress Management programs can also have an organizational focus and attempt

to remove the stressors in a role. For example, improving communication may reduce uncertainty. Programs with an organizational focus are relatively rare". (*Glossary of Oxford University Press 2005*). From less scientific point of view and more meditation, Stress Management is the program of meditation, deep relaxation and the actions to change the created situation and intended to reduce the effects of stress on the system. Stress management involves using "healthy" techniques and "unhealthy" techniques. The healthy techniques demand for using reason in behaviour, acting by anticipating a problem and achieving steps to impede the development of event or minimizing it's effects by taking on preventive measures. The rational thinking might be a good way to reduce the intensity of a stressor. "If we use time to think and establish priorities, some things would be unavoidable postponed and other even eliminated" (Wood, Tolley, 2003, p. 43). The majority of techniques to adapt to stress accentuate especially the the cognitive dimension of behaviour: on one hand the situation's evaluation, on the other hand the behaviour register, which the varied it is, the more growth the chances of an efficient adaptation. The cognitive training to adapt stress has as goal to eliminate or to minimize the stress sensation by teaching the person to call, any time he needs, a pattern of rational analysis. In difficult situations we needn't to react which involves not to anticipate the problem and as a consequence to react after it had occurred. The "unhealthy" techniques (cigarettes, alcohol, drugs) aren't so useful because they often brought an increase of stress level causing a series of negative effects.

It may seem that there's nothing you can do about stress. The bills won't stop coming, there will never be more hours in the day, and your career and family responsibilities will always be demanding. But you have more control than you might think. In fact, the simple realization that you're in control of your life is the foundation of stress management. Managing stress is all about taking charge: of your thoughts, emotions, schedule, and the way you deal with problems.

Mathis and Jackson (2000) suggested that to measure organizational or industrial human resource productivity one has to consider unit labor cost, or the total labor cost per unit of output. The authors further stated that an individual performance depends on three factors. These are the ability to do the work, level of effort and support given to the individual. The relationship of these factors, widely acknowledged in management literature, implies that Performance falls or reduces if any of these factors are reduced or absent. This is shown as Performance

$$(\mathrm{P}) = \mathrm{Ability}(\mathrm{A}) \times \mathrm{Effort}(\mathrm{E}) \times \mathrm{Support}(\mathrm{E}) \text{ or } \mathrm{P} = \mathrm{A} \times \mathrm{E} \times \mathrm{S}\sqrt{a^2 + b^2}.$$

Figure 5 shows that as the level of stress increases, the performance level also increases, to the point of esters, or healthy tension. Near the point of fatigue, an identified area called the Comfort Zone indicates the range of stress levels that we can absolutely manage and facilitates good performance levels. As stress begins to be perceived as overwhelming or excessive, the person reaches a fatigue point wherein the performance levels starts to decline. The ultimate end of overwhelming stress, called burnout, can be exhaustion, ill-health or breakdown. Blumenthal (2003) went on to argue that excess stress is harmful, destructive and detrimental to human well-being and productivity. Stress can have an impact on an individual's well-being by causing dysfunction or disruption in multiple areas.

This dysfunction extends into the organizational world and leads to decreased productivity. According to Garrison and Bly (1997) corporations have become acutely aware of the problems caused by stress. The illnesses associated with stress are costly, and they can debilitate a valuable worker. When stress is not handled well, absenteeism, turnover, and medical compensation increase and productivity decreases. Garrison and Bly (1997) further stated that the workplace is special only because so much of our time is spent at work. To achieve a peak of performance, stress should be managed effectively, with the negative effects of stress minimized. Garrison and Bly (1997) viewed more prominent cases of stress in the workplace being the following.

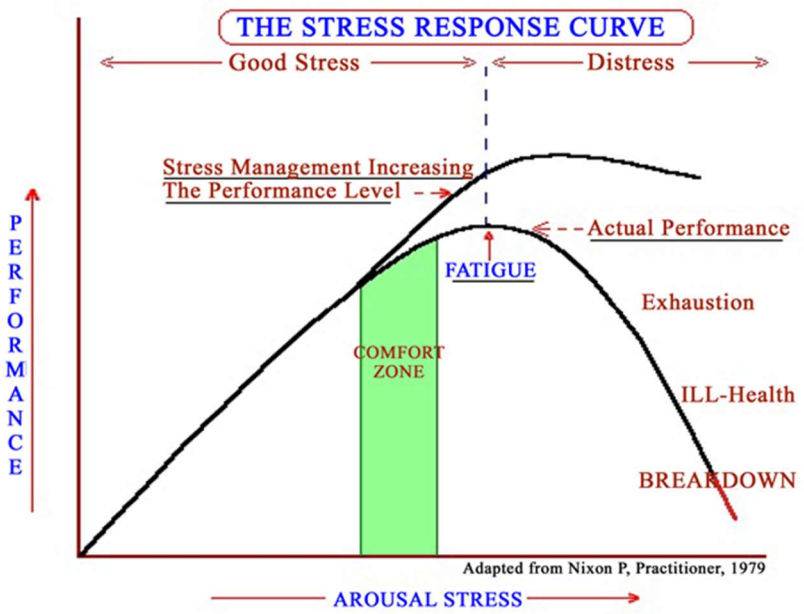

Figure 5. The stress-response curve.

Some participants indicated that they could not focus on their work due to imbalances they experienced in their system. This confirms Bickford (2015) assertion that stress at the workplace is directly or indirectly responsible for many early and untimely deaths through heart attacks, stroke, imbalance in the system and high blood pressure among other illnesses. Others also implied that they would rather flee from the stress, instead of fighting it. This is confirmed by the results of research by Blaug, Kenyon and Lekhi (2020) that the flight or flee responses are the two natural reactions of people in stressful situations. The control of emotions appeared to be a problem for some participants. Melinda, Ellen & Jeannel (2020) suggests that the learning of social skills (e.g. controlling emotional outbursts) is part of stress management interventions. Again other respondents also indicated the experience of depression. Similar research findings Baqutayan, (2019) indicate that depression is one of the results of psychological strain.

Consequently, this supports Gautam, Sarto and Kai (2020) claim that, the less stressed employees are, the more positive and productive they'll be. In a study by Donald, Taylor and Johnson (2015) a model was suggested indicating that higher employee productivity is associated with better psychological wellbeing, an experience of greater commitment from the organisation, and more access to resources and information. This reinforces the convictions of Donald, Taylor, Johnson, Cooper, Cartwright and Robertson, (2015) that these positive factors reduce the amount of stress that employees experience and prompt them to be more productive.

According to Dua (2014, 60) the strains caused by stress are:

- Lower emotional health which manifests as psychological distress, depression and anxiety
- Lower physical health which manifests itself as heart disease, insomnia, headaches and infections
- Organisational symptoms such as job dissatisfaction, absenteeism, lower productivity, and poor work quality

According to Rojas and Kleiner (2011, 86), „Many physical illnesses are the result of high levels of stress. These illnesses are psychosomatic in nature and they can range from things like; chest pain; difficulty digesting food or swallowing; dizziness; fainting; or blacking out; and also

being more accident prone." In terms of the research conducted by the Institute of Management (nd), the most common symptoms experienced by the managers, which are often seen as signs of stress were; excessive tiredness (81%), disturbed sleep (78%), loss of temper (71%), headaches (63%) and lowered sex drive (55%). (Chronic stress is characterised by emotional vulnerability, persistent negative emotions, elevated hormonal base levels, hyperactivity of the autonomic nervous system(so that the body never relaxes) and tendencies to experience psychosomatic symptoms.

Discussion and Conclusion

Stress is a reaction of the human body that occurs in response to the action of a stimulus, regardless of whether it carries a charge - negative or positive.Today, one of the most unfavorable consequences of the busy rhythm of life in our society is the increase in stress loads and overwork. Unfortunately, stress has become the norm for most of us. Today, few people can boast of mental stability, the absence of negative emotions and stable self-control. Loss of peace of mind, feelings of anxiety, longing, dissatisfaction with oneself and one's life, decreased performance is well known to many. Stressful situations lead to the development of psychoses and neuroses.

Time management helps to more effectively use not only working time, but also leisure time. In particular, it is recommended not to take work home, organize life so that it takes a minimum of time, carefully plan free time in advance and follow these plans, in particular, regularly practice emotional (theaters, concerts, exhibitions, etc.) and physical (sports , fitness) switching. In American companies, if an ordinary employee stays at work longer than it is stipulated in his employment contract, this fact may serve as a reason for dismissal, as this indicates that the employee does not have time to complete his tasks during his working hours. Use not only weekends for active recreation, but also at least one evening of the working day per week, and also use long weekends and holidays as a mini-vacation. On business trips, plan free time (from a few hours to two days) to see local attractions. During the holidays, set rules for using the phone, e-mail, the Internet, etc. and stick to them.

References

1. Job Stress Management Resources. URL: http://www.mindtools.com/stress/Brn/IntroPage.htm. Quoted: 10.01.2010
2. Cooper CL, Marshall J. Occupational sources of stress: a review of the literature relating to coronary heart disease and mental ill health. J Occup Health Psychol 1976; 49:11–28.
3. Mental Health Touches. Stress at work.URL: http://www.athealth.com/Consumer/disorders/workstress.html. Quoted: 30.12.2009
4. Friedman, N.D., Rosenman, R.H. (1974). Type A behavior and your heart, Knopf, New York
5. Karasek RA, Theorell T. Healthy work: stress, productivity, and the reconstruction of working life. New York: Basic Books, 1990.
6. Silverthorne, C., Chen, J. (2008) The Impact of Locus of Control on Job Stress, Job Performance and Job Satisfaction in Taiwan. Leadership & Organization Development Journal, 29, 572-582. http://dx.doi.org/10.1108/01437730810906326Selye, H. [1956] (1976).
7. Manufacturing, Science and Finance Union. Preventing stress at work: an MSF guide. London: MSF, 1997.
8. Thompson, P. and McHugh, D. (1995) Work Organizations; A Critical Introduction. 2nd Edition, Macmillan Press Ltd., Hampshire.

Influence of organizational culture on the effectiveness of virtual project teams

Abilkair Armanuly
Master' s student – Project Management, Almaty Management University
Shalbayeva Sholpan Eslambekovna
Scientific Adviser – candidate of economic sciences, associate professor of the School of Management, Almaty Management University

Annotation: *The purpose of this article is to determine the level of influence that organizational culture has on a virtual project team. This article highlights the importance of project culture, communications, trust, leadership, and effective tools for the success of a virtual project team. Also, this article offers some recommendations for creating a new or improving the current organizational culture of projects.*
Key words: *organizational culture, project management, virtual project teams, leadership, communications.*

Globalization and the accompanying growth of various businesses has meant that more and more organizations have offices and employees in different geographical areas. It has also led to an increase in the number of virtual project teams, where team members are not physically in the same place but rely on technology to communicate and collaborate. While virtual teams can offer a number of benefits, such as increased flexibility and speed in decision making, they also come with unique challenges that a well-designed project organizational culture can help prevent. This project culture is the "glue" that holds individuals with different perspectives, backgrounds, and lifestyles together.

A positive and supportive work environment encourages collaboration and creativity in teamwork, leading to better outcomes for the project or organization as a whole. A well-built culture also allows you to attract and retain the best talent in your industry and increase employee satisfaction in the workplace.

It's no secret that in any project team, including a virtual one, organizational culture is especially important. Projects are complex, often urgent tasks that require high involvement, collaboration and clear communication between project members to be successful. According to Thomas P. Wise, author of books and articles on work concepts and virtual team issues, organizational culture is a set of values, beliefs, and behaviors that serve as a guide for project team members. The organizational culture of a project is usually created by the project manager and other team leaders. When problems arise, the team comes together and decides how to deal with each problem. As the project grows and if new members join, the latter will more often use methods that have already been successfully applied by the project team in the past. These methods have been tried and tested and have become part of the organization's business practices. Proven methods are used so frequently that when such problems arise, it is no longer necessary to meet and discuss solutions, since participants already know how to solve such problems. According to University of Johannesburg professors Carl Marnewick and Shopee Dube, it was found that the effectiveness of a virtual project and the satisfaction of team members depend on the chosen organizational culture, as well as on a project manager who focuses on communication and collaboration, as much as on the result.

One of the examples of a company with a strong organizational culture of project teams is SAP, the largest software company with more than 100,000 employees in 60 countries. Collaboration in a virtual team is critical to the success of a company. Project managers of the company can assemble virtual teams, which include employees of various specialized groups, departments, branches, etc. enhancing team versatility. SAP improved the efficiency of virtual teams by building an organizational culture that an organizational development consulting company offered them. The initiative began with a centralized learning program in which project teams worked together to build a community through a combination of online learning, conference calls, briefings and coaching sessions. Moreover, special attention was paid to virtual classrooms for managers, who subsequently learned to cooperate with each other to achieve common goals through interactive e-learning and quizzes on the fundamental concepts of virtual teamwork. Learning has become more interactive with virtual breakout rooms, quizzes, interactive whiteboards, games and role play scenarios. Such training programs can transform the workforce. Virtual project managers also receive special training on cultural differences, which is an important aspect of effective virtual leadership training on a global scale.

A positive and supportive culture can help project teams work together effectively, while a poorly structured or toxic culture can lead to low morale, conflict within the team, and reduced overall project performance. Building the right culture is an ongoing process that requires effort and improvement at all levels of the organization, so the task of building the right culture for a project falls largely on the shoulders of the project manager.

As mentioned earlier, the project manager plays a critical role in shaping the culture of the project team. There are the following recommendations that any project manager can apply, regardless of the experience and scope of the project.

1. Clear expectations and team values

One of the first steps in creating a supportive organizational culture is to clearly communicate the expectations and values of the virtual project team. This may include such things as the mission and goals of the project, specific deadlines for the project, and the behavior and attitudes that are expected of team members. Establishing clear expectations and values will help the project manager ensure that the team is working as one coherent mechanism to achieve the project's goals. It also helps to reduce confusion in the minds of team members, who will know what is expected of them, realize deadlines and accountability for their actions, which reduces the likelihood of missed deadlines and poor performance.

2. Effective communications

Effective communication in virtual project teams starts with choosing the right communication tools for team members. Choose the tools that best suit your team's needs, such as video conferencing, instant messengers, email, or project management software. Particular attention should be paid to the user interface of these tools, they must be easy to use, reliable and accessible to all team members. Establish clear communication rules, such as expectations for frequency of communication, response time, and tone. These principles should be agreed upon by all team members and reviewed regularly and updated as necessary. Effective communication in virtual project teams also requires active listening. Team members should try to listen to each other and seek clarification when necessary. This can help avoid misunderstandings and make sure everyone is on the same wavelength.

3. Building trust and encouraging cooperation

Trust is defined as "the degree to which a person is confident and willing to act on the words, actions, and decisions of another." Trust is a factor that can support or hinder the effectiveness of knowledge sharing not only in traditional but also in virtual project teams. Building trust begins with respect and empathy. From day one, the project manager and other leaders should encourage team members to share their experiences, values, and what they can bring to

the team, this helps members feel more open and trusted by other project members. While in traditional offices, employees interact with each other more often and trust is built more naturally, virtual project participants do this less often or not at all. That is why it is recommended to set aside time to discuss not only professional issues, but also share personal stories or discuss current news that are not related to work. This is one of the easiest ways to overcome discomfort and build trust when people are not physically together. Like trust, collaboration is the key to the success of any project team. Project managers can promote collaboration by encouraging team members to work together, share ideas, and provide constructive feedback.

4. Celebrate success

Celebrating victories is also a way to instill a culture of a strong and cohesive team. Celebrating success increases productivity, builds loyalty, and leads to better outcomes. Success breeds success. Completing a project or reaching a milestone is a milestone for any team. Traditional project teams that have the opportunity to meet and see each other have a number of advantages in this regard. However, there are also ways for virtual teams to celebrate success. For example: holding virtual parties using video platforms, during which you can chat in an informal setting and even play online games to make the holiday more interactive and fun. Gift cards are another way to celebrate the success of virtual teams. Reward your team members with gift cards in recognition of their hard work and contribution to the success of the project.

5. Be a role model

The project manager sets the tone for the project team. By leading by example and demonstrating the values and behaviors you want to see in your team, you can help create a positive and effective culture. This includes things like showing respect to all team members, being open, transparent, and taking responsibility for the actions of the team and your own.

However, it is important to remember that cultural change does not happen overnight. Creating a positive and efficient work environment takes time, effort and commitment. Project managers need to be patient, flexible and willing to make changes as needed.

In conclusion, organizational culture is a critical aspect of project success. By creating a positive and effective culture, virtual project managers can help their teams work effectively together, overcome obstacles, and achieve their goals. Project managers who invest in creating a positive organizational culture will find that their projects are more likely to succeed and their teams more motivated and engaged.

Technologies for implementation and management of development projects

Abilkair Armanuly
Master' s student – Project Management, Almaty Management University
Andrey Frolov
Master' s student – Project Management, Almaty Management University
Shalbayeva Sholpan Eslambekovna
Scientific Adviser – candidate of economic sciences, associate professor of the School of Management, Almaty Management University

Annotation: *This scientific article is devoted to the technologies for implementing and managing development projects in the discipline of management, in particular, the Scrum, Agile and Kanban methodologies. The authors of the article substantiate the relevance and novelty of the introduction of modern project management technologies and explain how the Scrum, Agile and Kanban methodologies can improve the efficiency of projects and reduce their execution time, as well as stimulate the development of the company in which they are being introduced. The article discusses the basic principles of each methodology and describes examples of their application in practice. The authors also analyze the results of the introduction of these technologies and confirm the hypothesis that they allow achieving better results in the management of development projects.*

Key words: *project management, projects, management, development, Scrum, Kanban, Agile*

Implementation and management of development projects is one of the key areas in the field of corporate and project management, which is in constant dynamics and change. Modern technologies and management methods can significantly improve the quality of the development project management process, which in turn contributes to improving the efficiency of organizations, as well as strengthening internal collegial ties.

In this article, authors propose to consider technologies for implementing and managing development projects that allow you to achieve maximum efficiency in the work of project teams and improve the final product. The hypothesis of this article is that the use of modern development project management technologies contributes to improving the quality of projects and their successful implementation.

The article will look at examples of project management methods such as Agile, Scrum, Kanban and others. It will be discussed how these methods help to improve communication within the team, increase the transparency of the project management process, optimize resource allocation and speed up development time.

The relevance of this article lies in the fact that the modern market requires a quick response to changes, rapid development of new products, services and continuous improvement of the company. To achieve this goal, it is necessary to be able to effectively manage development projects.

The modern market requires companies to quickly respond to changes and quickly develop new products. This is only possible with effective project management and continuous development of the organization. Consider one of the development project management methods - the Scrum methodology. Scrum is an iterative project management methodology that improves

team performance and reduces project turnaround time. It is based on the principles of flexible project management and allows you to quickly adapt to changes in the project and the market. The main element of the Scrum methodology is the sprint, a short period of time, usually 1 to 4 weeks, during which the team works on a specific set of tasks. Sprints help to break down a project into smaller parts and speed up its execution time. Each sprint begins with planning, during which the team determines what tasks need to be completed during the sprint. The team then gets down to business and holds daily scrums to discuss issues that have arisen in the course of the work and plan actions for the next period of time. One of the main features of the Scrum methodology is its flexibility. If changes occur during the project, the team can quickly adapt and change plans for the next sprint. This allows you to quickly respond to changes in the market and improve the final product. The use of the Scrum methodology improves communication within the team, increases the transparency of the project management process, optimizes resource allocation and accelerates development time. As a result, the project can be completed more efficiently and quickly, allowing the company to profit from its implementation earlier than with traditional project management methods. In addition, the implementation of the Scrum methodology can stimulate the development of the firm in which it is being implemented. The rapid implementation of projects using Scrum allows you to release new products and services quickly and efficiently to the market, which helps to increase the company's revenue and strengthen its position in the market, which will have a positive impact on the company's development potential in the future. In addition, the use of Scrum in development projects can improve the quality of the product, as the methodology allows you to quickly identify and fix errors. Another benefit of Scrum is improved risk management. The team continuously assesses the risks associated with the project and takes action to address them. This helps prevent possible problems and reduces the likelihood of problems in the future. The implementation of the Scrum methodology can also contribute to the development of corporate culture, as the methodology involves close interaction between team members and active communication. The team works in the same space, discusses current problems and finds solutions together, which contributes to the development of cooperation and team spirit.

Another project management methodology that allows you to increase the efficiency of projects and reduce their execution time, as well as positively influence the development of the company, is Agile. Agile is a project development philosophy that prioritizes collaboration between team members, adapting quickly to change, and creating a working product at every stage of development. The use of Agile in development projects allows you to reduce the time of the project, as it focuses on the development of the minimum viable product (Minimum Viable Product), which is then supplemented with new features in accordance with the needs of the market and users. The use of Agile also improves the quality of the product, as the philosophy involves active interaction with the customer and users, which allows you to quickly identify and correct errors and to consider changes in requirements. Agile also supports the development of corporate culture, as it encourages collaboration and team spirit, as well as active communication between team members.

Another popular project management method is the Kanban methodology. This methodology is also based on the principles of Agile but differs from Scrum in a more flexible and continuous approach to project management. The main idea of Kanban is workflow management, where projects are broken down into small tasks, which are then submitted to a queue for execution. Tasks move around the board, which can consist of several columns: "Pending", "In Progress", and "Completed". Each task contains information about its priority, estimated time to complete, status, and the person responsible for its implementation. The main advantage of Kanban is a more flexible and continuous approach to project management. Instead of tight deadlines and iterations, tasks in Kanban can be completed continuously and whenever there are

resources. This allows you to use available resources more efficiently, reduce project execution time and increase their quality. In addition, Kanban also promotes a deeper understanding of the project execution process and risk management. All changes and tasks are recorded on the board and easily tracked, which allows you to manage the project more efficiently and quickly respond to changes in the execution process. The implementation of the Kanban methodology can stimulate the development of the company by increasing the efficiency of projects, improving quality and reducing the time of their implementation. Faster project execution allows the firm to respond more quickly to market changes and provide better services to its clients. In addition, the improvement of the project management process helps to increase the professional level of employees and increase their motivation.

Based on the analyzes and examples presented above, it can be concluded that the implementation of development project management technologies such as Scrum, Agile and Kanban makes it possible to increase the efficiency of projects, reduce their execution time and improve communication within the project team. Thus, it is possible to confirm the hypothesis that the introduction of these techniques is a relevant and new practice in the management of development projects and can lead to stimulating the development of the company. In conclusion, the article can be summarized that the introduction of modern development project management technologies is a relevant and new practice, which can lead to a reduction in the time of project implementation, increase their efficiency and improve communication within the project team, and as a result, develop the internal environment of the enterprise. Scrum, Agile and Kanban methodologies achieve these goals through the principles of agile project management and an emphasis on continuous improvement and adaptation to change. In addition, the introduction of these technologies can stimulate the development of the company, increasing its competitiveness and contributing to the improvement of management processes.

In today's world, where changes occur every day, the use of outdated project management methods can lead to loss of competitive advantages and inefficiency of business processes. Therefore, the introduction of modern project management technologies is a necessary step for firms wishing to remain on the market and develop successfully in the future.

CALCULATION OF THE OPTIMALITY CRITERION IN INTERMODAL TRANSPORT

Zhaken Kuanyshbayev
Academician KazNANS, prof., Doctor of Technical Sciences
Rabiga Rakhmetova
2-year master' s student, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Abstract. This article deals with the calculation of optimality in intermodal transport. As a criterion of optimality is usually taken either the minimum cost of transportation of the entire cargo, or the minimum time of its delivery. The paper will present the calculation of the average rail transport distance for several routes using container transport as an example. The Rail-Atlas program was used for the calculations.

Keywords: railway container transportations, intermodal communication, optimality criterion, goods range, tariff, carriage charge.

Introduction. In order to transport large volumes of cargo, the most preferred mode of transport is the railway, as it is the most affordable and economical way of transportation. One of the current problems is the optimization of tariff policy. This article considers the calculation of the optimality criterion in intermodal transport on the example of the criterion: carriage charge tariffs. An important indicator that affects many other both technological and economic indicators of railways is the average distance of cargo transportation.

Methods and materials. The average transportation distance is the distance that each tons of freight is transported on average, i.e. the length of the railway from the originating station to the destination station of the freight. The average distance is determined by the ratio of the product of a particular type of freight to the distance and the total volume of freight:

$$l_{av} = \frac{\Sigma P_1 L_1 + \Sigma P_2 L_2 + \cdots + \Sigma P_n L_n}{\Sigma P}, km,$$

where: l_{av} - average distance of transport; P_1, P_2 - volume of transported cargo on a given section; L_1, L_2 - distance of transport; P - total volume of cargo.

The increase in the average range indicator indicates to us that the economic turnover of the country involves the resources of all areas of the country, including remote ones. The increase in the average distance of transportation is an additional income for rail transport, since the tariffs depend on the distance of transportation. The railway tariff depends on the demand for transportation. Freight tariffs in Kazakhstan are differentiated depending on the type of cargo. Tariff differentiation is applied in Europe, USA, Canada, China, India and other partner countries of Kazakhstan, including EAEU.

This paper will present calculation of the average range for the following routes.

Route 1:

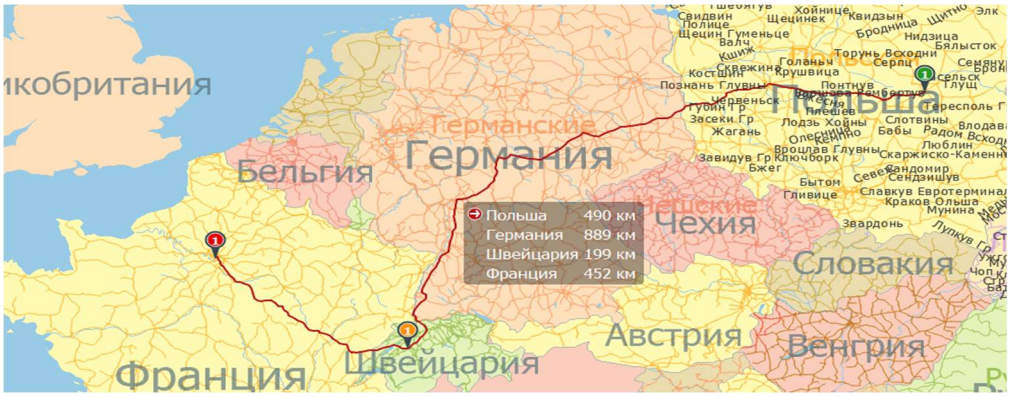

Figure 1. Route No. 1 - Warsaw Wschodnia Tovarova (Poland) - Paris-Batinol (France).

Route 1 runs through the following countries: through Poland (departure from Warszawa Wschodnia Tovarowa station, then through Germany (unloading at Guben Gr. station), Switzerland (unloading at Bern-Bumplitz-North station), and France (unloading at Paris-Batinol station - main flow of containers, for further distribution throughout the country).

In order to calculate the average transport distance, we need to determine the volume transported in this section and the transport distance for each country separately. Also provided below is a breakdown of the container flow for each country, which shows the number of containers and the number of tonnes discharged in each country.

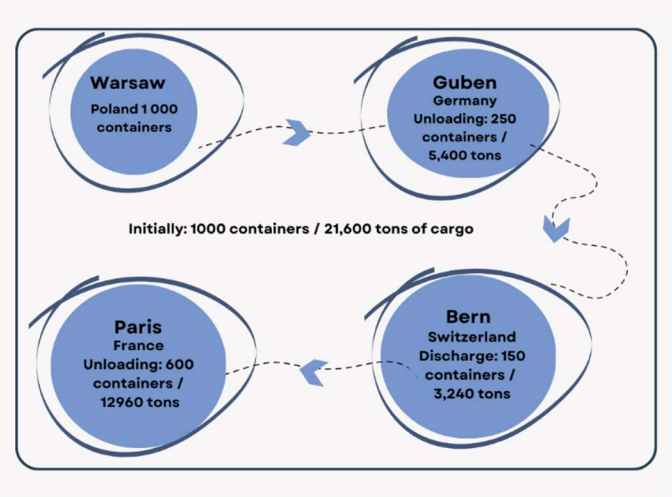

Figure 2. Distribution of container flow along route 1

Table 1.

Route details of the transport distance

№	Country	Departure Station	Destination Station	Distance, *km*
1	Poland	Warszawa Wschodowa Tovarowa st.	Gubin Gr.	$L_1 = 490$
2	Germany	Gubin Gr.	Bern-Bumplitz-North st.	$L_2 = 889$
3	Switzerland	Bern-Bumplitz-North st.	station Pari-Batinol	$L_3 = 654$
	Total			2 033

The following inputs were taken for the calculation: container train - 200 axles - 50 platforms - 100 containers (20 TEU) - (one platform - 2 containers). The maximum permissible weight of a loaded 20 TEU container is 24 tonnes. If you subtract the tare weight (2.4 tonnes), 1 TEU is approximately 21.6 tonnes.

Let's calculate the average distance of containers on route 1:

The total number of containers taken for the calculation is 1,000 containers. We also take into account that the average weight of the cargo in the container is 21.6 tonnes. By multiplying the number of containers by the weight of cargo in one container - we obtain the volume of cargo for the entire route - 21,600 tonnes. The route was set up in such a way that in each country a part of cargo was unloaded, i.e. exports to each of the countries indicated above in the route. First of all, we calculate P_1, P_2 - the volume of transported cargo on this section, i.e. the volume of each cargo flow to a certain country. Then, using the country allocation scheme above, we calculate this parameter by multiplying the number of containers unloaded in each country by the average container weight of 21.6 tonnes. Considering that in each country we leave some containers behind, we calculate the amount of cargo that follows the route:

Table 2.
Unloading information 1

Departure Station	Volume of traffic, *tonnes*		
	Destination Station		
	Gubin Gr.	Bern-Bumplitz-North st.	station Pari-Batinol
Warszawa Wschodowa Tovarowa st.	21 600	16 200	12 960
Gubin Gr.	-5 400 unloading	16 200	12 960
Bern-Bumplitz-North st.	-	-3 240 unloading	-12 960 unloading

P_1= 21 600 *t* – total volume of cargo per route

$P_1L_1 = 21600{,}0 * 490{,}0 = 10\ 584\ 000{,}0$ *tkm;*

$P_2L_2 = (21600{,}0\ -\ 5400{,}0) * 889{,}0 = 14\ 401\ 800{,}0$ *tkm;*

$P_3L_3 = (16200{,}0 - 3240{,}0) * 654{,}0 = 8\ 475\ 840{,}0$ *tkm;*

$\Sigma P_1L_1 + \Sigma P_2L_2 + \cdots + \Sigma P_nL_n = 33\ 461\ 640{,}0$ *tkm;*

ΣP = 21 600 *t* (100%)

Distances covering the territory of a single country:

$L_1 = 490$ *km*	$L_2 = 889$ *km*	$L_3 = 654$ *km*

The data obtained are substituted into the formula for the average transport distance:

$$l_{cp} = \frac{\Sigma P_1L_1 + \Sigma P_2L_2 + \cdots + \Sigma P_nL_n}{\Sigma P} = \frac{33\ 461\ 640{,}0}{21600} = \mathbf{1\ 549{,}15}\ km$$

The average distance of cargo transportation depends on the distance of movement of individual cargoes or their groups and the share of these cargoes (groups) in the total volume of transportation. The need to calculate the average distance by cargo type is due to the fact that

each cargo as a product of material production has its own specific geography of production and consumption. The charge or tariff varies and depends on the following factors:
- distance travelled, type of rolling stock, ownership of the rolling stock, type of cargo, wagon load and others. Kazakhstan is landlocked, but our country has certain geographical advantages - proximity to China and membership of the EAEU gives a good chance to earn money as a transit country by transporting cargo to Europe by land. The potential for freight rail transport from China to Europe is much higher than currently being used. For example, the route via Казахстан on container trains can significantly reduce the delivery time of expensive goods.

Route 2:

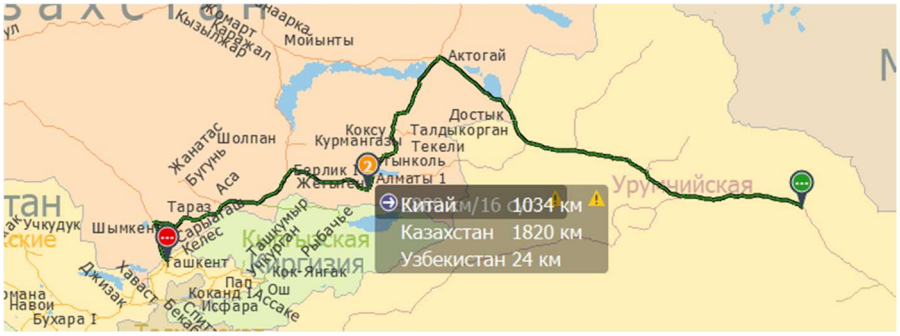

Figure 3. Route No. 2 - Kuitun station (China) - Tashkent station (Uzbekistan).

The figure shows the route 2. It passes through the following countries: through China (originating at Kuitun station, then through Kazakhstan (unloading at Almaty station), and Uzbekistan (unloading at Tashkent station - the main flow of containers, for further distribution throughout the country).

In order to calculate the average transport distance, we need to determine the volume transported in this section and the transport distance for each country separately. That is, the calculation for Route 2 will follow the same methodology as the previous calculation (Route 1).

Table 3.

Route details of the transport distance 2

№	Country	Departure Station	Destination Station	Distance, km
1	China/Kazakhstan	Kuitun	Almaty	$L_1 = 1\ 103$
2	Uzbekistan	Almaty	Tashkent	$L_2 = 980$
	Total			2 539

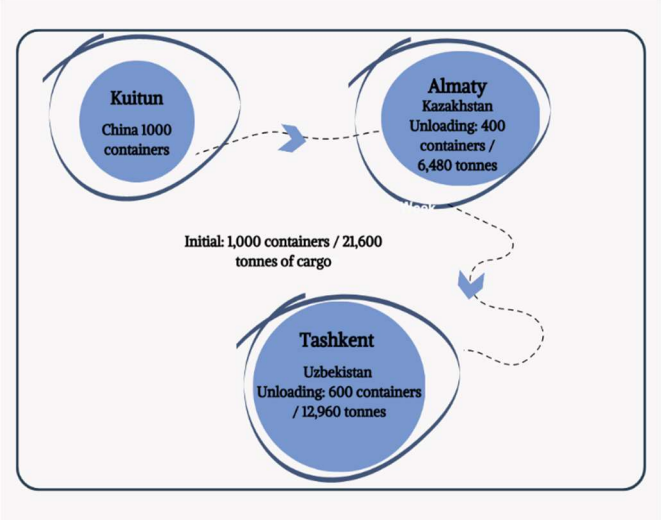

Figure 4. Distribution of container flow along route 2

Given that we leave some containers in each country, we calculate the volume of cargo that follows the route:

Table 4.
Unloading information 2

Departure Station	Volume of traffic, *tonnes*	
	Destination Station	
	Almaty	Tashkent
Kuitun	21 600	12 960
Almaty	-8 640 unloading	-12 960 unloading

P_1= 21 600 т – total volume of cargo per route;

$P_1L_1 = 21600{,}0 * 1\,103{,}0 = 23\,824\,800{,}0$ *tkm;*

$P_2L_2 = (21600{,}0\ -\ 8\,640{,}0) * 980{,}0 = 12\,700\,800{,}0$ *tkm;*

$\Sigma P_1L_1 + \Sigma P_2L_2 + \cdots + \Sigma P_nL_n = 36\,525\,600{,}0$ *tkm*

ΣP = 21 600 *t* (100%)

Distances covering the territory of a single country:

$L_1 = 1\,103$ *km*	$L_2 = 980$ *km*

$$l_{cp} = \frac{\Sigma P_1L_1+\Sigma P_2L_2+\cdots+\Sigma P_nL_n}{\Sigma P} = \frac{36\,525\,600{,}0}{21600} = \mathbf{1\,691}\ km$$

Table 5.
The average range of one ton of cargo by rail transport:
(kilometers)

	1940 y.	1956 y.	1957 y.	1958 y.	1959 y.
All cargo (including:)	752	789	822	825	815
Coal and coke	701	718	741	729	710
Oil cargoes	1234	1298	1326	1369	1380
Ferrous metals (including ferrous scrap)	966	1039	1025	1026	1034
Timber cargoes	1019	1293	1373	1469	1526
Bread cargoes	736	1182	1329	1129	1221
All kinds of ores	612	518	530	554	561
Firewood	252	329	352	374	410
Mineral building materials	253	342	354	352	352

The analysis of the figures has revealed for the first time that during the Soviet era of a planned economy - the average distance travelled was on average: 800 km. In our calculations for Routes 1, 2 presented above - this indicator is 1,549.15 km, 1,691 km respectively. The dynamics of the indicators show that the average distance travelled by railways is increasing for almost all cargoes. This is due to the development of remote areas of the country, the expansion of economic ties with other countries and competition with other modes of transport. As the range of 1 tonne of freight increases, the cost of transportation decreases. To sum up, it should be noted that the criterion of optimality in this article is the minimum cost of cargo transportation. On the example of routes: Europe, China - Uzbekistan the average distance was calculated.

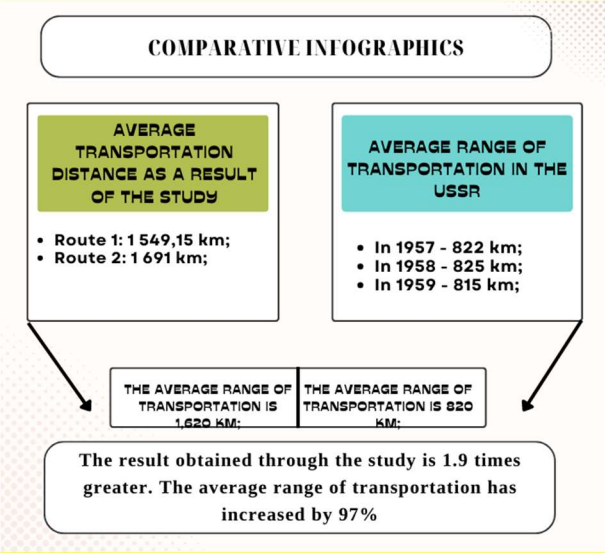

Figure 5. Comparative infographics of the results obtained

References:

1.Transport and Communications, 1959 Electronic resource: https://istmat.org/files/uploads/21357/narhoz_sssr_1959_transport.pdf

2.Economics of railway transport: 2008. Textbook for higher educational institutions of railway transport / N.P. Tereshina, V.G. Galaburda, V.A. Tokarev et al, eds. by N.P. Tereshina, B.M. Lapidus.

3.Optimal Solutions in Economics. 1972. Kantorovich L. V., Gorstko A. Б.

Art History

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫН БРЕНДТЕУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүсіп Айгүл Наркенқызы
магистрант
Бәйдібеков Әуез Кеңесбекұлы
т. ғ. д., профессор, МҚ ҰҒА академигі

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасының шағын қалаларының алдында тұрған брендинг пен маркетингке қатысты мәселелері талқыланады. Мәселелердің ықтимал шешімдері ұсынылып, тұрақты экономикалық өсу мен дамуға жәрдемдесу үшін тиімді жолдарды атап көрсетеді. Тұтастай алғанда, бұл еңбек Қазақстанның шағын қалаларының брендинг пен маркетингке қатысты кездесетін қиындықтары мен мүмкіндіктері туралы құнды ақпарат береді және осы мәселелерді шешу үшін тиімді шешімдерді ұсынады.

Қазақстан Республикасы-бай мәдени мұрасымен, әртүрлі табиғи ресурстарымен және Еуропа мен Азияның қиылысында стратегиялық орналасуымен мақтана алатын орасан зор ел. Алайда, Қазақстанның көптеген шағын қалаларына танымалдығы мен өзіндік ерекшелігінің болмауына байланысты инвестициялар, бизнес және туристерді тарту қиынға соғып отыр. Шағын қала брендингі экономикалық даму мен туризмді ілгерілетудің маңызды аспектісі болып табылады, өйткені ол келушілер мен инвестицияларды тартуға қабілетті бірегей және танымал имиджді жасауға көмектеседі. Бұл ғылыми мақалада Қазақстанның шағын қалаларының брендингімен байланысты мәселелерді зерделеуге бағытталған, осы мәселелердің ықтимал шешімдеріне баса назар аударылады.

Қазақстанның шағын қалалары Қазақстан өңірлерінің алуан түрлілігі мен байлығын білдіретін ел экономикасы мен мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Алматы және Астана сияқты ірі қалалар өздерін маңызды экономикалық және мәдени орталықтар ретінде табысты орналастырса, Қазақстанның шағын қалалары брендинг пен маркетингке қатысты елеулі кедергілерге тап болады. Тиімді брендинг Қазақстанның шағын қалаларына келушілерді, инвесторлар мен бизнесті тарту үшін, сондай-ақ орнықты экономикалық өсу мен дамуға жәрдемдесу үшін қажет.

Алайда, Қазақстандағы шағын қалалардың брендингі бірегей қиындықтарымен ұштасады. Қаржыландырудың жеткіліксіздігі, инфрақұрылымның болмауы және басқа шағын қалалардан саралаудың болмауы брендинг стратегияларын әзірлеу және іске асыру кезінде Қазақстанның шағын қалалары тап болатын елеулі кедергілер болып табылады. Бұл мәселелерді шешпестен, брендинг стратегиялары шағын қалалардың бірегей ерекшеліктері мен мәдени мұраларын ілгерілету, олардың экономикалық өсу мен даму әлеуетін шектеу үшін тиімсіз болуы мүмкін.

Сондықтан брендинг пен маркетингке қатысты Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған мәселелер мен мүмкіндіктерді түсіну маңызды. Осы мәселелерді шеше отырып және өзінің бірегей ерекшеліктері мен мәдени мұрасын пайдалана отырып,

Қазақстанның шағын қалалары өз әлеуетін толық ашып, тұрақты экономикалық өсу мен дамуға қол жеткізе алады.

1-мәселе: Қазақстанның шағын қалалары өз аймақтарынан тыс жерлерде белгісіздік мәселесіне тап болады. Бұл мойындаудың болмауы оларға инвестицияларды, бизнесті және туристерді тартуды қиындатады. Дүниежүзілік банктің Қазақстанның туристік индустриясы туралы есебінде елдің туристік индустриясын тиімді ілгерілету үшін бренд туралы хабардарлықты арттырудың маңыздылығы атап көрсетілген. Есепте күшті бренд стилін дамыту шағын қалаларға келушілерді тарту үшін өте маңызды екендігі айтылған.

Шағын қалаларды танудың жеткіліксіздігінің басты себептерінің бірі-нақты анықталған брендтің болмауы. Қазақстанның көптеген шағын қалалары оларды басқа қалалардан ерекшелендіретін бірегей және танымал фирмалық стильді дамыта алмады. Нәтижесінде олар әлеуетті инвесторлар мен туристерге өздерінің күшті жақтары мен ерекше ерекшеліктерін жеткізе алмайды.

Танудың жеткіліксіздігіне ықпал ететін тағы бір фактор-шағын қалалардың шектеулі маркетингтік және жарнамалық-насихаттық әрекеттері. Көптеген шағын қалаларда кең маркетингтік және жарнамалық іс-шараларды өткізуге ресурстардың болмауы - олардың көрінуін және танылуын одан әрі шектейді.

Танудың жеткіліксіздігі мәселесін еңсеру үшін Қазақстанның шағын қалалары өздерінің танылуын арттыру үшін түрлі маркетингтік және жарнамалық стратегияларды пайдалана алады. Тиімді маркетингтік стратегиялардың бірі-көрікті жерлері мен мәдени мұраларын көрсету үшін аймақтық және ұлттық туристік жәрмеңкелерге қатысу. Мұндай жәрмеңкелер шағын қалаларға әлеуетті инвесторлармен және туристермен өзара әрекеттесу және олардың бірегей ерекшеліктері туралы ақпарат беру үшін платформа ұсынады.

Бірегей бренд стилін құру шағын қалалардың бәсекелестерден ерекшеленуі үшін маңызды. Нақты анықталған қолтаңба стилі шағын қалаларға әлеуетті инвесторлар мен туристерге өздерінің күшті жақтары мен ерекше ерекшеліктерін тиімді жеткізуге мүмкіндік береді. Шағын қалалар өздерінің мәдени мұраларын, табиғи ресурстарын және басқа да ерекше ерекшеліктерін көрсететін тартымды логотип пен ұран жасай алады. Бұл логотип пен ұранды барлық маркетингтік және жарнамалық материалдарда, соның ішінде веб-сайттарда, брошюраларда және парақшаларда қолдануға болады.

Әлеуметтік медиа платформаларын шағын қалалардың көрікті жерлері мен мәдени мұраларын насихаттау үшін де пайдалануға болады. Көптеген туристер сапарларын жоспарлау үшін әлеуметтік медиа платформаларын пайдаланады, сондықтан шағын қалалар үшін әлеуметтік желілерде күшті болу өте маңызды. Instagram, Facebook және басқа платформаларды шағын қалалар өздерінің көрікті жерлерін, мейрамханаларын, тұрғын үйлерін және фестивальдерін көрсету үшін пайдалана алады.

Шағын қалалар бірлескен маркетингтік науқандарды әзірлеу үшін көрші қалалармен және аймақтармен ынтымақтаса алады. Мұндай ынтымақтастық шағын қалаларға ресурстарды біріктіруге және кең аудиторияға қол жеткізуге көмектеседі. Сонымен қатар, шағын қалалар өздерінің брендинг және жылжыту әрекеттерін қаржыландыру үшін мемлекеттік органдар мен ұйымдардан қолдау сұрай алады.

Яғни, танудың болмауы Қазақстанның шағын қалалары алдында тұрған күрделі мәселе болып табылады. Бұл қиындықты жеңу үшін шағын қалалар әртүрлі маркетингтік және жарнамалық стратегияларды қолдана алады, бірегей қолтаңба стилін дамыта алады және көрші қалалар мен аймақтармен ынтымақтаса алады. Бренд туралы хабардарлықты арттыру шағын қалаларға инвестициялар, бизнес және туристерді тарту және аймақтың экономикалық дамуына ықпал ету үшін өте маңызды.

2-мәселе: Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған тағы бір күрделі мәселе-брендинг пен маркетинг үшін қолжетімді ресурстардың шектеулілігі. Шағын қалалардың бюджеті мен қызметкерлері жиі шектеулі, бұл тиімді брендинг стратегияларын әзірлеуді және енгізуді қиындатады.

Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік шектеулі ресурстар мәселесінің тиімді шешімі бола алады. Шағын қалалар ресурстарды біріктіру және бірлескен брендинг пен маркетинг стратегияларын әзірлеу үшін жеке бизнеспен және инвесторлармен ынтымақтаса алады. Сонымен қатар, шағын қалалар өздерінің брендинг әрекеттерін қолдау үшін мемлекеттік қаржыландыру мен гранттарға жүгіне алады.

Мысалы, Қазақстанның солтүстігіндегі Көкшетау қаласы қаланың табиғи көрікті жерлері мен мәдени мұрасын ілгерілететін бірлескен маркетингтік науқанды әзірлеу үшін жергілікті туристік агенттікпен және қонақ үймен әріптестік қарым-қатынас орнатты. Науқанға әлеуметтік медиа жарнамалары, онлайн жарнамалар және брошюралар мен парақшалар сияқты баспа материалдары кіреді. Серіктестік шектеулі ресурстарға қарамастан Көкшетауға өзінің қолжетімділігін кеңейтуге және келушілерді көбірек тартуға мүмкіндік берді.

Қазақстанның шағын қалалары көбінесе олардың брендинг пен жарнамалық қызметке инвестициялау қабілетін шектейтін ресурстардың шектеулеріне тап болады. Шағын қалаларда қаржылық ресурстар, адами ресурстар және технологиялық инфрақұрылым шектеулі болады, бұл кең маркетингтік және жарнамалық іс-шараларды өткізуді қиындатады.

Қаржы ресурстарының жетіспеушілігі Қазақстанның шағын қалалары үшін елеулі қиындық болып табылады. Шағын қалаларда брендинг пен жарнамалық іс-шараларға арналған бюджеттер шектеулі, бұл айтарлықтай қаржылық ресурстарға ие ірі қалалармен бәсекелестікті қиындатады. Шағын қалалар өздерінің брендингтік және жарнамалық қызметін қаржыландыру үшін жеке инвестицияларды тартуда қиындықтарға тап болады, өйткені жеке инвесторлар өсу әлеуеті жоғары ірі қалаларға назар аударады.

Адами ресурстардың жетіспеушілігі-Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған тағы бір мәселе. Шағын қалаларда көбінесе маркетинг пен брендинг бойынша қызметкерлер мен тәжірибелер жетіспейді, бұл кең маркетингтік және жарнамалық іс-шараларды өткізуді қиындатады. Сонымен қатар, шағын қалалар таланттарды тарту және сақтау қиынға соғады, өйткені кәсіпқойлар мансаптық өсудің жақсы перспективаларын ұсынатын ірі қалаларға ұмтылады.

Сонымен, технологиялық инфрақұрылымның жоқтығы Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған тағы бір алар асу. Шағын қалалар көбінесе ең жаңа технологиялық құралдар мен платформаларға қол жеткізе алмайды, бұл олардың күрделі маркетингтік және жарнамалық іс-шараларды өткізу мүмкіндіктерін шектейді. Сонымен қатар, технологиялық инфрақұрылымның болмауы деректер мен аналитикаға қол жеткізуде қиындықтарға әкелуі мүмкін, бұл брендинг пен жарнамалық іс-шаралардың тиімділігін бақылауды қиындатады.

Шектеулі ресурстар мәселелерін еңсеру үшін Қазақстанның шағын қалалары мемлекеттік және жеке секторлардың ресурстары мен тәжірибесін тарту үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестікті пайдалана алады. Мемлекеттік-жекеменшік серіктестік шағын қалаларға қаржылық ресурстарды, сараптамалық білімді және технологиялық инфрақұрылымды біріктіруге көмектесіп, ауқымды брендинг пен жылжыту іс-шараларын жүргізуді жеңілдетеді.

Мемлекеттік-жекеменшік серіктестік әртүрлі нысандарда болуы мүмкін, соның ішінде бірлескен кәсіпорындар, бірлескен маркетингтік келісімдер және демеушілік келісімдер.

Мысалы, шағын қалалар бірлескен маркетингтік науқандарды әзірлеу, іс-шаралар мен фестивальдерге демеушілік жасау және әлеуметтік медиа маркетингімен айналысу үшін жеке сектор ұйымдарымен ынтымақтаса алады.

Шағын қалалар өздерінің брендингтік және жарнамалық қызметін қаржыландыру үшін мемлекеттік қолдауға жүгіне алады. Мемлекеттік органдар мен ұйымдар брендинг пен жарнамалық іс-шараларды, оқыту мен әлеуетті арттыруды және технологиялық инфрақұрылымды қаржыландыруды қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен ұйымдар брендинг пен жарнамалық іс-шаралардың тиімділігін бақылау үшін деректер мен аналитикаға қол жеткізуге көмектесе алады.

Ақырында, шағын қалалар өздерінің жергілікті қауымдастықтарының тәжірибесін брендтік және жарнамалық іс-шараларды өткізу үшін пайдалана алады. Жергілікті қауымдастықтар шағын қалалардың бірегей ерекшеліктері мен мәдени мұралары туралы құнды ақпарат бере алады, бұл бірегей қолтаңба стилін дамытуды жеңілдетеді. Сонымен қатар, жергілікті қауымдастықтар әлеуметтік медиа маркетингіне және іс-шараларды жоспарлауға өз үлестерін қоса алады, бұл кең брендинг пен жарнамалық іс-шараларды өткізуді жеңілдетеді.

Яғни, шектеулі ресурстар Қазақстанның шағын қалалары алдында тұрған күрделі мәселе болып табылады. Бұл мәселені шешу үшін шағын қалалар мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті пайдалана алады, Үкіметтің қолдауына ие болады және жергілікті қауымдастықтардың тәжірибесін пайдалана алады. Мемлекеттік-жекеменшік серіктестік шағын қалаларға қаржылық ресурстарды, сараптамалық білімді және технологиялық инфрақұрылымды біріктіруге көмектесіп, ауқымды брендинг пен жылжыту іс-шараларын жүргізуді жеңілдетеді. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен ұйымдар шағын қалалардың брендингі мен жарнамалық қызметін қолдау үшін қаржыландыру, оқыту және технологиялық инфрақұрылымды қамтамасыз ете алады.

3-мәселе: Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған тағы бір кедергі-саралаудың болмауы. Көптеген шағын қалалар ұқсас көрікті жерлер мен ерекшеліктерге ие, бұл оларға бәсекелестіктен ерекшелену қиындатады.

Шағын қалалар бәсекелестіктен ерекшелену үшін өздерінің ерекше ерекшеліктері мен көрікті жерлеріне назар аудара алады. Мысалы, бай мәдени мұрасы бар шағын қала мәдени туристерді тарту үшін мұражайларын, өнер галереялары мен фестивальдерін жарнамалай алады. Сол сияқты, табиғи көрікті жерлері бар шағын қала табиғат әуесқойларын тарту үшін экотуризм мен ашық ауада іс-шараларға назар аудара алады.
Мысалы, Қазақстанның оңтүстігіндегі Шымкент қаласы қазақ, өзбек және орыс мәдениеттерін қоса алғанда, мәдениеттердің бірегей үйлесіміне бағытталған брендинг стратегиясын әзірледі. Шымкент қаланың әртүрлі мәдени мұраларымен танысуға мүдделі келушілерді тарту үшін өзінің тағамдарын, музыкасын және фестивальдерін насихаттайды. Сонымен қатар, Шымкент табиғат әуесқойларын тарту үшін Ақсу-Жабағылы қорығы сияқты өзінің табиғи көрікті жерлерін насихаттай отырып, экотуризмге назар аударды. Өзінің бірегей ерекшеліктеріне назар аудара отырып, Шымкент Қазақстанның басқа да шағын қалаларынан ерекшеленіп, келушілердің кең ауқымын тарта алды.
Қазақстанның шағын қалалары алдында тұрған тағы бір маңызды мәселе-саралаудың болмауы. Көптеген шағын қалалар бәсекелестерінен ерекшеленуге тырысады, бұл келушілерді, инвесторларды және бизнесті тартуды қиындатады. Шағын қалалар көбінесе олардың бірегей ерекшеліктерін, мәдени мұраларын және табиғи ресурстарын ескермейтін жалпы маркетинг пен брендинг стратегияларына сүйенеді.

Дифференциацияның болмауы шағын қалалардың ұсыныстарын коммерцияландыруға әкелуі мүмкін. Шағын қалалар жалпы брендинг пен маркетингтік

стратегияларға сүйенсе, олар бәсекелестерінен ерекшеленбеу қаупі бар. Бұл шағын қалалар тек баға бойынша бәсекелесетін жағдайға әкелуі мүмкін, бұл төмендеу жарысына әкелуі мүмкін және шағын қала экономикасының ұзақ мерзімді тұрақтылығына нұқсан келтіруі мүмкін.

Саралаудың жеткіліксіздігін еңсеру үшін Қазақстанның шағын қалалары өздерінің бірегей ерекшеліктерін, мәдени мұралары мен табиғи ресурстарын көрсететін бірегей фирмалық стильді әзірлеуі тиіс. Күшті қолтаңба стилі шағын қалаларға бәсекелестіктен ерекшеленуге және келушілерді, инвесторларды және бизнесті тартуға көмектеседі.

Күшті фирмалық стильді дамыту шағын қалалардан олардың бірегей ерекшеліктеріне, мәдени мұрасына және табиғи ресурстарына мұқият талдау жасауды талап етеді. Шағын қалалар бұл талдауды өздерінің бірегей сату нүктелерін анықтау және олардың күшті жақтары мен құндылықтарын көрсететін қолтаңба стилін әзірлеу үшін пайдалана алады.

Шағын қалалар өздерінің жергілікті қауымдастықтарын брендинг процесіне тарта алады. Жергілікті қауымдастықтар шағын қалалардың бірегей ерекшеліктері мен мәдени мұралары туралы құнды ақпарат бере алады, бұл келушілерге, инвесторларға және бизнеске резонанс тудыратын бренд стилін дамытуды жеңілдетеді.

Бірегей қолтаңба стилін дамытқаннан кейін, шағын қалалар өз брендтерін ілгерілету үшін бірқатар маркетингтік және жарнамалық стратегияларды қолдана алады. Бұл стратегияларға әлеуметтік медиа маркетинг, контент маркетингі және оқиға маркетингі кіруі мүмкін. Шағын қалалар өз брендін насихаттайтын бірлескен маркетингтік науқандарды әзірлеу үшін жеке сектор ұйымдарымен ынтымақтаса алады.

Жалпы, саралаудың болмауы Қазақстанның шағын қалаларының алдында тұрған күрделі мәселе болып табылады. Бұл қиындықты жеңу үшін шағын қалалар өздерінің ерекше ерекшеліктерін, мәдени мұраларын және табиғи ресурстарын көрсететін бірегей қолтаңба стилін жасауы керек. Күшті фирмалық сәйкестікті дамыту шағын қалалардан олардың бірегей ерекшеліктеріне мұқият талдау жасауды, жергілікті қауымдастықтарды брендинг процесіне тартуды және өз брендін ілгерілету үшін бірқатар маркетингтік және жарнамалық стратегияларды пайдалануды талап етеді. Бірегей қолтаңба стилін дамыта отырып, шағын қалалар бәсекелестерінен ерекшеленіп, келушілерді, инвесторларды және бизнесті тарта алады.

Қорытындылай келе, брендинг Қазақстанның шағын қалалары үшін экономикалық даму мен туризмді ілгерілетудің маңызды аспектісі болып табылады. Дегенмен, шағын қалалар тиімді брендинг стратегияларын әзірлеу және енгізу кезінде бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде танымалдылықтың жеткіліксіздігі, ресурстардың шектеулілігі және дифференциацияның болмауы. Бұл мәселелерді шешу үшін шағын қалалар маркетингтік және жарнамалық стратегияларды, мемлекеттік-жекеменшік серіктестіктерді қолдана алады және өздерінің ерекше ерекшеліктері мен көрікті жерлеріне назар аудара алады. Осылайша, Қазақстанның шағын қалалары өңірдің экономикалық дамуына өз үлесін қоса отырып, келушілерді, инвестициялар мен кәсіпорындарды көбірек тарта алады.

Қазақстанның шағын қалаларының брендингі мұқият жоспарлауды, үйлестіруді және орындауды талап ететін маңызды процесс екенін атап өтеміз. Қазақстанның шағын қалалары жеткіліксіз қаржыландыруды, инфрақұрылымның жоқтығын және жеткіліксіз саралауды қоса алғанда, брендинг стратегияларын әзірлеу және енгізу кезінде бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұл мәселелер брендинг стратегияларының тиімділігін төмендетіп, шағын қалалардағы экономикалық өсу мен даму әлеуетін шектеуі мүмкін.

Алайда, бұл мәселелердің шешімдері бар. Тиісті қаржыландыру мен инфрақұрылымды жергілікті және ұлттық билік органдарымен және жеке сектор

ұйымдарымен серіктестік негізінде қамтамасыз етуге болады. Шағын қалалар өздерінің ерекше ерекшеліктерін, мәдени мұраларын және табиғи ресурстарын бәсекелестерінен ерекшеленетін күшті қолтаңба стилін жасау үшін пайдалана алады. Жергілікті қауымдастықтар брендинг процесіне қатыса алады, бұл брендтің стилі қоғамдастықтың құндылықтары мен басымдықтарын дәл көрсетуін қамтамасыз етеді.

Табысты брендинг Қазақстанның шағын қалаларына айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін. Келушілерді, инвесторларды және бизнесті тарта отырып, шағын қалалар жаңа жұмыс орындарын құра алады, табыс табады және өмірлерінің жалпы сапасын арттырады. Сонымен қатар, Табысты брендинг Қазақстанның жалпы имиджін жақсартып, халықаралық туристер мен инвесторлар үшін тартымды бағыт ретінде елді ілгерілете алады.

Сондықтан Қазақстанның шағын қалаларына брендингтің маңыздылығын мойындау және брендингтің тиімді стратегияларын әзірлеуге және енгізуге инвестиция салу маңызды. Осылайша, шағын қалалар өздерінің әлеуетін толық ашып, барлық мүдделі тараптардың игілігі үшін тұрақты экономикалық өсу мен дамуға қол жеткізе алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дүниежүзілік банк. (2017). Қазақстан: ел туризмінің диагностикасы. Алынған https://openknowledge .worldbank.org/handle/10986/27933
2. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. (2017). Қазақстан қалалары туристерді таң қалдыруға дайын. Алынған https://mfa.gov.kz/en/content-view/kazakhstans-cities-are-ready-to-surprise-tourists
3. «Астана Таймс». ((2018). Шымкент туристерді тарту үшін бірегей брендинг жасайды. Алынған https://astanatimes.com/2018/08/shymkent-creates-unique-branding-to-attract-tourists/
4. Исмагулова г., Тургунбаева А. және Жүнісова А. (2019). «Қазақстанның шағын қалаларын маркетингтік ілгерілету». Туризм және қызметтер журналы, 10 (19), 44-55. https://doi.org/10.29015/cerem.533
5. Хамзина, А. және Әуезова, А. (2021). «Қазақстанның шағын қалаларына арналған Брендинг және маркетингтік стратегиялар». The S. S. Muda, I. A. M. Nor және M. Otman (ред.), дамушы экономикалардағы шағын және орта бизнесті зерттеу бойынша анықтамалық (284-298 ББ.). IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3971-6.ch016
6. Құсайынов, А., және Сейтжанова, А. (2020). «Қазақстанның шағын қалалары үшін сын-қатерлер мен мүмкіндіктер». Э.Арарал, М. Э. Гомес және М. Ванг (ред.), қалалық басқару және жоспарлау жөніндегі анықтамалық (1-20 беттер). Секіргіш. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12346-5_111-1
7. Қалыбекова, М. (2019). «Қазақстанның шағын қалаларының стратегиялық брендингі». Туризм және қызметтер журналы, 10(20), 7-16. https://doi.org/10.29015/cerem.568
8. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. (2021). «Қазақстандағы Туризм». Алынған https://mfa.gov.kz/en/content-view/tourism-in-kazakhstan

Technical Sciences

УДК 681 5 9 7558

Өндіріс орнының микроклиматын бақылау және басқаратын киберфизикалық жүйе

Кусайнов Казыбек Куанышбекович
«Автоматтандыру және басқару» мамандығының 1 курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан
Сатыбалдина Дана Каримтаевна
т.ғ.к., «*Жүйелік талдау және басқару*» *кафедрасының доценті,* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан

Аннотация: Қазіргі заманғы электроника өндірісі - бұл өндіріс жағдайларын талап ететін жоғары технологиялық процесс. Осындай жағдайлардың бірі кәсіпорынның микроклиматы болып табылады. Микроклиматтың параметрлері сыртқы және ішкі ортаның әсеріне ұшырайды. Осыған байланысты оның өнімділігі күні бойы айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Киберфизикалық микроклиматты басқару жүйесін әзірлеуге көзқарас ұсынылады. Микроклимат параметрлері ПИД - контроллерінің алгоритмі арқылы автоматты түрде басқарылады. Басқару модульдерінің әрқайсысы оқшауланған ПИД - контроллері ретінде қарастырылады. Жүйені енгізу өнім сапасын жақсартуға, еңбек жағдайын жақсартуға және микроклиматтық бақылау құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: киберфизикалық жүйе, микроклиматты басқару, ПИД-реттегіш, желілік протокол, коммутация және басқару құрылғысы.

Қазіргі заманғы электроника өндірісі - бұл өндіріс жағдайларын талап ететін жоғары технологиялық процесс.Осы жағдайлардың бірі кәсіпорынның микроклиматы болып табылады. Климаттық бақылаусыз кәсіпорындағы ақаулардың үлесі артып, өнім сапасы төмендейді.

Кәсіпорынның өндірістік объектілері үлкен аумақты алып жатқандықтан, қоршаған орта жағдайлары әртүрлі нүктелерде айтарлықтай өзгеруі мүмкін, сондықтан жүйе киберфизикалық парадигмада таратылуы және енгізілуі керек. Жұмыстың дәлдігін арттыру және адам ресурстарын тиімді пайдалану үшін жүйе автоматты басқаруды енгізуі керек. Ол үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

1. Қоршаған орта параметрлері мен микроклиматты бақылау жүйесіне қойылатын талаптарды анықтау.
2. Жүйе компоненттері үшін бағдарламалық және аппараттық шешімдерді әзірлеу.
3. Жүйеде автоматты басқару алгоритмдерін жасау.

Ұсынылған шешім – IIoT негізіндегі бөлінген киберфизикалық жүйе (КФЖ) технологиялық инновация болып табылады, ал одан әрі дамытудың ұсынылған стратегиясы технологиялық инновацияларды енгізу тәсілі болып табылады.

Микроклимат-бұл адам ағзасына, сондай-ақ бөлме мен оның құрамына әсер ететін ішкі климаттың физикалық көрсеткіштерінің жиынтығы. Микроклимат ауа ылғалдылығының, ауа температурасының, беттік температураның, қысымның, газдар мен Ұшпа бөлшектер қоспаларының концентрациясының, ауа массаларының қозғалғыштығының көрсеткіштерімен анықталады [1]. Бұл көрсеткіштердің орташа мәндері, олардың максималды ауытқулары, сондай-ақ мәндердің өзгеру жылдамдығы ескеріледі.

Микроклиматтың оңтайлы параметрлері-бұл индикаторлардың үйлесімі, ол ұзақ уақыт әсер еткенде, бөлмедегі адамдардың 80% - на ыңғайсыздық тудырмайды. Микроклимат параметрлері сыртқы және ішкі ортаға әсер етеді. Осыған байланысты оның көрсеткіштері күн ішінде айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Микроклиматтың оңтайлы көрсеткіштерін сақтау үшін басқару жабдықтары қолданылады. Микроклиматтық жабдыққа келесі құрылғылар кіреді:

- жылыту;
- желдету;
- ауаның ылғалдылығы;
- кондиционерлер.

КФЖ басқаруын талдау негізінде жүйелік компоненттердің қажетті жиынтығы

- мониторингтің ішкі жүйесі;
- коммуникацияның ішкі жүйесі;
- ішкі басқару жүйесі;
- басқару объектісіне әсер етудің ішкі жүйесі.

Микроклиматты басқарудың КФЖ жоспары 1-суретте көрсетілген. Жүйе кеңістікте таралғандықтан, тасымалдау кезінде деректердің жоғалу қаупін ескеру қажет. IEEE 802.11 n стандарты оның негізінде шешімдерді пайдалануды және имплементациялауды жеңілдетеді, бірақ кеңістіктің үлкен көлемінде жұмыс істеу тұрғысынан кемшіліктері бар. Осы себепті MQTT желілік деректерді беру протоколы ретінде таңдалды. Ол TCP/IP үстіндегі кез келген желілерде жұмыс істейді және хабарламаларды жіберу үшін "баспагер - жазылушы" мінез-құлық үлгісін пайдаланады [2,3]. MQTT пайдалану Eclipse mosquito өнімі қолданылатын хабарлама брокерінің болуын болжайды.

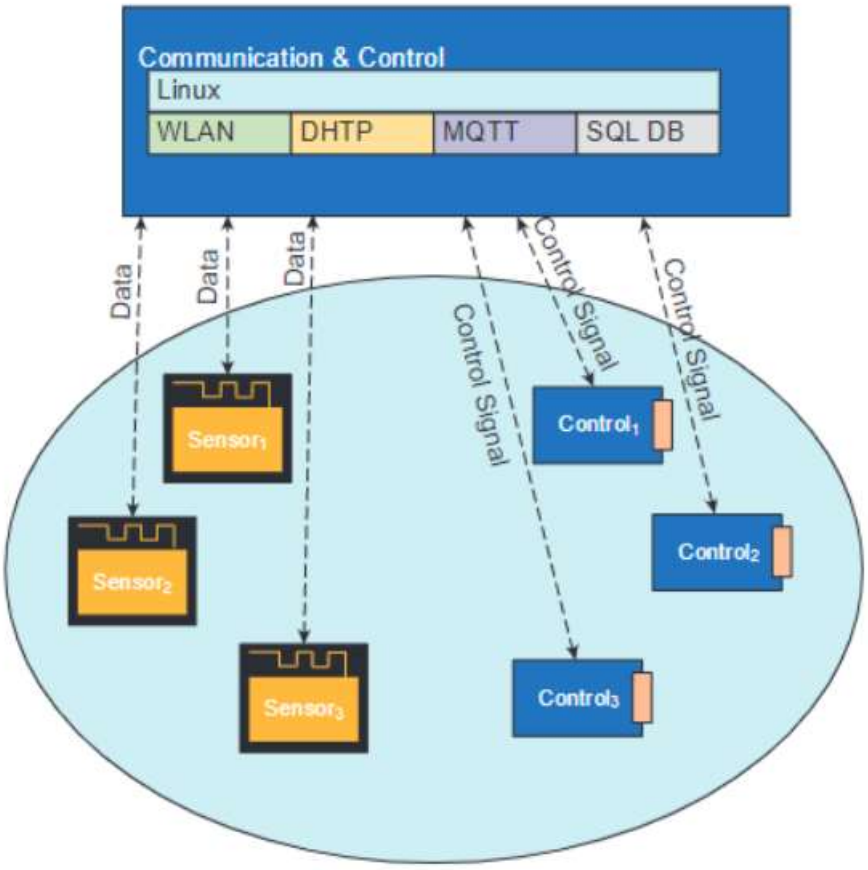

1-Сурет КФЖ микроклиматы басқару жоспары

Микроклимат параметрлерін басқару ПИД - реттегіш алгоритмінің көмегімен автоматты режимде жүзеге асырылады. Басқару модульдерінің әрқайсысы оқшауланған ПИД - реттегіші ретінде қарастырылады [3,4]. Реттегіштің кіріс сигналдары микроклимат көрсеткіштері және мақсатты көрсеткіштер болып табылады. Соңғысы оператор интерфейсіндегі конфигурация арқылы орнатылады және коммутация және басқару құрылғысында сақталады. Микроклимат көрсеткіштері визуализация алгоритміне ұқсас алгоритм бойынша есептеледі.

j-ші реттегіш үшін шығыс сигналы 1-ші формула бойынша есептеледі

$$C_j(t) = P_j + I_j + D_j = K_p e(t) + K_i \int_0^t e(\tau)d\tau + K_d \frac{dr}{dt} \quad (1)$$

бұндағы K_p, K_i, K_d-реттегіш коэффициентері

Бағдарламалық кодта ПИД- реттегіш формуласын пайдалану үшін рекуррентті ПИД функциясын қолданған жөн:

$$C(n) = C(n-1) + K_p\big(C(n) - C(n-1)\big) + K_i^{discr} C(n) + K_d^{discr}(C(n) - 2C(n-1) + C(n-2)) \quad (2)$$

бұндағы $K_i^{discr} = K_p K_{ip} T; T$ – дискретизация уақыты.

Сипатталған алгоритмде іріктеу жиілігі 1 сек алынады, бұл алгоритмнің дәлдігін сақтайды және артық есептеулер жасамайды. Коэффициенттерді таңдау көп уақытты қажет ететін процесс. Көптеген таратылған реттегіштері бар жүйе үшін коэффициенттерді таңдауды автоматтандыру ұсынылады. Реттеу жүйесінің параметрлерін оңтайландырудың әртүрлі әдістері бар. Олар дәл және жақын. Нақты әдістер сипаттамалық теңдеулер жүйесін шешуден тұрады. Жуықталған әдістер кіріс параметрлері - коэффициенттердің Шығыс коэффициенттерімен байланысын - мақсатты индикатордың өзгеру динамикасын зерттейді [5].

Ең көп таралған әдістер: Зиглер - Никольс әдісі және Чин - Хронес - Ресвик әдісі. Олар тұрақсыз процестен стационарлық процеске өтуін зерттейді. Бірінші әдіс интегралды компонентті іздеу жүйесін оңтайландыруға негізделген, екіншісі дифференциалды [6]. Зиглер-Никольс әдісі-реттегішті оңтайландырудың ең көп таралған алгоритмі.

Әдісті имплементациялау кері байланыс коэффициенттерін баптау алгоритмі түрінде жүзеге асырылады:

- Кіре берісте біз ағымдағы мәндерді, мақсатты мәндер мен коэффициенттерді аламыз.

- Егер индикатор көрсеткіші дәлізге түссе және іріктеу кезінде T шудың шамасына, үлкен мөлшеріне өзгермесе, онда біз коэффициенттерді сақтаймыз.

- Егер индикатор мақсатты шекарадан асып кетсе, онда ауытқу бағытына байланысты интегралды компонентті көбейтеміз немесе азайтамыз.

- Кірудегі ағымдағы мәндердің өзгеруін күтеміз. Егер олар тұрақтанса, онда біз коэффициентті сақтаймыз. Әйтпесе, біз интегралды компонентті қайтадан өзгертеміз.

Осылайша біз кері байланыс аламыз (сурет. 2).

J-STD-020 C сәйкес температура параметрінің 3-4 °C/c жоғары өзгеру жылдамдығы қолайсыз. Бұл параметр интегралды компонентпен анықталады, сондықтан іздеу процесінде оның мәніне жоғарғы шектеу қою керек [3,7].

Алгоритм C++ тілінде жүзеге асырылады және коммутация және басқару құрылғысында жұмыс істейді.

Автоматты іріктеу алгоритмінде алынған коэффициенттер контроллердің кірісіне беріледі. Реттегіш формуласы бойынша MQTT хаттамасы арқылы басқару құрылғыларына берілетін шығыс басқару сигналы есептеледі [3,8,9].

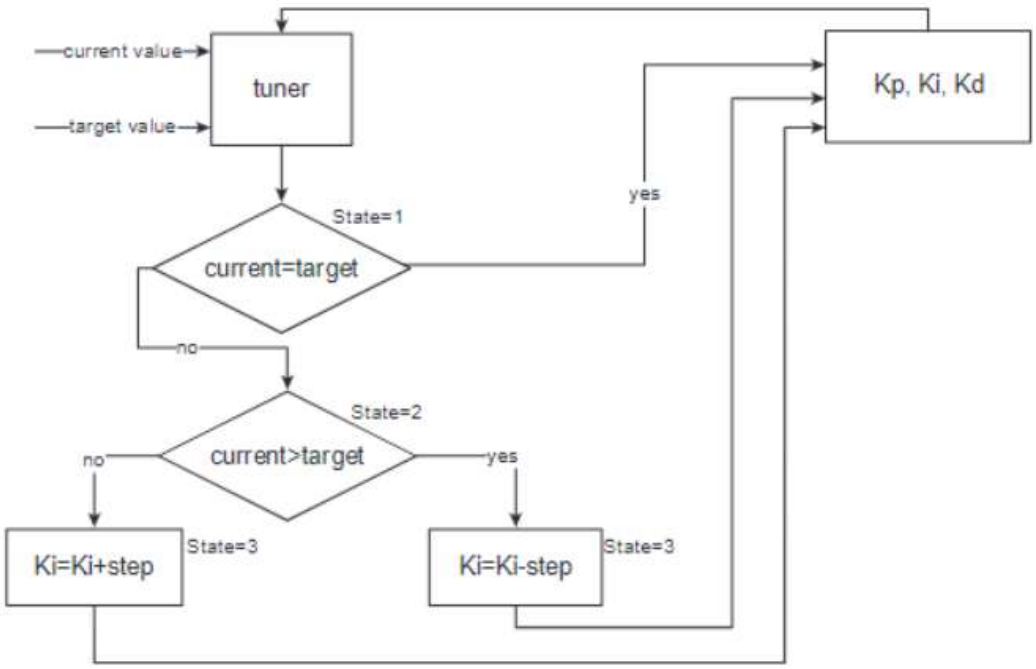

2-Сурет Коэффиценттерді автоматты іріктеу алгоритмы

Электрониканы шығаратын кәсіпорында микроклиматты бақылау киберфизикалық микроклиматты бақылау жүйесін әзірлеу және енгізу негізінде жүзеге асырылады. Жүйе бөлінген микроклиматтық жабдықты бақылауды қамтамасыз етеді.Ол бөлмеде қажетті жағдайларды қамтамасыз етеді және халықаралық стандарттардың талаптарына жауап береді. Жүйені енгізу өнім сапасын жақсартуға, еңбек жағдайын жақсартуға және микроклиматтық бақылау құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1.Кулаков К. Ю., Егорова Е. М. Влияние изменений параметров микроклимата на самочувствие человека и эксплуатационные характеристики строительных конструкций //Московский экономический журнал. – 2019. – №. 6. – С. 317-322.

2.A. Gurtov, et al., "Internet of Things: Services and Applications," in Proceedings of the 2014 International Conference on Advanced Networking, Distributed Systems and Applications, 2014, pp. 319-326.

3. Коршунов, Г. И. Сложные киберфизические системы : учебное пособие / Г. И. Коршунов, И.А. Пастушок, А.А. Петрушеская. — СПб.: ГУАП, 2021. — 141 с.

4.Надеждин И. С., Горюнов А. Г., Флавио М. Системы управления нестационарным объектом на основе MPC-регулятора и ПИД-регулятора с нечеткой логикой //Управление большими системами: сборник трудов. – 2018. – №. 75. – С. 50-75.

5.Демин И. О., Саблина Г. В. Исследование методов настройки параметров ПИД-регулятора //Автоматика и программная инженерия. – 2020. – №. 1 (31). – С. 174-181.

6.Вадутов О. С. Настройка типовых регуляторов по методу Циглера-Никольса //Т.: Томский политехнический университет. – 2014.

7.Иоффе Д. Микросхемы компании Holt для тяжелых условий эксплуатации //Компоненты и технологии. – 2013. – №. 9. – С. 114-118.

8.Плынский И. И., Монахов В. И. Микропроцессорная система сбора климатических данных по протоколу MQTT //Инновационное развитие техники и технологий в промышленности (ИНТЕКС-2020). – 2020. – С. 93-97.

9.Кудряшов В. С., Рязанцев С. В., Козенко И. А. Метод моделирования и реализации многосвязных автономно-инвариантных цифровых систем управления //Вестник Тамбовского государственного технического университета. – 2012. – Т. 18. – №. 2. – С. 350-360.

Revised Classification of Lost Circulation Materials and Treatments

Eldar Suleymanov
Elgun Maharramov
Khayal Allahverdiyev
Aykhan Valiyev
Azerbaijan State University of Oil and Industry, Department of "Oil and Gas Engineering"
Professor, Docent, Master' s degree

ABSTRACT

Drilling fluid losses are regarded as being one of the main causes of drilling downtime (NPT). LCMs (lost circulation materials) have indeed been frequently employed to reduce or eliminate losses. Owing to the enormous variety of presently available lost circulation materials and their many uses, categorization and testing of LCMs is critical. Typical LCMs are now divided into three groups depending on their presence: fibrous, flaky, granular, or a combination of the above. The most previous LCM categorization was released roughly half a century ago, and this research aims to fill that void with an updated classification that includes both traditional and contemporary technology. Researchers suggest reclassifying LCM's into some groups according to their form and implementation: granular, flaky, fibrous, LCM's mix, acid, and water soluble, increasing liquid loss squeeze, swellable and hydratable combinations, and nanoparticles. Particles plugging apparatus (PPA) and HPHT fluid loss equipment in combination with slotted and tapered discs are used to assess LCM performance for remedial therapies. There is currently no one standardised testing technique or interpretation that measures LCM performance when preventative therapies are used to improve the fracturing gradient. The problem in standardising testing procedures stems from disagreements over the wellbore strengthening mechanism. This article highlights the most current breakthroughs in lost circulation materials, like plug integrity technologies and nano-technology, as well as providing a detailed overview of todays modern existing LCM's.

Keywords: *Drilling fluids, Drilling, Lost circulation materials, Drilling fluid absorption.*

Qazma zamanı udulma baş verdikdə aparılan tədqiqatlar və qarşısının alınması üçün istifadə olunan materiallar

1.Eldar Süleymanov, 2. Elgün Məhərrəmov, 3.Xəyal Allahverdiyev, 4. Ayxan Vəliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
"Neft qaz mühəndisliyi" kafedrası, Professor, Dosent, Magistr,

XÜLASƏ

Qeyri-məhsuldar qazma müddətinə təsir edən əsas amillərdən biri məhlul itkisi hesab edilir. Udulma zamanı doldurucu materiallardan, itkilərin qarşısını almaq və ya dayandırmaq üçün geniş istifadə olunur. Hal-hazırda mövcud olan çoxlu sayda udulmaya nəzarət materialları və onların müxtəlif tətbiq səbəbindən doldurucu materiallarının təsnifatı və sınaqdan keçirilməsi çox vacibdir. Ümumi udulmaya nəzarət materialları hal-hazırda onların əsasında müxtəlif kateqoriyalarda təsnif edilir: lifli, qabıqlı və dənəvər və ya hər üçünün qarışığı kimi görünür. Doldurucu materialların ən son təsnifatı təxminən 50 il əvvəl dərc edilmişdir. Biz doldurucu materialları görünüşünə və tətbiqinə görə əlavə bir neçə kateqoriyaya yenidən təsnif etməyi təklif

edirik: dənəvər, lopa, lifli, pullu, turşuda və suda həll olunan, yüksək maye itkisi ilə ekstrüde edilə bilən, şişən və nəmləndirilən birləşmələr və nanohissəciklər. Udulmanın qarşısını almaq, doldurucu materialların effektivliyini qiymətləndirmək üçün hissəciklərin standartlaşdırılmasının çətinliyi, quyuların möhkəmləndirilməsi mexanizmi ilə bağlı fikir ayrılıqları ilə əlaqədardır. Bu yazıda bu gün mövcud olan doldurucu materiallarının hərtərəfli icmalını təqdim etməklə yanaşı, müasir texnologiya və nanotexnologiya kimi antiabsorbsiya materialları sahəsində ən son inkişaflar müzakirə olunur.

Açar sözlər: *Qazıma məhlulu, Qazıma, Qazıma məhlulunun udulması, Qazıma məhlulun udulmasının mənfi təsirləri.*

INTRODUCTION

Basics a huge proportion of conventional hydrocarbon reserves are now being exhausted as a result of the enormous growth in oil consumption. Like a consequence, more difficult drilling procedures are needed. The operating fluid mass window severely limits when drilling difficult wells, such as longer reach or deep-water wells. The lower bound is raised due to greater collapse pressure in a deviation well, while the maximum limit, governed by the fracture gradient, is decreased due to higher comparable circulating density (ECD) in longer reach wells, defective wellbores, lower overburden gradient, or wellbore deviations. This reduction in the operating mud window might result in typical issues such as lost circulation. Lost circulation occurrences might lead to a variety of undesired outcomes that could appears to be a major to lots of money or more [1]. The severity of the effects varies depending on the severity of the losses; it might start with only losing drilling fluid and progress to an explosion. In generally, lost circulation events are categorised according to the rate of loss (bbl/hr.). Whenever the fluid average loss is between 1 and 10 barrels per hour, the loss is defined as seepage loss, which can occur in any type of structure. The losses are identified as partial losses when the fluid loss rate increases from 10 to 500 bbls/hr, which might occur in gravels, minor natural horizontally fractures, or artificial vertical fractures. As the loss rate climbs to 500 bbls/hr. and beyond, the losses are regarded to be total losses [2]. Lost circulation events can happen in naturally fractured strata, cavernous formations, extremely permeable formations, or as a result of drilling-induced cracks. M T. Chapman developed one of the early attempts to cure or avoid losses by adding granular materials to the drilling fluid in 1890 [3]. Lost circulation materials have since been routinely employed to prevent or reduce drilling fluids lost into the deposit. LCMs are regularly introduced to the drilling fluid system or noticed as a concentration LCMs tablet to seal naturally occurring fractures or induced fractures caused by drilling.

Problem Statement

Loss circulation can occur due to several factors, such as formation characteristics, drilling fluid properties, and drilling practices. There are different types of losses that can happen, which include partial losses, severe losses, and total losses. Partial losses refer to a reduction in the rate of circulation, while severe losses refer to a significant reduction in the flow of the drilling fluid [4]. Total losses occur when the entire drilling fluid is lost, resulting in the inability to continue drilling operations. There are several methods used to control loss circulation, including the use of specialized drilling fluids, such as lost circulation materials adding to the drilling fluid that can bridge or seal off the lost zones, thereby minimizing fluid losses. Mechanical devices are used to isolate the lost zones by creating a barrier around them [5]. Apart from managing loss circulation, it is crucial to take measures to avoid it from happening in the first place. This can be achieved by conducting proper well planning, selecting appropriate drilling fluid properties, and using appropriate drilling techniques, among others. The cost of loss circulation can be significant, as it can lead to increased drilling times, higher operational costs, and potential damage to the

reservoir. Drilling fluid is then forced out of the wellbore and into the surrounding rock formations, leaving less fluid in the wellbore and reducing the hydrostatic pressure, which can lead to other problems like wellbore instability, stuck pipe, and reduced drilling rates [6].

Lost circulation can occur in a variety of situations and can be caused by different factors, including:

- Naturally fractured or vugular formations: These formations have natural openings that allow drilling fluid to escape.
- Highly permeable formations: These formations have high permeability, allowing drilling fluid to flow into the formation and be lost.
- Fault zones: These are areas where rock formations have been displaced, creating void spaces that can act as a pathway for the loss of drilling fluid.
- Excessive drilling fluid pressures: When the pressure in the wellbore exceeds the formation pressure, drilling fluid can be forced into the surrounding rock formations.

Solution method: The application of lost circulation therapies can be categorised according to the period in which they were administered. It can happen whether before (preventive) or just after (corrective) the lost circulation circumstance.

Corrective methods management technique can be described as any procedure used following the occurrence of the losses [1]. To reduce losses, lost circulation therapies are either continually supplied to the drilling fluid or marked as a concentrated tablet. According to the kind of loss or formation being treated, there is a large variety of corrective lost circulation therapies available. LCM mixes are added to the mud at varying quantities to prevent seepage and substantial losses. The adding of LCMs to the mud will assist reduce seepage and partial loss, but when major losses occur, further treatments will be necessary to fix the problems. Settable tablets also including cemented plugs, gunk, deformable or soft plugs are frequently utilised to gain circulation after severe losses. Deformable, viscous, and cohesive plugs (DVC) are said to be useful because of physical features such as cohesion, which aids in the formation of an impermeable barrier, prohibiting drilling mud from flowing into the cracks. Such sorts of therapies need certain insertion and mixing protocols that must be followed. When encountered in depleted or very permeable formations, high fluid-loss high solid-content squeezed tablets are employed to minimise losses [7].

Preventive methods treatments and solutions that are used before going into lost circulation zones to avoid losses from occurring. This technique's overall goal is to reinforce the borehole [8]. Borehole strengthening is described as "a collection of procedures used to efficiently plug, and seal generated fractures while drilling in order to intentionally increase the fracture gradients and extend the operating window [9]. "This method is based on supporting or sealing the fracture using LCM’s [10]. Alberty and Mclean proposed the strain cage model, which is based on a linear viscoelastic fracture mechanical model [11]. Dupriest proposed the Fracture Closure Stress (FCS) model to describe how LCM's might FCS is defined as "the strain rate on the fracture plane that maintains contact between the fracture faces" [12]. FCS is increased by expanding the fracture and covering the fracture tip, squeezing the surrounding rock, and modifying the near wellbore hoop stresses.

Relevance of LCMs in minimising or avoiding losses, boosting their capacity to control losses might have a substantial influence on decreasing both NPT and drilling risks. With the increasing complexity of drilling, the industry is creating new solutions that are useful in preventing and mitigating lost circulation incidents. Such innovative technologies involve the utilisation of newly created materials as well as optimal combinations of current LCMs.

Eventually, nanoparticles were proposed for usage in drilling fluids. Nanoparticles are solid particles that have sizes ranging from 1 to 100 nm, or approximately a magnitude less than bentonite. Because of the narrow hole throat size in shale formations, which makes constructing an impermeable filter cake more difficult, nanoparticles were shown to be effective in producing a robust, thick filter cake and plugging micro fissures in shale, which has a major influence on wellbore stability [13]. Creating such a filter cake will limit fluid losses into formation, stabilising the wellbore [14]. The effectiveness of processed silica nanoparticles in sealing shale pores was also tested on Marcellus and Mancos shales. Reduced shale permeability is an alternate method of minimising fluid loss into shales that cannot be accomplished by standard filter cake building [15]. In the absence of water-based mud, additional use of silica nanoparticles in the Marcellus and Mancos shales employed the Shale Membrane Tester (SMT) maintained by the University of Texas and a service firm (WBM). The technique involves putting a well-preserved shale core in a cell with differential pressure applied to both sides of the samples. The purpose of this test was to determine the viability of employing WBM in the drilling of shales, which is a common source of well-instability due to shale swelling caused by fluid adsorption. Nanoparticles at a ratio of 10% were shown to inhibit conductivity in shale membrane. Nevertheless, following a series of diagnostic tests, the concentration of nanoparticles was lowered to 3 wt.%, resulting in a 98% drop in permeability [16]. Silica nanoparticles were subjected to additional testing to determine their capacity to reduce permeability in a wider range of shales. Modest quantities of iron hydroxide and calcium carbonate particles are additionally studied for wellbore strengthening. Nwaoji et al. demonstrated that these nanoparticles may be included into WBM to reinforce the wellbore and hence ensure its stability. Contreras discussed the role of nanoparticles in wellbore fortification and the implications for lowering the amount of casing threads in a well. Further research into nanoparticle-based drilling fluids is being performed, and progress is expected.

Silica, iron oxide, and calcium carbonate are currently used nanoparticles. Ex-situ or in-situ techniques can be used to create these nanoparticles. Ex-situ refers to the production of nanoparticles in an aqueous before they are introduced to the mud. The antecedents that create the nanoparticles are added directly to the mud in-situ. In-situ techniques for avoiding a considerable rise in mud water content entering the circulation system are recommended by the authors for realistic field activities. Various nanoparticles derived from aluminium and titanium have been studied for permeability decrease in the vicinity of WBM. Barium sulphate nanoparticles were examined as a weighing agent by in the presence of additional additives such as silica gel to increase lubricity.

The categorization of LCMs is an essential aspect in choice processes for preventing/curing lost circulation events [17]. Since LCMs have diverse chemical and physical properties, effective LCM selection is critical for a successful lost circulation solution. Howard et al. [18] divided LCMs into four classes according to their chemical characteristics: fibrous, granular, lamellated, and dehydratable. The preceding categorization was amended by Robert J White by substituting the dehydratable category with a combination of LCM categories [3]. Because of the enormous number of current accessible LCMs and their various applications, it is important to re-classify LCMs into several categories. This document will collect accessible LCMs advantages offered in drilling operations to act as a guide manuscript.

The numerous qualities of LCMs and how these properties contribute to their diverse uses, the suggested categorization in this study relies on both physical, chemical, and application aspects. The physical qualities of these pieces include their form and size, while the chemical properties include their acid solubility, swellability, and reactivity with other chemicals to initiate the mix. Granular, flaky, fibrous, LCM's combination, acid soluble, high fluid loss LCM's squeezes (HFLS), swellable and hydratable LCM's, and nanoparticles are the new classifications for LCM's.

Granular particles are described as additives that can create a seal just at development face or inside the fracture to avoid formation losses [2], [18]. These are accessible in an array of particle sizes. Because of their stiffness, these materials are frequently employed for wellbore reinforcement applications. Particles have more smashing resistance than other varieties, and some of them, such as calcium carbonate, can be categorised as granular while also being acid soluble. Graphite, nut shells, sized calcium carbonate, glisonite, course bentonite, asphalt, and perlite are examples of granular particles.

Flaky components are described as "a form of LCM with a large surface area that really is thinner and uniform in shape" [19]. This kind may or may not be stiff, and it is capable of creating a mat over the porous formation face. Cellophane, mica, cottonseed hulls, vermiculite, maize cobs, and flaked calcium carbonate are examples of flaky minerals.

Fibrous composites are "a form of LCM that is long, thin, and flexible and comes in a variety of diameters and lengths of fibre" [19]. When utilised to decrease losses through cracks or vugular structures, this sort of material may have a little rigidity and will form a "mat-like" bridge [18]. The capacity to build a "mat-like" bridge acts as a filter medium, allowing tiny particles in drilling fluids to settle and form a seal [2]. Fibrous materials are available in a variety of grades and sizes, and even some kinds of fibrous materials, such as Magma fibre, are acid soluble. Fibrous elements are often utilised in both WBM and OBM, but certain of these substances have limits in OBM. Cellulose fibres, nylon fibres, mineral fibres, saw dust, and shred paper are examples of fibrous materials improved performance in minimising losses owing to the varied characteristics and particle sizes of the combined LCMs [1], [2], [8]. For various lost circulation circumstances, a number of designed LCM mixes are available. These blends have optimum kinds and particle size distributions that have been thoroughly tested in a variety of lab tests to demonstrate their capacity to seal a wide range of fracture sizes. Nevertheless, poor performance may occur from inappropriate particle size distribution of the blended LCMs [3].

When conventional LCMs are utilized in the reservoir segment, they damage the forming; therefore, the development of non-damaging LCMs has increased [20]. Acid and water soluble LCMs are thought to be non-damaging LCMs that might be employed to heal losses in reservoir segments. Calcium carbonate and mineral fibres are examples of acid particles. Ordered salts are examples of water-based LCM's.

Conclusions

This work develops a new LCM categorization that may be used as a guide for operators, service providers, and researchers. To accurately categorise the materials used to control and mitigate lost circulations in the drilling overall. The experts suggest in the need of standardising the LCM categorization to provide a unique technical means to refer to them throughout drilling operations and well planning. According on their form and use, LCMs were divided into seven categories: granular, flaky, fibrous, LCM's mixture, acid and water soluble, high fluid loss squeeze, swellable and hydratable mixtures, and particles. Nevertheless, it was impossible to develop a categorization based on either the size or the strength of materials due to a lack of knowledge about the durability of various LCMs and how that strength would impact treatment effectiveness. This document provides a comprehensive breakdown of each of the seven categories, outlining various types of lost circulation materials (LCM) in each category and their corresponding commercial names. Novel lost circulation technologies are discussed, with an emphasis on the adaptability of nanoparticle solutions for mitigating lost circulation, either by plugging extremely low permeability deposits or by acting as a wellbore strengthening agent. To evaluate the efficiency of lost circulation materials (LCM) during remedial measures, a combination of particle plugging apparatus (PPA) and HPHT fluid loss device is used alongside slotted and tapered discs. Nevertheless, there are no standardised testing or interpreting techniques for evaluating LCM performance when preventative therapies are used. The problem in standardising testing procedures stems from disagreements on the wellbore hardening process.

Literatur

1. Kumar, A. and Savari, S. “Lost Circulation Control and Wellbore Strengthening: Looking Beyond Particle Size Distribution”. AADE-11-NTCE-21, AADE National Technical Conference and Exhibition, Houston, USA, 12-14 April 2011.

2. Nayberg, T. M. and Petty, B. R. “Laboratory Study of Lost Circulation Materials for use in Both Oil-base and Water-base Drilling Muds”. IADC/SPE 14723, IADC/SPE Drilling Conference, Dallas, USA, 10-12 February 1986.

3. White, R. J. “Lost-Circulation Materials and Their Evaluation”. API-56-352. Drilling and Production Practice, New York, New York, USA, 1 January 1956.

4."Drilling Fluids: State-of-the-Art" by M.I. Al-Muntasheri, A. Firoozabadi, and S. Al-Bahlani (2019).

5."Mechanical Barriers for Lost Circulation Control" by A.A. Adewumi and I.O. Adeyemi (2017).

6."Wellbore Strengthening and Loss Circulation Prevention: The Need for Integration" by F. Ali and T. Tran (2019).

7. Wang, H., Sweatman, R. E., Engelman, R. E., Deeg, W. F. J. and Whitfill, D. L. “The Key to Successfully Applying today’s Lost Circulation Solutions”. SPE 95895, SPE Annual Technical Conference and Exhibition, Dallas, Texas, USA, 9-12 October 2005.

8.Withfill, D. L. “Lost Circulation Material Selection, Particle Size Distribution and Fracture Modeling with Fracture Simulation Software”. IADC/SPE 115039, IADC/SPE Asia Pacific Drilling Technology Conference and Exhibition, Jakarta, Indonesia, 25-27 August 2008.

9. Salehi, S. and Nygaard, R. “Numerical Modeling of Induced Fracture Propagation: A Novel Approach for Lost Circulation Materials (LCM) Design in Borehole Strengthening Applications of Deep Offshore Drilling”. SPE 135155, SPE Annual Technical Conference and Exhibition, San Antonio, USA, 8-10 October 2012.

10. Salehi, S. and Nygaard, R. “Evaluation of New Drilling Approach for Widening Operational Window: Implications for Wellbore Strengthening”. SPE 140753, SPE Production and Operations Symposium, Oklahoma City, USA, 27-29 March 2011.

11. Alberty, M. W. and McLean, M. R. “A Physical Model for Stress Cages”. SPE 90493, SPE Annual Technical Conference and Exhibition, Houston, USA, 26-29 September 2004.

12. Dupriest, F. E. “Fracture Closure Stress (FCS) and Lost Returns Practices”. SPE/IADC 92192, SPE/IADC Drilling Conference, Amsterdam, Netherlands, 23-25 February 2005.

13. Riley, M., Young, S., Stamatakis, E., Guo, Q., Ji, L., De Stefano, G., Hoelscher, K. P., De Stefano, G., Ji, L., and Friedheim, J. “Wellbore Stability in Unconventional Shale – The Design of a Nano-Particle Fluid”. SPE 153729, SPE Oil and Gas India Conference and Exhibition, Mumbai, India 28-30 March 2012.

14. Li, G., Zhang, J., Zhao, H. and Hou, Y. “Nanotechnology to Improve Sealing Ability of Drilling Fluids for Shale with Microcracks During Drilling”. SPE 156997, SPE International Oilfield Nanotechnology Conference, Noordwijk, Netherlands, 12-14 June 2012.

15. Hoelscher, K. P., De Stefano, G., Riley, M. and Young, S. “Application of Nanotechnology in Drilling Fluids”. SPE 157031, SPE International Oilfield Nanotechnology Conference and Exhibition, Noordwijk, Netherlands, 12-14 June 2012.

16. Friedheim, J. E., Young, S., De Stefano, G. Lee, J., and Guo, Q. “Nanotechnology for Oilfield Applications – Hype or Reality?”. SPE 157032, SPE International Oilfield Nanotechnology Conference and Exhibition, Noordwijk, Netherlands, 12-14 June 2012.

17. Canson, B. E. “Lost Circulation Treatment for Naturally Fractured, Vugular, or Cavernous Formations”. SPE/IADC 13440, SPE/IADC Drilling Conference, New Orleans, USA, 5-8 March 1985.

18. Howard, G. C., and Scott, P. P. 1951. “An Analysis and the Control of Lost Circulation”. SPE-951171-G. Journal of Petroleum Technology. Vol. 3, No. 6, 171-182.

19. Schlumberger. 2014. Oil Field Glossary, http://www.glossary.oilfield.slb.com (Accessed 24 January 2014).

20. Sweatman, R. E., and Scoggins, W. C. “Acid-Soluble Magnesia Cement: New Applications in Completion and Workover Operations”. SPE 18031, SPE Annual Technical Conference and Exhibition, Houston, USA, 2-5 October 1988.

Обзор материалов и методов лечения потери циркуляции с обновленной классификацией

1. Эльдар Сулейманов, 2. Эльгун Магеррамов, 3. Хаял Аллахвердиев, 4. Аыхан Валиыев

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности,
кафедра «Нефтегазовый инжиниринг» , профессор, доцент, Степень магистра

РЕЗЮМЕ

Потери бурового раствора считаются одним из основных факторов, влияющих на непроизводительное время бурения. Материалы для борьбы с поглощением широко используются для предотвращения или прекращения убытков. Из-за большого количества доступных в настоящее время материалов для борьбы с поглощением и их различных применений классификация и тестирование материалов для борьбы с поглощением очень важны. Обычные материалы для борьбы с поглощением в настоящее время классифицируются по разным категориям в зависимости от их

внешний вид как волокнистый, хлопьевидный и зернистый или смесь всех трех. Самая последняя классификация материалов для потерянного обращения была опубликована около 50 лет назад, и в этой статье предполагается заполнить этот пробел обновленной классификацией, включающей традиционные и новые технологии. Мы предлагаем переклассифицировать материалы для борьбы с поглощением на 7 категорий в зависимости

от их внешнего вида и применения: гранулированные, чешуйчатые, волокнистые, смесь материалов для борьбы с поглощением, растворимые в кислоте/воде, продавливаемые с высокой водоотдачей, набухающие/гидратируемые комбинации и наночастицы. Устройство для закупоривания частиц и устройство для поглощения жидкости HPHT в сочетании с прорезными/коническими дисками используются для оценки эффективности материалов для борьбы с поглощением для корректирующих обработок. До сих пор не было разработано ни одного стандартизированного метода испытаний или интерпретации, оценивающих характеристики материалов для борьбы с поглощением при применении превентивных обработок для увеличения градиента трещины. Сложность стандартизации методов испытаний связана с разногласиями по поводу механизма укрепления ствола скважины. В этом документе обсуждаются самые последние разработки в области материалов для борьбы с поглощением, такие как технология обеспечения закупорки и нанотехнологии, в дополнение к представлению всестороннего обзора доступных на сегодняшний день материалов для борьбы с поглощением.

Ключевые слова: *Буровые растворы, Бурение, Материалы для борьбы с поглощением бурового раствора, Поглощение бурового раствора.*

Анализ изменения ставок платы за выбросы загрязняющих веществ в условиях модернизации и оптимизации технического оснащения промышленных предприятий

Балгожин Даурен Ерболович
магистрант технических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
Жапарова Саягуль Бекетовна
кандидат технических наук, профессор академик Международной Академии наук экологии и безопасности жизнедеятельнсти, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

Актуальность. *Проблема загрязнения окружающей среды, является глобальной темой для обсуждения, на всех международных конференциях. Выбросы в окружающую среду загрязняющих веществ, промышленными предприятиями, на сегодняшний день является неотъемлемой частью производства. В связи с этим необходим контроль данных выбросов, как внутри предприятий, так и со стороны государственных компетентных органов. Исходя из этого, анализ одного из вытекающих видов контроля является необходимостью для составления статистических данных.*
Ключевые слова: *ПДК, ПДУ, ПДВ, ПДС, ПДН, оптимизация, модернизация, инновации, экономическое обоснование.*

Главным приоритетными направлениями по регулированию выбросов промышленными предприятиями, является оптимизация и модернизация технологических процессов производства. Данные направления затрагивают весь спектр организации производственной деятельности от производственной санитарии и вплоть до экономического влияния. Для различных реагентов установлены максимальные значения пределов допустимых показателей, такие как ПДК, ПДУ, ПДВ, ПДС, ПДН. Превышая предписанные допустимые нормы, предприятия нарушают законодательные требования, согласно которым, предприятиям объявляются соответствующие меры пресечения подобных ситуаций, вплоть до прекращения производственной деятельности.

Одним из мотивирующих факторов содействия направлениям оптимизации и модернизации технологических процессов, является налогообложение объема выбросов находящихся в пределах допустимых показателей. Благодаря данному виду контроля, управляющим должностям предприятий необходимо следить за инновациями в сфере их должностных направлений, для оснащения предприятия более продвинутыми техникой и технологией производства, для минимизации финансовых затрат согласно показателям объема загрязнения окружающей среды.

Для анализа возьмем ставки платы за выбросы загрязняющих веществ действительных согласно законодательству республики Казахстан на период 2018 года (таблицы 1-2) и

действительных согласно законодательству республики Казахстан на период 2022 года (таблицы 3-4).

В соответствии со статьей 576 Кодекса Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года "О налогах и других обязательных платежах в бюджет" (Налоговый Кодекс), Алматинский областной маслихат решил повысить ставки платы за эмиссии в окружающую среду в два раза. Итог повышения ставки платы представлен ниже:

Таблица 1. Ставки платы за выбросы загрязняющих веществ от стационарных источников составляют:

№	Виды загрязняющих веществ	Ставки платы за 1 тонну (МРП)
1.	Оксиды серы (SOx)	20
2.	Оксиды азота (NOx)	20
3.	Пыль и зола	10
4.	Свинец и его соединения	3986
5.	Сероводород	124
6.	Фенолы	332
7.	Углеводороды	0,32
8.	Формальдегид	332
9.	Монооксид углерода	0,32
10.	Метан	0,02
11.	Сажа	24
12.	Окислы железа	30
13.	Аммиак	24
14.	Хром шестивалентный	798
15.	Окислы меди	598
16.	Бензапирен	996,6

Таблица 2. Ставки платы за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух от передвижных источников составляют:

№	Виды топлива	Ставка за 1 тонну использованного топлива (МРП)
1.	Для неэтилированного бензина	0,66
2.	Для дизельного топлива	0,90
3.	Для сжиженного, сжатого газа, керосина	0,48

Таблица 3. Налоговый Кодекс РК Статья 576. Ставки платы. Пункт 2 предусмотрен в редакции Закона РК от 02.01.2021 № 402-VI (вводится в действие с 01.01.2022).

Ставки платы за выбросы загрязняющих веществ от стационарных источников составляют:

№	Виды загрязняющих веществ	Ставки платы за 1 тонну (МРП)
1.	Оксиды серы (SOx)	10
2.	Оксиды азота (NOx)	10
3.	Пыль и зола	5
4.	Свинец и его соединения	1993
5.	Сероводород	62
6.	Фенолы	166
7.	Углеводороды	0,16
8.	Формальдегид	166
9.	Монооксид углерода	0,16
10.	Метан	0,01
11.	Сажа	12
12.	Окислы железа	15
13.	Аммиак	12
14.	Хром шестивалентный	399
15.	Окислы меди	299
16.	Бензапирен	498,3

Таблица 4. Ставки платы за выбросы загрязняющих веществ в атмосферный воздух от передвижных источников составляют:

№	Виды топлива	Ставка за 1 тонну использованного топлива (МРП)
1.	Для неэтилированного бензина	0,33
2.	Для дизельного топлива	0,45
3.	Для сжиженного, сжатого газа, керосина	0,24

Согласно предоставленным данным, анализ расценок согласно видам загрязняющих веществ показал что за пять лет стоимость за одну тонну загрязняющего вещества снижена в два раза. На фоне Мировой экономической ситуации, последствия снижения ставок платы за выбросы загрязняющих веществ выглядят неоднозначно.

Последствия снижения ставок платы за выбросы загрязняющих веществ, на сегодняшний день, зависят напрямую от человеческого фактора.

Во-первых, при соблюдении тенденции социальной ответственности, предприятия продолжат внедрения инновационных технологий и соответствующей техники, для усовершенствования оптимизации производства и минимизации вырабатываемых объемов загрязняющих веществ. Так как, экономия финансовых средств на фоне снижения ставки платы за выбросы загрязняющих веществ позволит увеличить закладываемый бюджет на приобретение более усовершенствованной, экологически безопасной техники.

Во–вторых, снижение ставок платы за выбросы загрязняющих веществ может приостановить внедрение инновационных технологий, тем самым остановив развитие направлений оптимизации и модернизации технологий внедрением инновационной техники и технологий, ввиду отсутствия мотивации с экономической точки зрения предприятий. Инновационные разработки в сфере охраны окружающей среды имеют высокую себестоимость при создании их на пути к итоговому продукту, а при выходе на рынок применения имеют значительную накидку в цене от авторства или прав на патент. В этом случае экономическое обоснование применения инновационных технологий может быть не актуальным на фоне стоимости увеличения выбросов загрязняющих веществ.

Заключение. При изменении ставок платы за выбросы загрязняющих веществ должны учитываться множество факторов, помимо экономических возможностей государства. Во внимание должны быть взяты:

- уровень конкуренции в создании разработок в сфере обеспечения повышения безопасности экологии, так как он сказывается в рыночной стоимости современного оборудования;

- условия деятельности среднего бизнеса в промышленных отраслях, в виду того что собственники частных организаций организовывают деятельность с целью заработка. В предприятиях во владении государства так же могут возникнуть противоречия при закладывании бюджетных средств, при расчетах экономического обоснования приобретения более «экологичной» техники;

- стоимость утилизации адсорбатов и накопленных масс промышленных отходов.

Список литературы:
1. Ст. 576 Налоговый Кодекс РК 25 декабря 2017 года № 120-VI ЗРК
2. Решение алматинского областного маслихата от 25 июля 2018 года №34-174

Источники:
1. https://kodeksy-kz.com
2. https://adilet.zan.kz

UDC 691.327.3

STRENGTH AND DURABILITY OF LIGHTWEIGHT CONCRETE

Mohammad Mehdi Jamal

Master student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Advisor –

Kirgizbaev A.T

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

Abstract

This paper aims to discuss the strength and durability of lightweight concrete. Lightweight concrete is a versatile building material that is known for its ability to reduce the weight of structures and improve insulation. However, its strength and durability can be a concern. The paper explores the properties of lightweight concrete, such as its compressive strength, tensile strength, and durability, as well as factors that can affect its performance, including mix design, curing methods, and environmental conditions. The study also highlights various methods for improving the strength and durability of lightweight concrete, such as adding fibers, using admixtures, and incorporating recycled materials. The findings of this study will help engineers and builders design and construct more durable and resilient structures.

Keywords: lightweight concrete, strength, durability, mix design, fibers, Compressive strength, recycled materials

1. Introduction

Lightweight concrete is a building material that has gained popularity in recent years due to its many benefits. It is a type of concrete that has a lower density than traditional concrete, which makes it lighter and more manageable. This type of concrete can be used in a variety of applications, including building foundations, walls, and floors, as well as for precast structures. The use of lightweight concrete can help to reduce the weight of structures, which can be particularly useful in high-rise buildings, where the weight of the structure can become a significant issue [1].

Despite its many advantages, the strength and durability of lightweight concrete can be a concern. Lightweight concrete can have a lower compressive strength than traditional concrete, and it can be more susceptible to cracking and weathering. These issues can affect the overall performance and longevity of structures made from lightweight concrete [2].

2. Method

To investigate the strength and durability of lightweight concrete, this study will review relevant literature on the topic. The review will focus on the properties of lightweight concrete, including its compressive strength, tensile strength, and durability. It will also examine factors that can affect the performance of lightweight concrete, such as mix design, curing methods, and environmental conditions. The study will highlight various methods for improving the strength and durability of lightweight concrete, such as adding fibers, using admixtures, and incorporating recycled materials.

3. Literature Review

The strength of lightweight concrete, like that of heavy concrete, depends on the cement-water ratio, as it determines the properties of the cement stone that binds all the components of the concrete into a single monolith. However, porous fillers, due to the peculiarities of their

structure, have a low strength, usually lower than the strength of the cement solution. Introducing them into concrete leads to a decrease in its strength compared to regular heavy concrete with strong, dense fillers, and this effect is greater, the higher the filler content and the lower its density. As a result, the strength curves of lightweight concrete as a function of the cement-water ratio are located below the curves for regular concrete, and concretes with fillers of different strengths have different curves [4]. The compressive strength of lightweight concrete is an important factor to consider when designing and constructing structures. Lightweight concrete can have a lower compressive strength than traditional concrete, which can affect the overall strength and stability of the structure. However, studies have shown that the compressive strength of lightweight concrete can be improved through various methods. One such method is the use of fibers, such as steel, glass, or synthetic fibers, which can improve the strength and durability of lightweight concrete. Another method is the use of admixtures, such as fly ash or silica fume, which can enhance the properties of lightweight concrete, such as its strength and durability [5].

3.1. Compressive strength

Table 1. Compressive strength of SLWC (MPa) after 1year

Curing	SLWC35		SLWC50	
	Age (days)		Age (days)	
	28	365	28	365
Full	38.0	48.0	49.5	64.5
1 SS	40.0	41.0	49.5	52.5
7 SS	42.5	47.0	57.0	62.5

Table 1. Presents compressive strength for the two concretes with various curing periods. To eliminate the possible variation in strength due to surface moisture, all strength specimens were tested in saturated surface dry condition. The compressive strength of SLWC50 control specimens at 28 days was 49.5 MPa and kept on increasing and reached 64.5 MPa at 365 days with a 26% increase. SLWC35 control specimens had a compressive strength of 48 MPa at 1 year. As shown in Table 1, as the period of initial curing of concrete in water increased compressive strength also increased for all testing ages. Seven days of initial water curing and subsequent exposure to uncontrolled predominantly hot-humid exposure conditions resulted in almost similar strength to those of the continuously water-cured cubes at the age of 12 months [7].

3.2. Splitting tensile strength

Tensile strength is another critical property to consider when evaluating the strength and durability of lightweight concrete. The tensile strength of lightweight concrete can be improved through the use of fibers, such as polypropylene or carbon fibers. These fibers can improve the tensile strength of lightweight concrete and make it more resistant to cracking and other types of damage. The split tensile strength of air-dried LWC Specimens was 8–9% of respective compressive strength. The split tensile strength of LWC made with foam and expanded clay aggregate reveals that air voids percentage increases with an increase in foam value with a significant decrement in strength and density properties. It was also noticed that tensile strength is directly related to compressive strength properties. LWC made with manufactured aggregate has demonstrated better ductility and flexural strength properties. Upon air drying, LWC made with OPBC exhibits lesser tensile strength properties than water curing and moist curing. In moist curing conditions splitting tensile strength is 6–7% of the compressive strength. Palm jiggery addition in the percentage of 0.05% and 0.1% as an admixture in the concrete illustrates promising split tensile strength properties. 12% strength of compressive strength was noticed in splitting tensile strength of LWC made with 15% OPS aggregate as coarse aggregate [7].

3.3. Flexural strength

The stiffness criterion was reduced when natural coarse aggregate (NCA) was replaced with coconut shell (CS), but the ductility factor increased. Additionally, it was observed that up to 50% replacement of NCA by CS aggregate exhibited the same flexural behavior as conventional concrete. Styrofoam aggregate with 15% NCA replacement possessed better flexural strength properties than the control mix. Concrete made with OPBC as aggregate had a flexural-to-compressive strength ratio of about 13%. A significant reduction in flexural strength was noticed when the concrete density was reduced. Fiber-incorporated LWC had a smooth flexural failure, whereas LWC without fibers had a brittle failure. Natural coarse aggregate replaced by OPS aggregate in a percentage of 15% had acceptable strength properties. The incorporation of fibers in concrete enhances the flexural carrying capacity of the members. Basalt Fiber Reinforced Polymer (BFRP) rebar has a lower density than conventional steel rebar, and the lower elastic modulus observed in BFRP boosts the load-carrying capacity of the members.

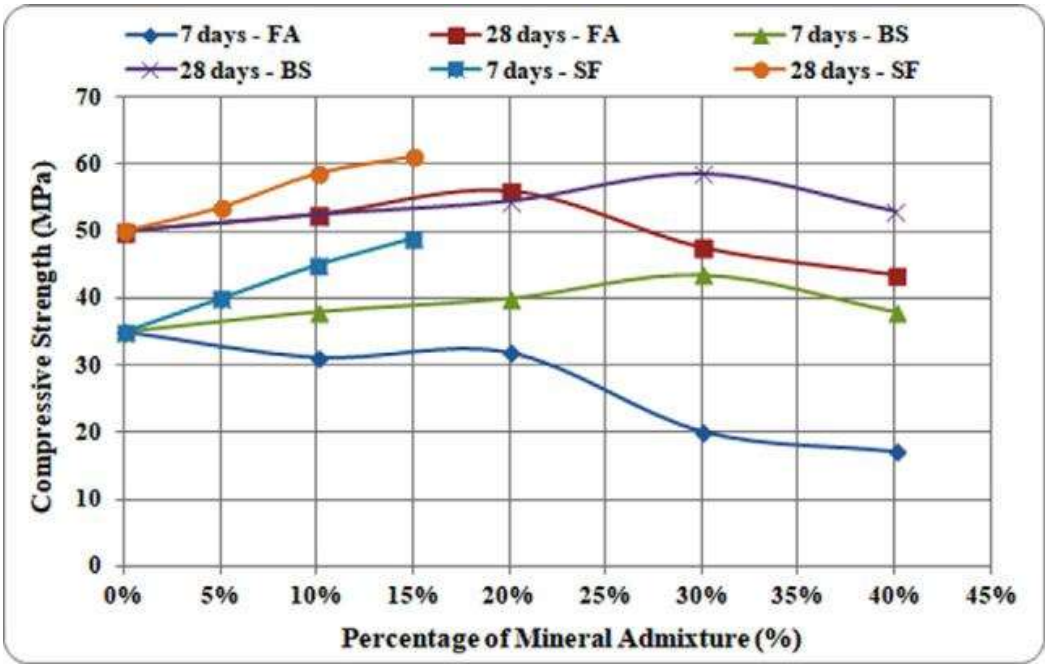

Fig. 1. Compressive strength of LWC with different MA.

3.4. Durability

Durability is also an essential factor to consider when evaluating the strength and durability of lightweight concrete. Lightweight concrete can be more susceptible to weathering and other types of damage than traditional concrete. However, various methods can be used to improve the durability of lightweight concrete, such as adding admixtures or using curing methods that promote the formation of calcium silicate hydrates, which can enhance the durability of the concrete. Pre-wetted expanded clay aggregate performs good conditions for the hydration process that makes concrete impervious and results in water absorption about two times while compare to natural coarse aggregate concrete [6]. The shock absorption capacity of Styrofoam aggregate concrete is more than control specimens. This can be attributed to the fact that the disintegration of samples is lesser when compared to the control mix. Mix made with larger size aggregate has more number of voids that would result in higher porosity. During chemical exposure, ions such as chloride, sulfate, and acid may easily penetrate the concrete. Foamed concrete subjected to 15 numbers of freeze–thaw cycles has 15% lesser compressive strength than concrete which does not have freeze–thaw exposure. It was noticed that 15% replacement of Ficus exasperata Leaf Ash (FELA) as cementitious material shows potential durability properties. Pretreatment of Oil Palm Shell (OPS) aggregate with 20% polyvinyl alcohol in LWC has remarkable durability properties than LWC concrete made with untreated OPS and it has been noticed that

LWC specimens using pretreated OPS aggregate with borate solution have whitish layer formation on its surface. SF percentage of about 10%, 20%, and 30% in LWC has shown good thermal conductivity properties [8].

4. Conclusion

In conclusion, the strength and durability of lightweight concrete can be a concern, but various methods can be used to improve these properties. The use of fibers, admixtures, and other additives can enhance the strength and durability of lightweight concrete, making it a viable option for a variety of construction applications. By understanding the properties and methods for improving the strength and durability of lightweight concrete, engineers and builders can design and construct more durable and resilient structures.

References

1. ACI Committee 213. (2014). Guide for Structural Lightweight-Aggregate Concrete. American Concrete Institute.
2. ACI 213-87. Manual of concrete practice, part 1. American Concrete Institute,
3. Detroit, Michigan; 1995.
4. Bui, T. Q., & Nguyen, D. H. (2020). A review on lightweight concrete with fibers. Construction and Building Materials, 261, 120291.
5. Kesavan, K., & Selvakumar, N. (2019). Mechanical properties of lightweight concrete with different admixtures. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, 8(8), 144-150.
6. Mehta, P. K., & Monteiro, P. J. M. (2014). Concrete: Microstructure, properties, and materials. McGraw Hill Professional.
7. Bamforth PB. The properties of high-strength lightweight concrete. Concrete 1987;21(4):8–9
8. Tanyildizi, H., Coskun, A., & Ozkan, E. D. (2019). Effect of curing method on compressive strength and durability of lightweight concrete. Periodica Polytechnica Civil Engineering, 63(2), 503-512.

Sociological Sciences

The importance of crisis management in the tourism industry (The Case of Georgia)

Ana Mazmishvili
PhD student, East European University

Abstract: The tourism sector is one of the fastest growing industries in the world, but at the same time it is highly sensitive to various political, economic, technogenic, pandemic risks and threats. it should be noted that both negative (result of risk factors) and positive (anti-crisis management system) results are practically instantaneous.

Crisis situations have a major impact on the global tourism industry. A crisis is manifested as an event or circumstance that seriously damages the market potential of tourism and at the same time the reputation of a tourist destination/region. Based on the above, crisis management is an important component of systematic management in the tourism and hospitality industry, which should be adequately used by public and private, as well as large, medium and small businesses, However, wrong identification, assessment and management of risks can lead to major problems of any magnitude. However, today's reality, both on an international and national scale, proves the opposite and has become a daily occurrence for the modern world. Thus, this research is even more relevant than ever.

Key words: crises, tourism, management, strategy, covid-19.

Main text: **The aim of this study** is to identify the problems caused by the Covid-19 pandemic crisis in the tourism and hospitality industry and to develop a conceptual model/recommendations based on the results for tourism companies and accommodation facilities.

Methodology: The research was conducted in particular through an electronic questionnaire, which included thirteen questions and the duration of its filling was 15-20 minutes. Participation in the study was voluntary and confidential. Ethical norms were respected as much as possible.

Selection- As part of the research, forty Georgian tourism companies and hotels were interviewed.

Research analysis

Geographical area of participating respondents: Tbilisi - 70%, Kakheti - 2%, Imereti - 8%, Mtskheta-Mtianeti - 8%, Samegrelo - 2%, Adjara - 8%, other - 2%. (see figure 1).

Figure 1: Region in which your company is located

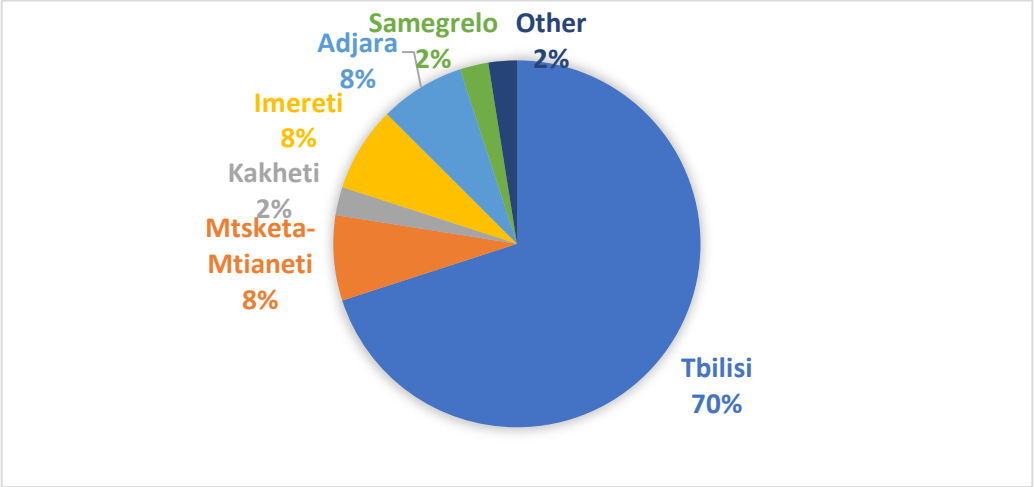

From the 40 companies participating in the research, the questionnaire was filled out by top managers: founder/leader - 50%, general director - 40%, financial manager - 3%, marketing manager - 3%, human resources manager - 1%, (see figure 2.)

Figure 2: Your position in the company

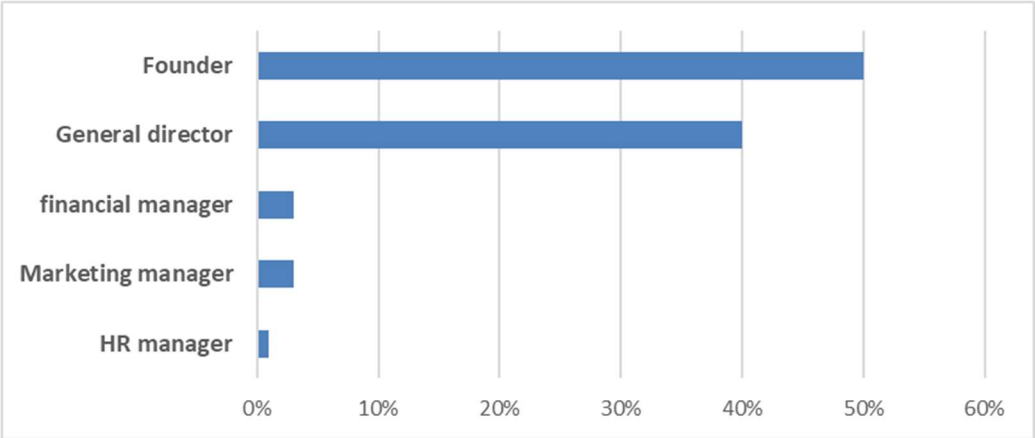

The majority of respondent companies are travel agencies and hotels, namely, travel agency - 45%, hotel - 28%, tour operator - 18%, other means of accommodation - 9%. (see figure 3)

Figure 3: What kind of activities do you do in the tourism industry?

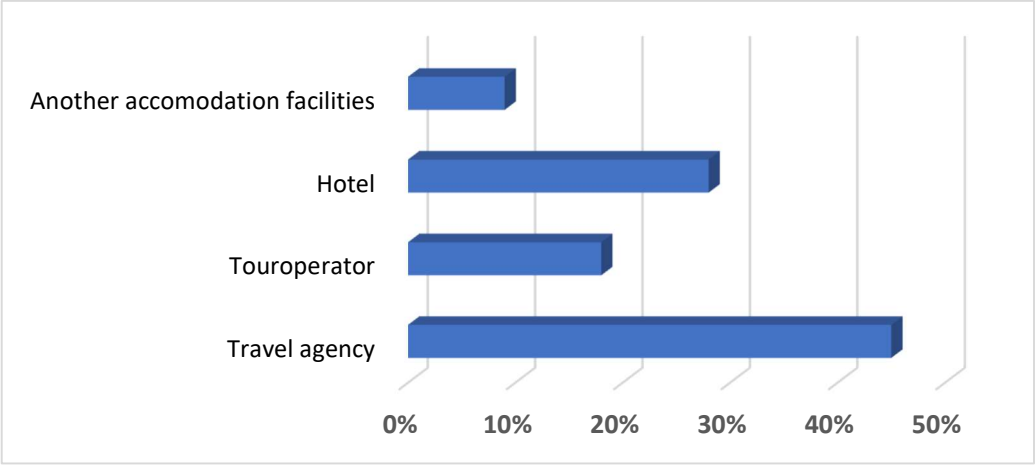

When asked what was the biggest problem for your company caused by covid-19, revealed that it was a number of restrictions put in place against covid-19, which did not allow tourism sector companies and hotels to operate as usual. their customer numbers decreased and the frequency of visits, which was in the pre-covid 19 period. (See Figure 4)

Figure 4: What do you think has been the biggest problem/problems your company has faced during the Covid-19 pandemic?

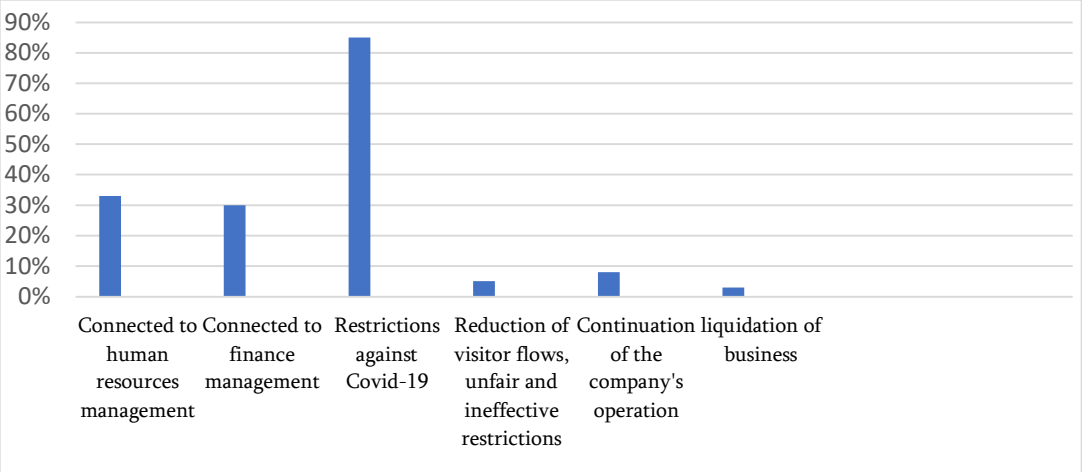

The majority of surveyed companies - 68% had no crisis management experience before the pandemic. (see figure 5)

Figure 5: Did you have crisis management experience before the pandemic?

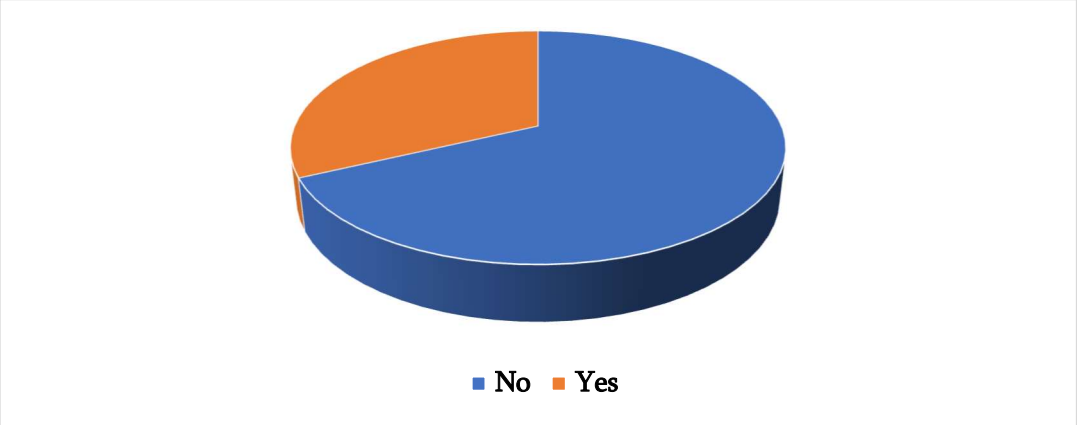

Most of the responding companies - 3% find it difficult to answer the question of what kind of help the state provided them during the pandemic crisis, 13% did not receive any help, 33%-received tax benefits, 25% received tax deferral, 6% - have taken advantage of the small business assistance program, 3% received financial assistance, 3 % of companies were exempted from property tax for a certain period, 15% -received the subsidies and for 3% it's difficult to answer. (see figure 6)

Figure 6: What kind of help did the state provide you during the crisis caused by the pandemic?

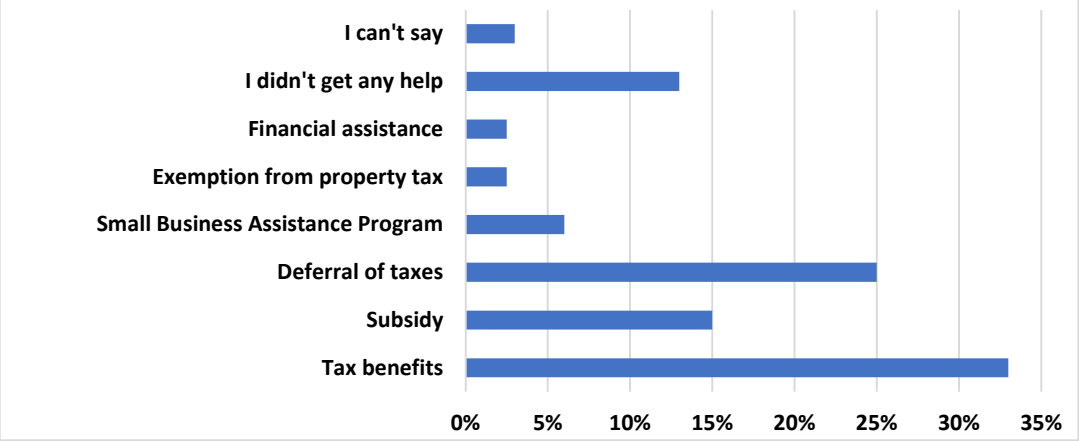

78% of the majority of the surveyed companies noted that they did not have a pre-determined plan/protocol for managing crisis situations. (see figure 7)

Figure 7: Did you have a pre-defined crisis management plan before the pandemic?

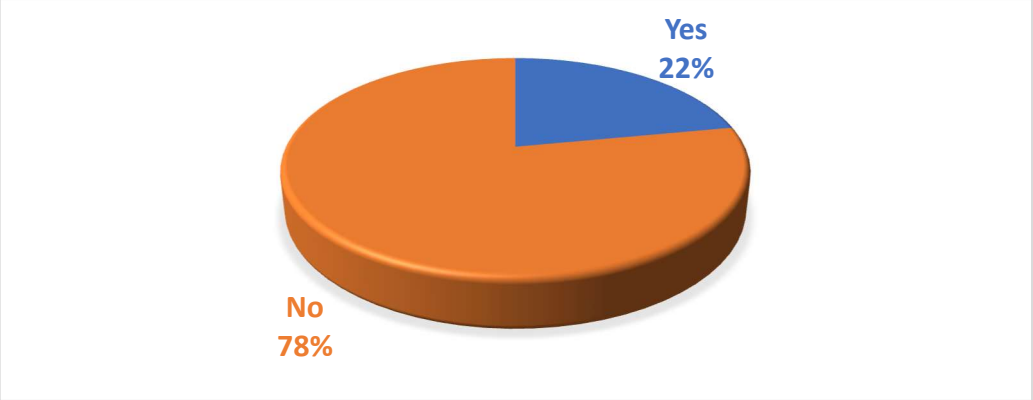

The majority of companies - 25%, which have a crisis management plan, indicated that only the founder and director have access to the plan. Only top management - 20%, all employees - 15%, middle managers - 2%. (see figure 8)

Figure 8: If you have a crisis management plan, who has access to it?

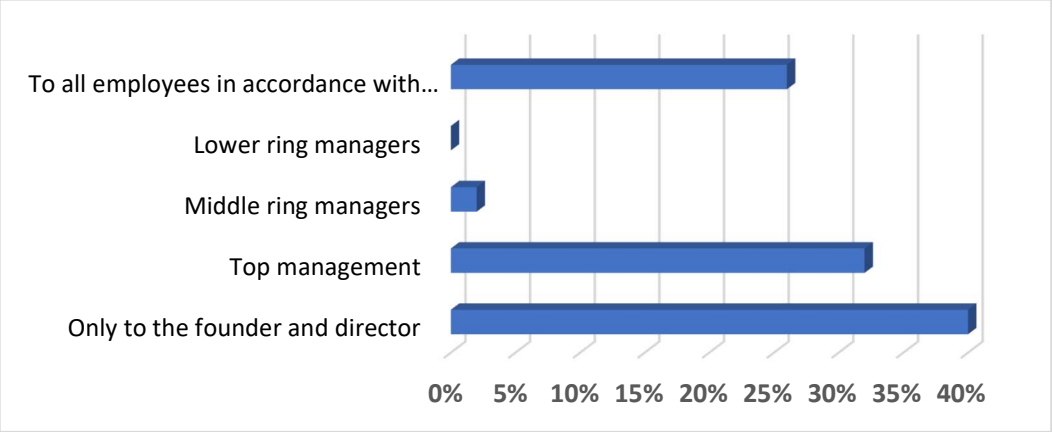

Most of the responding companies - 73% intend to have a crisis management plan in the future. 15% do not know, and 12% think that it is not necessary. (see figure 9)

Figure 9: If you don't have a plan so far, do you intend to have a crisis management plan in the future?

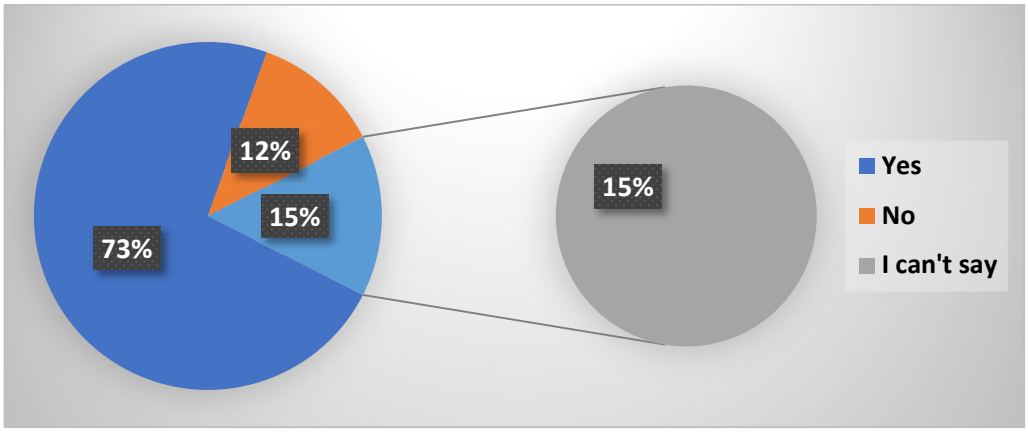

Open Question 1: What were your first steps/decisions to respond to the crisis?

The majority of the respondent companies indicated that the first decision/steps to respond to the crisis was to adapt to the regulations and restrictions imposed by the state on the tourism business, as well as to retain employees and continue to work remotely. Arrangement of management and services in accordance with covid-19 regulations.

Open Question 2: Which of the steps you took was the most difficult decision during the pandemic?

The majority of companies note, that the most difficult decision during the pandemic was to reduce/lay off staff and transfer activities to remote mode, stop/continue work during the crisis period, in the case of hotels, operate as quarantine hotels, as well as maintain a company left without income without a crisis management plan, etc.

Open Question 3: What was the most effective decision for your organization that you made during the crisis caused by the pandemic?

The majority of surveyed companies identify minimizing costs, continuing business operations remotely, adjusting to new restrictions, starting work on a crisis management plan, retaining employees, and others as the most effective decisions for their business during the crisis caused by the pandemic.

Open Question 4: What key management issues do you think a company's crisis/crisis management plan should cover?

When asked what basic management issues should be included in the company's crisis management plan, the majority of companies noted that it is vitally important that the company's crisis management plan includes the direction of finance and personnel, while some companies believe that all strategic management directions should be written accordingly in the crisis management plan.

Also, the company should have a short-term, medium-term and long-term crisis management plan, which includes both economic and various crisis management strategies. Most companies agree that in today's changing world, it is very important and necessary for every company to have a crisis management plan for different types of potential crises.

Some companies noted that the crisis management plan should also consider crisis training, which includes training and involvement of employees in crisis management, taking into

account the rights, duties and responsibilities. It is also worth noting the fact that some companies found it difficult to answer this question.

Conclusions/Recommendations

The tourism and hospitality industry is a cornerstone of the local and global economy. crisis management is often a decisive factor for the tourism industry, practice helps companies working in the mentioned field to avoid disasters or minimize the losses that are inevitable and to return to the normal mode as quickly as possible.

Events such as the ongoing war in Ukraine and Russia, a global pandemic starting in 2020, the Amazon fires, Hurricane "Ida' in 2021 in the central and southern states of the USA, floods in Europe, in particular Germany and Belgium, China and Canada, a devastating cyclone in India and Disasters in Bangladesh and others today make us think more about the importance of vigilance and crisis preparedness.

According to research in the paper, only half of Georgian companies have any kind of crisis management plan. I think that neglecting crisis preparedness in today's world, where global crises are a daily painful reality, means a risk that can turn into a real crisis at any time. In addition, crisis management and its knowledge is a competitive advantage in the tourism business.

The study mentioned above have clearly shown the need for crisis management, its important role in the crisis management process. Here are some recommendations that I think should be taken into consideration during the anti-crisis management. In particular:

Tourism crisis team- It is recommended that a tourism crisis working group be established to lead the management of a specific crisis situation. The crisis team can be created in a non-crisis period, activated if necessary. Determining the level of crisis before management is critical to team success. Since not all crises are caused by natural disasters, but can be caused by people, misinformation, or image problems, crisis managers must assess the situation properly before deciding which strategy to follow. Crisis management must determine to what extent the crisis will affect the local tourism industry, whether the impact will be significant or whether there will be a question of saving the industry, because saving the local tourism industry and mitigating the losses caused by the crisis situation is the ultimate goal of crisis management.

Crisis planning. Proactive and reactive planning is needed to minimize damage and improve crisis response. The role of employees during the crisis planning process is very important. Factors considered for proactive planning may include developing a written, functional crisis management plan, involving employees from planning through implementation, and training them accordingly. However, factors to consider in reactive crisis planning may include developing a written marketing plan, engaging with the media, and assessing organizational resources. In addition, crisis management experience plays a major role in destination management.

Crisis management plan. The organization of a tourism crisis task force should be followed by the development of a crisis management plan. A crisis management plan is one of the most important resources for organizations. This plan should explain the goals and objectives of crisis management, provide a complete analysis of threats and provide strategies for managing the situation to achieve tourism recovery. An effective action plan should be understandable to all those involved in its implementation and avoid unnecessary complications. The crisis management plan must be effective, in other words, the costs incurred by the crisis management team must not exceed the expected results of the crisis management. As organizational factors are constantly changing, to ensure compliance, it is recommended that leaders involved in the tourism industry adopt, test and update crisis management plans annually.

Crisis learning. It is important to be educated about potential crises affecting tourism. The top managers of the tourism industry organization should undergo training and special training for crisis response, taking into account the general rules, in order to be able to make the right

decisions in a specific crisis situation. Additionally, employees must be involved and trained in all levels of crisis planning and preparedness.

Crisis communication. Communication in tourism is essential during and after a crisis, as a breakdown in communication with any stakeholder can make the situation worse. Most of the communication issues that arise during a crisis are mainly due to differences in organizational cultures and structures. Communication is needed to make decisions under pressure, reduce perceived risks, and improve crisis response. Communication should reflect stakeholders' priorities, values and experiences and should contain accurate and timely information, and transparent communication during a crisis is a key determinant of building trust. Transparency involves identifying and using the right people to deliver crisis communication messages, which is directly related to how stakeholders will receive and interpret the information being communicated.

Crisis response strategy. Early approaches to preparedness and experience with emergencies are based on crisis response. The speed and agility of tourism industry leaders depends on the quality of their training and knowledge. So often organizations tend to be reactive and focus more on recovery than prevention. A reactive crisis preparedness strategy for a destination includes communication and collaboration with stakeholders, which includes communication activities such as engaging in interactive dialogue with tourism stakeholders, offering timely and reliable information, working with reliable sources, communicating in the early phase and during the crisis period.

Crisis recovery strategy. Just as important is a pre-crisis management plan. Tourism recovery from pandemics and disasters is critical to the financial success of affected areas, as well as regional and global economies. Recovery can mean cleaning up a tourist site, rebuilding infrastructure and offering economic support to businesses. Recovery is quite a challenge for any organization, because it is quite possible that the organization will never reach the level reached before the crisis, so recovery in this case should be focused only on achieving a stable level of business. In addition, in some cases, the damage to tourism resources and destination infrastructure can be significant to the point of being impossible to restore.

Sharing the best practices of other countries - another very important issue is sharing the practices and experiences of other countries. Crises, like any important event or issue, need proper planning and management. I think that the successful experience/practice of other countries in this direction is very useful and necessary for the country, as it is a preliminary understanding of the expected problems and consequences that may arise in any country at all stages of tourism development. By understanding successful practices, we will be able to minimize the likelihood of making mistakes and wrong decisions. Therefore, if we have a practical crisis management model/models already implemented by another country and work effectively, we will be able to reduce the probability of making mistakes and wrong decisions.

Philological Sciences

MOTIVATION RESOURCES AND STRATEGIES IN TEACHING ENGLISH

Samra Ismayilli
Nakhchivan State University, Azerbaijan

Abstract: The article elaborates the resources and strategies of motivation in the process of teaching the English language. It has been underlined that events happening in everyday life, physical tiredness, former educational practice, body health, personality and development process, additional house activities are the major factors which have a direct impact on the students' motivation. It has been noted that teachers that work with young students try to tackle this issue by using different games, songs and other means in the teaching process. It should not be denied that such teaching has a positive influence on motivation. A notable factor is to emphasize is that everything done at the lesson influences the learning psychology, forgetting that this is interrelated with the student's sense of success and failure, self-esteem and self-confidence. Therefore, it might be claimed that the above-mentioned factors have a significant impact on motivation

Key words: strategy, resources, motivation, cognitive approach, impact, student

One of the most crucial factors on which student success depends is motivation. The passion or need which directs a person towards a certain goal is known as motivation. There are different theories ascertaining motivation. The major ones are Social Learning Theory, Behavioral Approach, Humanistic Approach and Cognitive Approach. When you observe the students who have just come to English language classes, you can see the hope in their eyes and how much passion they have to learn a foreign language. This shows how motivated they are to acquire a new language. It is obvious from his situation that he/she has a great passion to quickly show what he has studied. But in the later stages, this brightness is substituted by a dull, meaningless expression in students' eyes. It is observed that their desire to learn foreign languages is gradually decreasing. As time goes on, a group of students who are keen on learning sit in the front row, and this group of teachers takes on the role of managing the class in a sense by replying questions in front of the class. A group of students sits at the back of the classroom and does not take part in any activity other than physically sharing that classroom with others. Babayev Javid underlines in his article: "There are a myriad of gaps that the teachershould fill in. An accomplished teacher can provide good conditions for instruction. Motivation is up to theteacher. He/she can encourage or inspire the students to learn a language qualitatively while he/she can alsodemotivate the students. The teacher can motivate the backbenchers by giving them high marks. However,this bonus giving shouldn't happen repeatedly. Such kind of high evaluations should be once and twice atmost. If there is no effect, the teacher should stop assessing the student with such high marks. As the otherstudents sometimes may misunderstand this evaluation and have a doubt about the objectiveness of theteacher and as a consequence, other students in the classroom may be crest-fallen" [3, p.102].

Generally, all teachers in the teaching process are familiar with such scenarios. It should be noted here that this is an important difference between students who study in the primary years of education and those who continue to the next levels of education. How can this motivation,

which is observed in the primary years of education and later decreases, be explained? What are the reasons for this? It is impossible to attribute the sources of motivation observed in students at different levels to only one factor. As everyone knows, there are many factors that influence the performance of students. the strange thing is that most of them develop outside the teachers' control.

Students' extracurricular home life, health, events in their personal lives, previous educational experience, physical fatigue, personality and development process are the main factors that directly affect their motivation. One of the most important problems that teachers face every day is motivating students [6]. However, the decrease in smiling on the faces of students at all levels was due to their previous experience with the lesson. Educational psychologists identify several sources of motivation for learning.

These are;

1. Natural interest,
2. External resources (external influences),
3. Success.

Though it is hard to accept, it should be admitted that very few students feel natural satisfaction in learning a foreign language. Some students are not keen on learning a language at all. Therefore, they are not excited about teaching and have little or no motivation. For mature students, the happiness of learning a foreign language is entirely related to their desire to integrate into another culture, and we cannot attribute this to young people in general. Teachers who work with young people try to solve this problem by using various games, songs and other tools in the teaching process. It is a fact that such teaching has a positive effect on motivation. However, this does not ensure that motivation is constant. Therefore, there is no serious and natural reason that prompts students to learn a foreign language.

Being aware of the situation and existing systems, teachers turned to other sources of motivation. These are rewards or punishments, known as externalities. In a learning environment, a teacher rewards some students with good grades and punishes others by giving them low grades. Allowing more talented students to work in groups that are different from others can increase their self-confidence. The most important issue here is that the motivation is sustained as long as the reward is received. No matter how hard an unsuccessful student tries, he will not be able to win this award. Thus, the reward system is known to further reduce the motivation of the weak.

If teachers and educational institutions rely on these first two sources, they are ignoring another source of motivation. This is a success factor. In general, people do not like to repeat what they have been successful at, they work harder to become even more successful. People who focus on a particular subject with determination achieve greater excellence in that subject, which motivates them. The reason for feeding and strengthening the sense of motivation is that there is a feeling of achieving something, a person regularly devotes himself to this work and develops himself further in this regard. The relationship between success, motivation and success, unfortunately for some, is observed in the opposite direction. Of course, people don't want to fail and they always avoid situations where they will fail. Therefore, students always try to stay away from situations that indicate that they have failed in a foreign language. The image of failure, especially in the early stages, causes students to become demotivated, feel inadequate, work less, and as a result, achieve less, and this spiral continues.

The motivation-success relationship is as follows:

-Feeling inadequate
-Low Motivation
-Being less successful
-Less effort

-Low motivation again

-Being Less Successful Again

The moving motivation-achievement cycle conveys a truth known to many teachers. In an environment of students of different abilities, the gap between the weak and the strong widens over time, with some students showing an upward trend in success, while the success of others tends to decline.

The persistent failure of some students has made experts in the field of education think about it. Apathetic class-goers act like they don't want to learn, perhaps to avoid the constant feeling of failure. The danger is that students risk their self-confidence. The fact that some students pretend to have no motivation or interest in learning is a kind of defense mechanism that keeps them from seeing themselves as total failures. Refusal to learn such behavior is actually the result of low motivational ability. For many students, this situation manifests itself in a variety of strategies, starting with the first learning experience when they realize that they are not successful, then sitting at the back of the classroom, exhibiting behavioral disturbances in the learning process, acting sick in the exam [4]. The above-mentioned cases emphasize that self-confidence is an important factor influencing motivation in learning a foreign language. Therefore, it is very important that especially unsuccessful students experience a sense of success in their educational life. It is clear from practice that it is necessary to be sensitive to the psychology of English language learning. When planning a lesson, preparing for an exam or practicing, teachers say to themselves; "How will weak students feel if they can't do these tasks?" they should ask the question

One of the most commonly used tasks in English classes is to fill in the blanks with words. It usually consists of texts with several words left blank, and the students' task is to find the words that fit these blanks. Self-confident, highly motivated students who have experienced the feeling of success before will think that they can complete it successfully by thinking about the exercises they have done before. When they successfully complete the exercise, they will feel a confirmation of what they already know, a renewed sense of self-confidence and motivation. Conversely, those who are weak will experience failure again when they realize that their previous failures will lead to a decrease in self-confidence.

Traditional contexts greatly influence students' attitudes toward learning English [1, p. 191]. This does not mean that we should never do gap-filling exercises in foreign language teaching. If the exercises are done correctly, they will achieve their goal. A key point to note is that everything done in the classroom affects the psychology of learning, forgetting that this is intertwined with the student's sense of success and failure, self-esteem and self-confidence. For this reason, it can be said that the above-mentioned items have a significant effect on motivation. From this point of view, it is possible to explain why motivation decreases over time, why there are differences between students who study at the beginning of education and those who study at later levels of education. Therefore, as soon as it is observed that they are not successful, their motivation decreases, new exercises and tasks that will renew their self-confidence and make them successful should be introduced in the process. However, all students should experience a sense of improvement in the subject areas they study. Feedback given by teachers is considered important in students' self-evaluation. Research shows that even very young children can identify which of their peers are "successful" and which are "less successful" in their first year of school. They get this from the verbal feedback given by their teachers and they can clearly identify their place in the classroom. This is very important in terms of the formation of the student's self-confidence and motivation. Therefore, teachers should always approach this work carefully and be very sensitive about how feedback is given to students, which is praised and which is not. In addition, points about the type of feedback, its content, the potential and effort of the student, and the reflection of the teacher's views are also very important.

As a result, it can be said that there is no magic formula that ensures motivation. Therefore, first of all, we should try to understand why students have low motivation. The structure and distribution of rewards can discourage students [5]. We should then start by not blaming them for not being interested in learning. Acting on the assumption that all people are naturally motivated to learn when the right environment is created, the factors that cause them to lose motivation should be interrogated one by one. In this context, some teaching strategies suggested by extensive research to ensure and maintain motivation in English classes are as follows:

1. Activities in the classroom can be diversified by using different activities in the teaching-learning process. There are positive aspects of incorporating songs, projects, short stories, grammar exercises, films, dramas and spelling exercises into the teaching process by observing what students with different interests and abilities respond best to.

2. Extensive exercises and homework may be given. Students can be given homework and assignments where they can plan their homework and make their own decisions at their own pace. When they are like this, they can feel psychologically free at the same time.

3. Open research can be involved in the training process. Homework can be assigned, such as writing poems, making posters, drawing diagrams and explaining. Each individual can answer these questions in his own way, where there is no single correct answer.

4. Different options can be presented to students. People are more committed to the task at hand when they get input on things or are actively involved in the decision-making process. Therefore, students can be asked to choose and perform the desired exercise by offering different exercises on the topic being studied.

5. Participation of students in the final decisions in the lesson can be ensured. If decisions are made by teachers, these decisions can be shared with students. Students' opinions can be taken into account when it comes to when homework is due, how much time is allocated to a particular task or lesson, or what to do next.

6. It is a positive step to determine the students' opinions about the details of the teaching process. Students can be asked to give feedback on whether they need more practice on the subject, whether they find the learning easy or difficult, boring or interesting. For this, students' opinions can be obtained through a short questionnaire with a suggestion box to be placed.

7. Teachers can be made to reflect on their opinions. Teachers should try to find motivational aspects for students who are interested and who are losing interest in the lesson. Rather than simply giving students a low grade, students can be given help on what they need to do to be more successful on subsequent exams. This can be as important as positive feedback for the student.

8. Positive communication between teacher and student. The fact that anyone can learn should always be explained to students with examples. Students should be encouraged to take risks without worrying about feeling stupid or losing grades. They should be helped when needed and encouraged and encouraged to learn new things.

Some emerging reasons for low motivation in English education. Students see prep class as a "vacation" after working hard to pass their university entrance exams, exacerbated by their immature outlook, desire to rush into university courses, and lack of relevance. At this stage of their career, English is indifferent to their studies or their lives. The correctness of the reasons given by the students was rarely proved in course observations. Motivational deficits are reflected in their attendance problems reported by universities. To compensate for this situation, teachers make great efforts to create intrinsic motivation by teaching lessons that have high interaction potential and meet the special interests of students at a young age. Motivation is key in many ways, learning is difficult without motivation [2]. This fact has also been determined by a series of studies related to university preparatory classes. In all these studies, some conclusions drawn from the present survey are that most students agree that they want to learn English for long-term professional reasons rather than for short-term academic needs. Studying in another language,

even English, instead of one's mother tongue both slows the pace and reduces the depth of academic learning. Of course, one could argue that a more targeted, needs-based curriculum would be more motivating. But the main problem is that students are not aware of what they are doing, and they won't need what they learn until they start their undergraduate programs, in other words, after prep school. In this regard, English should not be taught before students' bachelor's education, but should be taught in parallel, and the curriculum should be more relevant. These two elements will be discussed in more detail in the following sections. Preparatory school is the period when motivation is at its lowest, students do not have much idea about the English language that is expected of them at the undergraduate level. However, undergraduate students will find that the language support they receive will decrease in the later stages of their studies. An idea to be strongly supported is to increase motivation and provide more support to the student during the undergraduate career by rearranging the distribution of these courses in parallel with specialization courses.

REFERENCES

1. Ahmad J. Traditional & Socio-Cultural Barriers to EFL Learning: A Case Study. English Language Teaching, 2015, 8(12), 191-208
2. Amin, A. Cultural barriers on English language Teaching and Learning in EFL context. Research Journal of Recent Sciences, 2013, 4(1), 32-36
3. Babayev Javid (2021). Various challenges encountered in effective language, SCIENCE AND EDUCATION: PROBLEMS AND INNOVATIONS: сборник статей IX Международной научно-практической конференции – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2021. – 178 с.
4. Poyraz E. The effects of parental involvement in English language learning of secondary school students. International Association of Research in Foreign Language Education and Applied Linguistics Research Journal, 2017
5. https://www.cmu.edu/teaching/solveproblem/strat-lackmotivation/index.html
6. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264273856-9-en.pdf?expires=1678099424&id=id&accname=guest&checksum=4AFF89EF5

THE USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LANGUAGE ACQUISITION

Makhamatova Tuhtazhan Haitmuratovna
master`s degree, South Kazakhstan Pedagogical University
Scientific supervisor:
Smanova Gaziza Ileskhanovna
Candidate of Pedagogical Sciences , Associate Professor, position of a foreign language teacher at the South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent

Abstract: There are currently thousands of ways available for better and easier language learning. The use of media competence plays a positive role both in education and in professional life. In practice, such an application of ICT, which is penetrating almost all fields of application with increasing speed, is considered as an effective method. This covers all possible modern digital information and communication technologies. Teachers can integrate ICT, in particular, into language teaching, since it is about optimizing language courses and their content. Thanks to ICT, it will be possible to organize successful seminars through a quick and interactive exchange of information between teachers and students.

As technology becomes more and more embedded in our culture, each of us needs a basic understanding of ICT and how to use it productively in order to be good, competent teachers or learners and even to be successful in our academic and professional careers, but also to participate in the modern digital society. ICT is playing an increasingly important role in our society and in the educational and professional fields. It has a particularly rapid spread throughout the world.

The abbreviation ICT is understood to mean" all facilities that allow the transfer of information or its exchange between people in digitized form and by electronic means.“[5] New media play the most important role in creating the connection between people and digitization. ICT has to do with everything that has to do with communication and information through a developed technology.

ICT can be used in everyday life, i.e. this technology has become strongly represented in all age groups and in many areas, be it in the educational, economic or medical sector...etc.

First, a distinction is made between the so-called classical or old traditional methods, which are often used in language lessons. These teaching aids contain, for example. Written texts, picture stories, flashcard games, slides, pictures, textbooks...etc. These means of organizing a foreign language lesson were and still are the most common methods of learning the languages to this day. However, thanks to the high and continuous technological and digital advances, things are different today. One would think that information and communication technologies (ICT) can create more value for teaching, i.e. they enable a diverse material for teaching through the use of different digital media.

Diversity of ICT in language teaching

Over time, ICT has developed and spread a lot. The technologies that used to be used in the nineties are not the same as today's materials. This would also indicate that they have improved over the years in form but also in the area of speed and ease of use of the various

operations. The article by HARTMUT and KURT also explains the last point of view: "Since about the mid-nineties, attempts have been made to develop multimedia programs, first on floppy disks, and later on CD–ROM.“ By this it is meant that the various media have achieved a remarkable leap forward.

In recent years, a distinction has been made between the so-called "edutainment". Origin of this term comes from English. It is a fusion of two words, which are education and Entertainment. This includes the following:

"Education" and "Entertainment" and means as much as entertaining, playful learning." [2:p 84]. It has to do with education and entertainment in this regard. This leads to the fact that the learners will have fun and pleasure during the learning process, especially in the language area. Information and communication technologies differ and form a multiplicity. Especially nowadays one can speak of a variety of the teaching media. The following media can be used in language lessons: PCs, projectors, audio CDs or DVDs, videos (short instructional films), tablets, headphones are mostly and frequently used media in language lessons.

In addition, a variety of software programs are also presented, which can be found in abundance on the net by simply typing in keywords about the used material in the search engines. However, this software is also available in the form of CDs and is considered a successful methodological tool.

The use of new media, especially digitally, is visibly spreading both in European countries and in the USA.

Beneficial aspects of embedding ICT in language teaching

The use of ICT makes it possible to achieve two basic functions. These are as follows:

-The easy and quick access to the information but also its use as a problem-solving means

-The active role of the development capacities of each individual or teachers and learners

This is what BERTIN thinks about [1; p 10].

"Basic principles of practical activity, various technical possibilities for contributing to the study of languages"[1].

Teachers can integrate ICT, especially in language teaching, because it is about

authentic and real language courses and content is possible. The learners or the students are also affected by using these digital media to get better results. If we consider the question of how to use this ICT in language teaching, then different answers can be presented:

-Research for presentations and group projects

-Communication in the forums or in the social networks between teachers and learners in relation to the learned or learned or upcoming lessons.

-Communication via e-mail between teachers and learners

-Exchange of opinions and information between learners, for example about homework. This happens, for example, in the learning platforms

-Presentations of small projects using PowerPoint and beamer.

The advantages of using ICT as a means of autonomous learning are in abundance. NIEMENPIAYA pays great attention to ICT in the development of autonomous learning "... with a well-thought-out use of ICT, the individual characteristics and possibly also working methods of learners can be promoted". [4].Information and communication technologies help learners with lower learning skills or are weak in being more active and motivated. Various aspects could be incorporated as advantages of using ICT for learners in the following way:

-Unlimited possibility of repetition

-Time flexibility (time saving)

-Immediate availability of learning programs

-Consideration of the individual learning pace / learning rhythm

-Promotion of self-learning / Individual learning

-Freedom of choice of topics

-Multimedia visualization of learning content (audiovisual)

-Quick documentation.

In addition, we cannot forget how these ICT can have a positive impact on the psychological and communicative side of learners. They increase motivation and create more communication in the classroom as well as the development of their own learning strategies.

-Inspires students, motivates the student.

-Creation of new types of communication services for students and students, as well as great activity.

-the assumption to become a student who is distinguished by professionalism and the ability to develop the skills necessary for learning."[1]

Of course, ICT bring numerous benefits also for the teacher, of which we mention:

-They promote a varied and attractive presentation of information

-They allow that one can no longer repeat the ordinary performed tasks.

-You give him a new role in the classroom, to the extent that the teacher is no longer the sole owner of knowledge.

The use of ICT in language teaching

ICT has become an important part of our lives, so people own their own computers or laptops, and also have an Internet connection.

If we talk about ICT in education, then both students and teachers should be capable, have at least a certain media literacy or have a basic base in the field of digital technologies. The following leads to this NIEMENPIAYA:

"... an increasing number of ICT devices should also be taken into account by the school, which is the goal of both the curriculum and the state program." [4;p 14].

It would be problematic if the teacher did not own the mass media and was content only with the classical traditional method of frontal teaching. This means that you need to be content with texts and copies and neglect the developed technologies.

BERTIN commented on this as follows:

"The purpose of modern technologies defines internal qualities, their integral part and simplifies the use of their own part."[1:p13].

Teachers are role models for every student, so they should be trained in computer science if necessary in order for the training to be perfect. Both teachers and students should strive to learn the basic principles of the use and use of ICTs, since these latter are widely used not only in language lessons or in education in general, but also in other areas, as mentioned earlier. This remarkable number of ICT devices should also be introduced and implemented in universities. ICTs should be incorporated by government agencies and universities into curricula and training programs, respectively. But special attention will also be paid to the training programs that we strive for.Teachers should support their students in developing their learning strategies using multimedia and new technologies.

"A student in the process of learning, a person in the process of learning, taking part in the process of becoming; in the future, multimedia participates in the learning process, offering simple linguistic techniques and stimulating reflection in order to improve the effectiveness of their learning strategies and diversity." [1;p 37].

This seems to be very interesting nowadays, because the generations develop from year to year and it becomes difficult only with the classical means, especially in some subjects such as e.g. Media didactics, phonetics, oral expression, regional studies...etc. In support of the previous position,NIEMENPIAYA :

"Teachers need pedagogical support, training and models to use ICT in their teaching"[4: p18]. This brings more self-confidence in the teaching procedure, but also motivation, which is

considered an important factor, because students are interested in it far from the boredom of getting a rich dynamic material through the use of ICT. On the other hand, the quality of the teaching content will improve and the traditional teaching methods will be enriched by the use of new means but also as an aid for the presented material. It would also be advisable for teachers to strive for better knowledge and skills in the field of media, which, on the one hand, promotes improving the quality of teaching and, on the other hand, changing traditional teaching methods.

"In addition, ICT is now seen as an opportunity for access to new educational opportunities that allow traditional educational thinking to be revised"[6].

In addition, a foreign language learner can also learn autonomously or learn self-controlled through websites, platforms in which you can find various activities on different levels and different topics. These exercises naturally have a strong relationship with the four skills of hearing, seeing, speaking and writing. A very simple example is that when it comes to an oral presentation of a small presentation, students should of course prepare a PowerPoint presentation and know the various usage rules. There should be a combination between present tense but also online lessons. Here you can talk about blended learning, because it consists of a combination of traditional with modern teaching methods.

In summary, blended learning (hybrid learning) is a form of teaching and learning that is modern because it is based on the new media. It is a kind of link between old and new, i.e. traditional teaching and online learning. THORNE defines blended learning in the form of several terms:

“There have been many terms attached to learning that describe different ways of accessing learning –open learning, distance learning, programmed learning, experiential learning and more currently e/online and blended learning”[7].

Blended learning or hybrid learning has no specific limits in the learning process but represents a self-developing process from traditional forms of learning to learning to a personalized and focused development path:

“The potential of blended learning is almost limitless and represents a naturally evolving process from traditional forms of learning to learning to a personalized and focused development path”11. (2003:5). Not only this, a virtual lesson can be made between the teacher and the learners through this method, i.e. create communication from different places. This means that the learners will participate in a lesson online, which will create a new excellent and better atmosphere. The learners can, for example: deepen the already learned materials at home and find other information as support.

The disadvantage of mixed learning is failures in the learning process, for example, messages (emails) come suddenly, advertisements, absence of a tutor, unlimited time.

As an English teacher, I found that, unfortunately, there are a large number of students studying English who do not have an email address and cannot even prepare PowerPoint for their presentations because they do not have computer skills. Although they are associated with the writing and preparation of scientific papers at the end of each stage.

The future teachers of the next generations are students. Therefore, they should devote a little time to solving technical problems or ensuring that each of these students has a certain level in order to adapt more easily to future generations and job requirements.

NIEMENPIAYA argues that "ICT is causing a lot of changes in the school world due to new equipment and new working methods that teachers should use for teaching".Therefore, I would recommend that teachers inform students about the need to make efforts, at least, to learn how to work with a PC, send emails and work with PowerPoint and various important applications. "Where there is light, there is shadow." Based on this statement, in teaching and learning with the help of ICT, on the one hand, it would be possible to emphasize the positive aspects, on the other hand, it would be possible to highlight the negative aspects.

The disadvantages of using ICT should not be forgotten. Especially in self-learning or autonomous learning, the following reasons explain this opinion:

-Absence of care
-Distraction factors (danger)
-Unsuitable for complex questions
-Limitation to certain content
-Lack of interactivity and social contacts
-Depending on the online connection (good or bad necessary)

Conclusion

No one ignores the fact that technology offers a huge number of positive to meaningful benefits. With the rapid pace of technology today, both teachers and learners should make an effort to use ICT in language teaching. It is true that technology improves learning, and both education and technology are a good combination when they are needed together.

Media have a positive influence on the course of the lesson, so you should use more and more media, whether for the teachers during the lesson or for the learners, for example, during their presentations or lectures.

As a result, positive forms of motivation are achieved. It has a positive impact on the success and learning process of learners. Therefore, the use of ICT had to be coupled with learning tasks that are appropriate and where teaching provides a core of the required materials.

In order to create better future working opportunities and conditions in the field of education or language acquisition, language teaching and other areas, especially the future language learners should strive to have a basic foundation in the field of ICT.

List of references

1.BERTIN, J.-K. (2001): A set of skills for language learning and teaching. Ellipses Marketing S.A Publishing House, Paris.

2.HARTMUT, J. / KURT R. (2002) : Computer Support Instructor, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.

3.KAI, M.: O.J. The use of new media in teaching foreign languages, Technical University of Darmstadt

4.NIEMENPIAYA, H. (2008) : Information and Communication technologies (ICT) in German lessons on the example of an educational test: joint writing, T ampere University, Marrascu

5.FEDERAL PUBLIC ADMINISTRATION (2004): ICT in Germany Information and Communication Technologies 1995 - 2003 Computers, Internet and much more. Federal Statistical Office, Wiesbaden.

6.STEFFAN, S. (2010): In the field of nursing education, Empirical structural analysis and process analysis for information technology education within the framework of schedules Purchaser Education, 1st edition, Books on Demand, Berlin, Germany.

7.THORN, K. (2003): Blended learning how to integrate online and traditional learning. Kogan Page London and Sterling, Virginia.

8.Kai Martini: O.J. The use of new media in teaching foreign languages Technical University of Darmstadt,http://www.daf.tudarmstadt.de/media/daf/dateien/pdfs/studienarbeiten/martiny_persnlichedatenentfernt.pdf . 10.04.2017 at 14.25

INTERTEXTUAL THEMES IN THE LITERARY TEXTS OF MODERN FOREIGN WRITERS

Ismailova F. Y.
doctor of philological sciences, professor Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Roziyeva D.S.
doctor PhD, associate professor Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Comparative analysis of the works of the world's writer enables more thorough comprehension of world literary masterpieces. Identifying the patterns of interliterary communication the works of national writers come into the public domain of the international literature and research audience. Cultural integration is focused on mutual understanding and mutual enlargement of spiritual heritage of

literary artists within the intercultural field. It is fiction works that were, are and will be the most demanded and required cultural assets.

Literature is the art of writing, and a word is the means of communication which is basically used by any native speaker, while those who know foreign languages can join the intercultural communication by reading and learning the original texts of the world literary masterpieces. Fiction due to its specific character is the most humane form of art.

Literary artists have always been concerned with the universal human issues such as War and Peace, Fathers and Sons, Social status of a woman, the theme of Childhood and many others. Famous national writers have taken the childhood theme close to heart and developed it with all their responsibility. One of the significant works concerning the youngsters issue is the novel created by a Japanese writer Kenzaburo Oe "The food invades my spirit. In 1994 Kenzaburo Oe was awarded the Nobel prize for that he with poetic force creates an imagined world, where life and myth condense to form a disconcerting picture of the human predicament today'.

The road of the main character of Oe's novel, like the road of the writer himself, is an attempt to put a stop to the agony caused by refusal to accept the reality and the collision with its destructive power. Being contemporary with the nuclear catastrophe that has rained down on Japan and that has never been seen before, Oe once and for all gets vaccinated against traditionalism and the world of simple forms. Primitive arguments about social structure are gone away, and it becomes harder and harder to find common views among people: the person is multiply broken and, first of all, broken inside, because even in the delusive moonlight he unveils the traits of his infinite greatness as well as his animal traits at the same time. Concerning Oe, the main result here is that we have got new forms of conflict, new scenery, and new techniques of existence. All of this can be found in the novel The flood invades my spirit. At the center of the narrative is the odd life of Ooki Isana and his feeble-minded son Dzin. They live together in a private bomb shelter, a strong reinforced concrete construction, that looks more like a fortress than human accommodation of modern time. Isana decides to leave the big world to devote his life to his son who can hardly talk. For a long time, nothing has disturbed their quiet life, but recently Isana has found out that not far from his house, on the ruins of an old film studio, among the mountains of rubbish there are some youngsters buzzing about. He observes them through binoculars looking out of his shelter's loop holes, while the youngsters spy back on him. Soon this token spying game is over. As soon as the youngsters have smelled a rat, they turn up at Isana's

place intended to simply kill him as an unwanted witness. As they are convinced, he has figured out that they have a hiding place set up at the film studio and that he is going to report it to the police. After Isana has managed to assure the youngsters that he has nothing to do with the police, he is forced to talk to one of them at his place. That gives a start to odd relations between him and the Union of Free Mariners as the youngsters call themselves. At first, being a hostage of the situation Isana awaits his death every other minute. But then he finds a lot in common with the young rebels and finally becomes one of them. These two ideologies - a father who left the big world and the romantic youth -gradually growing together lead to an ideological union, on the one hand, and a tragic outcome, on the other hand. The Union of Free Mariners is made up of mostly young people. They try to escape from social enslavement and only wish to build their own yacht. The sense of it is obvious and simple: any day now the world will go to the bottom due to a nuclear holocaust, therefore the only valuable thing will be a yacht to quarter the sea on. Following their dream, the youngsters attack policemen, steal weapons, steal and destroy cars. Their behavior is a sort of an appeal to people who have no clue that the sands are running out. The police finally declare war against them. First of all, the policemen fight and destroy the film studio, after that they lay siege to the bomb shelter, where Isana holds the fort to the bitter end together with his new friends.

There is a real threat to-the life of the planet and as a result - to the life of the whole creation. In the novel this is the central theme that Oe meditates on. Ooki Isana protecting his son, who is more like a plant himself, undertakes a mission of 'the confidant of whales and trees'. As for him, a human loses the right to be a guarantor of life, now whales and trees take this duty upon themselves, the only ones who keep its beauty and greatness. Isana calls to their souls, and by far not to the souls of the people surrounding him: «Whales are the largest, most beautiful of all mammals» said Isana, following the sense of duty of the attorney. People, mercilessly hunting for whales, put them before the threat of complete extermination, but I'm still convinced that in the end it will be whales that are stronger than all mammals. Especially in the case of a nuclear war. the conditions for the existence of whales are capable of being underwater as much as they please, will be incomparably better than those of land mammals. In the depths of my soul, I am sure that the day when the last whale will die, will also be the day of the death of the last mammal, called a man» [1, p. 123].

A thought that there is some sort of a scale measuring the meaning of life itself and the right to it, and that a human loses to whales and trees, leads to stunning conclusions, and these are the conclusions that a father of an ill child comes across: «First of all, I realized that if during a siege I have to fight and shoot people, I, standing next to you, will be able to fully prove myself as a trusted tree and whale. Bach - a shot in the name of beautiful trees, destroyed by people. Bach - one more in the name of beautiful whales, destroyed by humans. Perhaps the attackers would have been astonished to hear my words. But I would tell them: if you do not agree, put yourself in the place of whales and trees» [1, p. 161]

For Isana saving nature is not a blind goal in itself, coming out of the air. It bears characteristics of a strong utopian ideology that stands up against monstrous immorality of both - regular Japanese citizens and public officials vested with authorities. And while the first ones can be just lazy and ignorant, the others commit crimes.

Oe's novel is social and nervously contemplative. It is imbued with dreaming of the future and grieving for the present. Moreover, it is composed using non-conventional, somewhat fantastic situations, and this scenery strengthens the writer's message significantly: «My life was amorphous," he called to the souls of the trees and to the souls of the whales. - There is a real world that I, amorphous person, though I tried to take certain form more than once, but always failed, reproduced through an amorphous lens. And this world, remaining amorphous, will explode with my death and turn into nothingness. It will explode, helpless and abandoned, and remain

amorphous, and turn into nothing. Leaving everything without an answer, it will turn into nothing ...» [1, p. 394]

Obviously, Oe's novel has lots of violence. It serves as the contrast for expressing humanistic ideas. Oe does not revel in violence, showing it full force, intended to shock the reader. He is least of all inclined to epatage. Violence is just a part of the heartless world, surrounding us, and Oe, showing it to the fullest, searches for a way out, a way to a better reality that though resembling phantasmagoria or utopia, which is not destined to come true it, cannot help worrying about.

The famous English writer J.R.R. Tolkien in his well-known works *"The Hobbit"* and *"The Lord of the Rings"* brings up and discusses the challenges of all mankind. And as Tolkien said: *' Even the smallest person can change the course of the future'*.

Tolkien, obviously, has his own perspective on the evil, and his interest towards this subject is not less deep than that of other writers. His theory is contemporary in a certain sense, since it is based on the idea that the evil is a bad habit. At the same time Tolkien tries to combine and reconcile two ancient and, at first glance, opposite views on the evil: Christian and Boethius' (the evil is the absence of the good, a temptation or misbelief) and North-Heroic (the evil is the external force that should be fought against arms in hand). The web of these views within the context of his work gives birth to a good world - one of a kind, which has added quite a bit to Tolkien's success. In Tolkien's world the evil is the antithesis of creation and depends on the destruction of the basis of the latter. And otherwise, kindness relates to the beauty of creation and also to preserving all that has been created. The symbolic nature of these two ideologies is presented in the elven rings which symbolize the good and the evil as a single substance. 'The Hobbit's main theme is the struggle between the good and the evil within our own will.

Bilbo, the main character of The Hobbit, often demonstrated kindness throughout the Tolkien's fiction book. One of examples of this virtue is when he decides to let evil and graceless Gollum live out of pity for him. Bilbo could easily kill the horrible creature using the One Ring that endued him with the power of invisibility. Instead, he risked his life to let Gollum live, quickly jumping past the horrible creature thus escaping death.

The evil should be struggled with, but the fee for the victory may perfectly be our kind heart. Tolkien's books - as the majority of the world religions - describe active confrontation with the evil that destroys our hearts. Struggle with the evil is self-sacrifice, though not in the sense of an actual death but meaning a rebirth of any purity that has touched mud - even with good intentions. A wise man shall beware of power, but only a wise man shall be trusted with one.

Another form of a virtue that is expressed in *'The Hobbit'* and *'The Lord of the Rings'* is the acts of self-sacrifice shown by Bilbo and Frodo. There were two moments in *"The Hobbi"* when villains caught dwarves -Bilbo's fellow travelers. Rather than running from his enemies, Bilbo risked his life to rescue the dwarves from the evil's paws. One of such examples was when a clan of extraordinarily big spiders caught Bilbo's fellows and planned to eat them. Bilbo thought out a plan in order to distract the spiders from their victims, and then he silently retreated to his fellows and rescued them from the spiders' paws. Also, in *'The Lord of the Rings'* Frodo sacrificed his life in order to deliver the ring to Mordor and destroy it.

As opposed to the good deeds and manners showed by Bilbo and his fellow travelers, Tolkien's works include characters who perform terrible deeds. One of the most horrible acts in "The Hobbit' was Gollum's transformation. Gollum has not always been a slippery dangerous cave monster. Back in the days he used to be a hobbit just like Bilbo, and he was called Smeagol. Once he and his brother Deagol were on the riverside. Deagol found the One Ring. After that, Smeagol, who later became Gollum, killed his brother to get possession of the Ring.

The ring carried the power to corrupt any person possessing it. Whether it was strong magic of the ring or just Gollum's thirst for the ring, the passion to own it, that killed Smeagol,

made him commit a terrible murder of his brother. Another evil in ' The Hobbit', that is more familiar to any reader, is greed. This trait may be best noticed in the character of the gigantic dragon Smaug. In spite of the fact that Smaug does not need so much gold and jewelry, he thirsts for it and guards his stolen wealth to the death.

The ring is the symbol of the evil. It is a part of nature that always strives to destroy person's ability to exercise their own will. As a matter of fact, the ring's power is the exact opposite of freedom. The purpose of the ring is to fraudulently destroy all the good in the world. One more way to describe the ring's nature is to say that it represents omnipresence of the evil. Its existence itself, since it expressed the bad will of its creator, Sauron, and carried the power to tempt, corrupt and thus to destroy. Another example displaying the evil nature of the ring is its supposedly strong animation powers as of a lifeless thing. As Tolkien said: «You can make the Ring into an allegory of our own time, if you like: and allegory of the inevitable fate that waits for all attempts to defeat evil power by power» [2, p. 121]. The main truth of the Tolkien's myth is the inhumanity which brings people disaster and misery.

Tolkien teaches as the most important of historic lessons: the evil cannot be defeated with the evil's arms, strengthless are heroes and warriors, the true power belongs to those who do not touch weapons.

Today defines the face of the future - therefore we should remember our responsibility to the child's fate.

As it is known the life of the poet or writer has influence to his work of arts. So, Eliot's difficulties and harsh time had imprinted in his poetry. After marriage T.S. Eliot had many difficulties in his further life. He had to move from one apartment to another, had a financial problems, however his acquaintances helped him with money. In addition, Eliot and his wife Vivien suffered from insomnia, felt anxious and were out of strength for a long time. Death of his father was another cause of his deep grief. He said he lived happily, although through some letters of his own we found out he did not live fully. Consequently because of struggles and obstacles, many problems a poet's central theme of his literary works was the failure to live fully. Eliot is a very difficult poet of his age. Every reader who tries to read his poems at least should have a knowledge about myth and a little bit information about his biography. In the poems a reader could find some biographical facts, people that he met throughout a lifespan, a Hindu, Greek and Celtic mythology, allusion to Elizabethan and Jacobean writers, by whom he was greatly influenced. Here we have to quote a passage from "Selected Essays": "We can only say that it appears likely that poets in our civilization, as it exists at present, must be difficult. Our civilization comprehends great variety and complexity, and this variety and complexity, playing upon a refined sensibility, must produce various and complex results. The poet must become more and more comprehensive, more allusive, more indirect, in order to force, to dislocate if necessary, language into his meaning." [58] It is apparently clear from his lines that he wanted to bring a change into degree of complexity of comprehension of his artistic works, so chose allusion and wanted to change form and style of the poems. The reason of complexity of the poems lies in that fact that not only form and style are difficult but the topic is too. For instance, in "The Waste Land" Eliot made a references to different mythologies such as Welsh myth, Irish myth, Greek myth, and he used a lot of symbols from Tarot cards, like Hanged Man, one-eyed merchant, wheel of fortune, also made a reference to Dante's Divine Comedy and Shakespeare's The Tempest. During the reading it can happen that a reader cannot comprehend the meaning of particular line because of these references.

Eliot might have assimilated different kinds of ideas and themes, but he was a supporter of the tradition. He believed that every poet had to have "historical sense". "This historical sense, which is a sense of the timeless as well as of the temporal and of the timeless and of the temporal together, is what makes a writer traditional. And it is at the same time what makes a writer most acutely conscious of his place in time, of his contemporaneity." [59] Eliot does not believe in

originality for its own sake and for him true originality is not mere novelty but a development of one's art of predecessors. Eliot's own work is original in this sense; at the same time it is related to a greater and living tradition of literature.

Thus, the works of the modern national writers have amazed the intercultural community not only by the depth of feelings, the mystical flights and fantasies, the objects' metamorphoses, the preciosity and wealth of the narrative structures, but also by the talent to build particularly complex aesthetic worlds, constantly complete and carefully polished in their form. That is where the developed ability of many literary artists to learn and efficiently use the wealth of philosophical and literary experience of the world modernism and post modernism has found its expression. Furthermore, the national writers have managed to save their identity, the national poetic face, the genetic relation with the traditional ethnic aesthetics, mythology and folklore. They believed in their ability to re-create the world out of the shatters of the subjective and objective, historical and mythological, collective and individual, reality and phantasmoria of consciousness. Having kept the main characters of their spiritual and aesthetic culture, Kenzaburo Oe and John R.R. Tolkien synthesized this wealth of information with the modernist and post-modern literary experience of the world literature.

References:s

1. Oe. Kenzaburo. The flood invades my spirit. Tokyo, 1973, 416 p.
2. J.R.R. Tolkien. The Lord of the Rings. HarperCollins Publishers Ltd, 1995, 1216 p.
3. T.S. Eliot. Tradition and the Individual Talent (1919) The Egoist. London. vol. 6. nos.4&5

АРХАИЗМЫ В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Айдарова Гулжан
п.ғ.м., оқытушы (Аркалык, Казахстан)

Аңдатпа: *Бұл мақалада мақал-мәтелдердегі архаизмдердің жасалужолдары на талдау жасалынған. Мақал-мәтелдерді көнеру сипаты мен қолдану ерекшеліктеріне қарай ғылыми тұрғыдан қарастырған.*

Аннотация: *В этой статье анализируются способы создания архаизмовв пословицах и поговорках. Статья научно рецензируется в заисимости от характера экспозиции и особенности ее использования.*

Annotation*: This article analyzes the ways to create archaismas in proverbs and sayings.The article is scientifically reviewed depending on the nature of the exposure and the characteristics of its use.*

Түйін сөздер: Мақал-мәтелдер, мұра, тарих, өмір, мәдениет.

Ключевые слова: Пословицы, наследование, история, жизнь, культура.

Keywords: Proverbs, inheritance, life, culture.

Пословицы и поговорки, относящиеся к категории языковых и литературных источников художественного слова, отличаются глубиной содержания, остротой, живучестью. Несмотря на компактность объема, образные языковые единицы представляют собой ряд причинно - следственных связей как реальной, так и сложной мысли, итоги и доказательства жизненного опыта народа. В ней всесторонне отражены история, политическая жизнь, быт, мировоззрение, духовная и материальная культура народа. Это устойчивые кварталы национального характера, демонстрирующие народную мудрость, красноречие и виртуозность. Известно, что многообразные изменения на этапах исторического развития каждого народа оставляют свой след в грамматико- лексической системе языка, но именно пословицы и поговорки сохранили свое личностное и смысловое единство.

В состав пословиц и поговорок,пришедших из прежних времен, входят слова, которые в наши дни не имеют особо употребительного значения. В связи с тем, что устаревшие слова в казахском языке являются характерным явлениемантичности, они не могут быть понятны всем членам современного общества. Основное отличие устаревших слов от других лексических групп заключается в том, что они являются средством общечеловеческого, всеобщего , всеобъемлющего общения, которое в давние времена занимало постоянное место в словарном запасе, приобретало значительное значение в повседневной жизни населения. И. К. Кенесбаев: «Неправильно отделять литературный язык от категории национального языка, границы литературного языка от категории национального языка и границы литературного языка от категории национального языка. Разделение не должно толковаться как изоляция. Ведь ни один литературный язык (литературный язык с народными особенностями) не может быть полностью изолирован от разговорного языка, устной литературы, лексики, грамматики, фонетики того или иного народа. [1.142].

Устаревшие слова обычно считаются произведением народного письменного литературного языка. Потому что когда не было письменности, слова нигде не обозначалось, так что даже древние слова той эпохи бесследно исчезают. Об этом говорит кандидат филологических наук Ф. П. Филин:

«Прежде всего, необходимо отличать устаревшие слова и слова, которые вышлииз словарного состава языка. Когда говорим об устраревших словах, следует понимать, что это слова , которые были в прошлом, обычном, литературном языке, не используются в нынешних реалиях и в большинсте случаев были заменены синонимами.» [4.156].

В процессе анализа устаревших слов в казахском языке также уместно опираться на высказанные выше мнения. Устаревшие слова следует искать в литературном языке, в письменном наследии, в образцах устного народного творчества. Устаревшие слова дают нам много информации из прошлого, истории, также имеет познавательный характер. Одним из важнейших механизмов укрепления государственного статуса нашего языка является, по возможности, более полное раскрытие этой его познавательной деятельности, тем самым более глубокое изучение древних страновых атрибутов, наших духовных корней. Необходимость изучения истоков древних слов в казахских пословицах и поговорках, актуальность темы вытекают из этой благородной цели. Поэтому среди казахских пословиц и поговорок находя архаизмы, выделимих из этимологии и семантики, проанализируем и рассмотрим. К архаизмам относятся слова , изменяющиеся в разные эпохи, сменяющиеся другими словами или навсегда остававшиеся в зависимости от быта, обычаев, мировоззрения народа. В кратком этимологическом словаре казахского языка сказано, что слова

«жоргем» и «жоргек» произошли от мертвого корня «жоргем». В словаре Радлова "ходить - заворачивать, валить... ходить - заворачивать". По последним данным, корневой глагол в казахском языке образовался в результате значительных фонетических изменений [3.254].

Эти изменения таковы: сокращение первого слога, выделение второго слога. Однако говорят, что в слове «жоргем» сохранился древний корень. Томанов: « Характер начального звукообразования слова урчик: ю(о)р-чык.Древний след (йи-у) и от ира, и от урчик здесь называется суффиксом, образующим глагол» [2.59]. В древнетюркском языке оно называется «игверетено, игне-ине» и является лицом производной от глагола (-гэ). В казахском языке слово «уршык» образовалось путем редактирования абсолютного й в начале и, таким образом, сокращения следующего гласного. Томанов говорит, что у слова «урчик-иир» тот же корень и у слова «жоргок» тотже корень.

Основным языковым элементом художественного подхода, используемого для приведения слова в художественном произведении, являетсяметафора. Наиболее важные по смыслу, простые формы метафоры, встречающиеся в повседневной речи, часто встречаются в пословицах и поговорках. К примеру: «Көненің көзі- қымбат, сөзі- сымбат», «Әкенің өлгені – асқар таудың құлағаны, ананың өлгені- таудан аққан бұлағыңның суалғаны». В пословицах и поговорках метафорическое употребление-повышает изобразительное свойство слова. В состав пословиц и поговорок, пришедших с давних времен, входят слова, которые в наши дни имеют не имеют употребительное значение.В связи с тем, что устаревшие слова в казахском языке являются явлением, характерным для античности, не всем членам современного общества они понятны. Основное отличие устаревших слов от других лексических групп состоит в том, что они являются единицами общечеловеческого, всеобъемлющего средства общения, которое в давние времена занимало постоянное место в словарном запасе, приобретало огромное значение в повседневной жизни населения. Пословицы и поговорки народа, живущие вместе с ним на протяжении многих веков, иногда могут со временем,в зависимости от общества, эпохи изменить свою внешнюю форму и немного адаптировать содержание к новому времени. В составе пословиц и поговорок можно встретить исторически устаревшие слова. Например: «Хан- қазық, қарашща болмас», «Хан - шаңырақ, халық уық», «Құлды «бәрекелді» өлтірер»,

«Бәйбіше – құдай байырғы, тоқал - иттің құйрығы». В этой главе мы открыли этимологию слов би, қарашы, садақ. Архаизмы встречаются и в пословицах. Например: «Жүргенге жөргем ілінеді», «Қырсыққанда қамырын іриді»,

«Барымта алған мал емес, қуып алған күң емес», «Барымта қайтыс болмай, дау айтыс болмайды», «Дау арылмас, алтын шірімес», «Жер дауы мен жесір дауы бітпейді», «Дауың жоқ болса, кепіл бол», «Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемейді», «Молланың қылғанын қылма, айтқанын қыл», «Молладан хат молдағақарсы болма – дініңе кемшілік келер.

К архаизмам относятся слова, которые изменяясь в разные эпохи в зависимости от быта, обычаев, мировоззрения народа были заменены другими словами или устаревшие слова, которые больше не используются. Жоргем – этокорень Жоргека. Өру — это глагол, означающий «вязать». Өр-өру означает ткачество и плетение. -Ге, -м, -гек (игла, петля) - древнетюркские аффиксы.

«Йорме»- туркменский диалект; «Ерме» - на каракалпакском языке. Блюдо из баранины (кушать, фаршировать фаршем, чесноком и перцем) - туркменский говор; «Юрма»- из мяса, бараньего сала и горького, из сала.

«Когда теряется логика дела, растворяется движение, когда приходит горе, растворяется движение» (Притча). Кымыран – напиток из коровьего молока и воды с добавлением кумыса. По-киргизски это «движение». В северо- восточных районах слово «кымыран» используется как синоним слова «молоко». Таким образом, глубоко понимая природу многих древних слов, анализируя их происхождение, их общее сходство с другими языками, мы можем определить значение слова, его сферу применения. На примере приведенных выше пословици поговорок, проведя всесторонний анализ древнейших слов, мы попытались выявить самобытность казахского языка, его многообразие и характер.А эти слова, в свою очередь, не только отражают свою природу, но и передают историю нашего народа из прошлого. Устаревших слов в пословицах и поговорках немало. Каждая пословица имеет свой скрытый смысл и она проявляется по-разному

Если для ведения боя на коне в качестве легкого и режущего оружия использовали меч, то для защиты от оружия одежду издавна называли «доспехом». В этот день мы видим эти слова только в исторических или литературных произведениях. Как мы уже говорили, ряд устаревших слов растет и сегодня, в эпоху технологий. Хотя некоторые устаревшие слова уже вышли из употребления, они присутствуют в составе пословиц и поговорок, фразеологических выражении.

«Народ, который думает о годе, сеет пшеницу, народ, который думает о столетии, сеет дерево, и народ, который думает о тысячелетии, взращивает мудрое поколение»-для воспитания сознательного поколения наш долг – пропагандировать пословицы и поговорки, внимательно относиться к смыслу каждого слова и передать для последующих поколений как драгоценное сокровище.

Список литературы

1. В. В. Радлов «Опыт словаря Тюркских наречий», 1999,231 б
2. Габдуллин М. «Казахская устная литература» Алматы 1974г-с. 78
3. Казахские пословицы и поговорки «Казахстан» - Алматы 2008
4. Н. Келимбетов «Древние литературные реликвии»- Астана. "Фолиант",2004. - 223б
5. С. Ж. Томанов «Древнетюркский словарь» - Алматы-1988-264б

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАТИВНОГО СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ)

Нұрсали Әйгерім Сабыржанқызы
магистр филологических наук, преподаватель Аркалыкского педагогического института имени И. Алтынсарина

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам интегративного сопоставительного языкознания в Казахстане на примере русского и казахского языков. В статье обосновывается важность изучения и сопоставления языков для развития языковой политики и практики в многонациональном государстве, а также для адаптации к различным культурным средам и развития экономики. Приводятся конкретные примеры, демонстрирующие практическую значимость интегративного сопоставительного языкознания в Казахстане.
Ключевые слова: Интегративное сопоставительное языкознание, Казахстан, многонациональное государство, языковая политика, русский язык, казахский язык, культурная адаптация, экономическая интеграция.

Abstract. The article is devoted to the topical issues of integrative comparative linguistics in Kazakhstan on the example of Russian and Kazakh languages. The article substantiates the importance of studying and comparing languages for the development of language policy and practice in a multinational state, as well as for adaptation to different cultural environments and economic development. Concrete examples demonstrating the practical significance of integrative comparative linguistics in Kazakhstan are given.
Keywords: Integrative comparative linguistics, Kazakhstan, multinational state, language policy, Russian language, Kazakh language, cultural adaptation, economic integration.

Интегративное сопоставительное языкознание является наукой, которая изучает сходства и различия между языками с целью разработки более эффективных методов их изучения и совершенствования переводческой практики. В Казахстане, как многоязычной стране, изучение языкового сравнения является одной из важнейших задач лингвистического исследования.

Одним из наиболее актуальных вопросов, связанных с интегративным сопоставительным языкознанием в Казахстане, является исследование сравнительных особенностей русского и казахского языков. Оба языка имеют сильную традицию исторического развития и обладают собственными особенностями, которые необходимо учитывать при изучении.

Одним из главных вопросов является исследование различий в грамматике и лексике двух языков. Например, в казахском языке слова обычно имеют определенный порядок, в то время как в русском языке слова могут менять свой порядок в предложении. Также

казахский язык использует много аффиксов, которые изменяют значение слова, в то время как русский язык предпочитает использовать отдельные слова.

Еще одним важным аспектом изучения сравнения языков является исследование межкультурных различий в использовании языка. Русский язык часто используется в качестве языка общения в многих регионах Казахстана, но при этом необходимо учитывать, что в русском языке есть много выражений, которые могут быть непонятны для носителей казахского языка. Например, казахи не используют выражение "с удовольствием" в таком же контексте, как русские.

Также важно изучать вопросы перевода между казахским и русским языками. Существуют различные методы перевода, и важно выбирать подходящий метод в зависимости от типа текста и целевой аудитории. Например, для перевода художественной литературы может быть использован метод свободного перевода, который позволяет сохранять общую идею и эмоциональный окрас текста, в то время как для перевода научных и технических текстов может использоваться метод терминологического перевода, который предполагает точный перевод терминов и специализированной лексики.

Одной из проблем, с которыми сталкиваются переводчики, является отсутствие соответствующих терминов в казахском языке. Например, термины, связанные с технологиями, могут отсутствовать в казахском языке или иметь неоднозначное значение. В таких случаях необходимо проводить работу по созданию новых терминов и распространению их использования в научной и технической литературе.

Важно также учитывать изменения в языке, которые происходят со временем. Например, в казахском языке в последнее время все чаще используется русская лексика, а также английские слова, связанные с технологиями и международными отношениями. Это создает новые вызовы для интегративного сопоставительного языкознания, которые требуют дальнейших исследований и разработки соответствующих подходов к переводу и изучению языков.

В целом, интегративное сопоставительное языкознание в Казахстане является важной областью лингвистического исследования, которая позволяет более эффективно изучать языки и совершенствовать переводческую практику. Исследование сравнительных особенностей русского и казахского языков является одной из наиболее актуальных задач в этой области, и требует дальнейших исследований и разработки соответствующих подходов и методов.

Для подтверждения актуальности дисциплины интегративного сопоставительного языкознания в Казахстане можно привести несколько конкретных примеров.

Во-первых, Казахстан является многонациональным государством, где русский язык используется в качестве одного из официальных языков. Однако казахский язык также имеет важное значение для культурного и языкового наследия страны. Изучение и сопоставление этих языков позволяет лучше понимать их различия и особенности, что может быть полезно для развития языковой политики и практики в Казахстане.

Во-вторых, Казахстан стремится стать интегрированной экономической зоной в Центральной Азии, что требует умения владеть не только казахским и русским языками, но и языками других стран-участников, таких как китайский и узбекский. Сопоставление и изучение различных языковых систем помогает лучше понимать и адаптироваться к различным языковым и культурным средам.

В-третьих, Казахстан является страной с развивающейся экономикой и активно интегрируется в международное сообщество. Это требует перевода многоязычных текстов, таких как научные статьи, бизнес-документы, правовые документы и другие. Интегративное сопоставительное языкознание позволяет разрабатывать более эффективные методы

перевода, а также понимать и адаптироваться к различным культурным контекстам и традициям.

В статье мы рассмотрели актуальные вопросы интегративного сопоставительного языкознания в Казахстане на примере русского и казахского языков. Мы выяснили, что это направление в языкознании представляет собой интеграцию нескольких дисциплин, таких как сопоставительная лингвистика, синхронная и диахронная лингвистика, социолингвистика и другие.

Анализируя и сравнивая особенности русского и казахского языков, мы пришли к выводу, что интегративное сопоставительное языкознание имеет огромный потенциал для исследования различных языковых явлений, таких как синтаксические, фонетические, лексические и морфологические. Эти исследования могут помочь лучше понять различия и сходства между языками, а также улучшить процесс изучения и обучения языкам.

Однако, необходимо отметить, что интегративное сопоставительное языкознание также является уникальным инструментом для исследования языковой ситуации и языковой политики в Казахстане. В этой области многие исследования проводятся в связи с развитием двуязычия в регионе и сохранением языкового многообразия. Результаты этих исследований могут помочь определить языковые приоритеты и разработать меры по сохранению и развитию языков в регионе.

В свете быстрого развития современных технологий, включая методы машинного обучения и обработки данных, важным направлением исследований в области интегративного сопоставительного языкознания является использование этих технологий для автоматической обработки и анализа языковых данных. Это может привести к созданию новых методов и инструментов для анализа языковых явлений и улучшению качества языкового обучения и перевода.

В заключение, можно отметить, что интегративное и сопоставительное языкознание является важным направлением в языкознании, которое имеет большой потенциал для исследования различных языковых явлений, а также языковой ситуации и языковой политики в Казахстане. Исследования в этой области могут помочь не только лучше понять языки и языковые явления, но и сформулировать и реализовать меры по сохранению и развитию языков в Казахстане.

Список использованной литературы:

1. Казакова, Н.Н. Интегративное сопоставительное языкознание. М.: Флинта, Наука, 2013.
2. Зализняк, А.А., Маслова, И.С. Сравнительный языкознание: Теория и методология. М.: Языки славянской культуры, 2004.
3. Абдильдина, Н.Ш. и др. (ред.). Русский и казахский языки: исторические и сравнительно-типологические аспекты. Алматы: Наука, 2010.
4. Кенжеалиев, Г.Б., Сарбасов, Р.К. Языковая политика и языковая ситуация в Республике Казахстан. Алматы: Казахстан, 2013.
5. Кузнецова, Л.К., Канаева, К.А. Русский и казахский языки в Казахстане: исторические и социолингвистические аспекты. Астана: Издательство "Мектеп", 2014.

Принципы функциональной грамматики

Нурсали Куаныш Сабыржанулы
старший преподаватель, магистр гуманитарных наук
Шакирова Умида Ахметовна
студентка 2 курса факультета педагогики и филологии
Аркалыкский педагогический институт имени И.Алтынсарина

Аннотация: *В этой статье мы можем ознакомиться с термином что такое функциональная грамматика, с функциональной типологией. А также узнать об основном принципе построения грамматики.*
Ключевые слова*: функциональная грамматика, функциональная типология, В.С. Храковский, универсальные закономерности функционирования единиц языка.*
Аннотация: *Бұл мақалада біз функционалдық грамматика деген терминмен, функционалдық типологиямен таныса аламыз. Сондай-ақ грамматиканы құрудың негізгі принципі туралы біліңіз.*
Түйін сөздер*: функционалды грамматика, функционалдық типология, В.С. Храковский, тілдік бірліктердің қызмет етуінің әмбебап заңдылықтары.*
Annotation: *In this article we can get acquainted with the term what is functional grammar, with functional typology. And also learn about the basic principle of constructing grammar.*
Keywords: *functional grammar, functional typology, V.S. Khrakovsky, universal patterns of functioning of language units.*

Функциональная грамматика — направление лингвистики, в основе которого лежит изучение универсальных категорий языка. Это грамматика, нацеленная на изучение и описание функций единиц строя языка и закономерностей функционирования этих единиц во взаимодействии с разноуровневыми элементами окружающей среды.

Функциональная типология связана с изучением не типа грамматической структуры языка в целом, а типов как способов выражения грамматических отношений в конкретных языках. Функциональная типология и функциональная сопоставительная грамматика изучают функциональные типы и универсальные закономерности функционирования языковых единиц.

Теоретической основой функционально-типологических исследований является контекстуальная грамматика, теория функционально-семантических полей. План содержания языковых единиц и функциональных типов рассматривается как семантический комплекс, состоящий из атомарных компонентов. Распределение атомарных значений в пределах грамматико-контекстуальных комплексов, представляющих собой конкретно-языковую реализацию функциональных типов, связано с проблематикой грамматики явной и скрытой.

Как пишет В.С. Храковский, в рамках функциональной типологии выделяются универсальные инварианты значения той или иной грамматической единицы, категориальные ее значения в конкретных языках, типичные контексты и контексты транспозиции, рассматривается реализация определенной зоны грамматических смыслов, функционального потенциала в том или ином языке, лексические и контекстуальные ограничения, влияние смежных категорий, текстовой «партитуры», сочетаемость функций. Функциональная интерпретация языковых единиц неизбежно связана с введением диахронической перспективы в синхронное сопоставительное исследование: реализация

функционального потенциала соотносится со стадией эволюции данной единицы, представленной в конкретном языке. В итоге, такое исследование нацелено на получение универсальной, панхронической картины типов реализации универсального функционального потенциала.

Основной гипотезой функциональной типологии, по мысли В.Б.Кашкина, является утверждение о том, что существуют универсальные закономерности функционирования единиц языка, связанных с выражением определенной зоны грамматических смыслов, и, более того, универсальные функциональные типы, не зависящие от их конкретно-языковой реализации [2]. Универсальное, таким образом, выявляется не на уровне грамматических форм и категорий или их взаимных импликаций, а на уровне более элементарных, атомарных значений или функций, которые группируются под эгидой различных языковых единиц в разных языках.

Для разрабатываемой модели функциональной грамматики характерно сочетание двух направлений анализа и описания языкового материала — исходно-семантического и исходно-формального. Основной принцип построения грамматики связан с подходом «от семантики к средствам ее выражения».

Рассматриваемая модель функциональной грамматики представляет собой одно из существующих направлений функционально-грамматических исследований. Категориальная грамматика, направленная на описание системы семантических категорий в их языковом выражении, и коммуникативная грамматика дополняют друг друга, отражая разные стороны лингвистики.

Список использованной литературы:

1. http://www.gramota.ru/biblio/magazines/mrs/28_479
2. https://www.vevivi.ru/best/Funktsionalnaya-grammatika-ref228110.html
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0

BUSINESS COMMUNICATION ETHICS

Svetlana Mammadova
Ph.D., Azerbaijan State Pedagogical University, Philology faculty, Foreign Languages Center department, Baku, Azerbaijan

Abstract

Business communication ethics requires businesses to respect privacy and confidentiality, be transparent about their data collection and usage practices, and be mindful of the potential impact of their communication practices on vulnerable or marginalized populations. By prioritizing ethical communication, businesses can build trust and credibility with their stakeholders, and contribute to a more ethical and sustainable business environment.

Keywords: business, communication, ethic, principle

Business communication ethics refers to the principles and standards that guide ethical behavior in the communication practices of a business. Ethical communication in business should be truthful, clear, and respectful to all parties involved, including employees, customers, vendors, and shareholders. Here are some key ethical principles for business communication:

– Honesty: Communication should be truthful and transparent, and not involve any deception or misrepresentation.

– Confidentiality: Business communication should respect the privacy and confidentiality of individuals and sensitive business information.

– Respect: Communication should be respectful to all parties involved and not involve any discriminatory or offensive language.

– Fairness: Communication should be fair and not involve any manipulative or coercive language or tactics.

– Responsibility: Communication should be responsible and not involve any intentional harm or damage to individuals or the environment.

– Accountability: Communication should be accountable, and any errors or mistakes should be acknowledged and corrected promptly.

– Professionalism: Business communication should be professional and follow the established industry standards and practices.[2]

By adhering to these ethical principles, businesses can build trust and credibility with their stakeholders and maintain a positive reputation in the marketplace.

In addition to the ethical principles mentioned above, there are also some specific considerations to keep in mind when it comes to different types of business communication. For example:

–Advertising: Advertisements should be truthful and not contain any false or misleading claims about the product or service being offered. They should also not exploit any vulnerabilities or fears of the target audience.

–Public Relations: PR campaigns should be honest and transparent, and not involve any manipulative tactics such as "spin" or "astroturfing" (creating fake grassroots support).

–Email and Social Media: When communicating through email or social media, businesses should respect the privacy and consent of their audience, and not engage in spamming, phishing, or other forms of cybercrime.

–Interpersonal Communication: In face-to-face or phone conversations, businesses should listen actively and attentively, and not interrupt or dismiss the concerns of their employees, customers, or partners. They should also avoid any disrespectful or discriminatory language.

–Cross-Cultural Communication: When communicating with individuals from different cultures, businesses should be aware of cultural differences in communication styles, norms, and values, and avoid any language or behavior that could be perceived as offensive or insensitive. [4]

Overall, ethical business communication is essential for maintaining positive relationships with stakeholders and contributing to the long-term success and sustainability of a business. By prioritizing honesty, respect, and responsibility in their communication practices, businesses can establish a strong ethical foundation that supports their reputation, credibility, and bottom line.

Another important aspect of business communication ethics is the responsibility to provide accurate information to stakeholders. This includes providing timely and relevant information to shareholders, customers, and employees. In addition, businesses have a responsibility to provide clear and accurate information about their products or services, including any risks or limitations associated with them.

Furthermore, businesses should be transparent in their communication, particularly when it comes to financial reporting. Financial statements should be accurate, complete, and in compliance with accounting standards. Misleading or fraudulent financial reporting can have severe consequences for a business, including legal penalties and damage to its reputation.

Finally, businesses should also consider the social and environmental impact of their communication practices. This includes being mindful of the environmental impact of their operations, as well as the potential impact of their products or services on consumers and society as a whole.

In conclusion, business communication ethics is a vital component of any successful business strategy. By prioritizing honesty, transparency, and responsibility in their communication practices, businesses can establish trust and credibility with their stakeholders and contribute to a more ethical and sustainable business environment.

Another key consideration in business communication ethics is the responsibility to avoid conflicts of interest. A conflict of interest occurs when an individual or organization has competing interests or loyalties that could compromise their ability to act in the best interest of their stakeholders.

Businesses have a responsibility to identify and disclose any potential conflicts of interest to their stakeholders, and to take appropriate steps to mitigate or avoid them. This includes avoiding any actions or decisions that could benefit the personal interests of employees or executives at the expense of the company or its stakeholders.

In addition, businesses should also be mindful of the power dynamics involved in their communication practices. They should avoid using their power or influence to coerce or manipulate stakeholders, and should instead strive to build relationships based on mutual trust and respect.

Businesses should be prepared to respond to ethical issues or concerns that arise in their communication practices. This includes having clear policies and procedures in place for addressing ethical violations, as well as providing training and support for employees to ensure they understand their ethical responsibilities. [3]

Another important aspect of business communication ethics is the responsibility to respect privacy and confidentiality. This is particularly important when handling sensitive information such as personal data or trade secrets. Businesses must take appropriate steps to protect the privacy and confidentiality of their stakeholders, including implementing data security measures and adhering to relevant data protection laws.

In addition, businesses should also be transparent about their data collection and usage practices, and obtain appropriate consent from individuals before collecting or sharing their personal data. They should also respect the right of individuals to access, correct, and delete their personal data, as well as the right to be forgotten under certain circumstances.

Furthermore, businesses must also be aware of the potential impact of their communication practices on vulnerable or marginalized populations. This includes avoiding any language or behavior that could be perceived as discriminatory or offensive, as well as taking steps to ensure that their products and services are accessible to individuals with disabilities.

Finally, businesses should also consider the broader social and environmental impact of their communication practices. This includes being mindful of the impact of their operations on the environment, as well as the potential impact of their products or services on society as a whole.

Another aspect of business communication ethics is the responsibility to promote diversity, equity, and inclusion. This involves ensuring that communication practices are inclusive of all stakeholders, regardless of their race, gender, ethnicity, religion, sexual orientation, or other characteristics.

Businesses should strive to create an inclusive environment that promotes diversity and equity, and should actively work to address any biases or barriers that may exist in their communication practices. This may include implementing diversity and inclusion training programs, promoting diverse representation in leadership and decision-making roles, and ensuring that all stakeholders have an equal voice and opportunities to participate in communication processes.

Furthermore, businesses should also be mindful of the potential impact of their communication practices on social and environmental justice issues. This includes being aware of the impact of their operations on marginalized communities, as well as the potential impact of their products or services on issues such as climate change, human rights, and income inequality.

Finally, businesses should also be prepared to take responsibility for any negative impacts of their communication practices and to work towards remediation and restitution where appropriate. This includes taking steps to address any harm caused by their communication practices, as well as engaging in meaningful dialogue with affected stakeholders to identify and address any underlying issues or concerns.

Another important aspect of business communication ethics is the responsibility to engage in honest and fair competition. Businesses should not engage in any practices that are anti-competitive, such as price-fixing or collusion, and should instead compete fairly and honestly in the marketplace.

Furthermore, businesses should also avoid engaging in any deceptive or misleading advertising practices. This includes ensuring that any claims made in advertising are truthful, accurate, and not misleading, and avoiding any use of false or exaggerated claims that could deceive or mislead consumers.

In addition, businesses should also be transparent about their business practices, including their pricing policies, quality control measures, and any potential risks or limitations associated with their products or services. They should also be prepared to respond to any questions or concerns raised by stakeholders in a timely and honest manner.

Businesses should also be mindful of the potential impact of their communication practices on local and global communities. This includes being aware of the social and environmental impact of their operations, and taking steps to minimize any negative impact on these communities. [1]

Another aspect of business communication ethics is the responsibility to protect the privacy and confidentiality of stakeholders. Businesses should be mindful of the sensitive information they may possess about their stakeholders and take measures to protect this information from unauthorized access or disclosure.

This may include implementing secure communication systems and protocols, such as encryption and secure data storage, as well as establishing clear policies and procedures for handling sensitive information. Businesses should also ensure that their employees are trained in

privacy and confidentiality best practices and understand the importance of protecting stakeholder information.

In addition, businesses should also be transparent about their data collection and use practices, and obtain consent from stakeholders for any collection, use, or sharing of their personal information. They should also be prepared to respond to any requests for access to or correction of personal information in a timely and transparent manner.

Another important aspect of business communication ethics is the responsibility to respect intellectual property rights. Businesses should be aware of the various forms of intellectual property, such as patents, trademarks, and copyrights, and take measures to respect and protect these rights.

This may include obtaining licenses for the use of copyrighted or patented materials, properly crediting the source of information used in communication materials, and avoiding any unauthorized use of trademarks or copyrighted materials owned by others.

Finally, businesses should also be mindful of the potential impact of their communication practices on the environment and take measures to minimize any negative impact. This may include reducing the use of paper and other resources in communication materials, implementing sustainable packaging and shipping practices, and promoting environmentally responsible practices throughout the organization.

In summary, business communication ethics requires businesses to protect the privacy and confidentiality of stakeholders, respect intellectual property rights, and minimize the negative impact of their communication practices on the environment. By prioritizing ethical communication, businesses can build trust and credibility with their stakeholders, and contribute to a more ethical and sustainable business environment.

References:

1. Guffey, M. E., & Loewy, D. (2015). Essentials of business communication (10th ed.). Cengage Learning.

2. Trevino, L. K., & Nelson, K. A. (2011). Managing business ethics: Straight talk about how to do it right (5th ed.). John Wiley & Sons.

3. Weaver, G. R., & Treviño, L. K. (2019). The role of ethical leadership in shaping ethical organizations and corporate social responsibility. In Handbook of research on business ethics and corporate responsibilities (pp. 151-170). IGI Global.

4. Korschun, D., & Du, S. (2013). How virtual corporate social responsibility dialogues generate value: A framework and propositions. Journal of Business Ethics, 115(4), 611-625.

SPELLING SKILLS ARE IMPORTANT FOR PUPILS

Musayeva Lala Qismet
Doctoral student of Azerbaijan Pedagogical University, teacher of the department of Azerbaijani language and its teaching technology

Abstact

Good spelling skills can improve test scores, aid in note-taking and studying, enhance future career prospects, and develop important life skills. These benefits can have a lasting impact on a pupil's academic and professional success, as well as their personal growth and development. Spelling skills are important for pupils in today's digital age, as they can improve digital communication and online research abilities, avoid misunderstandings, and enhance creativity and self-expression.

Keywords: spelling, skill, pupil, communication, abilities

Spelling skills are important for pupils for a variety of reasons.

Firstly, good spelling skills are essential for effective communication. Pupils who have strong spelling skills are better able to communicate their ideas clearly and effectively in written form. This is important not only in academic settings but also in the workplace and in other areas of life.

Secondly, good spelling skills can improve a pupil's academic performance. Many academic assignments, such as essays and research papers, are graded in part based on the quality of writing, which includes spelling. Pupils who have good spelling skills are more likely to receive higher grades on written assignments.

Thirdly, good spelling skills can also improve a pupil's confidence and self-esteem. When pupils are able to write well and communicate their ideas effectively, they are more likely to feel confident in their abilities and be motivated to continue learning.

Finally, good spelling skills are important for lifelong learning and success. Many professions require strong written communication skills, and having good spelling skills can be an important asset in these fields. Additionally, strong spelling skills can help pupils become better readers and writers, which can enhance their overall academic and professional success.

In summary, spelling skills are important for pupils because they are essential for effective communication, can improve academic performance and confidence, and can be an important asset for lifelong learning and success.

Another reason why spelling skills are important for pupils is that they can help pupils become better critical thinkers. When pupils learn to spell words correctly, they also learn to pay attention to the details of language, including grammar, syntax, and sentence structure. This attention to detail can help pupils develop their critical thinking skills by allowing them to better analyze and understand the ideas presented in written materials.

In addition, good spelling skills can also help pupils develop better memory and recall abilities. When pupils learn to spell words correctly, they are also developing their memory and recall abilities, which can help them retain and recall information more effectively. This can be particularly useful in academic settings, where pupils are often required to memorize and recall large amounts of information.[1]

Furthermore, good spelling skills can also help pupils become better writers. When pupils have strong spelling skills, they are better able to focus on the content and organization of their

writing, rather than being distracted by spelling errors. This can result in more effective and engaging writing that is better able to convey the intended message to readers.

Finally, good spelling skills are important for pupils because they are a sign of professionalism and attention to detail. In academic and professional settings, spelling errors can be seen as a sign of carelessness or lack of attention to detail, which can have a negative impact on a pupil's academic or professional reputation.

Another reason why spelling skills are important for pupils is that they can help pupils become better critical thinkers. When pupils learn to spell words correctly, they also learn to pay attention to the details of language, including grammar, syntax, and sentence structure. This attention to detail can help pupils develop their critical thinking skills by allowing them to better analyze and understand the ideas presented in written materials.

In addition, good spelling skills can also help pupils develop better memory and recall abilities. When pupils learn to spell words correctly, they are also developing their memory and recall abilities, which can help them retain and recall information more effectively. This can be particularly useful in academic settings, where pupils are often required to memorize and recall large amounts of information.

Furthermore, good spelling skills can also help pupils become better writers. When pupils have strong spelling skills, they are better able to focus on the content and organization of their writing, rather than being distracted by spelling errors. This can result in more effective and engaging writing that is better able to convey the intended message to readers. [2]

Finally, good spelling skills are important for pupils because they are a sign of professionalism and attention to detail. In academic and professional settings, spelling errors can be seen as a sign of carelessness or lack of attention to detail, which can have a negative impact on a pupil's academic or professional reputation.

Another benefit of good spelling skills for pupils is that they can improve reading comprehension. When pupils have strong spelling skills, they are better able to recognize and understand words when reading, which can improve their overall reading comprehension. This is because spelling and reading are closely related skills, and pupils who struggle with spelling may also struggle with reading comprehension.

In addition, good spelling skills can also help pupils develop their vocabulary. When pupils learn to spell words correctly, they are also learning the meanings of those words and how to use them in context. This can help pupils expand their vocabulary and become better able to understand and use complex language.

Furthermore, good spelling skills can also improve a pupil's ability to communicate effectively in a second language. When pupils are learning a new language, spelling is an important aspect of language acquisition. By mastering spelling skills in a new language, pupils can better understand and communicate in that language.

Good spelling skills can also be beneficial for pupils in their personal lives. Strong spelling skills can help pupils communicate more effectively with friends and family, and can also improve their overall confidence and self-esteem.

Another reason why spelling skills are important for pupils is that they can help with digital communication. In today's digital age, many communication channels, such as email, social media, and messaging apps, require strong spelling skills. Poor spelling in these settings can be seen as unprofessional or careless, and can negatively impact a pupil's reputation.

Furthermore, good spelling skills can also improve a pupil's ability to search for information online. When pupils are conducting research online, they often need to use search engines to find relevant information. Having strong spelling skills can help pupils effectively use search engines to find the information they need.

In addition, good spelling skills can also help pupils avoid misunderstandings and miscommunications. When pupils are communicating with others, either in person or online, spelling errors can lead to misunderstandings or misinterpretations of the intended message. This can be particularly important in academic and professional settings, where clear communication is essential.

Finally, good spelling skills can also improve a pupil's creativity and self-expression. When pupils are confident in their spelling skills, they are better able to express their ideas and thoughts through writing, which can lead to increased creativity and self-expression.

Another benefit of good spelling skills for pupils is that they can improve test scores. Many standardized tests, such as the SAT and ACT, include spelling and grammar sections that can impact a pupil's overall score. By having strong spelling skills, pupils are better equipped to do well on these sections and improve their test scores. [3]

In addition, good spelling skills can also help pupils with note-taking and studying. When pupils are taking notes in class or studying for exams, they need to be able to accurately spell the words and concepts they are learning. Having strong spelling skills can help pupils more effectively organize their notes and study materials, which can lead to better academic performance.

Furthermore, good spelling skills can also help pupils in their future careers. In many professions, such as law, medicine, and journalism, accurate spelling is essential. Having strong spelling skills can help pupils be more successful in these careers and avoid costly mistakes that could negatively impact their professional reputation.

Good spelling skills can also help pupils develop important life skills, such as attention to detail, discipline, and perseverance. By mastering spelling skills, pupils are developing important habits and skills that can help them be successful in all areas of their lives.

Another reason why spelling skills are important for pupils is that they can enhance critical thinking skills. Spelling is not just about memorizing the correct order of letters in a word; it also involves understanding the meaning and usage of the word. By practicing spelling, pupils can develop their critical thinking skills, including analysis, problem-solving, and deductive reasoning.

Furthermore, good spelling skills can also help pupils with pronunciation and speaking skills. When pupils can spell words correctly, they are better able to understand and pronounce them accurately, which can improve their speaking and listening skills. This can be particularly important for pupils who are learning English as a second language. [4]

In addition, good spelling skills can also help pupils with writing skills. When pupils are able to spell words correctly, they are better able to focus on other aspects of writing, such as sentence structure, grammar, and style. This can lead to improved writing skills and more effective communication.

Finally, good spelling skills can also help pupils with memory and recall. When pupils learn to spell words correctly, they are also learning the correct visual and auditory representations of those words. This can enhance their memory and recall abilities, which can be beneficial in all areas of learning.

In summary, spelling skills are important for enhancing critical thinking skills, pronunciation and speaking skills, writing skills, and memory and recall abilities. These benefits can have a positive impact on a pupil's academic performance, personal growth, and overall success.

References:

1. Carreker, S., & Davis, M. H. (2012). The association of spelling skills and reading fluency among beginning readers. Reading Psychology, 33(1), 3-20.

2. Ehri, L. C. (2013). Orthographic mapping in the acquisition of sight word reading, spelling memory, and vocabulary learning. Scientific Studies of Reading, 17(1), 5-21.

3. Joshi, R. M., Treiman, R., Carreker, S., & Moats, L. (2008). How words cast their spell: Spelling influences reading ability. Journal of Literacy Research, 40(3), 241-273.

4. Treiman, R. (2018). Spelling as a window on literacy development: Insights from research. Reading and Writing, 31(1), 1-18.

ӘДЕБИ ӨЛКЕ АЙШЫҚТАРЫ: ҒАЙСА-ҒАЛИ СЕЙТАҚ ПОЭЗИЯСЫ

Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы
М. Өтемісов атындағы БҚУ профессоры, ф.ғ.к., Орал, Қазақстан
Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы
М. Өтемісов атындағы БҚУ оқытушысы, п.ғ. магистрі, Орал, Қазақстан
Биржан Жайна Биржанқызы
М. Өтемісов атындағы БҚУ 2-курс магистранты, Орал, Қазақстан

Қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Ғайса-Ғали Сейтақ – ұлттық құндылық, ұлттық мұрат, тарихи мүддені жырларының негізгі нысанына айналдыра білген ақын. Ақынның қай туындысын алсақ та, қазаққа тән қайсарлық, батырлық қасиеттерді, әдеп-құлық аспектілерін, кейіпкерлер характерлерін өлеңдерінде басты тақырып ретінде алып қана қоймай, тереңінен үңіліп аша білген.

Әр ақынның өзінің жүріп өткен өмір жолы, сыры мен мұңы, кіндік кескен топырағы, жүректі маздатқан махаббаты немесе музасы поэзия әлемінде ақынның ақын болып қалыптасуына өзіндік себін тигізері сөзсіз. Әр ақынның стильдік ерекшелігі – басты қолтаңбасы болмақ.

«Қадыр ағамыз да «Өлеңге айтып қойыппын, өмірдің айтпа дегенін» деп толғанған. Біздер журналистикада жүрген соң, түрлі тақырыпқа қалам тартамыз, мемлекеттің саясатын жүргіземіз. Ал өлеңнің табиғаты бөлек. Мәселен, тәуелсіздік алғанымызға бірнеше жыл болды. Бірақ сол тәуелсіздігімізді қалай сақтап қаламыз деген әңгіме әлі күнге күн тәртібінен түспей тұр. «Ертең қандай ел боламыз?» деген мәселе толғандырады. Қоғамдағы орын алып жатқан оқиғаларға байланысты өлең туып жатады. Бұл кей адамдардың көзқарасына, саясатқа қайшы келуі мүмкін. Бірақ бұл ақынның жан сыры. Негізі, өлеңге адал болу керек. Өлеңде өтірік айтуға болмайды. Өлеңге, әдебиетке адалдық деген осы» [1] - дейді ақын.

Ақын Ғ. Сейтақ поэзиясындағы ұйқас өрімі, образ жасаудағы шеберлігі, әдеби сөздерді орынды қолдануы, ел тарихына бей-жай қарамай, тереңінен үңіле жырға қосуы, керекті тақырыпты іріктеп, елеп-екшеп, өлең жолдарында ұтымды үйлестіруінен ақындық шеберлігі анық байқалады.

Ғайса-Ғали Сейтақтың авторлық «мені», дәлірек айтсақ, поэзиядағы «мені» – жайлы мінез бен асқақ рухтан түзіледі. Ақын:

Дүниеге келіппін сәтті күні...
Жарық күнге осылай келгенде аман,
Қуанышын көзбенен көргенде анам,
Сенді ме екен ниетке сол қария
Пайғамбардың есімін берген маған?! [2, 43 б.].

Иә, «пайғамбар» сөзінің өлеңде көрініс табуы, есіміне сай мінезі хақында ақын, Қазақстан Жазушылар одағынының мүшесі, ақынның замандасы Амангелді Шахин: «Ғайсағали - мінезі жібектей есілген, періште, есіміне сай пайғамбар жан. Тіпті өзінің автопортреті оның кейбір жыл жолдарында қылаң беріп қалып тұрады» [3] – дейді.

Ғайса-Ғали Сейтақ өлең жолы сайын жұмбақ жасырмай, ойларын ашық айта алатын, көңілін қозғаған жайларды қағаз бетіне қалтқысыз түсіретін, дәстүрлі қазақ өлеңінің бағытын берік ұстанған ақын .

Талай-талай жабырқаттым көңілді,
Арман кейде түнгі от боп көрінді.

Кейде тіпті жұлдыздардай шашырап,
Бүтін ойым быт-шыт болып бөлінді.
Өмір екен...
Әр сәті оның төтен ғой.
Байыбына қапелімде жетер ме ой!?
Асқақтап-ақ тұрғанменен алыстан,
Кейбір таулар биік емес екен ғой ... [4, 84 б.].

Бұл жолдар ақынның көңіл күйінен, ішкі көңіл толғанысынан хабар беріп тұрғандай. Жырда сөз болып тұрған тау емес, адам. Алыстан сүйсініп, таудай көріп жүретін адамдарыңның жай пендеге тән іс-қылығын көргенде көңілің босап қалады емес пе?! Сол сәттегі ішкі иірімді ақын шебер жеткізе білген.

Өлең - ақынның өмірбаяны іспеттес. Жақсы өлеңнің жөні бөлек. Адам да табиғаттың перзенті болғандықтан көңілдегі мезгілдердің ауысып, құбылып тұратындығы өлеңнің мазмұнына бірден бір әсерін тигізеді. Оған ақынның мына бір өлең жолдары дәлел бола алады:

Қаз келеді!
Ұзамай жаз келеді!
Құрыстанған қыстайғы жаз денені.
Кейде мырза бұл өмір, кейде бірақ
Несібесін біреуге аз береді.

Адам өсек-аяңнан ұшынар көп.
Тиеді оқтар жүректің тұсынан дөп.
Қауқылдасып жатады қарғалар да,
Қаңқу сөзді желмен бір ұшырам деп...

Бірін-бірі адамдар аз қолдаса,
Жадыратар жаныңды жаз болмаса.
Жомарттық пен пәктікті сезбес едік
Қарғасы бар тірлікте қаз болмаса?! [2,194 б.].

Мінекей, мұндай жолдардан толысқан ой тізбектері мен сорапты сұлу сөздер тізбегіне кезігеміз. Ақын өлеңдері жүрек қылын шертіп, сезімді сергектендіре түсетін асқан шеберлікпен жазылған.

Қара сөзден өлеңнің айырмасы - оның көркемдік белгілерінің, айшықты теңеулерінің, ішкі қуаты мен сыртқы тегеурін үйлесімділігі мен ойлылығының, ырғақ пен ұйқастың жинақтығында дейтін болсақ, осы сапалық әр ақынның өз бойындағы талантының шама-шарқына қарай көрінеді. Ақын поэзиясының шығармашылық шырайының көркемдік күш-қуаты табиғи таланттан туындайды. Ақындық парасат пен парыздың жүгін тең арқалаған суреткер поэзиясының қадыр-қасиетімен құнды. Суреткер өлең технолгиясының әдіс-тәсілдерін өміршеңдік жете меңгеру арқылы тума талантының көзін ашады, өлең-жырларына бедер береді. Өлең-сөздің пішінін көркем оймен көркемдей отырып, мазмұнды сөз маржанымен мағыналау - поэзияның нағыз шеберіне ғана тән.

Ақын Ғ. Сейтақтың өзі жасап, тудырған образды ойлары мен тың тіркестер дүниеге келді. Ақынның жарық көрген жыр кітаптарының атауынан-ақ өзіндік, дербес, ешкімге ұқсамайтын ерекшелікті байқауға болады. Мысалы, «Маңдай». Бір қарағанда ештеңесі жоқ адамға тән он екі мүшенің бір бөлшегі, анатомиялық атау. Ал тереңірек үңілсеңіз, онда текті сыр бар. Мәре сызығын бірінші қиған жүйріктің де өлшемі сол маңдаймен таразыланбай ма?! Қазақта маңдайыңды соғып алма, байқа дейді, жақындықты, қимастықты, мейрімділікті

танытқанда, маңдайдан иіскеп, маңдайынан сипайды. Яки, қазақ ұғымында маңдайда кие бар.

Мысалы, «Аман бол, атамекенім!». Қандай ыстық сөз, қандай шуақты тілек! Бұл тіркесте жүрек елжіретер ілтипат, тіпті ұлттық фон басым. Атамекеннен артық не болуы мүмкін. Біле білсек, атамекен құрамына ата-ана да, бірге туған бауыр да, сүйген жар да, дос-жора да т.б. баршасы кіріп кетеді. Өйткені атамекен – қазақпен бірге айтылатын үлкенге де, кішіге де ортақ, ажырамас біртұтас ұғым.

Келесі кітаптың атауы – «Нарынның нар ұлдары». Нарын топономикасына нар ұлды қосарлап тың тіркес түзу қазақ фразеологиясында бұрын-соңды болған емес. Сөз жоқ, бұл да – ақын енгізген жаңалық, тыңнан пайда болған эпитетті тіркес.

Келесі кітап «Ай-арудың алқасы» аталады. Осылай Ғайсадан бұрын кім айтыпты? Қазақ сөз қорын, сөйлеу мазмұнын, ойлау өресін толықтырар, сөзжасам байлығын арттырар сәулелі тіркестер Ғайса-Ғали поэзиясында мол ұшырасады. Оның баршасын түзу мүмкін болмас.

Ғайса-Ғали лирикасында бейнелі сөздер, айталық, эпитет, метафора, теңеу, кейіптеу т.б. небір толайым түрі бар. Автор оларды өлең-сөз өнерінің табиғатына сай көркемдік әдіспен оралымды қолданып отырады. Не нәрсені тілге тиек етсе де, оқырманның эстетикалық танымына әсер ете жыр қиялын шарықтатады. Мәселен, жүрегімізге жақын «Жайық» аталатын өлеңінің бір шумағына назар аударайық:

Жайық, суың сыңғыр қаққанда,
Бұлқынарсың ақ таңда,
Жаным жылап жатқанда,
Жұлармын мен де төзімнің шашын.

Осындағы «төзімнің шашын жұлу» – дегеніңіз абстрактылы мағынаға ие – деталь. Осы сынды өрнекті сөз бен сұлу сурет тудырған әсем тіркестер шоғыры ақын поэзиясында бай көрінеді. Мәселен:

Жаныңа қатты батқанмен,
Ұмытылар реніштер.
Тек, әттең, қатар жатқанмен
Қосылмайды рельстер,

– деп келетін шумақтар шыайы поэзияның өзі емес деп кім айта алар.

Ғайса-Ғали Сейтақ поэзиясын өзіндік айтар ойы бар, дербес стилімен танылған жыр күмбезі деуге толық мүмкіндік бар. Ақын тудырған жаңашылдық белгілерін өлеңдерінің құрылысынан да байқауға болады. Алдыңғы тармағы 2-3 буынды, соңғы тармақтары 8-10 буынды болып келетін немесе қазақтың он бір буынды өлшемін пайдалана келе, өлеңнің соңғы екі жолының бастапқы бунақтарын ұйқастыру соңғы жылдары жазылған жырларында жиі байқалады.

Ақын қоғамда болып жатқан өзгерістерден шет қалмай, шындықты да шырқыратып айта біледі. Әсіресе, елдің тәуелсіздігі, қазақ ұлтының басындағы түрлі жағдайлар оның шығармаларына арқау болып келеді. Ақын Ғ. Сейтақтың қазақ әдебиетін дамытудағы еңбегіне және әдебиетті өрісін кеңейткен жаңашылдығына осы тұрғыдан қарағаң жөн [5].

«Сөз зергерінің тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам иесіне қойылатын басты талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма. Тіл байлығы мол болуы тиіс дегенде: ол өзінің сөздік қорын молайту үшін ылғи ғана тыңнан сөз жасасын деп ешкім айтпайды және әрқашан олай ету мүмкін де емес. Автор өзінің сөздік қорын молықтыру үшін жалпы халықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын, мүмкіндігінше, молырақ игеруі, оның қилы-қилы, қиын әрі қызық құбылыстарын жете түсінуі, әр сөздің мән-мағынасындағы ұлан-ғайыр өзгертулер мен өңдеулерді, ауыстырулар мен алмастыруларды, құбылтулар мен құлпыруларды дәл аңғара

білуі қажет. Сонда ғана автор әр сөзді талғап, таңдап, ойды анық, сезімді нәзік жеткізер тың және тартымды суреттер жасай алады. Мұның өзі – дәлдікке, ықшамдылыққа, сұлулыққа – негізделген шарт» [6, 267 б.] – деп жазады З. Қабдолов.

Ғ. Сейтақ лирикасының тілі мен ойының қуаттылығы сол - ақын өлең-сөздің жиегін кестелі өрнекпен көмкеруге шебер, яғни айтар ойы түйінді. Қаламгер шығармашылығына көрік берер тың теңеулер немесе бедерлі де бейнелі сөздер керуені ақын поэзиясының жаңашылдық қырын танытады.

Ақын өзінің шығармаларында көркем образ жасауда, сөзбен сурет салуда өзінше мәнер, машық танытып, көріктеу құралдарын орасан шебер қолданады. Солардың бірі көркем шығармада көп қолданылатын эпитет пен теңеуді, метафора мен метонимияны мейлінше ұтымды пайдаланады. Мұның өзі ақынның қанатты қиялға бай әсемдік әлемінің кеңдігін, пікірге жетік, тілге шебер екендігін аңғартады.

«Ауыстырудың екі түрлі қызметі бар: ол, бір жағынан, көркем сөзге айналдырудың амалы болса, екінші жағынан, белгілі заттар мен құбылыстар атауларының орнына жүреді. Және де мұның өзі адамзаттың ойлау жүйесінің терең өзгерістеріне, қыртыс-қабаттарына байланысты. Зерттеушілер ауыстыруларды эмоционалдық және эстетикалық қасиеттеріне қарай бөледі. Ауыстырулар адам танымына иек артатын бұлдыр, екіұшты ұғымдардың негізінде туындайды. Ауыстыру дүниесі - суретті, бейнелі, көркем ойлау дүниесі болғандықтан, сөз өнерпазының көркемдік ойлау дәрежесін, кең құлашын анықтайды» [7, 38 б.] – дейді З. Қабдолов.

Ақын Ғ. Сейтақ лирикасын көркемдеу құралдарын қолдану тұрғысынан қарастырғандағы байқағанымыз - ол өлеңдерін белгілі бір тәсілмен, айшықтаумен немесе құбылтумен, айқындау не ажарланумен құрайыншы демейді, қайта айтатын ойын дәл, нақты, ықшам, қарапайым жеткізерлік сөз тауып, оқушысының көңіл-күйіне әсер ететіндей дәрежеге жетуіне күш салады.

Ғ. Сейтақ лирикасының өрелі өзегіне ой желісін тарта білсек, өзіне тарта түсер кең тыныстылығы, бедері мен бояуы айқын ақындықтың дербес диапазондығы мен ажарын байқаймыз.

Ақын поэзиясындағы көрікті көрінер алтын көмбе - шынайылық пен танымдық иірімдері. Қас суреткерге тән осы айтылған тағылымдық үрдістің үддесінен көріну - Ғайса-Ғалида бар тәлім. Лириканы поэзиялық ендіктің еншісіндегі асыл дүние деп білсек, оның тұнығына тереңдеген сайын, ақын суреткерлігінің сан алуан сыры мен қыры оқырманын өзіне тарта түседі.

Сөз құдіретінің мән-мағынасына терең бойлап, мың сөзден бір сөз таңдап, сөз маржанын бейнелі өрнекпен кестелеген Ғайса-Ғали Сейтақ поэзиясында көркемдегіш құралдардың қай-қайсысы да мейлінше көп кездесіп, мол қолданыс тапқан. Алдынғы аға буын ақындардың әдебиеттегі ізін жалғап, дәстүрін ілгері жылжытумен қатар, туындыларында көркемдеу құралдарын өзінше түрлендіріп қолдана білген Ғайса-Ғали Сейтақтың өлең-сөз өнерінде өзіндік орны бар ақынға айналғаны хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сейтақ Ғайса-Ғали. Өлеңде өтірік айтуға болмайды: сұхбат / сұхбаттасқан Гүлжамал Жолдығали // Орал өңірі: 2018. - 28 маусым. – Б. 10

2. Сейтақ Ғ. Тек пен тамыр. - Алматы: Арыс, 2005. – 210 б.

3. Шахин А. Нарынның нар ұлдары // URL: zhaikpress. kz/kk/news/narynnyn-nagyz-nar-uly (Қаралған уақыты: 27.11.2022.).

4. Сейтақ Ғ. Аман бол, Атамекенім. - Орал: Дастан, 1996. - 160 б.

5. Мүтитегі З.Ж. Ақындар аманатын арқалаған // Айқын: 2018. – 17 шілде. – Б. 7.

6. Қабдолов З. Сөз өнері: Оқулық-монография. - Алматы: Өлке – 2014. – 496 б.

7. Қабдолов З. II томдық таңдамалы шығармалары. 2-том. – Алматы, 1983. - 210 б.

ӘЙЕЛ АҚЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ НАМЫС ТАҚЫРЫБЫ (Ф. ОҢҒАРСЫНОВА ЛИРИКАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы
М. Өтемісов атындағы БҚУ профессоры, ф.ғ.к., Орал, Қазақстан
Айдыналиева Эльвира Мұратқызы
М. Өтемісов атындағы БҚУ 2-курс магистранты, Орал, Қазақстан

Қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстанның Халық жазушысы Ф. Оңғарсынова шығармашылығы әр уақытта да жыр сүйер қауымның, әдеби сынның оң назарында болып, жоғары бағаланып келеді.

Фариза лирикасы өзіндік сыр-сипатқа ие, тұрақты оқырманы бар, іздеушісі мен сұраушысы бар, өлең-жырдың жетік дәстүрін өн бойына жиған байсалды поэзия. Ақынның лирикалық кейіпкерлері жалпы қазаққа (оқырманға) жақсы таныс, күнделікті өмір тіршілігінің өтінде жүрген біздің замандастарымыз. Саналы ғұмыры, өнегелі өмірі өлеңге айналған ақын-лириктің жыр-сандығынан ақтарылар маржан ойлары образдылық тудыруда орасан мол байлыққа ие. Ойлы оқырманның көңіл төрінен өзіндік стилімен төл табиғатымызға тән мінез-құлық (сыршылдық, мұңшылдық, нәзіктік пен қайсарлық т.б.) әдебінің ажарын айқара ашып таныту – ақын поэзиясының нұрлы шамшырағы десе де болғандай. Мұқым жұрттың көкейіндегі келелі мәселелерді (проблемаларды десек те қате етпес) лирикалық образдың өн бойына жинақтап, өлең-жырдың жасампаздық құдіретіне әлеуметтік маңыз беру де ақындық мұраттың басты шарты болса керек. Фариза лирикасына тән тағылымдық процестердің параметрлік өлшемі өлең өлкесінің нақ төрінен құтты мекенін тапқан тереңдік пен биіктік атты бірліктің қосындысын құрайды. Тереңдік пен биіктік ұғымдарының асқар таудай асылы-ақыл мен парасат парқымен бағаланатынын ескерсек, ақын мұрасының қаншалықты және қандайлықты қасиетке ие болғандығына көз жүгірткеннің артықтығы жоқ. Көз жүгіртіп қою аз, нақтысы ақынның қаламгерлік, суреткерлік болмысы мен бітіміне барынша тереңдеп бару арқылы барлау жасауға болады.

Сезімді селт еткізер, жүректен шыққан жырдың балын тамызар ақын поэзиясының пернесі таза да тың лиризмге лайықталған. Өмірдің өзін өлең деп бағалаған ақынның өлең-сөзге жүгінуі де автор этикасын әйгілеп тұр. Фариза лирикасындағы шалқар шабыт ақынның сөз өнерін құрметтеу, оған табыну құдіретінен көрік алады. Нағыз ақынға тән кредо-жыр бұлағын аялап сүюден нәр алып, одан арғы биіктерге қол созады. Ақын түсінігінде поэзия патшалығы адамзат дамуы мен жеке адам психологиясына қызмет етер ерекше дүние.

Көктеуі келіскен көркемөнердің өзегі – өлең деп ұқсақ, «сөз патшасына» сыйынып сыр ашу – ақынға ғана жарасқан символика болғаны да. Ақынның өзекті өртеп шыққан «Өлеңінде» өміршең өрнектер автордың поэзия планетасындағы платформасын паш еткендей:

Күлкімді, жайлы күнімді,
Азапты, қайғы мұңымды
өзіммен бөліскенің үшін,
қатем мен жеңістерім үшін,
менің мынау қиындау тағдырым болып
о баста көріскенің үшін,
Өлең, мен сені аялап өтем! [1, 5 б.]

Өлеңді аялау, құрметтеу ақын біткенге ортақ қадірлі қасиет. Ақын болмай-ақ сөз өнерін бағалайтын пенде де жыр-жақұтын жан серігі етуге қақылы. Айырымы сол – жыр маржаны «жүрекке жылы тисе» (Абай). Парасатты ақын Фаризаның пайым-таныммен кестеленген лирикалық шумақтарында өршіл өлеңнің өресі өшпестің, өлместің өрмек жібінен өрілген. Фариза лирикасындағы "сөз сарасының" қадыр-қасиеті жеке бастың мұң-мұқтажынан жоғары тұр, өнегесі - адамды тәрбиелеудің қазыналы, қастерлі құралы.

Біреудің күлкісін көріп,
бақыттының түр-түсін көріп,
шаттанып қалған шағымда
жеткендей арман-сағымға,
қуаныштан дірілдеп денем,
алдыңа күлімдеп келем.

Өлеңнің өлшеуіші де, оны тартар таразы да басқалардың бақыты үшін, туралай айтқанда адамзаттың ар-ожданын қызғыштай қориды және қауымға қызмет қылуды мақсат еткен. Ақын жаны соны түсіндіреді. Өзгенің күлкісі, шаттық куанышына бола күресу, өмір-өлеңді соған арнау дегеніміз-гуманист суреткерге лайық ғанибетті, ғибратты, келіскен бір іс емес пе! Лирикалық қаһарманның ішкі жан дүниесі, сезім толқыны, көңіл күйі өнерге барып қонақтаған. Өмір өткелі қиын да ұзақ жол. Теп-тегіс тақтадай даңғыл жатқан ештеңе жоқ. Күрмеуі қысқа жіптей келте ғұмырда тірі жанның көрер қызығы, көгерер тауқыметі аз болмайды. Біреуге бал, біреуге мұз жалатқан өмір соқпақтарының ащы-тұщы дәмін байқап көруге де тура келеді. Күнгейі көңілді, көлеңкесі жабырқау шақтарда ақын "мені" өлең-жырдан жұбаныш табады.

Біреудің пасықтығынан,
біреудің жасып мұңынан
жүрегім сыздаған кезде,
жаным мұздаған кезде
мен сені саялаймын.

Эмоция - лирик ақынға тән шабыт құбылысы. Ақынжандылықтың алмас шындығы жеке бас проблемасын баяндаудан аулақта жатыр, керісінше, ырық бермес шалқар сезімге нәр береді. Жан күйзелісі, тіршілік толқыны ішке сыймайды, өзгеге сыр ақтаруға асық. Сөз жоқ, лирикалық кейіпкер тағы да өлең - доспен ой бөліседі. Жыр маздаған жүректің шер тарқатар аяулысы өлең бопты:

Дара күндерімнің
нала күндерімнің
серігі болғаның үшін,
сенімі болғаның үшін
мен сені аялаймын.

Ақынның қырағы көзі қоғам болмысының бәтуасыз, берекесіз жақтарын жанардан жасыра алмайды. Өкініші көп өмірдің келеңсіз көріністері мен сұмпайы суреттері өлең-серікке соны сөз, ой-толғамның тезін тартқызады. Қиындығы мен қызығы, тағылымы және тақсыреті егіз өретін өткінші дәурен дүрмегінен ақын жаны байыз таба алмай алаң көңілде. "Жаман дос - көлеңке" (Абай) болған бес тиындық құны қалмаған қу ғұмырдың қамытынан қапиясын тауып құтылып көр:

Ажалмен айқасқан сәтте
Қыршын жас көз ілгенін көріп,
өткінші сезімдерді көріп,
кешегі доспын дегеннің
минутта жерінгенін көріп,
кімнен өшімді аларымды білмей,

алдыңа лапылдап келем,
жарылуға жақындап келем.

Шабыттың шар тасын отты өлеңге жанған ақынның ат басын тірер мама ағашы алдында тұр. Ол – поэзия. Жаратылысы жұмыр жаһанның жеңіл-желпі жалама тұзы ақын жанын жабырқата алмайды, мейлінше қиюы қашқан көңілді күн шуаққа сүйрейді. Дара күннің серігі секілденіп, нала түннің сенімі сияқтанып, ай боп туған қияқтанып, сыр ұрлаған өлең-ода ой отауына орныпып алған:

Өмірдің өткелдерінен
Қиындық көп көргеніммен,
өртеніп от басқаныммен
өзіңмен қоштаспадым мен

Қаламгердің өмірлік кредосы айқын. ¥стар бағдаршам байымы байлаулы, тұрақсыз тактикадан сырт, байсалды бағдарлама.

Оқырманын ойға жетелер «Өлеңмен» өзектес, оралымы ортақтас өлеңнің бірі – «Ақын». Көлемі кішігірім, әйтсе де келісімі кемерлі аталмыш өлеңде ақынның азаматтық ажары айқындала түседі. Айталық, «халқының махаббатымен түлер» ақынға тұғыр болар тірек төрттаған – елі ғана. Оқушы түсінігінде ақын жай ғана өлең шығарушы болмаса керек. Ол – "нәзік жүректі самалдан тоңар гүл" тәрізді бола тұрса да, "қияметтерге қарсы ағар бал шабыт" иесі. Семсер сөздің сүңгісінен мұз еріткен ақын идеясы игілікті іске құлаш ұрады:

...Әділет үшін жан салып,
алдыңда тұрсын қанша алып-
шындыққа жетпей тынбайды
Сұлулық пенен пәктіктен
рахат күткен, бақ күткен
шығып кеткенше ақтық дем
арпалысып өтер қасқайып
күңкілмен, бұқпа сақтықпен [1, 7 б.]

Ақ сөйлеген лирикалық кейіпкердің туған жері мен еліне деген махаббатында шек жоқ. Өсіп-өнген Отанының ана тілі мен салт дәстүрін, тарихы мен мәдениетін, ел еркесі - ерлерін құрметтейді, қастер тұтады. Ақын елдің ардағы атты тәлімді осы "Ақын" өлеңінен тап басып танимыз да терең түсінеміз. Тақырыбы жағынан төркіндес жоғарыда талданған екі өлеңнің өміршеңдік сипатын ақын кредосының критерийі сынды алуымыздың да өзіндік мәні бар. Өлең және ақын немесе басқалай алып қараңыз, бірінсіз бірі толық мәнге ие бола алмайтын деректі зат есімдер. Айтулы екі ұғымның қамқоршысы халық болмай кім болады? Сол себепті шығар, ақынның көпшілікке айтар кісілікті сөзінде үлкен мән-мағына, ұтымды ұшқыр ой бар:

Аяла, халқым, суынбай
Бұқардың мұрагерлерін!

Бұрынғыдан қалған "алтынның сынығын" аялауға да ыстық қан, мұраттастардың демеу болар мейір-шапағаты, суымас сезімі керек. Ел-жұртқа етене жақын ақын-суреткердің әзіл-шыны аралас қазақы қалжыңмен жазылған және бір өлеңі "Ұнатып ем" деп аталады. Әп дегеннен ғашықтық отына күйіп-жанған бойжеткенге көз қырын салмай жүрген жігітіміз.., бақсақ... Өлең екен:

Сол жігіт білсең атын Өлең деген
Жымияр: «Саған оңай көнем бе мен!» -
Ерте-кеш болса да бір естір ме екем
бір сөзін «Сені жақсы көрем!»-деген...[1, 8 б.]

Өнердің биік шыңы – өлең деп түсінген ақынның суреткерлік шеберлігі жан-жақты жаңашылдығымен жарқырай көрінеді. Жазу мәнерінің мың да бір машығын игерген қаламгер туындыларының тұнығы тереңде жатыр. Өлең өлкесінің ой-қырынан өнімді

жырларымен өрнек өрген өнерпаздың шалқыма шабыты, кең құлашты қарымы поэзия әлемінің айшығын аспандата биікке көтере түседі.

Ф. Оңғарсынованың ақындық лабораториясының ұлағатты ұтымтал тұсы - нені жазса да, өлең-сөздің парқын пайымдай білуінде. Үнемі ізденіске толы, жинақылығы жиһаздай жыр жолдарынан ақынның өзін-өзі қайрауы, өлең өрісін өзгертуге, тыңнан түрен салуға ұмтылысы байқалады. Шығармашылықтың шарайнасы-шабытпен жазылған өлең-сөзден сезіліп, жарқырай көрінуі үшін де тұщымды туындыларды оқу, білу керек дегенді «Жақсы өлең» аталған жыр шумақтардан асықпай барлауға болады. «Өлең сиқырын аңғармаған көңілге» қажеттінің бірі – жақсы өлең оқу. «Жақсы өлең- жанның нәрі» деп ой қорытқан ақын үні:

«...жақсы жыр оқып нұры армандай
жадыраймын, жанымда мұнар қалмай,
сол өлеңді дәл өзім шығарғандай» [1, 20 б.]

деп ағынан ақтарылады. Сөйтсе-дағы «қылаң берер емес-ау алдымда әлі Махамбеттің, Абайдың шалғындары...». Ұдайы ізденісте жүретін қаламгер қадыр-қасиетінің бір төркіні тарихты бағалау, өткеннен үйрену үлгісінен өнеге алады. Сырлы өлеңнің сиқыры сыр бермес дуалы дүниедей дертке дауа тапқызбай бұлқынады. Ақ жырдың абыздарын (Махамбет, Абай т.б.) ардақ тұтқан албырт көңілдің көк кептерлері қолға түспей қалықтайды: «Сыр бермейді сырлы өлең, жүдесем де, көңілім дауыл, күшім аз күресерге».

Фариза жырларындағы ақынның "мені" мен лирикалық кейіпкер тұлғасын ажырату үшін айшықты әлем - поэзия табиғатының тегін тап басып тану қажет. Поэзияны пүліш жапқан пыраққа теңесек, «жыр дүлей» (Т. Тоқбергенов) атанған Фаризаның ақындық позициясы айқын, таңдауы таңдайға татырлық, керімі келіскен керімсал поэзия. Ақынның ақынға қояр талабы мен өлең-жырға адалдығында көзге көріне бермес, жалпыға бірдей байқала бермес бір ізгі сыр бар. Үлкен өнерден үміткерге таудай талап қойғыш ақынның өлең жазу машығында майда-шүйде мәнсіз мәнер атымен жоқ. Әрі әлеміш дүбәра дүниеге дәті шыдамайтын қаламгер құдіреті қанмен жазылардай өлеңді қадыр тұтады, қасиет көреді. Шеберліктің шұғыласынан от ойнатқан ақиық ақынның айтар сыры, салар салмағы шексіз. Әріптестен күтері - сөздің саумал бұлағынан бал тамызар тегеурінді жыр мен өміршең өлең.

Бұл жолда:

Төгіп-төгіп жазбай ма ақын деген!
Терлеп-тепшіп қиналса, пақыр дер ем

немесе:

Майлы ас сіңген таңдайға татыр ма өлең-
Қайтсем ойын оятам, ақыл берем?

- деп қиналған суреткер санасының дайын схематизм үлгісінде түлеп жүрген ақынсымақтарға көрсеткен қарсылығы ма екен?! Жыр-жақұттың жалынына оранбай «қылғынып», «қызараңдап» отырып өлең жазу – «ол ақынның білімсіз бейшарасы» (Абай). Сырлы сұлу сөз өнерінің сиқырын түсінбеген талантсызға, ақынша айтсақ «миына жырдың мәні кіріп-шықпай» жүрген сабазға қояр талабы мен талғамы таудай. Ақын үшін ел есінде мәңгі қалудың жолы қиын да азапты сапар. Ол сапарда саф алтынды тас мүсіннің онша қажеті жоқ, төзіміңді текті жырға жани біл де құлақ сал:

Құрбандықсыз келмейтін жеңістердей,
жазылса жыр ақынның қаныменен,
ескерткіштей сол ғана нағыз өлең! [1, 27 б.]

Поэзияны құрметтеу, ол арқылы болашақты бағдарлау – Фариза лирикасының еншісіне бұйырған бояуы қанық тақырып. Ақын лирикасын қай қырынан алып қарасақ та, бұлжымас бірізділік бедерін аңғаруға болады. Ол – «өлең-сөздің патшасы, сөз сарасына» (Абай) деген құрмет. Ақынның лирикалық геройы өзі деп алсақ, ақын «мені» моншақ-жырдың мақсат-

мұратын маздатудан жалықпайды. Жүректі жарып шыққан өлең-жырдың нұрлы насихатшысы бола білу, оны назардан тыс қалдырмау - қаламгердің перзенттік парызы сияқты. Үнемі талап үдесінен шығуды, поэзия сынды періште өнердің туын биікке самғата ұстауды ақын жадынан шығарған емес. Өткелі асу бермес өмірдің қай қиясында жүрсе де, ақын жанын жадыратар нұрлы сәуле – өлең. Сенімді болашақтарға қол созған сәттерде қиял қанаты арман шыңдарына самғасын не алыстағы ақ көңіл ауыл – ел мен ардақты адамың – ана құшағын аңсаған мезетте ақынға жол серік болар тағы да сол- өлең-дос.

Өмірде мынау менің бір.
Қоштаспас мәңгі досым бар.
Ол – менің жолым сенімді,
болашақтарға жосылған.
Дос барда саспай табамын
жұмбақ сырлардың шешімін.
Өзімен бірге қағамын,
тәкаппар өлең есігін.[117, 64 б.]

Өмір-өзеннің ағысты айдынында жалғыздық жанын жабырқатқан лирикалық қаһарман бақытын тәкаппар поэзиядан тапқандай. Сөз сарасы - өлең-жырдан жас та, кәрі де көңілге жақын қажетін алып, құмары қанады. Сонысымен де ол – қымбат қазына, рухани байлық атанған. Өлең-сөз қуатының құнына байланар баға, өлшем бірлігі жоқ, болмайды да. Көңілге кіреуке түскен сәттерде қайғы-мұңнан арылып, адал да сенімді бағдарды іздеген сезім сілкінісі арманның ақ бұлтына барып жасырынады. Қайғының қаймана құрығынан құтылу үшін де күйректік күйге түсуге не оған жол беруге болмайды. Өмір сықылды өктем өткелден өз соқпағыңды тауып, тура жүру – сыннан сүрінбей өтудің мәрттік мінезін танытады. С. Мұқанов "Поэзия мәселесі" атты мақаласында "поэзиядағы қазық – өлең" екендігіне кең түсінік бере келе: «Жанға жылы өлеңдер көбінесе, лирикадан табылады. Лирика дегеніміз - табиғаттың немесе қоғамның өмірінде болып жатқан көріністерге ақынның әсерленуі, сол әсерлеріне өз жанының толқыны қалай араласуын айтып беруі ғой» [64, 121 б.] деген тұжырымы қазіргі қазақ поэзиясы майталмандарының көбіне ортақ шырайлы шындық екендігіне талас болмас. Бұл тұрғыда Фариза ақынның «Поэзия» (Махамбет аудармашысымен әңгіме циклі) атты туынды қазақ өлең-күйінің керегесін кеңіте түскендей. Осы өлең-оданың беташар-эпиграфына ақын:

Поэзия - әйелдей жұмбақ, әлем
сиқыр сырын түсінер тұлға да кем:
жаны - тұнған тұңғиық тереңдік те,
қимылы - ырғақ, әуен;
Поэзия - арудай құпиясын
Ұқтырар жылдап әрең... [2, 74 б.]

деген толғанысынан тамыры тереңге кеткен, сиқыры мен сымбаты тұңғиыққа тұнған періште поэзияның пәктігіне, авторлық көзқарастың парасатты парқына тәнті боламыз. Ұлттық поэзияның жан-жақты дамуына ықпал етер ілгері қадамның бірі – өткен тарихты білу, ұлы тұлғаларды тану. Ақынның «Махамбет аудармашысымен әңгіме» циклі поэзия дегеннің дүйім жұртқа белгілі ортақ теңгермешілігінен таза, абстрактілі «ағайыншылдықтан» ада, ап-анық ақ адал өлең. Ақын Оңғарсынованың қайраткерлік көрегендігі, кісілік келбеті, азаматтық ажары осы өлең идеясынан анық аңғарылады. Ендеше ақынды тыңдап көрелік:

Ұлылар да ортақ, де, жақсы ақын де,
өз халқыма таныту - мақсатым де –
бірақ, мүмкін емес-ау өз шыңынан
Махамбеттер сөйлеуі басқа тілде...

Аудармашының мақсаты – біреу. Махамбетті патриот ақын есебінде өзгелерге таныту, өзге ұлт тілінде сөйлету. Ана тілінде түлеп туған «Махамбеттен қалған айбалта жырды» тәржімемен беру – толыққанды, қасиетті өлең-жырдың натурасын өзіндей жеткізе алмаса керек. «Әділетсіз дүниенің қабырғасын Махамбетше сөгер жанды» кездестіру былай тұрсын «білмеймін жел ме, сел ме, жырда онымен бір тұлға теңдесер ме..» Фариза ақынның айтары ақиқаттан алшақ кетпейді. Ақын афоризмі ұшқыр ойдың ұрымтал тұсын дәл аңғарған:

Қалайы алтын болмайды зерлесең де,
дала емес кең көшең де,
құс қанаты бітпейді сен қаншама
қолыңды кеңге серме,
қараларға ағару бұйырмаған
опамен жемдесең де [2, 74 б.]

Қазақ лирикасының тарихы, жай-күйі туралы айта келіп Ә. Тәжібаев: "Ұлы ақындар ұлттарына жетекші болар, оларды көркемдік рухта тәрбиелеуге ұстаздық етер шығармалар жаза жүріп, өздерінің эстетикалық принциптерін де жариялай отырады" [3, 16 б.] деген болатын.

Фаризаның «Поэзия» циклінде өнер өрісін өрге сүйрер көркем шумақтар ақынның әлеуметтік-танымдық, көзқарасымен ұштастырыла беріледі. Өленде ұлттық поэзияның болмысын Махамбет бейнесі арқылы көрсетумен бірге лирик ақынның суреткерлік келбеті, эстетикалық танымы, яғни ақын «менінің» мінезді күн шуағы бар. С. Мұқановтың: ... «Мексіз» ақын оригиналды ақын бола алмайды. «Мені» жоқ ақын өмірдің бейнелеушісі емес, регистраторы ғана. Бізге керегі - өмірдің әрбір көрінісін өз жанының елегінен өткізіп, сол көріністе өзінің «менін» қоса жырлайтын ақын» [4, 336 б.] дегенін оңды түсініп, байыпты тұжырымдасақ, Фариза «Поэзиясының» төмендегі өлең жолдарына көз жүгіртелік:

Толғанғанмен ел жайлы, қоғам жайлы,
кернесе де кеудесін соған қайғы,
Байрон емес –
Махамбет, ол өмірге
Уитмен боп тіпті де оралмайды;
қылыш байлап, дулыға кигізгенмен
Пастернак та Махамбет бола алмайды.

«Солай семсер өмірдің тағдыры үнін, бойлатпас заңдылығын» арқалы Махамбет ақыннан ақын Фаризаға көшкен киелі өленнің оқалы зеріндей дәстүр және жаңашылдық деп ұқтық. Әйтпесе: «Махамбеттің сөйлеуі басқа тілде - наркескеннің жарқылы мен жаңғырығы» түрінде қалғаны жалғандық емес қой...

Сыншы Т. Тоқбергеновтың Фариза өленderіне қатысты: «Төл әдебиетімізде қазақтың қанына сіңген шешендік өнердің, жыраулық өнердің жоралғысын жүрегімен ұққан қарындас ақын өзінен бұрынғы қарымды қаламдастардың жеткенін алып, жетпегенін жаңарта жаңғыртып, өрістетіп, өсіріп алып кеткені қуантады» [5, 139 б.] деген пікірінде үлкен мән-мағына жатқандай.

Фариза - үлкен ақын. XX ғ. 60-жылдарының ешкімге ұқсамайтын үлкен өкілі, жаңалығы мол. Ақын лирикасының тақырып ауқымы өте күрделі әдеби процестерден тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 1 том. - Алматы: Жазушы, 1987. - 352 б.

2. Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2 том. - Алматы: Жазушы, 1987. - 368 б.

3. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. - Алматы: ҚМБ, 1960. - 488 б.

4. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Өсу жолдарымыз. 14-том. - Алматы: Жазушы, 1978. - 416 б.

5. Тоқбергенов Т. Ай мүйіз. - Алматы: Жалын. 1990. - 336 б.

Structural types and derivation of modal words in Turkic languages

Susan Fahraddin girl Huseynova
Azerbaijan State Pedagogical University, Teacher Faculty of Philology

Türk dillərində strukturca modal sözlər rəngarəng şəkillərdə çıxış edir və bu vahidləri üç yerə bölmək olar:

1) Sadə modal sözlər. Türk dillərində bu struktura malik modal sözlər intensiv şəkildə işlənməkdədir. Məsələn, sadə quruluşlu Azərbaycan dilində işlənən bəlkə modal sözünün qohum dillərdə mürəkkəb formaları da müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, Türkiyə türkcəsində bəlkə modal sözünə də ədatı qoşularaq onun mürəkkəb formasını yaradır; -Dayanın canım, bəklə Gülcan xanım hələlik heç bir şey yazmamışdır (Azərbaycan dilində) -Durun canım, belki de Gülcan hanım, henüz bir şey yazmamışdır (Türkiyə türkcəsində)

2) Düzəltmə modal sözlər funksional modal sözlər şəklində də qruplaşdırılır və bunlara məsələn, doğurdan, doğrusu, düzü, görünür, deyəsən, görəsən, əvvələn, məncə, bizcə, demə, sözsüz, həqiqətən, deməli, olmaya, ümumiyyətlə, təxminən və s. vahidlər aid edilir. Məsələn, düzəltmə struktura malik sözsüz modal sözü başqırd dilində dörös, Türkiyə türkcəsində tabii, qazax türkcəsində söz ýox, qırğız dilində öba, tatar dilində dörös, özbək dilində älbättä, türkmən dilində hava, uyğur dilində älvättä şəkillərində işlənərək həmin sözün həm düzəltmə, həm sadə, həm də mürəkkəb strukturlarını formalaşdırır.

3) Mürəkkəb modal sözlər. Azərbaycan dilində bu struktura malik modal sözlər tərkibi və leksikləşmiş modal sözlər kimi də təsdiq olunmuşdur. Türk dillərində bu cür mürəkkəb modal sözlər - modal sözlə ədatın, bağlayıcının, qoşmanın birləşməsindən əmələ gəlir. Bunlara misal olaraq əlbəttə ki, yəqin ki, güman ki, şübhəsiz ki, bəlkə də, beləliklə də, deyilənə görə, görünür ki, gərək ki və s. vahidlərini misal göstərə bilərik

Türk dillərinin morfoloji tiplərinə görə modal sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) İsmi modal sözlər
2) Feili modal sözlər

İsmi modal sözlər əvəzliklə, isimlə, sayla, sifətlə, yəni feil olmayan nitq hissələri ilə əlaqəli olanlardır. Feili modal sözlər isə adından göründüyü kimi feillə bağlıdır.

Türk dillərində modal sözlər qurluşuna görə müxtəlif cür olur. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdıra bilərik: 1)sadə modal sözlər: bəlkə//belki, guya, təbii//tabii, məgər//meger və.s

2)düzəltmə modal sözlər:məncə// bence//banca, zənnimcə, bizcə və s.

3)tərkbi modal sözlər: hər halda// her halde, necə olsa// nasıl olsa da, mənim fikrimcə// benim fikrimce və s.

4)modal birləşmələr:

Bir çox dərslik və dərs vəsaitlərdə modalların quruluşu fərqli formalarla izah edilir. Məsələn, M.Hüseynzadənin modalların quruluşu barəsində belə fikrinə diqqət edək: “Modal sözlər bir sadə və ya düzəltmə sözdən ibarət olduğu kimi, iki və daha artıq sözdən də ibarət ola bilər”.

M.Hüseynzadə sadə, düzəltmə modal sözlərə bərabər bu sözləridə nümunə kimi vermişdir: düzü, əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, görünür və s.

Vəsaitdə iki və daha artıq sözdən ibarət olanlar bu formada verilir: ədatlarla işlənənlər: doğurdan da, bəlkə də vəs; bağlayıcılarla işlənənlər: şübhəsiz, yəgin ki, əlbəttə və s.

Qeyd etdiyimiz kimi türk dillərində modalların quruluş bölgüsündə konkret fikir birliyi yoxdur. K.Hacıyev modalları quruluşuna görə 3 qrupa: sadə, düzəltmə və funkisional düzəltmə, tərkibi ayırır. Bölgüyə əsasən “funksional düzəltmə” termini anlaşılmır(34, s.136).

R.Rüstəmov modalların quruluşca sadə və düzəltmə (leksik-qrammatik tərkibinə əsasən) olduğunu göstərir. Bundan başqa düzəltmə modal sözlərə söz birləşmələri və tərkibi modal sözləri də daxil edir(30, s. 50).

N.Şarşeev qırğız dilində modal sözləri 2 qrupa- sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranan, kök modal sözlər olmaqla ayırır. O burada modalların qrammatik xüsusiyyətlərinin nəzərə alıb(136, s. 13-15).

Z.Əlizadənin dilimizdə modal sözləri quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb modal sözlər(tərkib halında olan modal sözlər) bölgüsünü düz hesab edirik.(36, s. 90-91).

Yuxarıda qeyd olunmuş bölgülərdən fərqli olaraq türk dillərində modal sözlərin quruluşca sadə, düzəltmə və tərkibi olmaqla qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Sadə modal sözlər. Bu cür modal sözlərin tərkibi bir kökdən ibarət olur. Məsələn: əlbəttə, xülasə, bəlkə, nəhayət; oysa, qaliba, təbii; sada, osa, beki, bekim.
2. Düzəltmə modal sözlər. Belə sözlərin tərkibində fərqli morfoloji göstəricilər daşlaşmış olur. Məs: olmaya, sözsüz, mesela, elbette, esasen, zaten, hökmən, bezbelli, acaba, butakım.

A.M.Şerbak bəzi quruluşca düzəltmə modal sözləri də sadə modal sözlərə aid etmişdir. Amma modalların tərkibində türk dillərinə xas morfoloji elementlərin olduğunu da vurğulamışdır.(Şerbakın kitabini qoy).

Türk dillərində R.Rüstəmov modalların düzəltmə növünün da, də və ki ədatlarının iştirakı ilə yarandığını qeyd etmişdir(məs: güya ki, meğer ki, belki de) (30. S50).

Qırğız dilçisi N.Şarşeev yazır: “Törəmə modal sözlər leksik kökə şəkilçilərin əlavə olunması ilə əmələ gəlir. Törəmə modal sözlərdə şəkilçilər köklə birləşsə də, onları ayırmaq olar və belə olduqda köklər öz leksik mənasını saxlayır. Lakin modal sözləri böldükdə onların modallığı itir”. Müəllif qırğız dilində modallara aşağıdakı nümunələri misal verir: dirinçiden, gkinçiden, kıskası, aytalı, aytmakçı körügət və s(136. S 14).

Modalların quruluşundan bəhs olunduqda türkoloqlar adətən, düzəltmə və mürəkkəb terminlərdən müəyyən dərəcə qaçaraq söz birləşməsi, tərkibi və s. formada olan modal sözlər ifadəsini istifadə edirlər. Belə ki, modalların müəyyən ədat və ya bağlayıcıların birgə işlənməsini tərkibi modal söz kimi verirlər. Məsələn: əlbəttə ki, yəgin ki, doğurdan da// elbette ki, şübhəsiz ki// şüpesizki və s. Birləşmə formasında olanlar isə: necə deyərlər// nasıl derler, nə olaydı, əslinə baxsan// aslına baksan.dah doğrusu, sözün qısası//lafən kısası və s. tipli ifadə və cümlələri aid edirlər.

Doğrudur, modallar köməkçi nitq hissəsi olduğundan düzəltmə və mürəkkəb növündən danışmaq o qədər də doğru hesab olunmur. Türkoloq F.Zeynalov bu barədə qeyd edir ki, əgər əsas nitq hissələrinə söz yaratmaq prosesi aiddirsə, köməkçilərdə bu yoxdur. Köməkçilərin yaranması şəkilçilərlə olmur, hər hansı bir nitq hissəsi müstəqil mənalı söz öz leksik mənasını itirir və bununlada onun sintakstik funksiyası dəyişərək köməkçi nitq hissəsi əmələ gəlir(16, s. 40).

Türk dillərində düzəltmə modalların aşağıdakı qrammatik əlamətlərini göstərmək olar:

1) siz şəkilçili düzəltə modal sözlər: gümansız(A), sözsüz(A), şeksiz(T), şübesiz(T), şüpesiz(Q), şəksiz(A), şübhəsiz(A), şübesiz(Tm).
2) III şəxs mənsubiyyət şəkilçili düzəltmə modal sözlər: doğrusu(A), doğrusu(A).qısası(A), kısası(T).
3) –en, ən şəkilçili düzəltmə modal sözlər: əvvələn(A), məsələn (A), həqiqətən(A), vaqiən(A), təxminən(A), insafən(A), ittifaqən(A); zaten(T), əsasən(A), xususən(Q).
4) –cə-ca şəkilçili düzəltmə modal sözlər: bircə, məncə, səncə, bizcə(A), fikrimce, bizimce,benimca(T), mence, banca(Q), sence, mençe(Tm).

Digər oğuz dillərindən fərqli olaraq qaqauz dilində “cesina” (bizimcesika), inca (sizinca) şəkilçili modal sözlər də işləkdir.

5) –məli, -malı şəkilçili düzəltmə modal sözlər: demeli(T), demeli(Tm), deməli(A),olmalı(Q).

6) –lə şəkilçili düzəltmə modal sözlər: genelikle(T), ümumiyyətlə(A).
7) –mək şəkilçili düzəltmə modal sözlər: diymek(Tm), demek(T), deмək(A).
8) –ü şəkilçili düzəltmə modal söz : düzü(A)
9) II şəxs şəkilçisi ilə əmələ gələn modal sözlər: deyesen(Tm), görəsən(A), deyəsən(A).
10) –mə şəkilçili düzəltmə modal sözlər: deme(Tm), demə(A), olmaya.
11) –ır şəkilçili düzəltmə modal sözlər: sanki(T), sanki(A), sanki(Q).

Türk dillərində olan qaqauz dilində güman mənasını ifadə edən “sanki” sözü ilə bərabər, “sansım”, “sankim” modallarından da istifadə edilir. Sansın ban bilerim(Гагауэско-русско-молдавский словаръ. Moskva, 1973.s 397).

Türk dillərində modal sözlərin quruluşca növlərinfən biri də mürəkkəb və yaxud tərkibi olanlardır. Mürəkkəb(tərkibi) modallar digər nitq hissəsi ilə modal sözün və ya iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır.

K.Hacıyevin fikrinə görə, modallar leksikləşmiş və mürəkkəb dəyişilməz tərkiblərdən ibarətdir. Bu cür modal sözlər –modal sözlə qoşmanın, ədatın, bağlayıcının birləşməsindən yaranır.

K.Hacıyev Z.Əlizadədən fərqli olaraq modalların(tərkib halında olan) təkcə ədatla modal sözün birləşməsindən yarandığı ilə məhdudlaşdırmır.

Bu formalı modalları A.M.Şerbak “sabit modal birləşmə” adlandırır və aşağıdakı sözləri misal çəkir: hər ihtimale karşı(T), bir sözlə(A), bir sözle(T), ümumiyyətlə desək(A), qısa desək(A), her halde(T), hər halda(A) və s.(139, s.47)

Yakut dilində modal birləşmələrə aid yazılmış monoqrafiyanın müəllifi N.E.Petrov modalları təsvir etməklə yanaşı sintaktik funksiya və mənalarını da müəyyənləşdirmiş, o cümlədən modallığın ifadəsində onların yerini təyin etmişdir(115)

Türk dillərində modal sözlər kimi modal birləşmələr danışan şəxsin söylədiyi fikrə subyektiv və yaxud obyektiv münasibət bildirir.

N.E.Petrov monoqrafiyasında əksər modal birləşmələrin tərkibi mürəkkəb modallardan ibarət olduğunu və onların öyrənilməsini dil modallığının leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin nəzəriyyəsini, mənşəyini aşkara çıxarmaqda çox vacib sayır.(115, s.5)

Onu da vurğulayaq ki, türkologiyada N.E.Petrovun monoqrafiyasını nəzərə almasaq bir çox türk dillərində modal birləşmələr hələ də öyrənilməmişdir. Tədqiqat işimiz modal birləşmələrin struktur-semantik inkişafını məhz türk dillərinin materialları əsasında izləməyə şərait yaradacaq. Çox vaxt bu cür birləşmələrə modalların daxilində diqqət edilmişdir. Belə ki, hər hansı dildə modal birləşmələrin elcə də modal sözlərin sayı da qeyd olunmuşdur. Məsələn, özbək dilinin statistik hesablamarında iyirmi dörd modal birləşmə və yüz on beş modal söz qeydə alınmışdır.

Hər şeydən öncə modal birləşmələr söz kompleksidir. Cümlə üzvləri arasında işlənməklə modal mənaları bu və ya digər dərəcədə ifadə edir. Bu cür xüsusiyyətinə görə belə birləşmələri qrammatikada “ara sözlər” adlandırırlar.

Modal birləşmələrin hissələri arasında qrammatik münasibət özünü göstərir. Sabitlik bu cür birləşmələrdə vardır. Məsələn, dilimizdə “mənim fikrimcə”, türk dilində “benim fikrimce” xüsusi növ söz birləşməsidir, türkmən dilində isə bu ifadəni “свободные вводные словосочетания” adlandırırlar(135. 1965, s.6).

Yuxarıda qeyd olunan birləşmələr demək olar ki, qrammatikləşmişdir və sərbəstlik baxımımdan modallardan fərqlənir. Onlar iki və daha artıq hissədən ibarətdir, sintaktik funksiyasına görə adi birləşmələrdən fərqlənir. N.E.Petrova görə, bir çox modal birləşmələr leksik və sintaktik cəhətdən parçalaya bilinməyən hissələrdir. Əslində isə öz mənasına və müəyyən dərəcədə strukturuna görə mürəkkəb-tərtibli modallardır. Ancaq modal birləşmələrin quruluşu ümum sözə və ya birləşmiş(tərtibli) söz terminlərinin anlayışına tam uyğun deyildir.Buna görə də onlara modal birləşmələ demək daha uyğun olar(115.s 17).

Deməli, türk dillərində modal birləşmələri struktur-formal cəhətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayıra bilərik:

1) tərəfləri adlardan ibarət olanlar: sözün düzü, sözün qısası, sözün kəsəsi(A), sözün qısası, lafın kısası(T), bir sözlə, sözün doğrusu(A).
2) ikinci tərəfi şərt fomasında olanlar: düzünə qalsa//düzüne kalsa, heç olmazsa//hiç olmazsa, mənə kalsa//bana kalsa, və s.
3) ikinci hissəsi feli sifət şəkilçili:ban bilen(Q), mən bilən(A), ben bilen(T).
4) İkinci hissəsi feildən ibarət olanlar: zənn edirəm//zann ediyorum, ele alalım(Q), kim bilir(A)// kim bilir(T), ola bilsin(A)// ola bilir(T), fark etmez(A,T), farkı yok(T).

Bir çox modallar öz ilkin formasını dəyişməkdən başqa, mənanı qorumaqla hər iki dildə fəaliyyəti vardır. Məsələn, Doğrudur//doğrusu//düzü: Doğrudur, demirəm sən məni nahaq\\ Zirvəyə bir az tez ucaltdın şeirim!(Əli Tudə), Düzü öz gücümə heyrandım özüm// Sanki bir millədi mənim gəncliyim(Əli Tudə).

STRUCTURAL FEATURES AND SEMANTIC FORMATION OF POETIC DISCOURSE

Srailova Akmaral Berdalievna
Master of philological sciences, senior lecturer, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
Sopieva Bayan Abduzhapparovna
Master of philological sciences, senior lecturer, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The study examines the formation of poetic discourse, which is viewed as a complex formation with both structural and semantic components, encompassing an axiological system and a specific functional perspective. Discourse types are based on conceptual systems, which represent significant axiological categories within a given discourse. These concepts are inherently linked to socio-cultural factors and reflect the ways in which objects are viewed and understood. The linguistic representation of concepts is closely tied to the material, spiritual, and social culture to which they pertain, and is also influenced by linguistic and pragmatic factors. The study analyzes works of fiction to illustrate how concepts are formed and to demonstrate how the structure of a text can influence its content. Individual concepts are also identified. The study concludes that the structure and semantics of a concept determine the features and functions of poetic discourse. Contextual and linguistic-hermeneutic methods are used to analyze the texts, and the findings of the research can be applied to training courses in language theory, discourse theory, stylistics, text interpretation, and theory and practice of translation.

Keywords: discourse, concept, poetry, axiology, structure, semantics.

In the framework of the modern anthropocentric paradigm of scientific knowledge, the theory of discourse appears to be one of the most productive and promising areas of modern linguistics. Along with a detailed study of theoretical issues, researchers pay attention to identifying the specifics of various types of discourse. According to the typology of V. I. Karasik, a special place in this connection is occupied by the poetic discourse, which belongs to the existential type [1, 256].

Poetry is an extremely interesting object of study, mysterious and multifaceted, characterized by the inexhaustibility of meanings and acting as a complex structurally substantial phenomenon. Despite the long history of poetic speech, a sufficient number of scientific works in this field, the essence of poetry still remains insufficiently studied. R. Jacobson believed that "poetry is a language in its aesthetic function." The author noted the close connection that exists between the sound side and the meaning of the word in poetic language [2, 14].

The phenomenality of the poetic word consists not so much in the rhyming lines and rhythm, which, as a rule, is brought to the fore and, of course, is present, but, above all, in the "condensation of meaning" [3, p.155] as the basis of poetry. Lotman defined poetry as a complex constructed meaning and noted the growth of information content of the poetic text – a fact that at first glance contradicts the theory of information [4]. The dialogue space “text - reader” is determined by the “absent-mindedness” of meaning and the possibility of its “crystallization” depending on the types of semantic concentration within the text, according to the concept of V. I. Karasik [5, p.22], and the types of reflection used by the reader.

Within the framework of this article, we will try to determine the main levels of meaning accumulation that determine the structural and semantic organization of the poetic text, as well as the types of its crystallization.

Poetic discourse has several distinct structural features that set it apart from other forms of discourse. Some of the key features include:

- *Rhyme Scheme*: Poets often use a rhyme scheme, which is a pattern of rhyme that occurs at the end of each line in a poem. For example, the rhyme scheme of the famous poem "The Road Not Taken" by Robert Frost is ABAAB.

Two roads diverged in a yellow wood, (A)
And sorry I could not travel both (B)
And be one traveler, long I stood (A)
And looked down one as far as I could (B)
To where it bent in the undergrowth; (B)

- *Meter*: Meter is the rhythmic pattern of a poem, created by the arrangement of stressed and unstressed syllables. For example, the poem "Iambic Pentameter" by Shakespeare is written in iambic pentameter, which is a meter consisting of five iambs per line.
- *Stanza*: A stanza is a group of lines in a poem that are separated by a space. Each stanza typically has a certain number of lines, and the lines may or may not have a regular meter or rhyme scheme.
- *Enjambment:* Enjambment is a technique where a line of poetry carries over into the next line without a pause. This can create a sense of flow and continuity in the poem, and can also emphasize certain words or phrases.
- *Repetition:* Repetition is the use of the same word, phrase, or line multiple times in a poem. This can create a sense of unity and reinforce the theme of the poem.
- *Imagery:* Imagery is the use of vivid and descriptive language to create mental pictures in the reader's mind. Poets often use imagery to create a sensory experience and to convey emotion.

These are just some of the structural features of poetic discourse. Overall, poetry is a highly structured form of language that employs a range of techniques to create meaning and aesthetic impact.

The foundation of an authentic poetic text is predicated upon a concept that arises from the process of comprehending the communicative situation of "man-world." According to the Volgograd school of science, this concept comprises three components: figurative, conceptual, and value-based.

The distinguishing feature of the poetic concept, as compared to other types of concepts, lies firstly in its emphasis on the figurative component that appeals to the reflective reality of the recipient and serves as the basis for the plurality of interpretations. Secondly, the conceptual component of the poetic concept precludes unambiguity, allowing for the "stretching" of meaning, the multiplicity of meanings, or even a palette.

The value component of the poetic concept is directly linked to the proliferation of meanings resulting from the conjugation of the dialogue systems "image-concept" and "text-reader" (when the literary area "author-text-reader" is also included). Typically, the entire poem is aimed at representing a single concept, which, thanks to the openness of the semantic space, absorbs both existing texts that define the author's artistic worldview and archetypal texts of culture. The concentration of the poetic space is often related to the volume of the poetic text, where the endless semantic space of a small poem resists the logical presentation of events, phenomena, concepts, or their sequence. A special place in this connection is occupied by the

cycle of poems, which represents a system of the author's concepts in unity and concentration of interrelations and interdependencies. It is important to note that the poetic concept is always symbolic and defined in a particular way. Attempting to replace the name of a concept results in a significant loss of meaning, for example:

Mertsaya zheltym yazychkom
Svecha vse bolshe oplyvaet.
Vot tak i my s toboi zhivem –
Dusha gorit i telo taet
("Svecha" / "Candle") [6, p.9]

The text of the poem is minimal – four lines, which are based on the dichotomy as an inevitable unity of two principles, which is the basis of existence:

- two images – *svecha* (a candle*)* and *my* (we*)*;
- dichotomy of movement (in time) – *mertsaet* (flickers) and *oplyvaet* (gutters);
- dichotomy of life – *life* and *death*;
- dichotomy of love – *you* and *me* (or *me* and *you*);
- dichotomy of the world – *light* and *darkness;*
- dichotomy of perishability – '*gorit'* (burns) and *'taet'* (melts);
- dichotomy of existence – body and soul.

A candle *('Svecha'*) is the unity of wax and a burning wick. The process of the birth and existence of light is possible only by combining these two principles, without understanding which it is impossible to comprehend the depths of existence. Replacing the name of the concept "Candle" with the "dichotomy of existence" will lead to the loss of symbolism and numerous meanings, leading the process of thinking and comprehension of the text (concept) to spaces of religious, historical, artistic, mass-media types of discourse, discourse of painting, etc.

A poetic concept can be defined explicitly, as in A. Tarkovsky's poem "Candle" or remain implicit. If the concept is not defined by the author, is not present in the text at the level of meaning, the palette of meanings and identification of the concept will depend on the reflective reality of the recipient.

The concept can also be presented explicitly, but vary the set of semantic content. Interesting in this regard is the poem "I'm nobody! Who are you?" E.Dickinson:

I'm nobody! Who are you?
Are you nobody, too?
Then there's a pair of us – don't tell!
They'd advertise – you know! [7]

The content of the individual author's concept of "nobody" ranges from the rejection of the individual by the surrounding world to the rejection of the world, the disproportionately greater significance of the inner world in relation to the outer one.

A poet is a symbol of the searching for the essence of existence, a symbol of breakthrough. His path comes down to the search for the truth of his time, which within the text passes through words-symbols.

The next characteristic of a poetic text is a structural and semantic harmony formed by a certain arrangement of concepts or their structural units, which creates a unity of structure and meaning that requires the involvement of the experience of philological hermeneutics. Harmony goes back to mythology and extends its influence to all genres of literature and the field of art. Harmony is hermeneutical in an attempt to unite opposing principles. Hermeneutics leads to a harmony of meaning and semantics, spaces of life and existence. In the process of interaction, they turn the struggle of opposites into a multifaceted and colorful unity, which is the embodiment of the world order.

The space of poetic discourse should be defined as the process of linguistic-hermeneutical search for a way from the opposition of the individual to the peace to harmony. According to K.E. Stein, working with a poetic text reveals the idea of it as a harmonious whole, reproducing the harmony of the world [8, p.11]. The author calls harmony as a universal category that coordinates general structural principles (dimensionality, integrity of things), a dynamic factor that organizes and moves the form and content [8, p.174, 226]. K. E. Stein highlights the most important layers in the system of harmonic organization of the text: 1) graphic; 2) a layer of verbal (sound) instrumentation; 3) metric-rhythmic; 4) morphemic; 5) verbal; 6) phrases and sentence segments; 7) sentence [8, p. 236]. The author points to the formation of harmonic verticals and horizontals [8, p.238].

The interaction of harmony and hermeneutics gets different implementation depending on the given situation, value guidelines, the depth of the author's trial (lyrical hero), used by the author of the language tools and the reflective reality of the recipient. We will consider a few examples.

A word is dead
When it is said,
Some say.
I say it just
Begins to live
That day. («A word is dead») [7]

The fundamental concept in this regard is the word, which is transmitted through the author. The figurative component is formed by the unity of lexical units, which are direct nominations of the fundamental concepts of existence – birth, life, death. The structure of the poem is based on the antithesis, which practically mirrors the opposing concepts in the vertical structure of the text: *some - I, is dead - begins to live, word - day.*

The antithesis opposing poetic and non-poetic thinking disappears due to the unifying role of the word symbolizing the poet. It is the word in the vertical structure of the poem that reverses the flow of being. Thanks to the poet, the life of the word moves from death to life: *is dead – is said – say – I say – begins to live.*

According to the dictionary of symbols, *word* ('Logos') is sacred and the first element in the process of material manifestation. The word has creative power, and the Saviour is the embodied Word [9].

On the other hand, the word is the basis of the plurality of being, determined by the multiplicity of forms of consciousness, thinking, life and requiring communication in a broad sense.

The structure of the poem demonstrates the origin and birth of the word, just as the formation of the thought embodied in the word and affecting the listeners. In addition, the text of E. Dickinson asserts life in a dynamic contrary to the stereotypical perception of the world – from death to life.

It should be said that the level of existence of a poetic text is associated with questions of understanding the concept in the process of its comprehension by the reader. The study of the processes of understanding poetic texts seems possible taking into account philosophical reflections on the essence of the word (E. Cassirer, G. Gadamer, M. Heidegger, etc.). In the process of understanding, special techniques – techniques of understanding – are used. G. I. Bogin calls the following as techniques of understanding: replacement of epiphenomenal understanding with processuality, deepening into the essence, breaking the hermeneutical circle, decoding technique, the technique of increasing the meanings of microcontexts, the technique of interiorization of the context of the situation (contextual guess), the technique of connecting updated values with the visible features of the object reflected in the text, etc. All techniques of understanding are reflective, so the orderly use of techniques is one of the rules for organizing reflection [10].

We can also view the crystallization of meaning as a method of comprehension, which involves a progression towards greater meaning. This technique enables the identification of fundamental significations, as well as the tracking of their interaction and at times, the replacement of certain meanings by others. The cultural expression (i.e. object of culture) must be apprehended and the process of perception involves fixing certain points, or basic units, within the flux of phenomena, which subsequently serve as points of reference for orientation. The remainder is in reference to these "centers," and from here, the spheres of apprehensible reality expand.

The phenomenon of crystallization is not sufficiently studied in modern linguistics. Nevertheless, it should be noted that the term is used in scientific works (A. G. Baranov, I. A. Vorobey, V. I. Karasik, M. A. Tkachev and others). The process of crystallization is based on concepts such as thinking and meaning. V. A. Zvegintsev writes that people exchange not words, but thoughts, using words as "a means of carrying out the communication activities". The starting point is thought, which subordinates the language. Word sequences and their grammatical structure are valuable only as components of the semantic whole [11, p. 168]. It seems possible to study the poetic space as a whole, as well as the poetic world of an individual author. The individual author's world can be represented as a vertical structure based on axiological orientations of the individual, as a horizontal structure reflecting, for example, the dynamics of the use of frequency words, which in some cases are key concepts, depending on the periods of the author's life, poetic cycles, etc., or a nuclear structure within which the nuclear, perinuclear and peripheral zones can be distinguished. At the same time, it should be noted that all such structures will be interconnected, since they will be based on the axiological system of the author.

Classical texts do not repeat the colors of reality, they implement unique individual meanings and colors in the framework of unusual images, in the center of which is an elite language personality that opens the doors to the world of new impressions, sensations and experiences.

REFERENCES:

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.

2. Якобсон Р. Новейшая русская поэзия. URL: http://russianway.rhga.ru/ https://yandex.ru/search/?text=Р.Якобсон%20о%20поэзии&lr=35&clid=2101145&win =p.204

3. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Москва: Лабиринт, 1999. p.300.

4. Лотман М. Ю. Анализ поэтического текста. URL: http://blog.zabedu.ru/zubarevamyu/wp-content/uploads/ sites/35/2017/01/

5. Карасик В. И. Языковое проявление личности. Волгоград: Парадигма, 2014. p.450

6. Тарковский А. Стихи о любви. М.: Эксмо, 2009. p.272

7. Dickinson E. Poems. URL: http://lib.ru/POEZIQ/ DIKINSON/stihi.txt_with-big-pictures.html

8. Штайн К. Э. Гармония поэтического текста. Ставрополь: СГУ, 2006. p.646.

9. Трессидер Д. Словарь символов. URL:http://gumer.info›bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/

10. Богин Г. И. Методологическое пособие по интерпретации художественного текста (для занимающихся иностранной филологией) URL: http://window.edu.ru/ resource/096/42096/files/bogin-glava1_2.htm.

11. Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. 2- е изд. М.:Эдиториал УРСС, 2001. p.248.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Рустамова Наина Магометовна
магистрант 1 курса, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган
Научный руководитель:
Щербовских Ирина Геннадьевна
кандидат филологических наук, преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган

Аннотация*. В статье рассматриваются особенности применения информационно-коммуникационных технологий в процессе преподавания литературы в современной школе. Предложена система заданий, способствующих повышению эффективности использования ИКТ на уроках литературы.*

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, урок литературы, сайт, глобальная сеть, презентация.*

Annotation. *The article discusses the features of the use of information and communication technologies in the process of teaching literature in a modern school. A system of tasks that contribute to improving the efficiency of using information and communication technologies in literature lessons is proposed.*

Key words: *information and communication technologies, literature lesson, website, global network, presentation.*

Применению информационно-коммуникационных технологий в системе современного образования придается большое значение. Об этом свидетельствуют исследования Т.А.Наумовой, Ю.В.Ивановой, М.Ю.Садыковой, Б.А.Ланина, Е.С.Полат и др. Стоит заметить, что немногие из перечисленных авторов, обращаются к вопросу о применении информационно-коммуникационных технологий на уроках русской литературы, чаще всего изучая использование ресурсов в процессе преподавания дисциплин естественно-математического цикла.

Нами была предварительно изучена и обобщена теоретическая информация, изложенная в работах И.Г.Захаровой, Т.А.Наумовой, Ю.В.Ивановой, М.Ю.Садыковой, Б.А.Ланина и др.

И.Г.Захарова дает четкое определение понятию «информационно-коммуникационные технологии», называя их «педагогическими технологиями, использующими специальные программные и технические средства (кино, аудио- и видеосредства, компьютеры, телекоммуникационные сети) для работы с информацией» [1, с.22].

Т.А.Наумова, Ю.В.Иванова предлагают обзор теоретических сведений и методических рекомендаций по применению информационно-коммуникационных

технологий в рамках практикоориентированного обучения на уроках литературы, называют условия формирования необходимых компетенций школьников в процессе обучения литературе [2].

М.Ю.Садыкова исследует проблемы использования информационно-коммуникационных технологий в процессе чтения художественных произведений в современной школе, предлагает систему заданий, способствующих повышению результативности применения информационно-коммуникационных технологий на уроках литературы [3, с.139].

Б.А.Ланин указывает на использование ресурсов Интернет для организации виртуальных экскурсий по литературным музеям во время занятий, что способствует «поддержанию современного учительского статуса» [4, с.157].

Современные информационно-коммуникационные технологии (далее ИКТ) успешно применяются в сформировавшейся системе преподавания литературы. Практическую готовность полноценно использовать ИКТ при изучении литературных текстов учащиеся демонстрируют уже к 8 классу: умеют создавать и форматировать текстовую информацию, преобразовывать ее в таблицы, использовать онлайн-переводчики, сканировать и распознавать тексты и рисунки, преобразовывать графическую информацию. Учащиеся также способны находить необходимый в тексте отрывок, составлять разные виды планов произведения, цитатные характеристики литературных героев, сжато, подробно, художественно или аналитически пересказывать текст.

Учащиеся 9-го класса свободно создают презентации, подбирают иллюстрации, работают с текстом слайда, демонстрируют презентацию, создают записи изображений и звуков, монтируют собранный материал, поэтому им можно предложить составление музыкальных альбомов, а также содержащих фотографии, иллюстрации, картины, видео отрывки, эмоционально и содержательно соответствующие изучаемому произведению. Ученики должны сами выбирать тексты и подходящие к ним иллюстрации.

Очень важно научить учеников не только использовать готовые презентации, но и создавать их самостоятельно. Это подразумевает обучение правильному оформлению с применением заданий на основе выполненных работ:

- выбор шрифта, фона, способа смены слайдов, эффектов анимации, адекватных иллюстраций и музыкального сопровождения;
- выбор шаблонов оформления;
- подбор дополнительных визуальных, звуковых, аудиовизуальных материалов, предложенными учителем (классическая и современная музыка, фрагменты экранизаций, аудиокниги, иллюстрации, фотографии театральных постановок).

Ученики, приступающие к работе по оформлению презентации, должны уметь работать с её содержанием. Этому способствует предварительная работа на уроках литературы, включающая в себя выполнение заданий по анализу содержания предложенной презентации, выделение основных понятий, тезисов, аргументов автора, структурированию готового текста, выявлению ключевых понятий, фактов, микротем, распределению материала, включению его в структуру слайда или в заметки, структурированию собственного текста.

Современные школьники часто вступают в коммуникацию сквозь пространство и время. Учащиеся довольно активно осваивают образовательные форумы и чаты, не всегда умея лаконично и однозначно выразить желаемую мысль. Поэтому учителю литературы необходимо совместно с учащимися работать над формированием их коммуникационной культуры. Для этого необходимо:

- определить перечень форумов, посвященных литературным произведениям;

- продемонстрировать учащимся нормы и образцы речевого этикета в глобальной сети;
- сформулировать конкретные правила интернет-общения (какие советы вы могли бы дать участникам форумов, чатов, конференций);
- проанализировать содержание отдельных сообщений;
- проанализировать работу форума (содержание и этичность);
- создать сообщения, связанные с художественным произведением, ответить на опубликованные комментарии.

Как можно реализовать все вышесказанное в контексте современного урока? Считаем возможным проиллюстрировать вариант эффективного применения ИКТ на примере нескольких уроков русской литературы, посвященных творчеству А.А.Ахматовой.

В школьном курсе учащиеся встречаются с произведениями А.Ахматовой дважды: в 8 классе (раздел «Мечты и реальность», поэма «У самого моря») и в 11 классе (раздел «Человек в эпоху тоталитарного режима», стихотворения на выбор учителя). Оба урока возможно предварить заданиями, связанными с применением образовательных Интернет-ресурсов, доступных казахстанским школьникам:

1) Online-mektep. Видеоурок русской литературы в 8 классе Ю.Зимодра «А.Ахматова «У самого моря» [5];
2) Ю.Зимодра. А.Ахматова «У самого моря» [6];
3) Аудиохрестоматия «А.Ахматова. Реквием» [7];
4) Liamelon School «Единство трагедии народа и поэта. «А.А.Ахматова. Реквием» [8] и др.

Одним из обязательных условий также можно назвать предварительное самостоятельное ознакомление с текстами. Дальнейшие действия учителя будут зависеть от возрастных особенностей учащихся и планируемого содержания уроков.

Занятие в 8 классе можно начать с беседы о жизненном пути А.Ахматовой, а также об истории создания текста. Беседу можно сопроводить иллюстрационными материалами (возможно в виде готовой презентации). Следует включить в структуру слайдов вопросы по содержанию поэмы, а также задание по словарной работе. Ученики должны найти и записать определение слова «плащаница». Для этого удобно воспользоваться, к примеру, электронной версией «Толкового словаря» С.И.Ожегова [9]. Также учащимся следует найти информацию, объясняющую выражение «до самого Фиолента». Восьмиклассники чаще всего умеют работать с ресурсами «Википедии» и смогут легко найти необходимую ссылку (https://ru.wikipedia.org/wiki/Фиолент) [10]. Дальнейшую работу по анализу текста можно продолжать без ИКТ, периодически обращаясь к иллюстрациям в презентации.

Работу с учащимися старших классов следует организовывать с учетом того, что в процессе изучения литературы в современной школе необходимо уделять особое внимание заданиям, направленным на формирование коммуникационных навыков будущих выпускников. Ученикам 11 класса можно предложить два вариант проведения занятий:

1) подробный анализ поэмы «Реквием» с использованием ИКТ;
2) исследование образа Петербурга как родного и значимого города для Ахматовой в формате виртуальной экскурсии.

- найти сайт, посвященный жизни и творчеству А.А.Ахматовой;
- ответить на вопрос, используя сведения, содержащиеся на обнаруженном сайте;
- найти текст художественного произведения, критической либо литературоведческой работы, ответить на вопрос с помощью поисковой системы сайта;
- составить аннотацию к сайту, выбранному учителем;
- сформулировать критерии оценки сайтов;

- составить рейтинг нескольких сайтов, посвященных творчеству конкретного писателя;
- самостоятельно найти информацию для сообщения либо доклада.

Итак, можно предложить следующий алгоритм работы:

1. Найти необходимый тематический сайт. Учитывая большое разнообразие доступных ресурсов можно порекомендовать платформу «Творческий архив Анны Ахматовой» [11].
2. Задания на выбор: рассказать о биографии поэта, либо попытаться ответить на вопрос о том, как воспринимала Ахматова послереволюционную эпоху, каким видела Петербург в разные периоды жизни.
3. Найти на сайте тексты, раскрывающие представления А.Ахматовой о ее предназначении, либо попытаться составить краткий путеводитель по ее Ленинграду.
4. Подтвердить материалами сайта, что А.Ахматову можно считать осиротевшей матерью (составить краткую аннотацию к сайту).
5. Сформулировать критерии к информативности сайта. Дает ли ресурс необходимую информацию о репрессиях в семье А.Ахматовой, о приметах сталинской эпохи, помогает ли представить точные и конкретные образы Петербурга?
6. Самостоятельно найти необходимую информацию для выполнения предложенных учителем заданий.

К упомянутым заданиям можно отнести самостоятельный поиск на ресурсе поэтических текстов, раскрывающих образ Петербурга как непосредственного участника всех происходящих в жизни поэта событий. К таким текстам можно отнести «Стихи о Петербурге», «Эпические мотивы», «Ведь где-то есть простая жизнь и свет», «Тот голос, с тишиной великой споря», «Петербург в 1913 году», «Причитание», «Поэма без героя» и др.

Анализ конкретных художественных текстов, связанных с образом Петербурга в творчестве А.А.Ахматовой может быть ориентирован на поиск важных деталей в тексте. Само задание можно сформулировать следующим образом:

1) Найдите все варианты употребления слова «город» в поэме «Реквием», определите его контекст и роль.
2) Выстроить композиционные линии с поиска всех упоминаний лирической героини о конкретных событиях.

Упомянутый поиск очень удобно выполнять в текстовом редакторе, с работой которого старшеклассники хорошо знакомы.\Формат виртуальной экскурсии предполагает рассматривать виртуальное отображение «реально существующих объектов с целью создания условий для самостоятельного наблюдения, сбора необходимых фактов и т.д.» [11, с.22]. Ученики могут самостоятельно составить путеводитель, опираясь на материалы сайта, либо подобрать необходимые фото и видео под готовый маршрут. Например:

1) Набережная Малой Невы (Тучков переулок, 17);
2) Мраморный дворец (ул.Миллионная, 5);
3) Набережная реки Фонтанки, 18;
4) Особняк Нарышкиной (ул.Чайковского, 7);
5) Набережная реки Фонтанки, 2;
6) Шереметьевский дворец (Фонтанный дом);

Стоит уделить особое внимание анализу поэмы «Реквием», так в ней очень ярко передан образ страшного, зловещего Петербурга, несущего смерть. Анализируя главу «Приговор», ученики должны объяснить, о каком приговоре идет речь. Ученики должны получить представление об исторических событиях, упоминаемых в тексте (Стрелецкий бунт, восстание декабристов). В качестве иллюстрации можно использовать электронную презентацию с репродукциями картин В.Сурикова «Утро стрелецкой казни» и К.Кольмана

«Восстание декабристов 25 декабря 1825 года». Цель этой работы определить, какое отношение эти события имеют к анализируемому тексту.

Далее ученикам предлагается прослушать фрагмент «Аудиохрестоматии» [7] (глава «Посвящение») и определить, какие художественно-изобразительные средства применяются автором.

Заключительный момент урока может быть связан с анализом главы «Эпилог». Здесь можно организовать словарную работу с применением Интернет-ресурсов (объяснить значение фразы «громыхание чёрных марусь»). Также стоит снова обратиться к презентации, где на слайде будет отображена фотография могилы А.Ахматовой в Санкт-Петербурге. Важная деталь этого снимка – кирпичная стена. Значение этой детали и должны будут объяснить ученики.

Таким образом, применение ИКТ на уроках литературы – важное условие для формирования необходимых для выпускника школы умений, включающих в себя анализ и интерпретацию художественного текста, выявление «сквозных» тем и ключевых вопросов литературы, определение индивидуального отношения к прочитанному тексту, сравнение, сопоставление, классифицирование, анализ произведения с применением различных видов чтения, составление планов, тезисов, конспектов, применение различных источников информации.

Все предложенные варианты работы ориентированы на достижение поставленных учителем образовательных целей, одной из которых можно считать обучение учеников извлечению необходимой информации из обнаруженных источников, критическому оцениванию аргументов, содержащихся в ней.

Список использованной литературы:

1. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. – 4-е изд. – М.: Академия, 2008. – 187 с.
2. Наумова Т.А., Иванова Ю.В. Информационно-коммуникационные технологии в контексте практико-ориентированного обучения литературе // Вестник ВУиТ. – 2011. – №8. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-kommunikatsionnye-tehnologii-v-kontekste-praktiko-orientirovannogo-obucheniya-literature (дата обращения: 23.03.2023).
3. Садыкова М.Ю. Использование компьютерных технологий в процессе литературного образования в школе // Известия ВГПУ. – 2009. – №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-kompyuternyh-tehnologiy-v-protsesse-literaturnogo-obrazovaniya-v-shkole (дата обращения: 23.03.2023).
4. Ланин Б.А. Интернет в преподавании литературы / Б.А. Ланин // Интернет в гуманитарном образовании: учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений / под ред. Е.С. Полат. – М.: «ВЛАДОС», 2001. – С. 157 – 168.
5. Online-mektep. Видеоурок Ю.Зимодры // URL: https://yandex.kz/video/preview/17635750558130831810 (дата обращения 25.03.2023).
6. Зимодра Ю. А.Ахматова. «У самого моря» // URL: https://portal.kundelik.kz/ru/video-lessons/grades/8/subjects/98-Russkaya-literatura/lessons/14430-Russkaya-literatura-25052021-Poema-AA-Ahmatovoi-U-samogo-morya (дата обращения 25.03.2023).
7. Аудиохрестоматия. А.Ахматова. Реквием // URL: https://bilimland.kz/kk/courses/audioxrestomatiya/literatura-serebryanogo-veka/axmatova-anna-andreevna/lesson/rekviem (дата обращения 25.03.2023).
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка // URL: https://slovarozhegova.ru (дата обращения 25.03.2023).

9. Фиолент. Материал из Википедии – свободной энциклопедии // URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фиолент (дата обращения 25.03.2023).

10. Творческий архив Анны Ахматовой // URL: http://www.akhmatova-rgali.ru/ (дата обращения 25.03.2023).

11. Александрова Е.В. Виртуальная экскурсия как одна из эффективных форм организации учебного процесса на уроке литературы // Литература в школе. – 2010. – № 10. – С. 22.

Agricultural Sciences

PROSPECTIVE APPLICATION OF CALCIUM PEROXIDE IN THE PROCESS OF VERMICOMPOSTING

Yessenbayeva Zhanar
Satbayev University, Department of Chemical Processes and Industrial Ecology, Mining and Metallurgical Institute Named after O.A. Baikonurov, Almaty 050013, Kazakhstan
Ales Hanc
Czech University of Life Sciences Prague, Department of Agroenvironmental Chemistry and Plant Nutrition, Czech Republic
Akbasova Amankul
Satbayev University, Department of Chemical Processes and Industrial Ecology, Mining and Metallurgical Institute Named after O.A. Baikonurov, Almaty 050013, Kazakhstan. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Institute of Ecology, Turkistan 161200, Kazakhstan
Kurbanova Gulnara
Satbayev University, Department of Chemical Processes and Industrial Ecology, Mining and Metallurgical Institute Named after O.A. Baikonurov, Almaty 050013, Kazakhstan

The main problem of agricultural ecology is waste. An average of 150 million tons of waste is produced per year in poultry and livestock farming, and about the same amount in the cultivation of vegetables and fruits. Manure is the biggest problem in agriculture. Manure is often suitable as fertilizer only after processing. Typically, manure disposal is carried out near farms, which leads to soil acidification, alienation of agricultural land, groundwater pollution and emissions of the greenhouse gas methane, which negatively affects the environment and ecology.

One of the promising methods for the disposal of agricultural waste is vermitechnology. The use of vermitechnology on a scientific basis is a serious alternative to existing technologies for the disposal of all organic waste: animal manure, bird droppings, waste from the woodworking, pulp and paper, fish, meat and food industries, waste from vegetable bases, shops, cafes and restaurants, household waste, sewage sludge water, sewage treatment plant sludge, etc.

The compost worm Eisenia fetida turned out to be the most productive and suitable for manure processing technology. This species is widespread and easily adapts to various organic substrates.

High-tech vermicomposting is a multi-stage process with precise, instrumental control of such parameters as water balance, air inflow into the substrate, carbon and nitrogen content in the initial substrates and products. For the most effective implementation of vermicomposting, it is very important to understand that the ongoing biochemical and physicochemical processes are based on a complex set of interactions between earthworms, fungi, and bacteria (Nedunchezhiyan et al., 2011) [1]. And accordingly, many microorganism need an optimal environment and oxygen.

A number of methods are known in which a specialized air supply device is used to aerate the processed substrate. The device consists of a chamber that evenly distributes air flows; pneumovibromotor, which pumps air and at the same time loosens the substrate with vibration movements; from tubes with holes; stop plates, etc. When using this method, the processing process becomes more complicated [2].

The creation of vibrational movements is undesirable for the comfortable presence of worms in the substrate, since vibration is a harmful environmental stress factor for all living organisms, causing destructive changes and, accordingly, leading both to a decrease in their performance, and due to protein denaturation, to obtain poor-quality composition. worm biomass protein. To activate the process of vermicomposting and vermicultivation, we added calcium peroxide to the composition of the substrate (manure), which, slowly dissolving in a water-containing system, releases oxygen and promotes aeration of all parts of the substrate. The final products formed during the decomposition of calcium peroxide are harmless to biological objects (O_2, H_2O, $CaCO_3$). The main effect of CaO_2 in this case is reduced to aeration (oxidation) of the soil or vermicompost, which improves root germination and accelerates the adaptation of transplanted plants. CaO2 introduced into the substrate simultaneously has a disinfecting and fungicidal effect (due to hydrogen peroxide released during CaO_2 transformations) on toxins formed during the decay of plants or organic waste. The introduction of CaO_2 also makes it possible to regulate the pH by introducing another product, $Ca(OH)_2$, into the soil. To compare vermicompost with calcium peroxide and without calcium, we have determined the main parameters. The pH/H_2O value and EC were determined from the aqueous solution. The 8g sample was weighed and subsequently filled with 40 ml of demineralized water. The pH/CaO_2 were determined from the aqueous solution. The 2g sample was weighed and subsequently filled with 5 ml of $CaCl_2$. The suspension was shaken using a mechanical shaker. The pH was then measured using a WTW pH 340i pH meter. Subsequently, the suspension was filtered to determine the EC according to EN 15933. The EC was measured using a WTW Cond 730 inoLab conductometer. Measurements of total and available element contents were made using inductively coupled plasma optical emission spectrometry (ICP - OES Varian VistaPro, Australia).

Table 1- Basic agrochemical properties of materials after vermicomposting completion.

Indicators	Vermicompost I (CaO_2 2,5-3 %)	Vermicompost II (without CaO_2)
pH/H_2O	8.62±0.04	8,27±0.03
pH/CaO_2	8.00±0.02	7.59±0.01
EC (µS/cm)	1417±12.5	1331±10.4
Ca (mg/kg)	6091±10.7	5612±11.5
Mg (mg/kg)	2440±12.6	2577±13.2
K (mg/kg)	1832±10.9	2025±11.7
P (mg/kg)	2209±10.8	2267±13.5

Table 1 shows that the highest electrical conductivity of extracts is characteristic of vermicompost with calcium peroxide. This is well explained, because in addition to ions of easily accessible soluble salts such as potassium, ammonium, nitrate ion, calcium is present there, which determine the electrical conductivity. Vermicompost I - pH/CaO_2 is slightly alkaline. Calcium peroxide is usually applied as a solid composition, the slow decomposition of which over a long time leads to the release of hydrogen peroxide, calcium hydroxide and active oxygen:

$CaO_2 + 2H_2O \rightarrow Ca(OH)_2 + H_2O_2$

$2H_2O_2 \rightarrow 2H_2O + O_2$

Calcium hydroxide is a rather strong base, due to which the aqueous solution has an alkaline environment (sample 1 - vermicompost pH/H_2O and pH/CaO_2 is higher than in vermicompost 2).

Vermiprocessing of organic waste, aimed at obtaining fertilizers and other useful materials, occupies an important segment of modern technologies based on bioresources. The proposed technical solution, based on the introduction of calcium peroxide aeration agent into the composition of the substrate, will lead to an improvement in the environmental situation and the production of high-quality biohumus.

This method of vermitechnology, based on the introduction of calcium peroxide into recyclable waste materials, to create optimal aeration conditions in the substrate and to obtain the highest yield of red California worms, the highest coefficient of waste processing into useful products – vermicompost and worm biomass is promising.

Bibliography:

1. Nedunchezhiyan M. Effect of tuber crop wastes/byproducts on nutritional and microbial composition of vermicomposts and duration of the vermicomposting process / M. Nedunchezhiyan [et al.] // J. of Botany. – 2011. – Vol. 2011. – P. 1–6.

2. [Electronic resource]: https://organics.in.ua/blog/osnovnye-pokazateli-biogumusa-proizvodstva-kompanii-organiks-in-yua/

Hydrophysical indicators of the Mukhrani Valley of the Mtskheta-Mtianeti region

Olgha Kharaishvili
Associate Professor of Technical University of Georgia, Doctor of Agriculture of Technical, university of Georgia
Nana Parulava
Academic Doctor of Agriculture, I.Tsinamdzghvrishvili named college
Shamatava Shota
3rd year PhD student of agroengineering faculty

The Mukhran-Saguramo valley,which is located in Mtsheta- Mtianeti, is an erosional plain, in the formation of which the main role was played by the material brought by the rivers Ksani, Aragvi, Narekvavi and many other rivers in the form of pebbles and gravel. Clay soils predominate in the catchment area of the Narekvavi River, while pebble and stony soils predominate in the rest of the areas. The surface of the entire territory is almost covered with alluvial material rich in carbonates, the thickness of which reaches 3-6 m.

The following types of soils are widespread on the territory of the studied field: alluvial, brown and meadow-brown, mountain-meadow soils and their various subtypes.

Most of the agricultural crops are distributed on alluvial and meadow brown soils. All types of alluvial-calcareous soils are widespread in Shida Kartli, among which the largest area is occupied by silty soils.

According to the content of nutrients, they belong to fertile soils, but are characterized by structurelessness and unsatisfactory water-physical properties. In this zone, brown-meadow soils are also widespread, which are located mainly in the elevated, foothill and mountainous regions of the valley.

The reaction of the upper layers of the section of these soils is characterized by low acidity, while the lower layers are neutral. The amount of humus is (4.5-9.8)%. Its content decreases with depth and decreases to 2% at a depth of 0.7-0.8 m.

In the upper layers of the same depth, the nitrogen content in brown soils is twice as high as in silty soils. The distribution zone of burozems is densely populated due to their favorable agro-climatic conditions. Most of the territory is used for agricultural land. Among the natural plants in some places there are species of oak, hornbeam and xerophytic shrubs, as well as meadow plants on brown and meadow-chestnut soils.

The main factor in increasing yields is water availability, which should be carried out using optimal irrigation rates and crop regime.

As already mentioned, these soils are developed on sedimentary carbonate rocks of secondary origin of the secondary period. They are characterized by brown coloration, a poorly differentiated genetic profile, and accumulation of lime in the alluvial horizon.

Below is a description of a typical section for the morphological characteristics of test soils.

0-16 cm - brown, walnut-grained structure. There are single roots and stones, dense structure, porous, clayey. It is boiled soft, covered with a crust, as a result of watering it breaks up into layered plates.

16-32 cm - light brown, belted, dense, heavy clayey, single crusts, wrinkled.

32–48 cm, light straw-colored, granular-clayey, compacted, heavy clayey, fissured, aggregates are

shiny in the section. Single roots are covered with starch spots.
48-64 cm - light-straw loam, structureless, friable, loess-like, rich in humus, highly porous According to the mechanical composition (Chart. 1), the soils of the test plot are classified as heavy loamy

The mechanical composition of the soil

Chart.N1

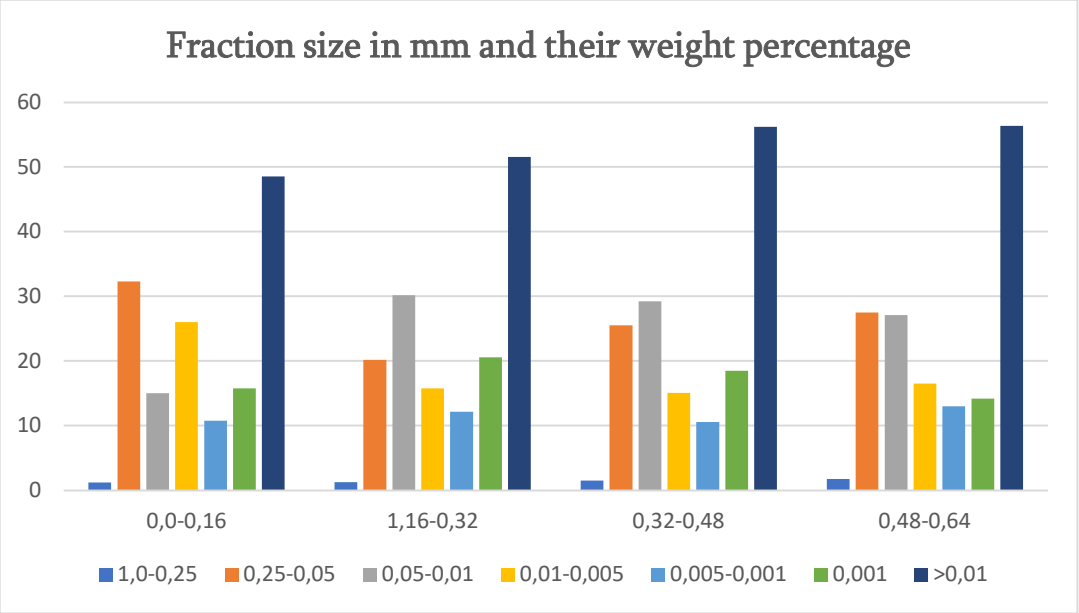

As can be seen from the table, the soils are heavy clayey. In the first horizon, the content of particles of physical clay in the upper layer is 48.52%, and towards the depth it increases and reaches 56.33%.

Soil erosion is caused by the displacement of the clay fraction in depth, which in turn is associated with the use of improper tillage and irrigation technology.

An analysis of the water-physical properties of soils in the test area shows (Chart. 2) that they are characterized by an increase in bulk density depending on depth and, accordingly, a decrease in porosity. Also, the limiting moisture capacity of the soil decreases with depth, which should be explained by the presence of capillary hysteresis

Hydrophysical properties of brown soils Meadows of the Mukhran experimental plot

Chart. N2

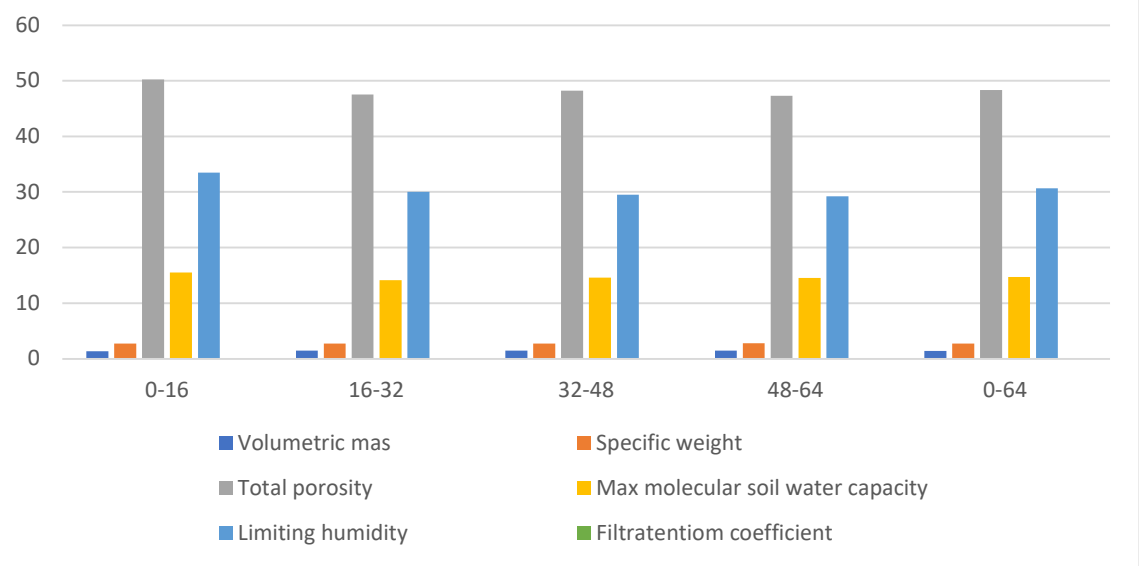

An analysis of the water-physical properties of these soils shows (Chart. 2) that they are characterized by a high bulk density, which increases significantly depending on the depth and reaches 1.31 g/cm in the 0-16 cm layer, in the lower horizon 48-64 cm .45 g/cm. The total porosity, on the contrary, decreases from 50.2 to 47.3% depending on the depth, and the smallest porosity decreases from the upper layers (33.47%) to the lower horizons to 29.21%.

The main data on the agrochemical indicators of the soil show that at a depth of 0.6 m of the profile (Chart. 3), humus is distributed evenly, although slightly depending on the depth, but still decreases from 2.9% to 2.7%. .

The main agrochemical indicators of the soil

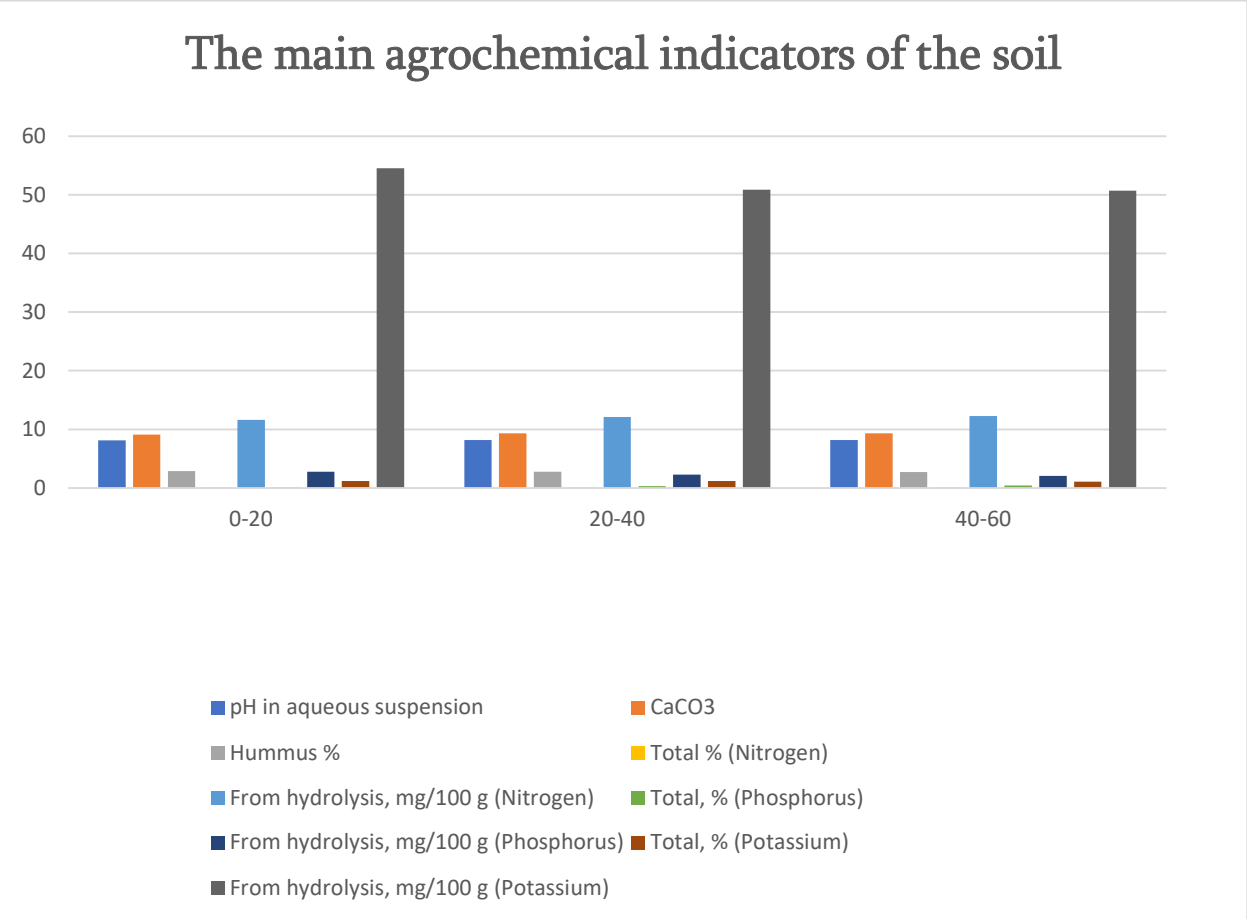

Chart. N3

According to the content of humus in the soil, total and hydrolysable nitrogen are low, which indicates an insufficient supply of nitrogen to the plant. The total phosphorus content is also low. The amount of total phosphorus ranges from 0.11% to 0.44%, and soluble phosphorus - from 2% to 2.07% per 100 g of soil.

The soils are not high in potassium. It is evenly distributed along the profile and its total amount reaches 1.1-1.2%, and exchangeable potassium - 50.7-50.5 mg per 100 g of soil. The content of carbonates in the soil fluctuates on average within 9.1-9.3% and there is some increase depending on the depth. The soil is alkaline and varies slightly with depth.

TECHNOLOGY OF MEAT PRODUCTS WITH A REDUCED SODIUM NITRITE CONTENT

Zhumambayeva Saida Nurlanovna

3rd year doctoral student in the educational program 8D07201-Food Technology, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullina, Nur-Sultan

Introduction

Color is the first organoleptic characteristic that a consumer sees when choosing a product. It has a very powerful quality indicator, especially for meat and meat products. The pigment compounds found in fresh meat that are responsible for the red color are myoglobin, hemoglobin, muscle proteins and blood. As you know, meat and meat products belong to the category of the most valuable food products.

Myoglobin can be oxidized by oxygen, while heme iron is converted to a ferric state with the formation of dark brown metmyoglobin. This reversible reaction occurs only in fresh meat, and the addition of colorants is not allowed to avoid consumer deception and confusion. The salting process of meat involves the use of nitrite and/or nitrate salts to improve the preservation of meat products due to the pronounced inhibitory effect of nitrites on anaerobic bacteria, namely Clostridium botulinum. In addition to acting as an anti-botulinum agent, nitrite is also a strong oxidizing agent and rapidly converts to nitric oxide, which reacts with the Fe3+ and Fe2+ of both myoglobin and metmyoglobin, respectively. It forms thermostable red color complexes, giving cured meats the attractive cherry red color that consumers are used to.

However, there is a growing demand for healthy foods with fewer additives, especially salts for treatment, which can lead to the formation of carcinogens. There have not yet been substitutes on the market that could have an antimicrobial and color-forming effect on both raw and cooked meat products. Studies have been conducted on the inhibition of bacteria of the genus Clostridium in meat products without the use of any nitrates and nitrites. However, it is not possible to completely eliminate nitrite from the production of cooked meat products without degrading the color. Nowadays, the use of modern technologies for meat products, new types of packaging materials make it possible to change the conditions and terms of storage of finished products. One of the factors ensuring the quality and safety of long-term storage products is the use of sodium nitrite in their production.

Sausage manufacturers are reducing sodium nitrite to meet consumer demand for healthier foods, and the potential health risks associated with high sodium nitrite intake and the benefits of reducing sodium nitrite in sausages are also being considered. While sodium nitrite helps prevent the growth of harmful bacteria, it can also be harmful to human health when consumed in large amounts. Excessive consumption of sodium nitrite is associated with an increased risk of cancer, especially colorectal cancer. When sodium nitrite is heated during cooking, it can react with other compounds in meat to form nitrosamines, which are known to be carcinogens. In addition to its potential carcinogenic effects, sodium nitrite can also cause other health problems. This may be associated with an increased risk of heart disease, as it can lead to narrowing of the blood vessels and high blood pressure.

In this regard, the urgent task is to replace sodium nitrite with a plant product, namely beetroot powder, which is a natural source of nitrates, which can be converted into nitrites by bacteria in the mouth and intestines. Nitrite derived from nitrate has thus been shown to have potential health benefits, including improved blood flow and reduced blood pressure. Low

sodium nitrite sausages are products made using alternative preservation and quality improvement methods that do not contain high levels of sodium nitrite. This reduces the risk of various diseases associated with the consumption of sausages, such as bowel cancer, cardiovascular disease, and others.

The following is a statistical material about sausages with a low content of sodium nitrite:

1. According to a 2019 US study, 72% of consumers are interested in buying low sodium nitrite sausages.

2. In 2020, several new brands of low sodium nitrite sausage products were launched in the US market, indicating an increase in demand for these products.

3. In 2021, new legislation came into force in the European Union requiring the reduction of sodium nitrite in sausages. This has led to an increase in the production of low sodium nitrite sausages in a number of European countries.

4. According to a World Health Organization report, consumption of red meat, including sausages, is associated with an increased risk of colon cancer. However, the use of alternative methods of preservation and quality improvement, such as the use of natural antioxidants and antibacterial agents, can reduce this risk.

5. A 2022 study in Japan found that consuming sausages low in sodium nitrite can reduce the risk of cardiovascular disease in people with high cholesterol.

Conclusion

In addition to the methods generally accepted in the meat industry, modern methods will be used for deeper analysis and finished products: study of the properties of raw materials of plant origin, added to reduce sodium nitrite in sausages; allowing to establish the concentration of carbohydrates in various products, the mass fraction of solids; physical and chemical method - spectrophotometry - to study the composition and properties of food products, GLC to analyze the amino acid composition of the products obtained, as well as methods for mathematical processing of experimental results.

Legal Sciences

The principle of publicity of court decisions According to European and Georgian law

Nino Bochorishvli

Associate Professor at Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University, Member of the Union of Legal Scientists, PHD in Law

Abstract

The right of a person to have a fair trial is one of the focal principles of fair state and democratic principles, since the right to a fair trial is the most important mechanism that regulates the disputed relations between the individual and the state, ensures the effective realization of constitutional rights and protects against unjustified interference with rights. The main element of a fair court is the principle of universality, and this is exactly what determines the level of public trust. The absence of any element for the implementation of the idea of a fair court is equivalent to the absence of a fair court as a whole. As a result of the research, it has been revealed that the universality of court decisions provided in the country is not completely protected from the constitutional-legal point of view.

Concerning the accessibility of the court decision to everyone, it should be noted that, although the court decision on adoption is very delicate and is of great importance for the side in order to protect the fact of adoption from publicity, against the background that the Constitution of Georgia does not allow an exception or the possibility of deviating from the norm, neither does the Civil Procedure Code of Georgia should not allow an exception, I think it is necessary to bring the first paragraph of Article 351 of the Civil Procedure of Georgia into compliance with the Constitution, here, instead of refusing to make a public announcement, the norm may take into account the mandatory announcement of a court decision in a form that excludes the identification of a person, which will significantly contribute not only to the basic rights of citizens and effective protection of freedoms, but also ensures the refinement and future development of a fair judicial system, both theoretically and practically.

According to the current practice, all court decisions related to adoption using the data of the Civil Code, without any explanation, are not available, therefore there is no public control mechanism for this type of decision. **It is advisable to have a high standard of access to judicial decisions, when it is possible to limit it only in specific cases established by legislation, with appropriate justification.** Court decision should be available to any interested person. Only exceptions established by law can be allowed from the mentioned rule. Covering of personal data, commercial secrets or confidential information contained in court decisions should be possible only at the substantiated petition of the parties or by the initiative of the judge, and not in all cases, if it concerns adoption cases.

Key words: Fair trial, publicity, accessibility

The main part

The right of a person to a fair trial is one of the most important principles of the rule of law and the democratic principle, since the right to a fair trial is the most important mechanism that regulates the disputed relations between the individual and the state, ensures the effective realization of constitutional rights and protects against unjustified interference with rights. The main element of a fair court is the principle of publicity, and it is this that determines the level of public trust. The absence of any element for an implementation of the idea of a fair court is equivalent to the absence of a fair court as a whole.

''The law supremacy gives meaning to legislative activity. According to John Locke, the supreme authority should rule the country "by the laws issued, established, permanent and known to the people". "The legislator or the ruler of the supreme power is obliged to rule the state by established, permanent, published and known laws, and not by temporary and hastily created decrees. In addition, there is a need for impartial and fair judges who will settle any controversy or dispute using these laws.[1]''

In order to implement the principle of separation of powers in the functioning of a modern democratic state, the institution of an independent judiciary is necessary alongside the legislative and executive powers. There is an opinion that the judiciary is a political and legal phenomenon that adequately reflects the state's desire for legal formation based on the doctrine of separation of powers.[2]

The concept of the legal state, among many other characteristic features, is focused on the special role of the court, which is primarily based on the conditions of its independence.[3]

The main factor determining the independence of the court is that the judiciary independently forms the judicial policy, develops the main directions of judicial activity, taking into account the relevant changes in life. It is clear that all the mentioned peculiarities apply more or less to the judiciary of Georgia.[4]

An important element of the fundamental right to a fair trial is the principle of publicity of judicial review. The existence of this principle is not only in the interests of the parties, but also in the interests of society. The actual operation of the principle of judicial review determines the degree of public trust in justice.

The principle of publicness of judicial review can be divided into two parts, the first is the publicity of the court session, which is not an absolute norm, and the court can declare the session closed at the request of a party or in the cases provided for by the law, and the second - the publicity of the court decision, which, unlike the first, is an absolute norm and the Constitution of Georgia (Clause 3 of Article 62 of the Constitution)[5] does not allow any exceptions regarding the public announcement of court decisions. Nevertheless, in the Georgian legislation there is a norm inconsistent with the European Convention on Human Rights and the Constitution of Georgia, which allows the possibility of not announcing the court decision to the public at the request of a party.

International law recognizes the principle of publicity of court decisions. The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated in 1950, in the first part of Article 6, states: "In the determination of civil rights and duties or in determining the

[1] Locke, John, "Second Treatise of Government", in Two Treatises of Government. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

[2] Ваглай М.В., Конституционное право Росийской Федерациm, М., 1999, с.628.

[3] Ramishvili, Nutsa, Issues of Independence of the Judiciary in Constitutionalism, Political-Legal Literature Series, Book XXII, Publishing House, Tb., 2005. p. 41

[4] Melkadze, Otari, Constitutional Law of Georgia, political-legal literature series, book XXV, publisher "Inovatsia", volume, 2008. p. 213.

[5] Constitution of Georgia, Constitutional Law of Georgia. Legislative herald of Georgia, document number 2071-II, date of receipt 23/03/2018.

merits of any criminal charge presented, everyone has a right to a fair and public hearing within a reasonable time before an independent and impartial tribunal established on the basis of law." by the court. The court decision is announced to the world...."[6]. There is no restriction imposed on the mentioned requirement of the Convention that the verdict should be announced publicly, and it applies even if the court session itself is closed.[7].

According to the practice of the European Court of Human Rights created by the European convention on the protection of human rights and fundamental freedoms, public announcement of the decision does not always imply the obligation of the court to read the text of the decision. In this case, the requirements of the domestic legislation of the country are also taken into account. In the case of "Pretto and others v. Italy", the European Court considered that the requirement mentioned in the first clause of Article 6 was not violated, since the decision of the Court of Appeal was deposited in the Chancellery of the Court, where any person could read it. In the case of "Explain v. Germany"[8] , the Court considered that the non-publicity of the decision of the Supreme Court did not violate the first clause of Article 6, since the decisions of the lower courts in the said case were publicly published. However, in the cases "Werner v. Austria", the court found violation of the first clause of Article 6 of the European Convention, since neither the decisions of the first nor the appellate court in their cases were published publicly, at the same time, the full text of the decision was not available to everyone, and only interested persons participating in this case. enjoyed this right.[9]

A violation was established in the case "Moser v. Austria" due to the non-announcement of the decision. The court noted that the ongoing dispute between the parent and the public institution regarding the determination of the child's residence, making case files available to those with a legal interest and publishing appellate or Supreme Court decisions are not sufficient to satisfy Article 6.1 of the Convention regarding publicity.[10]

According to the practice of the European Court of Human Rights, when only the resolution part of the decision is made public, it should be assessed whether the reasoned decision was accessible to the public by other means. If the decision was available, a form of publicity should be explored to subject the decision to public scrutiny.[11]

The legislation of Georgia establishes a high standard of publicity of court sessions. The Organic Law of Georgia "On General Courts" (Article 13) provides for the requirement of the basic right to publicity and establishes that "all cases in the court shall be considered in an open session. Consideration of the case at a closed session is allowed only in cases provided for by law.[12] And the decision on all cases is made public. Despite the aforementioned, the state of accessibility of court decisions in Georgia is very low, taking into account the amendments made to the Law of Georgia "On Personal Data Protection" in 2016, court decisions made in both open and closed sessions were no longer available for the purpose of personal data protection. On September 12th of 2016, the Supreme Council of Justice of Georgia, in accordance with the amendment to the Law

[6] European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.Legislative herald of Georgia, - 16/11/1999.

[7] Decision of the European Court dated on June 28, 1984 on the case Campbell and Fell, Series A: Judgments and Dicision, Volume 80, P. 42-43.

[8] Explain v. Germany, judgment of the European Court of Human Rights, 1983, December 8, Pr. 25.

[9] Werner v. Austria, 24 November 1997, decision of the European Court of Human Rights Pr. 56-60

[10] Moser v. Austria, N 12643/02, § 97, 21 September 2006, decision of the European Court of Human Rights Pr. 102-03

[11] Ryakib Biryukov v. Russia, N 14810/02, ECHR 2008, decision of the European Court of Human Rights, Pr. 38-46

[12] The Organic Law of Georgia "On Common Courts", No. 2257, SSM I, No. 41, 08.12.2009, Art. 300 (as of April 2014).

of Georgia "On Personal Data Protection", made a decision on the procedure for issuing and publishing court decisions by general courts, which established very restrictive regulations.

Regarding access to judicial decisions, the Institute for the Development of Freedom of Information conducted a study[13] that briefly reviews the legal framework regulating access to judicial decisions in such states as the United States of America, Great Britain, Scotland, Ireland, Canada, Sweden, Estonia, Latvia, Lithuania, Bosnia and Herzegovina, Armenia, New Zealand, Slovenia, Croatia, Germany and Australia. Regarding access to judicial decisions, the Institute for the Development of Freedom of Information conducted a study that briefly reviews the legal framework regulating access to judicial decisions in such states as the United States of America, Great Britain, Scotland, Ireland, Canada, Sweden, Estonia, Latvia, Lithuania, Bosnia and Herzegovina, Armenia, New Zealand, Slovenia, Croatia, Germany and Australia. As a result of studying the experience and regulations of the various countries/systems listed above, it was revealed that there are three main approaches to the publicity of court decisions:

1. Full accessibility - court decisions of all instances are available in full, with the names and surnames of the parties. Specific exceptions are established where access may be restricted. Interested persons have the right to receive case materials.

2. Limited access - court decisions are not available in their entirety, all personally identifiable information is masked. Decisions can be issued only with the consent of the parties.This category also includes systems where only the decisions of the highest instance courts are available. The mentioned decisions can be available both in full and in a fragmented form.

3. Intermediate approach - the decision on issuing copies of court decisions is made by the trial judge and/or the courts included in the general court system have the right to establish regulations on the issue of access to court decisions by their own bylaws. Accordingly, the judge/court is given wide discretion to determine the issue of judicial decisions.

The difficult situation regarding the availability of court decisions from 2016 to 2019 was relatively rectified by the decision of the Constitutional Court of Georgia in the case "NNLE Media Development Fund" and "NNLE Information Development Institute" against the Parliament of Georgia.[14] The constitutionality of an availability of a specific type of information in the state institution - the acts (final decisions and interim acts) adopted by the general courts and the personal information contained in them - was disputed by the constitutional lawsuits. At the same time, the plaintiffs point out that they dispute the normative content of the challenged norms, which limits the availability of judicial acts obtained as a result of an open court session. Accordingly, the Constitutional Court assessed the constitutionality of the restriction established by the disputed norms only in the context of access to the court acts adopted by the general courts within the framework of the open session.

According to the interpretation of the Constitutional Court, ensuring the right of access to court acts is also related to the accountability of the justice system, public supervision and the formation of public trust in the judiciary. From this point of view, it is important for interested persons to have access to the full text of the court acts, including the personal data contained in them. Access to personal data provides an opportunity for interested individuals and the public to properly exercise public control over justice. In individual cases, without personal data, it is impossible to fully assess how objectively and impartially the court made this or that decision. As a result of establishing the identity of the persons involved in the case, the society has the opportunity to form a belief in the impartiality of justice and the absence of selective justice.

[13] Institute for the Development of Freedom of Information, Access to Court Decisions Situational Analysis of International Practice, 2017.

[14] Decision of the Constitutional Court of Georgia, in the case "N(N)LP Media Development Fund" and " N(N)LP Information Development Institute" against the Parliament of Georgia, June 07, 2019, N1/4/693,857.

The decision of the Constitutional Court is really important from the point of view of the definition of the conformity of the norm with the Constitution of Georgia, although the said decision, as we have already mentioned, concerns the availability of the decision made by the court at the public session.

According to the first paragraph of Article 9 of the Civil Procedure code of Georgia - "all cases in the court are considered in open sessions, if it does not contradict the interests of protecting state secrets." Consideration of a case at a closed session is allowed also in other cases provided for by the legislation, based on the motivated motion of the party". [15] "And according to the first clause of Article 351 of the same Code - "If the court recognizes that the adoption corresponds to the interests of the adoptee and serves his well-being, it will issue a decision on the adoption, which won't be announced publicly at the request of the applicant."[16]. In the mentioned norm, the content that appeared in the Civil Procedure Code after the change made in 1999 is important, in particular, Article 351 allows not to publicly announce the court decision on adoption at the request of a party, which is in direct contradiction to Article 85 of the Constitution of Georgia, as well as to the Article 13 of Organic Law on General Courts of Georgia and the right to a fair trial recognized by the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. Taking everything into account, it can be said that the record of the first paragraph of Article 351 of the Civil Procedure Code of Georgia "which will not be made public at the request of the applicant" is an unconstitutional norm, although the mentioned norm has been preserved in the Code since 1999.

According to the practice of the Constitutional Court of Georgia, "general courts, within their competence, take the final decision regarding the normative content of the law, its practical application and, therefore, its enforcement." Based on the above, the definition made by the general courts is of great importance in determining the real content of the law". [17] Thus, the availability of court decisions, among other important interests, ensures a person's ability to know the content of legislation, how it is applied in practice, and what each normative regulation requires from its addressees.

The qualitative requirement of the law derives from the principle of the rule of law and ensures that a specific normative rule is clear and understandable for the addressee as to what the law requires of him. "The judiciary plays an important role in ensuring the certainty of the law, since it is the latter's function to define and apply norms for certain legal relationships, as well as to establish the correct and uniform practice of applying the law, which, ultimately, should ensure the avoidance of ambiguity in the law."[18] Without getting to know and understanding court decisions, it is impossible for citizens to receive appropriate information regarding judicial practice and, accordingly, the interpretation or application of legislation.

Thus, taking into account the role of court acts in a democratic, legal state and the importance of its content, it becomes clear that court acts belong to the type of information, the availability of which in itself has an increased public interest, regardless of what legal issue it concerns, to whom it is adopted and what is the importance of the judicial act adopted in each individual case depending on the specific time or specific circumstances.

The Constitutional Court of Georgia also made an important clarification while determining the necessity of access to the decision of the court of appeals made at the public session. According to the judicial interpretation, the Parliament of Georgia can establish such a balance in

[15] Civil Procedure Code of Georgia, Department of Parliament, 47-48, 31/12/1997.

[16] Civil Procedure Code of Georgia, Parliament of Georgia, SSM, 15 (22), 14/05/1999 as amended.

[17] Decision No. 1/2/552 of the Constitutional Court of Georgia dated March 4, 2015 on the case "JSC Liberty Bank" against the Parliament of Georgia, II-16

[18] Decision No. 2/1/598 of the Constitutional Court of Georgia dated July 21, 2017 on the case "Georgian citizen Nugzar Kandelaki vs. Parliament of Georgia", II-31

relation to a separate category of information, within the framework of which personal data contained in judicial acts won't be issued directly without the consent of the subject. This regime can be established in cases of information dissemination, when the disclosure of information has a particularly intense impact on personal life, taking into account the content of the information, subject, form of disclosure, term, method or other circumstances. For example, this category may include data about minors, information about intimate areas, etc. In such cases, the increased interest in protecting the confidentiality of information may outweigh the public interest in performing judicial oversight through access to court records. At the same time, it is necessary for the decision-makers to take into account, when refusing to provide information of this category, whether there is an increased public interest in a specific case, which, in turn, considering the category of the case, the participants in the proceedings or other circumstances, will outweigh the interest in protecting the confidentiality of the data.

Bibliography

1. Locke, John, "Second Treatise of Government", in Two Treatises of Government. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
2. Ваглай М.В., Конституционное право Росийской Федерации, М., 1999
3. Ramishvili Nutsa, Independence issues of Judiciary power in constitutionalism, series of literature, book XXII, publishing house Tb, 2005
4. Melkadze Otari, Constitutional law of Georgia, political-legal literature series, book XXV publishing house: Tb, 2008
5. Constitution of Georgia, Constitutional law of Georgia, document number 2071-II, receiving date: 23/03/2018
6. European Convention on human rights and fundamental freedoms. 16.11.1999
7. Decision on 28th June 1984 of the court of Europe Campbell and Fell, Series A: Judgments and Dicision, Volume 80.
8. In the case of Gafgen v Germany, Decision of European Court of Human Rights, 8th December, 1983
9. Werner v. Austria, 24th November, 1997, Decision of European Court of Human Rights
10. Moser v. Austria, N 12643|02 & 97, 21 September, 2006. Decision of European Court of Human Rights
11. Ryakib Biryukov v. Russia, N 14810/02, ECHR 2008, Decision of European Court of Human Rights
12. Organic law of Georgia On General Courts N 2257, N 41, 08.12.2009 (for the state of April 2014)
13. Institute for Development of Freedom of Information, Access to Court Decisions Situational Analysis of International Practice, 2017.
14. The decision of Constitutional Court of Georgia in the case, non-commercial non-entrepreneur Media Development Fund, non-commercial non-entrepreneur Information development Institute against Parliament of Georgia, 7th June, 2019, N 1|4
15. Civil Procedure Code of Georgia, Parliamentary gazette, 47-48, 31/12/1997
16. Civil Procedure Code of Georgia. Parliament of Georgia, 15 (22), 14/05/1999 amendments.
17. Decision №1/2/552 on the Case of Constitutional Court of Georgia 4th March ,2015, Liberty Bank against Parliament of Georgia II-16
18. Constitutional Court of Georgia decision on case N №2/1/598, dated on 21 July, 2017, Citizen of Georgia Nugzar Kandelaki against Parliament of Georgia, II-31

Geographic Sciences

Внешний вид и доступность веб-карт в приложениях и на сайтах

Қуанышбекқызы Ләззат
Магистрант 2 курса по специальности 7М07311 – «Геодезия» Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Научный руководитель –
Ахметова Нагима Зейнуллиновна
к.э.н., доцент

Ключевые слова: Веб-карты,внешний вид, доступность, приложения, сайты, веб-дизайн, визуальный интерфейс, пользовательский опыт, цветовая палитра, шрифты, контрастность

Keywords: Web maps, appearance, accessibility, applications, sites, web design, visual interface, user experience, color palette, fonts, contrast

Зачем веб-карты важны и как они используются на сайтах и в приложениях. Описание роли веб-карт в современном цифровом мире. Внешний вид и доступность веб-карт в приложениях и на сайтах играют важную роль в удовлетворении потребностей пользователей и обеспечении лучшего опыта использования.

Значение внешнего вида веб-карт. Эстетическое оформление веб-карт, также известных как карты сайтов или карты навигации, имеет важное значение для пользовательского опыта и эффективности веб-сайта. Вот несколько причин, почему эстетическое оформление веб-карт важно:

- Улучшение навигации: Эстетически привлекательные веб-карты могут помочь пользователям легко ориентироваться на сайте и быстро найти нужные разделы. Четкая и интуитивно понятная навигация является ключевым аспектом при создании удовлетворительного пользовательского опыта на веб-сайте.
- Визуализация информации: Веб-карты могут содержать разнообразную информацию, такую как ссылки на страницы сайта, структуру разделов, тематические разделы и т. д. Привлекательное оформление веб-карт может сделать эту информацию более ясной и доступной для пользователей, помогая им лучше понимать структуру сайта и находить нужное содержимое.
- Профессиональный вид: Эстетически привлекательные веб-карты могут создать положительное впечатление о веб-сайте и организации в целом. Профессиональный вид веб-карт может улучшить восприятие сайта пользователем и повысить доверие к организации, представленной на сайте.
- Брендинг: Веб-карты могут быть важным элементом брендинга, особенно если они соответствуют остальному оформлению веб-сайта и имеют цветовые схемы, шрифты и графические элементы, соответствующие фирменному стилю организации. Это может помочь усилить брендирование и создать согласованный внешний вид веб-сайта.
- Визуальное привлечение: Привлекательные визуальные элементы в веб-картах могут привлечь внимание пользователей и заинтересовать их взаимодействием с

веб-сайтом. Это может стимулировать пользователей искать дополнительную информацию на сайте и улучшать их общий опыт взаимодействия с веб-сайтом.

Роль доступности в веб-картах: можно отметить важность доступности веб-карт для пользователей с ограниченными возможностями, такими как люди с нарушениями зрения или слуха. Можно рассмотреть различные аспекты доступности веб-карт, такие как использование подписей изображений, альтернативного текста, конрастности цветов, управления с клавиатуры и других адаптивных функций.

Доступность для людей с ограниченными физическими возможностями: Веб-карты должны быть доступными для людей с ограниченными возможностями, такими как люди с нарушениями зрения или слуха, моторными или когнитивными ограничениями. Например, использование альтернативных текстовых описаний (ALT-тегов) для изображений в веб-картах позволяет пользователям с нарушениями зрения понимать содержание карты с помощью синтезаторов речи или программ чтения с экрана.

Доступность на различных устройствах и платформах: Веб-карты должны быть доступными на различных устройствах, таких как компьютеры, смартфоны, планшеты и другие устройства. Это включает адаптивный дизайн, который позволяет веб-картам корректно отображаться на различных экранах и разрешениях, а также обеспечение поддержки различных браузеров и операционных систем.

Удовлетворение законодательных требований: В некоторых странах существуют законодательные требования к доступности веб-сайтов, включая веб-карты, особенно для государственных организаций и организаций, оказывающих публичные услуги. Соблюдение таких требований важно для обеспечения доступа к информации и услугам для всех пользователей, включая людей с ограниченными возможностями.

Давайте рассмотрим несколько практических примеров веб-карт и их уровень доступности. Лучшие практики в дизайне веб-карт:

1. Google Maps (https://www.google.com/maps) - одна из самых популярных веб-карт, которая предлагает широкий функционал и удобный интерфейс. Google Maps имеет высокий уровень доступности, так как предлагает альтернативные способы навигации, семантическую разметку для элементов, доступность на мобильных устройствах и поддержку сенсорных устройств, а также поддержку скринридеров для пользователей с ограниченным зрением.

2. OpenStreetMap (https://www.openstreetmap.org) - это проект с открытым исходным кодом, предлагающий карты на основе сообщества. OpenStreetMap также ставит акцент на доступность, включая альтернативные способы навигации, семантическую разметку, а также поддержку сенсорных устройств и скринридеров.

3. Esri ArcGIS Online (https://www.arcgis.com): Esri ArcGIS Online - это платформа для создания и публикации географических карт и приложений. Одна из особенностей дизайна ArcGIS Online - это богатство возможностей для настройки внешнего вида карты, таких как выбор различных тем, стилей, шрифтов и цветов. Карты на ArcGIS Online также могут содержать множество слоев, меток и других географических элементов.

Уровень доступности веб-карт может варьироваться в зависимости от реализации и настроек, но в целом эти примеры демонстрируют высокий уровень доступности и соответствие лучшим практикам дизайна веб-карт.

Технические аспекты веб-карт и безопасность. Технические аспекты веб-карт также играют важную роль в обеспечении безопасности данных и пользователей. Некоторые из основных технических аспектов, связанных с безопасностью веб-карт, включают:

- HTTPS-шифрование: Использование защищенного протокола HTTPS для передачи данных между клиентскими браузерами и серверами веб-карт помогает защитить данные от несанкционированного доступа и перехвата.

- Аутентификация и авторизация: Веб-карты могут содержать чувствительные данные, такие как местоположения, маршруты и другую информацию. Поэтому важно иметь механизмы аутентификации и авторизации для ограничения доступа к определенным данным только авторизованным пользователям.
- Ограничение доступа к серверным ресурсам: К серверам, на которых размещаются веб-карты, следует ограничивать доступ только необходимым пользователям и сервисам, чтобы предотвратить несанкционированный доступ или атаки на серверные ресурсы.
- Защита от злоумышленных действий: Веб-карты могут быть подвержены злоумышленным действиям, таким как вандализм, спам, внедрение вредоносного кода и другие атаки. Поэтому важно иметь механизмы защиты от таких действий, такие как антиспам-фильтры, мониторинг активности пользователей и другие меры безопасности.

В заключение, внешний вид и доступность веб-карт в приложениях и на сайтах играют важную роль в создании эффективного и удовлетворительного пользовательского опыта. Они влияют на привлекательность, удобство использования и доступность веб-карт для всех пользователей, включая тех, кто имеет ограниченные возможности.

Создание привлекательного внешнего вида веб-карт требует внимания к таким аспектам, как цветовая палитра, шрифты, элементы управления, анимации и дизайн общего интерфейса. Это поможет сделать веб-карты более привлекательными и легкими в использовании для пользователей.

Однако, доступность веб-карт также имеет важное значение. Это включает в себя учитывание потребностей пользователей с ограниченными возможностями, такими как люди с инвалидностью, пожилые люди или пользователи с ограниченным зрением или слухом. Важно предоставить возможность использования веб-карт с использованием вспомогательных технологий, таких как скрин-ридеры, увеличение текста и контрастности, альтернативные текстовые описания и т. д.Это включает в себя учитывание потребностей пользователей с ограниченными возможностями, такими как люди с инвалидностью, пожилые люди или пользователи с ограниченным зрением или слухом. Важно предоставить возможность использования веб-карт с использованием вспомогательных технологий, таких как скрин-ридеры, увеличение текста и контрастности, альтернативные текстовые описания и т. д.

Следование современным стандартам и руководствам по доступности, таким как WCAG 2.0 и WCAG 2.1, поможет разработчикам создавать веб-карты, которые доступны для всех пользователей и соответствуют современным требованиям веб-дизайна.

Поэтому, при создании веб-карт в приложениях или на сайтах, необходимо уделять внимание их внешнему виду и доступности, чтобы обеспечить максимально удовлетворительный опыт использования для всех пользователей, независимо от их возможностей.

РАЗВИТИЕ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА СРЕДСТВАМИ ТУРИСТСКОКРАЕВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Туребеков Наурызбек Сырымович
Магистрант 1 курса Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова
Научный руководитель:
Жакупов А.А

Аннотация. В данной статье рассмотрено развитие детско-юношеского туризма средствами туристско-краеведческой экспедиции для школьников республики Казахстан. Статья посвящена исследованию детско-юношеского туризма в Республике Казахстан. Приведены результаты исследования состояния и перспектив детско-юношеского туризма, который становится массовым движением подрастающего поколения, родителей и педагогической общественности с целью познания окружающего мира и средств туризма.
Ключевые слова: детско-юношеский туризм, краеведение, туристско-краеведческая деятельность.

Кіріспе. В современном мире туризм является одним из самых заметных экономических и социально-общественных феноменов, который органично сочетает в себе мощную индустрию с многовековой традицией и чрезвычайно богатую рекреационную сферу человеческой жизни, в которой происходит обновление и воспроизводство сил личности. Установлено, что государственная сеть детских учреждений дополнительного образования туристско-краеведческого профиля в Казахстане начала формироваться в 60-е гг. XX в. За годы независимости в системе образования Республики Казахстан сложилась и действует система туристско-краеведческой работы. Ее развитие убедительно доказало целесообразность использования туризма и краеведения как эффективного средства познания окружающего мира.

Краеведческая деятельность является одним из наиболее эффективных средств комплексного воздействия на формирование личности учащегося. Она объединяет все стороны воспитания: нравственное, эстетическое, трудовое и физическое. Ее специфические особенности создают условия для проявления многих нравственных и волевых качеств личности, способствуют воспитанию гражданско-патриотических чувств. Актуальность темы «Развитие детско-юношеского туризма средствами туристских краеведческих экспедиций для школьников» определяет современной социально-экономической и образовательной реформой школы, её значимостью в возрождении и развитии духовно-нравственных ценностей, необходимостью формирования высоких морально-этических принципов учащихся, подготовкой молодёжи к активному участию в развитии гражданского общества.

Цель политики государства по воспитанию или формированию патриотизм а нашло отражение в указе Президента Республики Казахстан «О государственной программе патриотического воспитания граждан Республики Казахстан», реализации Программы развития экотуризма и краеведения, в рамках Республиканской туристско-краеведческой экспедиции «Моя родина – Казахстан», работа по патриотическому воспитанию должна строиться на основе идеи гуманизма, нравственности, честности, справедливости, свободы личности, правового общества и демократии и охватить каждую семью, детские сады, общеобразовательные школы, колледжи и университеты, каждый трудовой коллектив. Немаловажную роль в пропаганде казахстанского патриотизма играет изучение истории родного края, всех народов, проживающих на территории Казахстана.

Роль и значение краеведческих экспедиций возрастает в связи с необходимостью выполнения поручения Главы государства по усилению воспитательного потенциала в организациях образования в программной статье «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» (13 поручение: о внедрении в организациях образования Республики Казахстан обязательного учебного курса «Краеведение»)[1].

Одной из форм развития детско-юношеского туризма является Республиканская туристско-краеведческая экспедиция «Моя родина – Казахстан» Республиканская туристско-краеведческая экспедиция школьников «Моя родина-Казахстан» стала массовой формой приобщения детей к патриотическому наследию Казахстана.

Ежегодно она охватывает свыше ста тысяч детей. История и культура, ратные подвиги и судьбы соотечественников, семейные родословные и народное творчество – все это становится предметом познания детей, источником их социального, личностного и духовного развития. Возрождение краеведения в общем и изменение качества школьного краеведения и уровня его преподавания – знаменательные свидетельства перемен последних лет. Это показатель изменений общественных представлений о роли провинции в истории нашей огромной многонациональной страны. В мировой исторической науке возрастает интерес к истории повседневности, образу жизни рядовых людей, к микроистории, локальной истории, родоведению (генеалогии). Все это отражено в принципах туристско-краеведческой экспедиции.

Для краеведческих изысканий характерен подход от простого к сложному, от частного к обобщению, совмещение элементов анализа и синтеза. Таким образом, краеведение объединяет географические, природоведческие, социоэкономические и историко-культурные знания. Это способствует формированию любви к малой Родине, бережному отношению к природному и культурному наследию. Уроки краеведения, поисково краеведческие исследования содействуют выявлению и сохранению семейных связей, а также всему, что связано с семейными традициями.

Работа штабов заключается в разработке и принятии поисковых заданий, по которым в течение определенного времени работают школьники: собирают материал, систематизируют и обрабатывают. С наработанным материалом дети участвуют в областном слете поисковых отрядов «Моя родина - Казахстан»[2].

Цели и задачи проведения туристской экспедиции (туристского похода) «Моя Родина – Казахстан»: 1.Воспитание физических, нравственных, моральных и волевых качеств, познание окружающей среды и ознакомление с местными особенностями экологической культуры. 2. Укрепление здоровья учащейся молодежи, организация разумного досуга и активного отдыха, обмен туристским опытом; 3. Приобретение навыков и основ туристской техники, ориентирования на местности, обучение мерам безопасности и оказания экстренной помощи при проведении туристских походов. 4. Пропаганда здорового образа жизни и выносливости среди школьников и учащихся колледжей и ВУЗов. Экспедиция (туристский поход) будет проводиться по трем направлениям: культурно-познавательный,

экологически-краеведческий и спортивно-оздоровительный. Участники экспедиции (туристского похода) будут обеспечены туристическим снаряжением (палатками, спальными мешками, рюкзаками, медицинской аптечкой, посудой для приготовления пищи в полевых условиях и др.)[3].

Развитие детско-юношеского туризма. В настоящее время туризм является самой из наиболее развивающихся отраслей экономической деятельности. На данном этапе происходит превращение туризма в крупную самостоятельную отрасль национальной экономики, деятельность которой направлена на удовлетворение специфических потребностей населения.

Казахстан- уникальная страна, собравшая на своих просторах великую культуру кочевого народа и обладающая всеми возможными природными ресурсами, что дает нам право говорить о том, что Казахстан имеет неограниченный туристский потенциал. Богатство природных данных, а также большое историческое прошлое, обеспечивает нам право на гармоничное сотрудничество на рынке международного туризма.

Туризм - одна из самых высокодоходных областей экономики, обеспечивает занятость миллионов людей, тем самым дает гарантию счастливого, безбедного будущего.

Развитие туризма в Казахстане неразрывно связано с историко-краеведческой деятельностью, изучением народных традиций, ремесел, фольклора. Создание материальной базы в виде культурных центров, призвано внести самобытность и уникальность в туристический бизнес Казахстана, сделав его привлекательным для потенциальных потребителей. Хотелось бы отметить тот факт, что занятость молодёжи непосредственно влияет на развитие нашей страны. Развитие туризма в Казахстане неразрывно связано с подготовкой кадров, и прививать интерес нужно именно детям. Это важный способ передачи новому поколению накопленного опыта предками, формирования нравственного оздоровления и культурного развития нации.

Детско-юношеский туризм в Казахстане имеет государственную основу в виде системы центров детско-юношеского туризма, станций юных туристов, секций спортивного туризма при спортивных школах.

Будущее поколение, не должно терять нравственные ориентиры, сталкиваться с криминальной средой, алкоголизмом или наркоманией. Перед государством и обществом стоят очень важные задачи что бы показать молодому поколению прекрасный мир детского туризма, и развить его во всех формах и видах.

Занятия туризмом повышают двигательную активность детей, воспитывают волевые качества. Дети получают жизненно-важные знания, умения и навыки, учатся жить в гармонии с природой и через нее познавать себя, преодолевать препятствия [4]. Участие молодежи в туристско-краеведческих кружках дает им возможность значительно расширить знания об окружающем мире, в процессе участия в практической краеведческой деятельности, освоить в туристских походах навыки использования различных дисциплин. Мало кто знает, что в столице действует «Станция Юных туристов», которая ставит своей целью воспитание личности в процессе туристко-краеведческой деятельности, и основной задачей которой является, развитие массового детско-юношеского туризма в Астане, воспитание патриотов через познание родного края, окружающей среды, памятников истории и культуры; а также приобщение школьников к здоровому образу жизни через общение с природой, воспитанием воли и духовности.

Сегодня Станция имеет более 640 воспитанников русских и казахских групп, обучающихся по направлениям: пешеходный туризм, скалолазание, альпинизм, спелеотуризм, археологи, «Юные велотуристы», «Юные инструкторы туризма», «Юные экскурсоводы» «Юные туристы-краеведы», «Географы-краеведы», «Малый туризм», «Изотуризм». Для того чтобы обучаться по этим направлениям, не нужно ничего платить,

занятия идут на бесплатной основе. Также на территории города в действуют экспериментальные туристко-краеведческие площадки в базовых школах.

Существует Программа развития детско-юношеского туризма в Республике Казахстан на 2012-2016 годы (далее – Программа развития) разработана во исполнение Указа Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2006 года № 231 «О государственной программе развития туризма в РК на 2007 -2011 годы». В которой говорится «Детско-юношеский туризм является уникальной моделью воспитания личности, одной из наиболее эффективных оздоровительных технологий и одним из самых массовых оздоровительных доступных видов спорта, способствующих формированию здорового образа жизни человека через общение с природой, альтернативой наркотикам и вредным привычкам, организации активного досуга и занятости, развитию культуры поведения на природе, бережного отношения к памятникам истории и культуры, практическому познанию родного края, а также социальной адаптации, профессиональной ориентации, воспитанию гражданственности и патриотизма, что имеет большое государственное значение в воспитании подрастающего поколения.».

Ожидаемые результаты «Программы развития детско-юношеского туризма»: будет не только восстановлена и расширена сеть организаций туристско-краеведческого направления в Республике Казахстан, но модернизирована вся инфраструктура детско-юношеского и спортивно-оздоровительного туризма, как одна из самых важных приоритетов развития туристской отрасли государства; будут созданы условия для получения качественного непрерывного туристско-краеведческого образования; создана эффективная система для его научного и учебно-методического обеспечения; будет улучшено материально-техническое обеспечение организаций детского туризма; открыты загородные туристские базы для организации круглогодичного отдыха детей в каникулярное время и выходные дни; будут оборудованы плановые стоянки и площадки для проведения массовых оздоровительных походов выходного дня; обязательным для всех школьников республики станет совершение походов по родному краю и посещение достопримечательностей столицы. Как уже было сказано ранее, туризм одна из высокодоходных отраслей экономики страны [5].

Выводы. Самым необходимым – природными ресурсами - наша страна не обделена, а даже можно сказать, что этого богатства у нас в избытке. Для эффективного развития туризма в дальнейшем необходимы высококвалифицированные кадры. В первую очередь, необходимо развивать краеведение. Необходимо развивать внутренний Казахстанский туризм, на основании полноценного исследования историко-культурного наследия необходимо разработать систему подготовки специалистов, таких как: экскурсоводы, гиды, краеведы. внутреннего туризма развивать внешний туризм, так же необходимо предлагать уникальный тур продукт, уникальный туристский сервис, отличный от сервиса стран конкурентов. Таким образом, развитие детско-юношеского туризма играет огромную роль для экономики нашего государства, что является неоспоримым фактом важности развития этой области.

Мы считаем, что развитие и содержание работы должно быть направлено на здоровое воспитание казахстанского патриотизма. Нужно оказывать психологическую и моральную, физическую помощь учащимся средствами формирования и развития туризма и краеведения, содействовать повышению туристских умений, самостоятельной организации оздоровительного труда и применению полученных навыков для преодоления трудностей в жизни. Если в средней школе целенаправленно и систематически пропагандировать здоровый образ жизни, активно занимаясь туристской работой, то дети хорошо окрепнут, получат физическую и психологическую закалку и будут хорошо подготовлены к самостоятельной в жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Концептуальные подходы к развитию детско-юношеского туризма в Республике Казахстан на 2015-2018 годы // МОН РК РУМЦДО.
2. http://newstravel.kz/news/turistskaya-ekspediciya-moya-rodina kazaxstan
3.«Положение туристской экспедиции (туристского похода) «МояРодинаКазахстан»http://dppzhambyl.gov.kz/about/info/news/703/
4. Организация туристско-краеведческой деятельности детей в организациях образования. Методические рекомендации. Астана, 2015
5. Галиакбаров Е.Э., Никитинский Е.С., Мадышева А.М. Детско-юношеский туризм Республики Казахстан: состояние и перспективы развития. Вестник университета «Туран». 2018;(3):141-147.

Жерді қашықтықтан зондтау деректері арқылы су қорғау аймақтарының мониторингі

Рахимжанова Анель Елюбаевна
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Сәулет-құрылыс факультеті «Геодезия және картография» кафедрасының 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекші –
Кабдулова Г.А.
г.ғ.к.,доцент

Су қорғау аймақтарының мониторингі осы аймақтағы су ресурстарының сапасы мен санын қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады. Жерді қашықтықтан зондтау деректерін пайдалану осы аймақтарды бақылаудың танымал құралына айналуда. Бұл технология денсаулық пен су қорғау аймақтары туралы құнды ақпарат бере отырып, үлкен аумақтағы су ресурстары мен қоршаған орта туралы деректерді жинауға және талдауға мүмкіндік береді.

Су қорғау аймақтары-бұл аймақтағы су ресурстарын қорғау үшін жергілікті билік тағайындаған аймақтар. Бұл аймақтар өзендер, көлдер және сулы-батпақты жерлер сияқты табиғи аймақтар немесе су қоймалары мен сулы-батпақты жерлер сияқты жасанды түрде құрылған аймақтар болуы мүмкін. Олар өсімдіктер мен жануарлардың көптеген түрлері үшін маңызды тіршілік ету ортасы ретінде қызмет етеді, сонымен қатар таза және тұрақты сумен қамтамасыз ету арқылы адамзат қауымдастығына маңызды пайда әкеледі.

Су қорғау аймақтарын бақылау осы маңызды экожүйелердің денсаулығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Судың сапасын, мөлшерін және биоәртүрлілікті үнемі бақылау ластану, шамадан тыс пайдалану және климаттың өзгеруі сияқты осы аймақтарға ықтимал қауіптерді анықтауға көмектеседі. Содан кейін бұл ақпаратты осы құнды ресурстарды сақтау және басқару стратегияларын негіздеу үшін пайдалануға болады

Жерді қашықтықтан зондтау деректері су қорғау аймақтарын бақылаудың барған сайын құнды құралына айналуда. Бұл технология белгілі бір аймақтағы қоршаған орта мен су деректерін жинау үшін спутниктер мен басқа борттық сенсорларды пайдаланады. Бұл деректер, басқалармен қатар, судың сапасы, оның мөлшері, жер жамылғысы және өсімдік жамылғысы туралы ақпаратты қамтуы мүмкін.

Суды қорғау аймақтарын бақылау үшін Жерді қашықтықтан зондтау деректерін пайдаланудың негізгі артықшылықтарының бірі-үлкен аумақта деректерді жинау мүмкіндігі. Бұл шағын аумақпен немесе белгілі бір нүктелік көздермен шектелуі мүмкін дәстүрлі бақылау әдістеріне қарағанда денсаулық пен суды қорғау аймақтары туралы толық түсінік бере алады.

Жерді қашықтықтан зондтау деректерін пайдаланудың тағы бір артықшылығы-деректерді белгілі бір уақыт аралығында жинау мүмкіндігі. Бұл уақыт өте келе су қорғау аймақтарының қалай өзгеретіні туралы құнды ақпарат бере алады және оларды сақтау мен басқарудың ықтимал қауіптерін немесе мүмкіндіктерін анықтауға көмектеседі.

Суды қорғау аймақтарын бақылау үшін пайдалануға болатын Жерді қашықтықтан зондтау деректерінің бірнеше түрі бар. Оларға жер жамылғысы мен өсімдіктер туралы ақпарат бере алатын оптикалық суреттер және судың мөлшері мен сапасы туралы ақпарат бере алатын радиолокациялық суреттер жатады.

Оптикалық кескіндер: оптикалық кескіндер жер бетінде шағылысқан көрінетін және жақын инфрақызыл сәулеленуді анықтайтын сенсорлармен түсіріледі. Суреттің бұл түрі жер жамылғысы мен өсімдіктер туралы, соның ішінде су объектілері, ормандар мен ауылшаруашылық алқаптары туралы ақпарат бере алады. Оптикалық сенсорлар судың түсінің өзгеруін де анықтай алады, бұл балдырлардың немесе шөгінділердің болуы сияқты су сапасының өзгеруін көрсетуі мүмкін. Оптикалық суреттер көбінесе жерді пайдалану мен өсімдік жамылғысының өзгеруін анықтау және өсімдіктер мен су объектілерінің жағдайын бақылау үшін қолданылады.

Радиолокациялық кескіндер: радиолокациялық кескіндер микротолқынды энергияны шығаратын және шағылған энергияны жер бетінен кері өлшейтін датчиктермен түсіріледі. Суреттің бұл түрі судың мөлшері мен сапасы, соның ішінде су деңгейі, судың тереңдігі және су бетінің біркелкілігі туралы ақпарат бере алады. Радиолокациялық датчиктер сонымен қатар жер бетіндегі биіктіктегі өзгерістерді анықтай алады, бұл жер асты суларын толтыру немесе олардың сарқылуы сияқты су қорындағы өзгерістерді көрсетуі мүмкін. Радиолокациялық суреттер көбінесе су тасқынын, құрғақшылық жағдайларын және су қоймаларындағы немесе сулы қабаттардағы су қорының өзгеруін бақылау үшін қолданылады.

Су қорғау аймақтарын мониторингтеу үшін нақты қажетті ақпаратқа байланысты Оптикалық және радиолокациялық суреттер пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, оптикалық кескіндер су қорғау аймағындағы жер жамылғысы мен өсімдіктердің өзгеруін бақылау үшін пайдаланылуы мүмкін, ал радиолокациялық кескіндер судың мөлшері мен сапасының өзгеруін бақылау үшін пайдаланылуы мүмкін. Суреттердің екі түрінің деректерін біріктіру арқылы денсаулық пен суды қорғау аймақтары туралы толық түсінік алуға болады.

Айта кету керек, оптикалық және радиолокациялық кескіндерді қабылдай алатын сенсорлардың көптеген түрлері бар, олардың әрқайсысының өзіндік күшті жақтары мен шектеулері бар. Оптикалық кескіндерді алу үшін қолданылатын кейбір жалпы сенсорларға Landsat, Sentinel-2 және MODIS жатады, ал радиолокациялық кескіндерді алу үшін қолданылатын жалпы сенсорларға синтезделген апертуралық радар (SAR) және жарықты анықтау және диапазонды анықтау жүйесі (LiDAR) жатады. Сенсорды таңдау бақыланатын су қорғау аймағының нақты бақылау мақсаттары мен сипаттамаларына байланысты болады.

Жерді қашықтықтан зондтау деректерін жинау мен талдаудан басқа, Машиналық оқыту және жасанды интеллект сияқты озық технологияларды пайдалану су қорғау аймақтарын бақылауды одан әрі жақсарта алады. Бұл технологиялар үлкен көлемдегі деректерді талдауды автоматтандыруға, үлгілер мен тенденцияларды анықтауға және ықтимал қауіптер туралы ерте ескертуді қамтамасыз етуге көмектеседі.

1. Су объектілерін автоматтандырылған жіктеу: Машиналық оқыту алгоритмдерін қашықтықтан зондтау суреттерінде көлдер мен өзендер сияқты су объектілерін автоматты түрде жіктеуге үйретуге болады. Бұл уақыт өте келе су объектілерінің мөлшері мен пішінінің өзгеруін бақылауға және ластану немесе жауын-шашынның түсуі сияқты ықтимал қауіптерді анықтауға көмектеседі.
2. Су сапасының ауытқуларын анықтау: Машиналық оқыту алгоритмдері ластаушы заттардың немесе басқа ластаушы заттардың болуын көрсетуі мүмкін температураның, pH немесе еріген оттегі деңгейінің өзгеруі сияқты су сапасы деректеріндегі ауытқуларды анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін.
3. Су деңгейін және су тасқынына байланысты оқиғаларды болжау: жасанды интеллект алгоритмдерін Тарихи деректер, ауа райы болжамдары және басқа айнымалылар негізінде өзендердегі, көлдердегі және басқа су айдындарындағы су деңгейін болжауға үйретуге болады. Бұл су басу қаупі бар аймақтарды анықтауға және төтенше жағдайларды алдын-ала ескерту мен жоспарлауды қамтамасыз етуге көмектеседі.

4. Спутниктік суреттерді талдау: жасанды интеллект жер жамылғысының, өсімдіктердің және су объектілерінің өзгеруін анықтау үшін спутниктік суреттердің үлкен көлемін талдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл экожүйелердің күйін бақылауға және табиғатты қорғауға күш салуы мүмкін аймақтарды анықтауға көмектеседі.

5. Ағып кетуді және басқа инфрақұрылымдық мәселелерді анықтау: Машиналық оқыту алгоритмдерін нақты уақыт режимінде ағып кетуді және басқа мәселелерді анықтау үшін құбырлар мен резервуарлар сияқты су инфрақұрылымына орнатылған датчиктерден деректерді талдау үшін пайдалануға болады. Бұл судың жоғалуын болдырмауға және суды тарату жүйелерінің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Бұл суды қорғау аймақтарын бақылауды жақсарту үшін машиналық оқыту мен жасанды интеллектті қалай пайдалануға болатынының бірнеше мысалдары ғана. Бұл технологиялар одан әрі дамыған сайын олардың су ресурстарын басқаруды жақсарту және оларды сақтау әлеуеті арта түседі.

Қорытындылай келе, Жерді қашықтықтан зондтау деректерін пайдалана отырып, су қорғау аймақтарының мониторингі осы өңірдегі су ресурстарының сапасы мен тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл технология осы маңызды экожүйелердің жағдайы туралы құнды ақпарат береді және оларды сақтау және басқару стратегияларына негіз бола алады. Технология дамып келе жатқандықтан, Жерді қашықтықтан зондтау деректері болашақта су қорғау аймақтарын бақылаудың одан да құнды құралы болуы мүмкін.

Architecture

УДК528.4

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПРОЦЕССОВ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Есикпаев Марат Даулетулы

Магистрант 2го курса специальности 7М07311 «Геодезия», ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель:

Аукажиева Ж.М.

к.т.н., профессор

Строительный сектор в последние годы занимает все большую часть в экономике страны. Такая тенденция наблюдается в многих развивающихся странах мира. Ровным счетом это означает то, что строительство занимают все большую часть в экономике страны из года в год. Одновременно с этим, строительный сектор экономики наиболее подвержен финансовым рискам, из-за плохого планирования, растягивания сроков реализации, несоответствие заявленной сметы и конечной стоимости проекта. Решение данных проблем лежит в переосмыслении подхода к организации работ на участке и перехода от двумерной графики к трехмерной. BIM – это вся имеющая числовое описание и нужным образом организованная информация об объекте, используемая как на стадии проектирования и строительства здания, так и в период его эксплуатации и даже сноса [1].

Геодезический контроль качества строительства в процессе возведения объекта, выполняется посредством ведения исполнительной документации в режиме реального времени. Современные геодезические средства измерения позволяют собирать большие массивы данных для контроля. С применением высокотехнологичной геодезической техники, примеры которой приведены выше, и решений на базе программных продуктов Autodesk (Revit, Autodesk Point Layout, Navisworks, BIM360 и др.) решается задача интерактивного контроля в рамках BIM [2]. Для обеспечения надлежащего контроля, необходимо наличие планово-высотного обоснования, если речь идет о работе с оптическими приборами (тахеометры, теодолиты, нивелиры). Во всех случаях, где используется GNSS оборудование (комплект GPS ровера, либо комплект ровер + база) сеть опорных точек не требуется, так как измерения зачастую проводятся в RTK (Real Time Kinematic) и реже в режиме PPK (Post Processed Kinematic) чаще применяется при аэрофотосъемке.

Так, при ведении исполнительной съемки объекта строительства, посредством ведения съемки (тахеометром, сканером, GPS), полученные данные можно импортировать в ПО Autodesk Revit. Импорт данных с координатами (X, У, H) позволяют получить детальную картину объекта строительства. Одновременно с этим попутно увеличивается уровень проработанности модели (LOD – level of detail), чем выше уровень проработанности, тем легче принимать проектные решения, в момент строительства. Также сопоставление проектной модели и исполнительной модели, показывает реальную картину расхода материалов (бетон, армирование, оборудование и т.д.). Вовлеченность в работу инженера-геодезиста дает повод перейти цифровой модели от простого статуса проектной модели к

статусу рабочей цифровой модели. Это означает, что проектировщики, сметчики, менеджера, инженеры-строители и геодезисты начинают работу в общем виртуальном пространстве и тем самым делают цифровую модель смежной. Таким образом, проектировщик, разработав проект рабочей технической документации на первом этапе передает информацию в виде спецификаций в сметный отдел. Далее в проект добавляются расценки на работу и материал, после этого проект передается в работу, на строительный участок. На момент возведения сооружения, геодезист берет на себя роль мониторинга отклонений от проекта, либо в связке с инженерами-строителями и менеджером может кардинально поменять характерные узлы конструкции. Все вышеописанные изменения, после соответствующей геодезической съемки, инженер-геодезист отображает в 3D модели. Проектировщик же, видя в модели изменения, дает заключительное проектное решение (внося или не внося изменения в модель). Сметный отдел вносит соответствующие изменения в смету, видя конечную цифру стоимости проекта. Побочным эффектом такого подхода к строительству является – конечный контроль стоимости проекта. Следует отметить, что данный алгоритм применим, как и для капитального строительства (здания и сооружения), так и для инфраструктурного строительства.

Постоянный контроль и внесение изменения в смежную цифровую модель объекта, помогают эффективно работать с ней. Геодезист может обнаруживать отклонения и давать детальный анализ, к каким изменениям может привести обнаруженные дефекты. Менеджер по строительству в свою очередь, пользуясь информацией из BIM-модели, анализирует объем финансовых средств необходимый для проведения строительно-монтажных работ (далее СМР). Работа с цифровой моделью в режиме реального времни помогает обмениваться информацией и контролировать строительный процесс [3]. Видя реальный прогресс строительства, отставания или опережения графика строительно-монтажных работ, менеджер составляет и ведет график-производства работ. Который в связке с BIM-моделью инициирует переход к 5D-модели, т.е. исполнительная цифровая модель в реальном времени помогает определиться со сроками СМР, обозначить сопутствующие финансовые риски, наметить предполагаемые сроки сдачи объекта.

Отдельного внимания заслуживает вопрос хранения данных, сюда можно отнести и вопрос организации файловой системы для работы смежных отделов (изыскания, проектирование, смета) [4]. На практике, грамотно организованная и систематизированная база данных, в значительной мере упрощает работу всей организации.

Список использованных источников

1. Пакидов О.И. Основы BIM: Информационное Моделирование для строителей / Пакидов О. - М.: Набережные Челны, 2014. - 5 с;
2. Алексеев М.Д. Роль геодезических средств измерений в BIM технологии / М.Д.Алексеев, В.И.Глейзер, В.П.Галахов.- Геопрофи.: Санкт-Петербург, РФ 2020. - 27 с;
3. Fril Akhmetov, Kamil Islamov, Sergey Sovkov. Building management using information modeling technology / Fril Akhmetov. - Kazan Federal University, Kazan, Russia 2021 – 3 p.;
4. Еремеев Д.В. Теория и практика изысканий. Внедрение BIM-технологий в инженерные изыскания на примере объекта транспортной инфраструктуры/ Д.В.Еремеев. – Геоинфо.: Новосибирск, РФ 2017 - 12 с.

Chemical Sciences

Recent Advances in SO_2 Removal by Humic Substances: A Comprehensive Review of Mechanisms, Applications, and Future Directions

Ordabayeva Saltanat Ryssymbekkyzy
PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Abzhalelov Akhan Begmanovich
Doctor of Biological Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Abstract: This comprehensive review article summarizes recent advances in the application of humic substances (HS) for SO2 removal. The article provides an overview of the mechanisms of HS-based SO2 removal, including physical adsorption, chemical reaction, and biological conversion. The applications of HS for SO2 removal in various industries, such as power plants, steel mills, and chemical factories, are also discussed. The article further explores the challenges and future directions of HS-based SO2 removal, including improving the efficiency and selectivity of HS-based SO2 removal, developing new HS-based materials, and exploring the potential of HS-based SO2 removal for carbon capture and utilization. Overall, this review highlights the potential of HS-based SO2 removal as an environmentally friendly and sustainable approach for reducing SO2 emissions and mitigating the negative impacts of air pollution.

Key words: greenhouse gases, humic acid, humic substances, absorption, SO2 removal, desulfurization

1. Literature review

Humic substances are complex, naturally occurring organic compounds that are present in soil, water, and sediments. They are formed through the decomposition of plant and animal matter and are known to have various environmental benefits, including the ability to remove pollutants from the environment. One of the pollutants that humic substances can effectively remove is sulfur dioxide (SO2), a gas that is produced by burning fossil fuels and is a major contributor to air pollution.

The mechanism by which humic substances remove SO2 is not fully understood, but it is believed to involve a combination of physical and chemical processes. One possible mechanism is adsorption, in which the SO2 molecules are attracted to the surface of the humic substances and adhere to them. Another possible mechanism is chemical reaction, in which the SO2 molecules react with the functional groups present in the humic substances to form stable compounds.

There have been several studies on the effectiveness of humic substances in removing SO2 from various sources, including power plants, industrial boilers, and vehicle exhaust. These studies have shown that humic substances can significantly reduce SO2 emissions and improve air quality. Additionally, the use of humic substances for SO2 removal is considered a sustainable and cost-effective solution, as they are abundant in nature and can be easily extracted and processed.

SO2 and NOx are the two main gaseous pollutants emitted from fossil fuel combustion. Apart from the direct damages caused by SO2 and NOx, the secondary pollutants derived from SO2 and NOx – such as H2SO4,HNO3, O3, and fine particles (PM2.5) – are also harmful to both humans and the natural environment. For example, NOx and SO2 gases were the precursors of PM2.5 via homogeneous and heterogeneous reactions, therefore playing important roles in the formation of haze. SO2 and NOx also cause acid rain, smog, ozone layer destruction,inhibition of cell growth in some microalgal species, and so on. NOx is a major contributor to photochemical smog, which has significant negative impacts on air quality and human health. Nitric oxide (NO) is one of the major NOx pollutants, accounting for 90% of total NOx in coal-fired flue gas. NO can be oxidized to NO2 in air, leading to the formation of acid rain and photochemical smog when interacting with the poly-aromatic hydrocarbons (PAHs) in the atmosphere. NOx can also make acetate fiber, cotton yarn, rayon, and other fabrics fade. The release of excessive nitrogen into aquatic systems leads to acidification and eutrophication problems. Excessive nitrogen can also impair the survival of aquatic plants and other organisms. SO2 is a pungent, toxic, colorless gas, and its effects on human health vary with concentrations of SO2. Low concentrations of SO2 may cause respiratory tract luminal narrowing, faster breathing, and respiratory-reducing activity; high concentrations of SO2 may cause coughing, sneezing, respiratory irritation, and other symptoms, and more seriously pneumonectasis and even death. Acid mist will corrode metal or building surfaces. The aerosols generated by chemical reactions of SO2 cause more serious harm than simple SO2 gas. Sulfur dioxide (SO2) waste released from fossil fuel combustion has been commonly accepted as the main cause of acid rain, which has caused considerable concern in past decades because of its extent harm to the global environment.[1]

Humic substances, such as humate, have been found to be effective in absorbing pollutants like SO2, NO2, and NO. The absorption mechanism of humic substances is primarily acid-base, and their absorption capacity is strongly correlated with the alkalinity of the solution. Laboratory-scale experiments have shown absorption efficiencies of over 99% for humic substances [2], and the absorption efficiency for SO2 can reach 98% for sodium humate solution [3].

The process for using humic substances in flue gas desulfurization (FGD) involves extracting them from sludge using an alkaline solution and using the resulting solution as an absorption solution for SO2 [2]. To achieve effective desulfurization, the pH of the absorption solution should be above 3.5. The resulting products from the FGD process can be characterized by spectroscopy and X-ray diffraction and can also be used as fertilizer components. Increasing the area of the membrane separator can improve the efficiency of SO2 absorption [4].

Sun et al. developed a novel process of FGD by sodium humate (HA-Na) solution. Experiments were conducted to examine the effect of various operating parameters on the SO2 absorption efficiency and desulfurization time in a lab-scale bubbling reactor. The HA-Na concentration significantly influences the desulfurization time but has little effect on the SO2 absorption efficiency. The desulfurization time increases with the HA-Na concentration reaching 0.06 g/mL, and after this value, it begins to decrease. The SO2 absorption efficiency maintains 99% when pH is above 4.5. A low gas flow rate and low temperature are favorable to SO2 absorption. The increase of the SO2 inlet concentration improves the mass transfer of SO2 and accelerates the SO2 consumption rate. NO2 coexisting with SO2 can promote SO2 absorption because it may speed up the oxidation of sulfite to sulfate. HA-Na solution shows great performance in SO2 absorption, and the SO2 absorption efficiency can be maintained above 98% for 1.5 h with 100 mL of HA-Na solution (0.06 g/mL), at the condition of 25 C, gas flow rate of 0.14 m3/h, and inlet SO2 concentration of 2000 ppm. The desulfurization products can be made into humic acid (HA) compound fertilizer, and recycling water can be obtained in this desulfurization process [5].

The absorption mechanism of humate for SO2 was investigated by Yu Zhao and Guoxin Hu. Sodium humate (HA-Na) was found to rapidly react with SO2, resulting in a reduction in the

concentration of SO2 in the gas-liquid interface. Compared to water and NaOH, the efficiency and duration of high efficiency absorption were significantly higher with sodium humate, as water undergoes only physical absorption controlled by molecular diffusion, while sodium humate contains hydroxyl radicals that can react with SO2. The pH value of the absorption solution also affects the absorption process. The pH value drops quickly in the descending section of the SO2 absorption curve due to the faster consumption of OH- in the absorption solution. The pH value decreases slowly in the nearly horizontal section due to the buffer action of -COOH in the SHA-Na solution. In the ascending section, the pH value of SHA-Na remains constant as the absorption solution loses its desulfurization capability due to the conversion of SHA-Na to SHA sediment [6].

To study the influence of these factors on desulphurization efficiency, the amount of calcium carbonate, the concentration of sulfur dioxide, the liquid flow rate of absorbent, and the air flow rate were changed, and the optimum working condition was determined by the research of limestone-gypsum desulphurization process commonly used in the industry. It was concluded that the volume of water in the desulfurization efficiency does not increase with the addition of calcium carbonate. The optimum conditions were determined to be at the concentration of 500 ppm of sulfur dioxide, 10g calcium carbonate, 150L/h liquid flow, and the minimum air flow rate of 6.75 m3/h, where the highest desulfurization efficiency was close to 100% when sodium humate was not added, but the holding time was only about 5 minutes. After adding 3g of humic acid, the desulfurization efficiency was significantly improved, and the instantaneous efficiency of 100% lasted for about 40 minutes. It can be seen that the addition of calcium carbonate in the humic acid sodium solution can significantly improve the absorption of SO2 performance [7].

The adsorption capacity of humic acid is not only related to its surface area and surface energy, but also to its swelling property in water. Sodium humate, a water-soluble sodium salt of humic acid, has been found to be a cost-effective absorbent for desulfurization processes. When added to a desulfurization solution, humic acid reacts with H+ ions to produce a precipitate, promoting the dissolution of SO2 in water. The mechanism of enhancement by humic acid involves the carboxyl and hydroxyl groups of humic acid reacting with H+ ions, causing the reaction equilibrium to shift to the right and increasing the amount of SO2 dissolved into solution. Additionally, humic acid may reduce the rate of pH decline in the desulfurization solution, enhancing SO2 absorption [8].

The authors of another study aimed to develop a method to enhance the absorption of pollutants by investigating the effects of various factors on the simultaneous removal of NO, NO2, and SO2. They used sodium humate (HA-Na) as an absorbent and studied the effects of HA-Na concentration, reaction temperature, HA-Na solution pH, and coexistence gases in the simulated flue gas. The authors found that HA-Na was an effective absorbent for these pollutants and that the absorption efficiency was influenced by the various factors studied. The desulfurization efficiency was found to be constant at 100% in almost all tests, whereas the removal of NO2 and NO was significantly affected by the reaction temperature, the pH of the humate or humic acid solution, and the coexistence gases in the simulated flue gas. The mechanism of simultaneous removal of SO2, NO2, and NO by humic substances such as humate or humic acid involves both effective oxidation and absorption. The humic substances act as absorbents for the pollutants, which are then oxidized to less harmful compounds. The absorption of NOx, especially NO2, is particularly important in the simultaneous removal process [9].

The process of absorption of sulfur dioxide (SO2) using humic substances involves several steps [18]. Initially, SO2 and NO2 from flue gas are dissolved into an aqueous solution. The dissolved SO2 and NO2 are rapidly converted into HSO3-, SO32-, NO3-, NO2-, and H+ through ionization. The acidic groups of humic substances, such as carboxyl (COO-) and hydroxyl (OH-), can react quickly with H+. This reaction leads to the transfer of humic substances to humic acid sediment. The reaction equilibrium is shifted to the right, resulting in more SO2 and NO2 being

dissolved into the solution. Once all of the humic substances are consumed, the desulfurization and denitrification reaction is terminated [10].

Recent studies have shown that the absorbability of R-Al2O3 absorbents can be improved through the use of humic acid (HA) and ammonia water solution. The presence of NO2 in the simulated flue gas enhances SO2 removals on these absorbents loaded with HA and ammonia water solution [11].

The chemical process involves the reaction of SO2 with the functional groups present in the humic substances. The functional groups, such as carboxylic, phenolic, and hydroxyl groups, are capable of reacting with SO2 to form sulfite and sulfate ions. The reaction of SO2 with the functional groups is irreversible, which means that the absorbed SO2 cannot be released back into the gas phase [10]. The use of humic acid and ammonia water solution in the absorption process enhances the absorption efficiency of SO2. The ammonia water solution reacts with the absorbed SO2 to form ammonium sulfite and ammonium sulfate, which are more stable than the sulfite and sulfate ions formed by the reaction of SO2 with the functional groups in the humic substances. The presence of NO2 in the simulated flue gas enhances SO2 removals on these absorbents loaded with HA and ammonia water solution. These absorbents have the property of preferential absorption of SO2 in the presence of both SO2 and NO2 when they are impregnated with HA and ammonia water solution [11].

Sodium humate solution has been effective in absorbing SO2 and NO2, but alone it is not sufficient for dealing with NO in flue gas. To remove both SO2 and NOx simultaneously, a promising approach is combining NO oxidation to NO2 with conventional wet scrubbing. Chemical reagents, including humic acid, can then be used to absorb the NO2. A study on the combination of HA-Na and TiO2 demonstrated an 85% absorption of nitrogen (NO3 and NO2) by the material, which enhances the chemical and physiological activity of HA-Na [12].

In summary, the absorption mechanism of humic substances involves a variety of physical and chemical processes. The effectiveness of humic substances in absorbing pollutants is due to their high surface area, functional groups, and cation exchange capacity. Sodium humate, in particular, has been found to be highly efficient in absorbing SO2 due to the presence of hydroxyl radicals. The pH value of the absorption solution also plays a crucial role in the absorption process, with the pH value dropping rapidly in the descending section of the SO2 absorption curve due to the faster consumption of OH-.

Despite the promising results of these studies, there are still some challenges associated with the use of humic substances for SO2 removal, such as the need for further optimization of the extraction and processing methods, as well as the need for more research to fully understand the mechanisms involved. Nonetheless, the potential benefits of using humic substances for SO2 removal make it an area of ongoing research and development.

Overall, these studies provide insights into the absorption mechanism of SO2 by humic substances and highlights the potential of sodium humate in reducing SO2 emissions [13].

2. Methods

The general methodology for SO2 removal by humic substances involves extracting the humic substances from sludge using an alkaline solution and using the resulting solution as an absorption solution for SO2. The pH of the absorption solution should be above 3.5 to achieve effective desulfurization. The resulting products from the flue gas desulfurization (FGD) process can be characterized by spectroscopy and X-ray diffraction and can also be used as fertilizer components [4].

In terms of specific procedures, there are variations depending on the research study. For example, fewer studies [2, 5, 6, 9, 10] used a bubbling reactor to examine the effect of various operating parameters on SO2 absorption efficiency and desulfurization time. The studies used a

sodium humate (HA-Na) solution with varying concentrations to test the effect on desulfurization time and SO2 absorption efficiency. The study also tested the impact of factors such as pH, gas flow rate, temperature, and SO2 inlet concentration on SO2 absorption.

Another study titled "Absorption of sulphur dioxide by sodium humates" [2] used laboratory-scale experiments to test the absorption efficiencies of humic substances for SO2. The study found absorption efficiencies of over 99% for humic substances, with the absorption capacity strongly correlated with the alkalinity of the solution.

The study of “Desulfurization of flue gas by means of lignite-derived potassium humate” [3] uses a desulfurization experimental device consisting of four components: gas storage units, reaction unit, detection unit, and tail gas treatment unit. The simulated flue-gas system consists of a certain ratio of SO2, N2, and O2 that is stored in a steel cylinder. A 250 ml three-neck flask acts as the reactor, and a multifunctional gas analyzer detects the inlet and outlet concentrations of SO2/NOx in real-time to obtain the SO2/NOx removal efficiency. The exhaust gas is discharged into the atmosphere after being treated with the KOH solution.

The study of “Enhanced SO2 Absorption Capacity of Sodium Citrate Using Sodium Humate” [8] investigated the enhancement effect of HA-Na on SO2 capture by the Ci-Na method. The relevant reactions were analyzed and a mechanism was proposed. The SO2 absorption by Ci-Na was found to depend on the buffering properties of its absorbing solution. The addition of HA-Na resulted in the carboxyl and hydroxyl groups of HA-Na reacting with H+ ions and being transferred to the HA sediment. This caused the reaction equilibrium to shift to the right and increased the amount of SO2 dissolved into the solution. HA-Na was also found to reduce the rate of pH decline, acting as an acidic buffer solution, which enhanced SO2 absorption.

Overall, the methodology for SO2 removal by humic substances involves extracting humic substances from sludge, preparing an absorption solution, and testing the absorption efficiency using various operating parameters.

3. Results and discussion

The study investigated the simultaneous removal of NO and SO2 from flue gas using MNBOS (MNBs and HA-Na aqueous solution) and found that the removal efficiency was influenced by various factors such as initial solution pH, temperature, and concentration of HA-Na. The efficiency of NO removal decreased gradually during the 180-minute removal process, but overall the removal efficiency for both NO and SO2 was high. The main removal products were identified as HA, sulfate, and nitrate, which can be recycled as a compound fertilizer. However, regular recycling of the waste removal liquid is necessary to avoid pipe blockage due to HA sediment produced during the reaction. Additionally, the study found that the sample preferentially absorbed SO2 in the presence of both SO2 and NO2 [11, 13].

Another study aimed to find the best absorbent for removing SO2, NO, and NO2 simultaneously. Cheap absorbents, including CaCO3, Urea, Ca(OH)2, HA, and HA-Na, were tested, and the results showed that their addition increased the removal efficiencies, with Urea, HA-Na, and Ca(OH)2 producing 100% desulfurization. HA-Na was found to be the best absorbent for simultaneous removal, with 98% and 67% removal efficiencies for NO2 and NO, respectively [9].

A new desulfurization method using Ci-Na/HA–Na solution was proposed, and the study investigated the influence of different Ci-Na concentrations, inlet SO2 concentration, flow rate, and other elements on desulfurization performance. The study discussed the mechanism of HA–Na as an additional agent to improve the desulfurization performance of Ci-Na. The higher the Ci-Na concentration and the lower the inlet flue gas flow, the more conducive it was to SO2 absorption. The presence of O2 had a slight influence on the desulfurization efficiency. HA–Na played a key role during SO2 absorption by the Ci-Na solution and can obviously improve its desulfurization performance [8].

A proposed system aimed to reduce CO2 and SO2 pollution from fossil-fueled power plants and industries by using membrane separation processes, which provide several advantages over other conventional separation processes such as simplicity, better selectivity, good separation performance, high thermal and chemical stability, higher permeability, space-saving, easy to scale-up technology, and energy saving. Wet flue gas desulfurization is one of the most effective methods among all the technologies for SO2 separation, and the desulfurization product can be used as a useful fertilizer. The proposed system, if used in different industries and fossil-fueled power plants, could reduce CO2 and SO2 emissions and mitigate global warming, human health, and agricultural problems [4].

In another study, the use of a potassium humate solution to remove SO2 from flue gas was investigated, and the effects of potassium humate concentration, solution temperature, SO2 concentration, and oxygen content on SO2 absorption efficiency were studied. The results showed that the desulfurization effect of potassium humate was better than that of water or potassium hydroxide solution with the same pH. Increasing the concentration of SO2 decreased the high-efficiency desulfurization time and the amount of SO2 absorption, while a high temperature was also not conducive to SO2 absorption by potassium humate. Increasing the potassium humate concentration between 0.024-0.12 mg/ml increased the high-efficiency desulfurization time and SO2 absorption amount. The presence of oxygen slightly improved desulfurization efficiency, but resulted in a shorter high-efficiency desulfurization [3].

4. Conclusion

Humic substances, including humic acid and sodium humate, have shown promising results in the removal of SO2 from flue gas. Various methods, such as the use of MNBOS, HA-Na, Ci-Na/HA-Na, and potassium humate solutions, have been investigated, and they have shown high removal efficiencies for SO2, often in combination with the removal of other pollutants such as NO and NO2. The use of humic substances for SO2 removal can also result in the production of useful by-products such as compound fertilizers. However, factors such as initial solution pH, temperature, and concentration of the humic substance can influence the efficiency of SO2 removal. Overall, these studies suggest that humic substances have potential as an effective and environmentally friendly method for the removal of SO2 from flue gas, with further research and development needed to optimize the process.

We suggest that humic substances have great potential as a low-cost and eco-friendly alternative for SO2 removal. The review highlights the importance of understanding the mechanisms of humic substances-based SO2 removal and the optimization of the humic substances properties and structures to enhance the efficiency and selectivity of SO2 removal. The review also identifies the need for further research to explore the scalability and commercialization of HS-based SO2 removal technologies.

5. References

1. Cheng, Gan, and Chuanxiang Zhang. "Desulfurization and Denitrification Technologies of Coal-fired Flue Gas". Polish Journal of Environmental Studies 27, no. 2 (2018): 481-489. doi:10.15244/pjoes/75959.
2. Green, J. B., and S. E. Manahan. "Absorption of sulphur dioxide by Sodium Humates." Fuel 60, no. 6 (1981): 488–494. https://doi.org/10.1016/0016-2361(81)90110-1.
3. Cheng, G., C. Zhang, X. Zhang, and K. Jia. "Desulfurization of flue gas by means of lignite-derived potassium humate." Fuel 252 (2019): 646–652. https://doi.org/10.1016/j.fuel.2019.04.109.

4. Joarder, Md., F. Rashid, and T. Joarder. "Solution to Air Pollution for Removing CO2 and SO2 from Flue Gases: A Prospective Approach." Proceedings of the International Conference on Mechanical Engineering and Renewable Energy, 2019.
5. Sun, Zhiguo, Zhao, Yu, Gao, Hanyang and Hu, Guoxin. "Removal of SO2 from Flue Gas by Sodium Humate Solution." Energy & Fuels 24, no. 2 (2010): 1013-1019. doi: 10.1021/ef901052r.
6. Zhao, Yu, and Guoxin Hu. "Removal of Sulfur Dioxide from Flue Gas Using the Sludge Sodium Humate." The Scientific World Journal 2013 (2013): 573051. https://doi.org/10.1155/2013/573051.
7. Feng, Run; Sun, Zhiguo; Zhang, Wenqing; Huang, Hao; Hu, Haihang; Zhang, Li and Xie, Hongyong. "Improving the desulfurization performance of CaCO3 with sodium humate". IOP Conference Series: Earth and Environmental Science 121, no. 3 (2018): 032025. doi: 10.1088/1755-1315/121/3/032025.
8. Sun, Z., Y. Zhou, S. Jia, Y. Wang, D. Jiang, and L. Zhang. "Enhanced SO2 Absorption Capacity of Sodium Citrate Using Sodium Humate." Catalysts 11, no. 7 (2021): 865. https://doi.org/10.3390/catal11070865.
9. Zhao, Yi, Runlong Hao, Tianhao Wang, and Chunyan Yang. "Follow-up research for integrative process of pre-oxidation and post-absorption cleaning flue gas: Absorption of NO2, NO and SO2." Chemical Engineering Journal 273 (2015): 163–170. https://doi.org/10.1016/j.cej.2015.03.053.
10. Hu, Guoxin, Zhiguo Sun, and Hanyang Gao. "Novel Process of Simultaneous Removal of SO2 and NO2 by Sodium Humate Solution." Environmental Science & Technology 44, no. 18 (2010): 7166–7170. https://doi.org/10.1021/es101892r.
11. Zhao, Yu, Guoxin Hu, Zhiguo Sun, and Jitao Yang. "Simultaneous Removal of SO2 and NO2 on r-Al2O3 Absorbents Loaded with Sodium Humate and Ammonia Water." Energy & Fuels 25, no. 8 (2011): 3616–3621. https://doi.org/10.1021/ef2002712.
12. Sun, Zhiguo, Jitao Yang, Li Zhang, and Hongyong Xie. "Preparation, Characterization and Photocatalytic Activity of Sodium Humate/Nano-TiO2 Coating on Glass Spheres for Flue Gas Denitrification." Nano 11 (2016): n. pag. https://doi.org/10.1142/S1793292016500703.
13. Xiao, Z., Li, D., Feikun, W., Sun, Z., and Lin, Z. "Simultaneous Removal of NO and SO2 with a New Recycling Micro-Nano Bubble Oxidation-Absorption Process Based on HA-Na." Separation and Purification Technology 242 (2020): 116788. https://doi.org/10.1016/j.seppur.2020.116788.

Veterinary Sciences

УДК:619:616.981.49]:636.2:615.017

БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ РЕЗИСТЕНТНОСТИ ТЕЛЯТ, ИММУНИЗИРОВАННЫХ РАЗНЫМИ ВАКЦИННЫМИ ШТАММАМИ ПРОТИВ САЛЬМОНЕЛЛЕЗА

Джанабекова Гульмира Кумискалиевна
д-р б.н., профессор КазНАИУ
Жылкышыбаева Меруерт Маликовна
к.б.н., ассоциированный профессор КазНАИУ
Джунусова Райхан Жексенбаевна
м.т-х.н., старший преподаватель КазНАИУ
Онгаркулова Айгуль Ердилдаевна
м.в.н., старший преподаватель КазНАИУ

Актуальность. Проблема сальмонеллеза животных приобретает все большую актуальность. Эта инфекция встречается в 50-70% случаев из всех болезней новорожденных, сопровождающихся значительным падежом. Наиболее опасными считаются первые 15-20 дней жизни животных, на которые приходится 30-50% падежа. В этот период наиболее сложно сохранить молодняк. Кроме того, у переболевшего в раннем возрасте молодняка снижается резистентность, он хуже развивается в дальнейшем, прирост массы уменшается в среднем на 15-20% .

Введение. Главной задачей науки о жизни является раскрытие закономерностей белкового обмена. Особое место среди белков организма животного принадлежат белкам крови. Белки крови выполняют важнейшие функции, прежде всего структурного, пластического материала, буферных систем, регулятора осмотического давления, также в образовании иммунных тел, в обмене веществ, благодаря свойствам образования различных биохимических комплексных соединений [1, 2, 3, 5].

Белки сыворотки крови относятся к числу наиболее изученных. В последние годы благодаря применению новых эффективных методов исследований (изотопная техника, ультрацентрифугирование, электрофорез на агаровом, крахмальном и полиакриламидном гелях, адсорбционная хроматотография, изоэлектрофокусирование и др.) достигнуты большие успехи в изучении белков сыворотки крови человека и животных [6].

Резистентность организма обеспечивается клеточными и гуморальными рами. Одним из основных показателей гуморальных факторов гтентности у животных является общий белок и белковые фракции [7].

Целью наших исследований явилось изучить влияние иммунизации разными вакцинами на электрофоретический состав белков крови у новорожденных телят иммунизированных разными живыми и убитыми вакцинами против сальмонеллеза.

Материалы и методы. Опыты проводились в фермерском хозяйстве «Мура» Енбекшиказахского раиона Алматинской области. Объектами исследований служили телята 10-20 дневного возраста, коровы алатауской породы на 7 - 8 месяцах стельности и их новорожденные телята. Коровы находились в одинаковых условиях кормления и содержания. Для проведения опытов было сформированы следующие группы животных:

1 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные живой моновалентной вакциной из штамма S. typhimurium - 10 голов;

2 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные формол-квасцовой моновалентной вакциной - 10 голов;

3 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные бивалентной живой вакциной из штаммов S. typhimurium и S. dublin - 10 голов;

4 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные бивалентной формол-квасцовой вакциной - 10 голов;

5 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные поливалентной живой вакциной из штаммов S. typhimurium, S. dublin и S. choleraesuis - 10 голов;

6 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные поливалентной формол-квасцовой вакциной из штаммов S. typhimurium, S. dublin и S. choleraesuis - 10 голов;

7 группа - контрольные (неимунизированные) телята. Для изучения биохимических и иммунологических показателей сыворотки крови были использованы методы электрофорезом в агаровом геле по методу Гороховой Л.В.

Результаты и выводы. Исследование сыворотки крови обычно начинают с количественного определения общего белка, отражающего картину белкового обмена. На содержание общего белка влияют различные факторы: физиологическое состояние животного, условия кормления и содержания, пол, порода, продуктивные качества. Следовательно, любые изменения в организме животного отражаются на концентрациях белка и белковых фракций. Для определения напряженности иммунитета после активной иммунизации разными штаммами вакцин у телят были изучены содержание общего белка в сыворотке крови.

У телят 1-й группы, концентрация общего белка в сыворотке крови до иммунизации составила 6,51 ±0,02 г%. У телят 2-й группы содержание общего белка в сыворотке крови составило 6,54±0,03г%, у телят 3-й - 6,55±0,02 г%, у животных 4-й группы - 6,52±0,03, у 5-й группы концентрация белка составила 6,58±0,02 и 6-й - группы - 6,53±0,03. У контрольной группы телят количество общего белка в сыворотке крови было на уровне 6,57±0,02 г%.

На 7-е сутки после иммунизация концентрация общего белка в сыворотках крови у исследуемых групп животных отмечалась следующая: 1-я группа телят -7,20±0,01 г% (увеличилась на 10,6%), 2-я группа - 6,42±0,07 г% (снизилась на 1,8%), 3-я группа - 6,81±0,09 г% (увеличилась на 4%), 4-я группа - 6,95±0,05 г% (на 6,6%), 5-я группа - 7,48±0,07 г% (на 13,7%) и 6-я группа - 6,78±0,08 г%. (на 3,2%)

На 14-й день после иммунизации показатели изучения количества общего белка были таковыми: у 1-й группы - 6,68±0,08 г% (снизились на 7,7 % по сравнению с показателями, полученными на 7-й день исследования), у 2-й группы - 6,78±0,04 г% (увеличилась на 5,6%), у 3-й группы- 7,20±0,06 г% увеличилась на 5,7%), у 4-й группы -

6,88±0,05 г%, (снизились на 1%) у 5-й группы - 8,01±0,07г% (увеличилась на 7,1), у 6-й группы - 8,02±0,07 г% увеличилась на 18,2%).

К 21-у дню после иммунизация картина по показателям общего белка в сыворотке крови телят сложилась следующая: 1-я группа телят - 6,98±0,07 г% (повысилось на 4,5% по сравнению с его количеством на 14-й день после иммунизации), 2-я группа - 6,68±0,02 г% (снизилось на 1,5%), 3-я группа 7,99±0,08 г% (повысилось на 11%), 4-я группа - 6,93±0,05 г% (повысилось на 0,7%), 5-я группа - 8,19±0,11 г% (повысилось на 2,3%) и 6-я группа - 8,27±0,07 г% повысилось на 3,1%).

К 45-м суткам после иммунизация содержание общего белка у изучаемых групп телят характеризовалось следующим образом: у 1-й группы - 6,86±0,05 г% (снизилось на 1,7%), у 2-й группы - 6,63±0,02 г% (на 0,75%), у 3-й группы - 7,64±0,09 г%, (на 2,95%) у 4-й группы - 6,91±0,07 г% (на 0,3%), у 5-й группы 7,79±0,01 г% (5,1%), у 6-й группы - 7,83±0,07 г% (на 5,6%).

На 60-й день после иммунизации концентрация общего белка в сыворотке крови телят составила: у 1-й группы - 6,82±0,05 г% (снизилась на 0,58%), у 2-й группы - 6,72±0,02 г%, у 3-й группы - 7,13±0,08 г% (на 7,2%), у 4-й группы - 6,76±0,07 г% (на 2,2%), у 5-й группы - 7,82±0,07г%, у 6-й группы - 6,99±0,07г% (на 12%).

У контрольной группы телят (неиммунизированных), количественных изменений в дни исследований не наблюдалось.

Таким образом, в результате исследования установлено, что количество общего белка в сыворотке крови всех изучаемых групп подвержен изменениям: после иммунизации происходило увеличение концентрации общего белка в сыворотке крови телят всех групп, наибольший уровень которого зафиксирован на 21-й день после введения вакцин, затем происходит снижение содержания общего белка. Однако следует отметить, что наибольшее количество общего белка наблюдалось у телят, иммунизированных аттенуированными штаммами вакцин, причем у животных, иммунизированных поливалентной вакциной из штаммов S. typhimirium, S. dublin и S. choleraesuis, увеличение составило 25%.

Использованная литература.

1. Сеитов З.С. Биохимия. Алматы: Агроуниверситет, 2000. - С. 25-30.

2. Басанец В.М. Лечение и профилактика желудочно-кишечных и респираторных болезней телят. Дис... канд. вет. наук. - Алматы, 1994. - С. 18-24.

3. Сейткалиев К.С, Садыкулов Т.С. Содержание общего белка и белковых фракций в сыворотке крови овец // Вестник с.-х. науки Казахстана. - 1980. -№9.-С. 59-62.

4. Холод В.М. Электрофорез белков сыворотки крови крупного рогатого скота в НАГ // Вестн. с.-х. науки. - Москва, 1974. - №2. - С.92-98.

5. Grimoldi E. et al. Estudio electroforetico de sueros de ovinos normales // Gac. Veter. - 1976. - V. 38. - №3. - P. 207-210.

6. Yero T., Barrios V. Valores de proteinas sericas en vacas gestartes // Rev. Cenic. - 1976. - V.7. - №1. - P. 33-41.

7. Герасименко В.Г. Биохимия продуктивности и резистентности животных. Киев: Вища школа, 1987. - С.223.

Medical Sciences

UDC: 618.19-006.6-036.22(574)

BREAST CANCER: SCREENING STRATEGY AND EPIDEMIOLOGICAL FEATURES BY REGION REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Arman Khozhayev
Professor, Doctor of Medical Sciences, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan
Irina Mechshaninova
Oncologist-mammologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan
Gulzhanat Kaidarova
Head of the Chemotherapy Department, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
Makhabbat Krykpayeva
Oncologist-chemotherapist, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
Dariya Abdigalieva
Oncologist-mammologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan
Gaukhar Toleuova
Oncologist-chemotherapist, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
Moldirkyz Aldanazarova
Oncologist-mammologist, Zhambyl Central Regional Hospital, Almaty region, Kazakhstan
Bekzat Mukadiyeva
Oncologist-chemotherapist, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
Alexandra Pargunkina
Oncologist-mammologist, Ili Central Regional Hospital, Almaty region, Kazakhstan
Araylym Aueskhanova
Oncologist-mammologist, Talgar Central Regional Hospital, Almaty region, Kazakhstan
Sholpan Nurgaliyeva
Oncologist-mammologist, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Annotation: This scientific and analytical work presents regional features of morbidity and mortality from breast cancer, as well as a detailed methodology for screening this pathology in our country. The clinical and organizational aspects of early diagnosis based on the method of active detection of this type of cancer in clinically asymptomatic individuals are consecrated. The technique of mammography, the interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification and the subsequent routing of the examined women depending on the results of the preventive examination are described in detail.

Key words: breast cancer, screening, mammography.

The key concept of breast cancer screening is the detection of oncological pathology in the early stages, when the prognosis is most favorable and allows you to get the best long-term treatment results. A preventive examination always has advantages over a diagnostic examination when symptoms of the disease are already present. At the same time, upon receipt of the M2 and M3 indices according to the BI-RADS classification, it is possible to timely additionally examine these patients and, if necessary, take them to the dispensary record by a district mammologist with effective dispensary examinations and treatment of precancerous breast diseases. Along with this, it must be understood that the main conditions for screening for breast cancer are the availability of trained personnel and a standardized approach to identifying the trait under study and evaluating the results. The methods used should be sufficiently simple, reliable and reproducible, and also have sufficient sensitivity and high specificity. Such qualities are fully possessed by modern digital mammography [1,2,3].

Breast cancer is in the 1st ranking place in the structure of the frequency of malignant tumors of both sexes of the population with a specific weight of 15.4% (2020 - 14.5%). This situation has been stable since 2004. In addition, breast cancer occupies the 1st ranking place and constantly remains at this position in the structure of female oncopathology.

The incidence rate of breast cancer per 100 thousand population in 2021 in the country as a whole increased to 26.3 (22.8 in 2020). In the structure of the incidence of regions, breast cancer occupies the 1st ranking place in most regions and cities of the country, except for four: Akmola, Atyrau, Kyzylorda and North Kazakhstan regions, where lung cancer has taken the 1st ranking place.

Above the average republican level, the incidence of breast cancer was established in 9 regions of the country: Pavlodar - 47.4 - the highest level, Karaganda - 40.1, East Kazakhstan - 39.9, North Kazakhstan - 38.2, Kostanay - 35.8, Akmola - 29.8, West Kazakhstan - 28.4 regions and Almaty - 34.5, Nur-Sultan - 28.4. The indicator is lower in 8 regions: Turkestan - 11.7, Kyzylorda - 14.4, Zhambyl - 15.1, Atyrau - 15.7, Mangystau - 17.3, Almaty - 17.7, Aktobe - 24.3 regions and Shymkent - 21.9 per 100 thousand population [4].

In the structure of the causes of death of both sexes from this disease, for the twelfth year in a row, it occupies the 3rd position, amounting to 8.7% in 2021 (7.8% in 2020). In general, the mortality rate from breast cancer in the republic increased from 5.9 to 6.2 per 100,000 population.

The regions where the mortality rate from breast cancer is above the average level in the republic include: North Kazakhstan - 11.4 (maximum level), Pavlodar - 10.0, East Kazakhstan - 8.5, Akmola - 8.2, Kostanay – 7.5, West Kazakhstan - 6.9 regions and years. Almaty - 9.5 and Nur-Sultan - 6.6 per 100 thousand population. The lowest rates were noted in Atyrau - 3.0, Aktobe - 3.5, Turkestan - 3.6, Mangistau - 3.6, Kyzylorda - 4.1, Zhambyl - 4.8 and Almaty - 5.8 regions [4].

Mass screening to identify breast cancer patients should mainly involve healthy women without any signs of the disease or symptoms. Screening not only helps to detect hidden forms of cancer that can be treated, but also has psychological value for women. As a result of screening, women are convinced that they do not have breast cancer, and this is the most important potential success of such programs. While the ultimate goal of screening is to reduce breast cancer

mortality, its immediate goal is to detect cancer before clinical manifestation. However, breast cancer is a heterogeneous disease, which can significantly affect the effectiveness of screening. Screening models for breast cancer are usually based on the fact that the majority of detected tumors are invasive cancers in the early stage of progression. In addition, it must be taken into account that the detection of cancer (or its precursors) before clinical manifestation increases the risk of false positive diagnosis [5,6].

Mammography has a sensitivity of 95% and a specificity of 97%. These indicators decrease when examining women with denser mammary glands (young age, use of hormone therapy), with low quality mammography, and also with insufficient qualifications of the radiologist. Detection of high-grade invasive cancer by screening, when the tumor is not yet detected by clinical examination (palpation), means the possibility of reducing mortality from breast cancer [7].

The stage of examination for early detection of breast cancer in the Republic of Kazakhstan includes [8]:

1) mammography of both mammary glands in two projections - direct and oblique in the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex). All digital mammograms in the presence of a system for archiving and transferring medical images are copied to CDs and other electronic media and transferred to the server of the mammography room of the cancer center (OC) using specialized licensed software integrated between medical organizations; in case of impossibility of digital transmission - they are printed on X-ray film at a scale of 1:1 - 100% (1 patient - 1 set - 2 or 4 mammograms) with subsequent transfer to the mammography room of the OC;

2) interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification (M0t, M0d, M1, M2, M3, M4, M5) by two or more independent radiologists of the same medical organization (MC) - double reading or different medical organizations: a radiologist of the mammography room city, district polyclinic (mobile medical complex) - the first reading, and the radiologist of the mammography room of the OC - the second reading;

3) in-depth diagnostics - targeted mammography, ultrasound examination (hereinafter - ultrasound) of the mammary glands, trepanobiopsy, including under ultrasound or stereotaxic control for histological examination, which is carried out in case of detection of pathological changes on mammograms (M0d) in the mammography room of the OC.

- An average medical worker or a responsible person of the organization of outpatient care sends the patient for mammography to the district, city polyclinic.
- The X-ray laboratory assistant of the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex) performs mammography, fills out a referral for double reading of mammograms and transmits the referral through information interaction.
- Radiologist of the mammography office of the city, district polyclinic (mobile medical complex): fulfills the requirements for the safety and quality of mammographic examinations; evaluates the quality of the images provided and the correctness of the installation; performs repeated mammography in the M0t category (technical errors of mammography); determines the radiological density of the mammary glands on the ACR scale (A, B, C, D) indicating this parameter in the study protocol; conducts the first reading of mammograms with interpretation of the BI-RADS classification results. In the M0d category (undetermined or suspicious radiological changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education, asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; sends mammograms, electronic copies of mammograms through the archiving system and transfer of medical images to the workplace of the mammography office of the OC together with directions for double reading of mammograms; directs low–dose computed tomographic images (hereinafter referred to as NDKT images) through the system of archiving and transferring medical images to the workplace of the computer tomography office of the OC together with copies of images recorded

on CD-ROMs or other electronic media and directions for double reading of NDKT images.

➢ The radiologist of the mammography room of the OC: evaluates the quality of the provided images and the correctness of the styling. Viewing digital x-ray images transferred to the server or on digital media (CD, DVD) is carried out on a monitor for interpreting digital x-ray images with a resolution of at least 5 megapixels, which has a certified grayscale transmission in accordance with the DICOM standard; conducts a double (second) reading of mammograms with the interpretation of the results according to the BI-RADS classification, using, if necessary, archival images. Organizes the third reading according to indications. With double reading, an independent interpretation of the images is carried out (blinding method - the second radiologist does not know the results of the first reading); in the M0m category (technical errors in mammography), recommends repeat mammography; in the M0d category (uncertain or suspicious radiographic changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education; asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; recommends that the outpatient care organization, according to indications, invite the patient for in-depth diagnostics (targeted mammography, ultrasound of the mammary glands, trephine biopsy, including under ultrasound or stereotaxic control, followed by histological examination of the material); collects and archives all mammograms (films and electronic media) made as part of the examination. The shelf life of mammograms is at least 3 years after leaving the age subject to a screening study; the results of the double (second) reading are transferred to the outpatient care organizations through information exchange.

➢ Indications for in-depth diagnostics are the conclusions of double reading mammograms M0d (uncertain or suspicious X-ray changes requiring additional examination).

➢ In-depth diagnostics is carried out in two stages. At the first stage, ultrasound is performed, according to indications, targeted mammography, possibly with an increase (with asymmetry, violation of architectonics and the presence of microcalcifications). When visualizing a suspicious pathology (M4 and M5), the second stage is performed - trepanbiopsy, including under ultrasound control and stereotaxic control for histological examination.

➢ Histological examination is carried out in the laboratory of pathomorphology or pathological bureau. Morphological interpretation of the biopsy is carried out in accordance with the recommendations of the World Health Organization.

➢ Physician or responsible person of the outpatient care organization:

1) upon receipt of a mammography result according to the BI-RADS classification:

- in case of M0t (technical errors in mammography) - sends the patient for a second X-ray examination to the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex);

- with M0d (undefined or suspicious X-ray changes requiring additional examination) - sends the patient for in-depth diagnostics to the mammography room of the OC;

- with M1 (no changes detected) - recommends that the patient undergo a follow-up mammography examination after 2 years. With radiological density of the mammary glands, C and D are sent for ultrasound of the mammary glands to exclude a false-negative result of mammography;

- with M2 (benign changes), refer the patient for a consultation with an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- with M3 (probable benign changes) - sends the patient for short-term dynamic radiation observation to the local doctor with the recommendation of control mammography or ultrasound in 6 months;

- with M4 (signs that cause suspicion of malignancy), M5 (practically reliable signs of malignancy) and if it is technically impossible to perform a trepanbiopsy or a biopsy is refused, a referral to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic

observation and decision on the verification of the identified pathology;

2) upon receipt of the result of a histological examination:

- benign education - refers the patient to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic monitoring, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- formation with an indeterminate malignant potential or carcinoma in situ - refers the patient to the OC for consultation and treatment, followed by dynamic observation by an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department at the place of her attachment;

- malignant neoplasm - refers the patient to the OC for treatment and follow-up;

3) communicates the results of the screening examination to the patient in any available way (by telephone, in writing, through electronic means of communication);

4) enters the results of double reading, in-depth diagnostics, histological examination, recommendations of the radiologist of the OC mammography room into the information system.

Establishing the size of the primary tumor is especially important in screening. Tumor size is an important criterion for evaluating the quality of screening and determining the ability of X-ray mammography to detect non-palpable tumors. Therefore, it is extremely important that pathologists measure tumor diameter as accurately as possible. The smaller the size of the primary tumor, the greater the likelihood of error in determining its size.

Thus, the goals of mammographic screening can only be achieved with proper organization, high quality of conduct, active participation in population screening, the use of highly sensitive technology, accurate subsequent diagnosis of detected tumors, and modern treatment. High-quality mammographic screening leads to early diagnosis of breast tumors, which, in turn, improves the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. Those women who, for one reason or another, do not participate in this screening should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from breast cancer.

LITERATURE

1 Lui C.Y., Fong J.C.Y., Wong M.C.S. Breast cancer screening-towards a broader coverage of the general population. Hong Kong Med J. 2022 Apr;28(2):100-102. doi: 10.12809/hkmj215127.

2 Rahman W.T., Helvie M.A. Breast cancer screening in average and high-risk women. Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol. 2022 Sep;83:3-14. doi: 10.1016/j.bpobgyn.2021.11.007.

3 Kopans D.B. Recommendations for breast cancer screening. Lancet Oncol. 2020 Nov;21(11):e513. doi: 10.1016/S1470-2045(20)30529-5.

4 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoj sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

5 Abdolell, M., Payne, J.I., Caines, J. et al. Assessing breast cancer risk within the general screening population: developing a breast cancer risk model to identify higher risk women at mammographic screening. Eur Radiol. 2020 Oct;30(10):5417-5426. doi: 10.1007/s00330-020-06901-x.

6 Idit Melnik, Yael Rapson, Ahuva Gropstein et al. Different approaches to mammography as a screening tool for breast cancer. Harefuah. 2022 Feb;161(2):121-124.

7 Mann R.M., Athanasiou A., Baltzer P.A.T. et al. Breast cancer screening in women with extremely dense breasts recommendations of the European Society of Breast Imaging (EUSOBI). Eur Radiol. 2022 Jun;32(6):4036-4045. doi: 10.1007/s00330-022-08617-6.

8 Prikaz i.o. Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № ҚR DSM-174/2020 - «Ob utverzhdenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skriningovym issledovanijam,

a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij». - Paragraf 6. Porjadok provedenija skriningovogo issledovanija na rannee vyjavlenie raka molochnoj zhelezy (In Russ.).

Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «European Research Materials» (April 6-7, 2023). Amsterdam, Netherlands, 2023. 317p

editor@publisher.agency

https://publisher.agency

University of Amsterdam

2, Boulevardpad

Amsterdam

1018 HP Netherlands